

8/891

BUDAPESTI SZEMLE

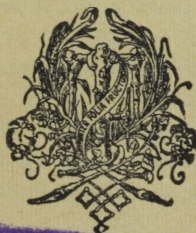
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHATVANHATODIK KÖTET

(794—799. SZÁM)

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1944

TARTALOM.

DCCXCIV.

	Lap
KÖZOKTATÁSUNK IRÁNYA. — Szinyei Merse Jenőtől _ _ _ _ _	3
IHLET ÉS NEMZEDÉK. — Márai Sándortól _ _ _ _ _	5
SZENT ÁGOSTON CONFESSIOI MAGYARUL. — Schütz Antaltól _ _	24
MUNKÁCSY MINT PSYCHOLOGUS. — Voinovich Gézáttól _ _ _ _	32
CSESZTVEI ŐSZ. — <i>Költemény.</i> — Balogh Károlytól _ _ _ _ _	42
SZEMLE. — <i>A tanítás és nevelés állócsillaga.</i> — Kelemen Krizosztomtól	47
IRODALOM. — 1. <i>Két erdélyi kulturhős: Apáczai Csere János és id. Szász</i> <i>Károly regényes életrajza.</i> — (1. Szenczei László: <i>A halál és</i> <i>tanítványa.</i> — 2. Berde Mária: <i>A hajnal emberei.</i>) — Kristóf	
Györgytől.	
2. <i>Új könyv a magyar alkotmányról.</i> — (Csekey István: <i>Magyar-</i> <i>ország alkotmánya.</i>) — Tihanyi Lajostól.	
3. <i>A janzenismus.</i> — (Czakó Jenő: <i>A janzenismus.</i>) — S. Szabó	
Józseftől.	
4. <i>Traeger Ernő új verskötete.</i> — (Traeger Ernő: <i>A zsoltárok</i> <i>könyvével.</i>) — —yi-től.	
5. <i>Közép-Európa nemzetiségi térképe.</i> — (Dr. Jakabffy Imre: <i>Közép-</i> <i>Európa nemzetiségi térképe.</i>) — Dr. Irmédi-Molnár Lászlótól	51

DCCXCV.

GRÓF CSÁKY ALBIN ÖTVENÉVES TÖRVÉNYJAVASLATA A JOGI	
OKTATÁS REFORMJÁRÓL. — Finkey Ferenctől _ _ _ _ _	65
AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI TANÁCS FELADATA. — Imre Sándortól	81
A PÁLOS-REND ÉS A DEVOTIO MODERNA. — Mályusz Elemértől	95
A RÓMAI FÖLDBIRTOKKÉRDÉS VAJÚDASA A HALÓDÓ KÖZTÁR-	
SASÁG IDEJÉN. — Alföldi Andrástól _ _ _ _ _	101

SZEMLE. — 1. <i>Angyal Dávid</i> (1857—1943). — Nagy Miklóstól.	
2. <i>A magyar kritika hat éve.</i> — Schöpflin Aladártól	110
IRODALOM. — 1. <i>Márai Sándor új regénye.</i> — (Márai Sándor: <i>Sirály.</i>) — —n —y-tól.	
2. <i>Újabb emigráns emlékiratok.</i> — (Ács Tivadar: <i>A száműzöttek.</i>) — Rédey Máriától	124

DCCXCVI.

MARCUS AURELIUS. — Márai Sándortól	129
A MINIATURFESTÉSZET KEZDETE. — Hunyady Józseftől	139
BUDAPEST AZ ÓKORBAN. — Oroszlán Zoltántól	145
KÖLTEMÉNY. — <i>Szalonnasütés.</i> — Vietórisz Józseftől	160
SZEMLE. — <i>A kétezeréves Genf.</i> — Horváth Jenőtől	163
IRODALOM. — 1. <i>Magyar politika a mohácsi vész után.</i> — (Bárdossy László: <i>Magyar politika a mohácsi vész után.</i>) — Balogh Jenőtől.	
2. <i>Világ gazdaság.</i> — (Dr. Neubauer Gyula: <i>A világ gazdaság válaszü- ton.</i>) — Domány Gyulától.	
3. <i>Az antik világ zenéje.</i> — (Wagner József: <i>Az antik világ zenéje.</i>) — Nagy Ferentől	179

DCCXCVII.

IDŐSEBB GRÓF ANDRÁSSY GYULA. — Ottlik Györgytől	193
EGYÜTT — VAGY EGYMÁS ELLEN? — Tóth Lászlótól	220
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Az eltűnt Örömhöz.</i> — 2. <i>Hősi halott felett.</i> — 3. <i>Ha újra szülehetnék.</i> — Harsányi Lajostól	234
IRODALOM. — 1. <i>A magyarországi csigák és kagylók seregszemléje.</i> — (Soós Lajos: <i>A Kárpát-medence Mollusca-faunája.</i>) — vitéz Varga Lajostól.	
2. <i>Szenteleky Kornél.</i> — (Szenteleky Kornél irodalmi levelei.) — Zimándi Piustól.	
3. <i>A Homo sapiens lélektana.</i> — (Halasy-Nagy József: <i>Az ember lelki élete.</i>) — Marót Károlytól.	
4. <i>Thurzó Gábor új novelláskötete.</i> — (Thurzó Gábor: <i>Apátlan évek.</i>) — —df.-től.	
5. <i>Tóth Árpád.</i> — (Tóth Árpád összes versfordításai.) — Paku Imrétől	237

DCCXCVIII.

	Lap
A BUDAPESTI MELEGFORRÁSOK. — Vendl Aladártól	257
AZ ELSŐ MAGYAR PÓSTABÉLYEG. — Czakó Elemértől	284
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Ónarckép.</i> — 2. <i>Az már az ősz...</i> — Szász Károlytól	298
IRODALOM. — 1. <i>Tudomány és társadalom.</i> — (Kornis Gyula: <i>Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája.</i>) — hnj-től.	
2. <i>Negyedszázad a magyar dráma történetéből.</i> — (Galamb Sándor: <i>A magyar dráma története 1867-től 1896-ig.</i>) — sz. k.-tól.	
3. <i>Hamlet magyarázat, jegyzetes kiadása.</i> — (Shakespeare: <i>Hamlet.</i>) — V. G.-tól	301

DCCXCIX.

MARCUS AURELIUS. — Halasy-Nagy Józseftől	321
EDGÁR HERCEG. — Horváth Jenőtől	333
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Harcos költő.</i> — 2. <i>Közleg az éj.</i> — 3. <i>Hortobágyon.</i> — Havas Istvántól	350
MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZET. — Terestyéni Ferentől	353
IRODALOM. — 1. <i>Két ifjúsági könyv.</i> — (Kalló Ferenc: <i>Fiúk a bányában.</i> — Kalló Ferenc: <i>A Sikátor-utca orvosa.</i>) — v. g.-tól.	
2. <i>Gróf Bánffy Miklós emlékei a világháború utáni évekről.</i> — (Bánffy Miklós: <i>Emlékeimből.</i>) — Paku Imrétől	377

8/2135

KÖZOKTATÁSUNK IRÁNYA.

Beszéd a Közoktatási Tanács közgyűlésén.

A második világháborút éljük át sok megpróbáltatással és szenvedéssel. Ezek a megpróbáltatások azonban nemcsak sújtottak, hanem edzettek is és tekintetünket a magasba, eszményeink felé fordították. A szabadság, függetlenség és nemzeti egység olyan eszményeink, melyek történelmi hagyományainkban és magyar lelkünkben mindig éltek s amelyek megtartására és megvalósítására állandóan törekszünk.

Mi, a nemzeti jövő hivatalos munkálói, az ifjúság nevelői világosan látjuk ezt a feladatunkat, hogy a sajátos magyar életet össze kell fognunk, hogy annak fejlődését nemzeti eszményeink szerint kell irányítanunk. Tudatos és eszmei alapon álló nemzetnevelésre van szükség magyar életünk egész vonalán. Nemzetnevelésünk azonban nem képzelhető el másként, csakis a magyarságtudomány alapján. Amint ugyanis a gazdának ismernie kell földje talajviszonyait és vidéke klímáját, ha sikeres munkát akar végezni, éppen úgy a nemzetnevelőnek is tisztában kell lennie a magyarság lelki és testi adottságaival, hogy hivatását eredményesen végezhesse. Elsőrangú feladat tehát a magyarságtudományak terjedelemben mennél teljesebb, eszközeiben mennél tökéletesebb kialakítása és fejlesztése — s az is, hogy a magyarságtudomány eredményeit a nemzetnevelés irányítói és munkásai tudomásul vegyék és célkitűzéseiket s eszközeiket ezek figyelembevételével határozzák meg. Így remélhető ugyanis, hogy a sajátos magyar élet és a sajátos magyar lélek alkotóereje összefonódik, aminek áldásait majd a nemzetnevelés és a magyar jövő élvezi.

Ezért tettem művelődéspolitikai törekvésem programjává nevelési rendszerünknek a magyarságtudománnyal való átítatását és ebben a szellemben történő formálását. Ehhez a munkához kérem az Országos Közoktatási Tanács tisztelt tagjainak szakszerű és lelkes támogatását.

Ezt az általánosságban mozgó célkitűzésemet, úgy érzem, még részleteznem kell. Szándékosan nem használtam a népi műveltség megjelölést, mert a magyarságtudomány ennél többet mond, sőt még kifejezőbb volna, ha eredeti vagy alpműveltségről beszélénk. Ez ugyanis a művelődés természetes alakulására utalna, mert ez a műveltség a magyar lélek ösztönös rétegeiből ered, onnan, ahonnan eszményeinkhez tiszta távlat nyílik. Így tehát a szellemi emelkedés belülről indul és az ősi erőforrásokkal érintkezésben maradva, azok által táplálva még a magasabb műveltség formáiban is eredeti frissességében és sajátos színében nyilatkozhatik meg. Ez az út sohasem fordítható meg. Művelődési formákat egyszerűen idegenből importálni és rákényszeríteni a sajátos nemzeti lélekre, veszedelmes. Csak a nemzeti szellemmel átítatott és azzal szerves egységbe foglalt műveltség szolgálhatja a magyar művelődés fejlődését.

Művelődésünk ily irányú munkálása eredményezi azt, hogy nemzetünk multjában gyökerező alpműveltségünk lelki közössége fogja össze a nemzet egyetemét, a különböző társadalmi osztályokat, mert mindenkit ugyanazon közös szellemisséggel táplál, mindenkinek ugyanazokat a lelki élményeket nyújtja. Ez a nevelési rendszer azonban, amikor összefogó és mélyreható nemzeti egységet teremt, ugyanakkor megadja az akadálytalan fejlődési lehetőséget is.

Áttérve a gyakorlati kérdésekre: először is fontos feladatra hívom fel a tekintetes Tanács figyelmét, a túlterhelés problémájára. Ezt a nagyon nehéz és régóta kísértő kérdést meg kell oldanunk! Nem vitás az, hogy nem elvonultan élő széplelkeket, de nem is csupán a test erejében tetszelgő izomembereket akarunk nevelni, hanem nemzete hivatását ismerő, annak magát alárendelni tudó, érte harcolni kész férfiakat a magyar élet számára. Ezt pedig a tartós meg-

erőltetés, az általános kifáradás valóban nem mozdítja elő. A fejlődő szervezetnek az erők arányos és célszerű fokozására, a végzett munka megbecsüléséből eredő öröme, helyes időbeosztásra, jó táplálásra s üdítő pihenésre van szüksége.

További feladatunk, hogy a magyar gyermek sajátos lélektanát mennél előbb és mennél tökéletesebben megismerjük és nevelési rendszerünkben alkalmazzuk, mert ezzel is az örök magyarság korszerű továbbkézését munkáljuk.

De figyelmet kell fordítanunk arra is, hogy amíg más népek faji öntudatukat minden erejükkel igyekeznek fokozni, nekünk is kötelességünk a magunk faji öntudatának növelése és nevelő tevékenységünkben való érvényesítése. Legyen tehát nevelésünk tudományos úton járó, de teljék meg meleg, színes, alkotó magyar lélekkel és törekedjék arra, hogy a rábizott ifjúság erőit kibontakoztathassa és istenfélő, alkotni, küzdeni tudó magyarokat neveljen belőlük a nagy magyar feladatok megoldására.

Ezzel azonban legkevésbé sem kívánunk ártani nemzetiségeinknek. Érdekeiket becsüljük, kulturális igényeiket tiszteletben tartjuk s így ők is nagyobb biztonságban gyarapodhatnak, ha itt egy kohéziós erővel rendelkező magyarság áll őrt s az biztosítja számukra is a jövőt, a rendet, a nyugalmat és a keresztény erkölcsöt. Ehhez a ponthoz kívánom kapcsolni a nyelvi oktatás kérdését. Viszonyaink reális szemléletében szükségesnek tartom, hogy tanuljuk meg nemzetiségeink nyelvét. Ezért arra kérem a tekintetes Tanácsot, készítse javaslatot, hogy miként tehetnénk lehetővé egy nyugati és egy-egy nemzetiségi nyelv megtanulását a tanulók számára.

Még néhány kérdést kívánok röviden érinteni.

Ezek között szerepel a magyar értékek és alkotások méltó megbecsülése, történeti kultúránk erőteljes ápolása és fejlesztése a közoktatás egész vonalán. A történelemkönyvet pedig látni kívánom az elemiben is. Hadd tanuljon alkotó nagyjaink és hőseink példáján és hadd lásson bele a nehéz magyar sorsba a csupán elemi iskolát végző magyar is.

A tankönyvek terén nagyon sok a panasz. Szeretném, ha végre megoldanók ezt a kérdést is, éppen az előbb el-

mondott elvek szerint, kikapcsolva a mellékes érdekeket. Legyen a tankönyv világos, jó és olcsó segítőtársa a tanárnak és tanulóknak egyaránt.

Intézményeink között az elemi iskolák a készségeket fejlesztik, az erkölcsös magyar lelket építik. A polgáriban fokozzák és tágítják ezt, a szakiskolákban a jövő Magyarország mezőgazdait, kereskedőit és iparosait képezik ki és nevelik önálló magyar alkotó tevékenységre. A gimnázium szélesebb műveltséget, iskolázott rendszeres főket és irányító tehetségeket ad. A pedagógusképző intézetekben pedig arra kell törekednünk, hogy a magyar lélek, jellem, alkotó és hősi példák szemléletén kialakult nevelők higgyenek, bízzanak a magyar jövőben. A nevelőket kell jól nevelnünk és kiválasztanunk, hogy ők is jól neveljék és válogassák ki a magyar értékeket. Áldozatos munkájuktól függ a magyar jövő! Látkörük ne maradjon szűk, törekedjenek arra, hogy lássanak meg mindenütt mindent, de azt a magyar célok jegyében alakítsák át, mert lényegében tőlük függ, hogy mennyire lesz alkalmas a tetterre, az áldozatra, az erős hitre, a fanatikus szolgálatra a magyar. Neveljenek őseinkhez méltó magyar anyákat és erős jellemű magyar férfiakat.

Erről a helyről is felhívom a magyar közvéleményt a nevelőmunka és a nevelők méltóbb megbecsülésére. Magam részéről pedig arra törekszem, hogy ehhez a megbecsüléshez az eszközöket és módokat nyújtani tudjam.

Ezekkel az egyszerű szavakkal is alkalmazkodni kívánok a komoly időkhöz és kérem az Országos Közoktatási Tanácsot, hogy tekintse megbízatását magasrendű hivatásnak, amelynek betöltéséért egyaránt felelős a magyar jelennek és jövőnek.

SZINYEI MERSE JENŐ.

IHLET ÉS NEMZEDÉK.¹

I.

Példával kezdem. Vidéki kastély szobájában ül egy fiatal költő, házikabátban. Kezében penna, előtte kalamáris, fehér papír, a költői alkotás szerény és klasszikus kellékei. Kinéz az ablakon, a költői park szelíd, koraőszi pompáját látja. A gesztenyefák és platánok lombja már sárga, de a parkban még nyílnak a koraőszi virágok.

A költő e szobában életének legboldogabb napjait éli, — napokat, melyek a közhit szerint az emberi élet egyik ünnepies időszakát jelentik. Néhány napja házas, mézesheteit tölti a kastélyban, melyet a grófi barát bocsátott a romantikus fiatal pár rendelkezésére. E napokban ő maga is úgy hiszi: boldog. Házasságkötését vizsály, családi perpatvar előzte meg. A fiatal párt néhány nap multán Kolozsvárott úgy fogadja majd a helybeli fiatalság, mint a középkorban párjával győztesen bevonuló hadvezért fogadta a meghódított város. A költőnek e pillanatban másféle gondjai vannak: mert költő és lángész, telítve van polgári felelősségérzettel, s nem ismeri azt a kalandos életérzést, mely jellegzetesen a polgár sajátja. Bútorokra gondol, fordításokat vállal majd, ha visszatér nejével Pestre, lakást kell bérelni és megélhetési lehetőségeken töri koszorús fejét. A menyecske a heverőn szunnyad, vagy talán éppen a kertben jár, virágokat tép a nász-szoba üvegkancsói számára. Két ember, a költő és hitvese, a boldogság önkívületében él. A költő bemártja a pennát a kalamárisba, hogy — mint jó költőhöz illik, — azon melegiben rögzítse az érzéseket, melyek át-

¹ Székfoglaló a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1943. december 6-án tartott ülésén.

hatják e napokban szívét és eszméletét. Természetesen a boldogság himnuszát készül papírra vetni. Egy pillantás az őszi pompájában lobogó kertre, aztán a kéziratpapírra hajol, s a huszonnégy éves költő gyöngybetűivel papírra veti a vers első sorát.

«Még nyílnak a völgyben a kerti virágok...»

A sort leírja, aggályos, csaknem eltorzult arckifejezéssel figyel. Az arc, melyet festők és rajzolók oly gyakran eszményítettek aztán, egy évszázadon át, a valóságban nem olyan harmonikus, mint a nemzet kedvencét látni szerette. A homlok, a szemek, a zsenit tükrözik; de a fiatalkori éhezések, didergések, a nyomorúság és a betegeskedés keménnyé és szabálytalanná mintázták ezt a fiatal arcot. Most olyan pillantása, mint az örülté. Nem lát, nem hall. A papír fölé hajol, sebesen rójja a sorokat, néha föláll, jár néhány lépést a szobában, majd visszasiet az asztalhoz, valamilyen görcsös kényszerben borul a kézirat fölé, üveges pillantással, egyfajta önkívületben ír sort sor után. Pontosan olyan ez a jelenet, mint ahogy széplelkű vidéki kis-asszonyok abban az időben az *Életképek* divatos költőjét elképzelhetik, «alkotás közben», amint, — a Muzsa csókjának pirjával homlokán — verset ír a sírba hervadt Etelkához, vagy valamelyik alkalmi ideáljához, a tűzrölpattant, népies barna kisleányok egyikéhez.

A költő e pillanatokban különös testi változáson esik át. Arcán aggályos komolyság tükrözik. Néha úgy figyel, úgy mered maga elé, mint aki végzetes, életbevágó pillanatban keresi a titkos szót, mely megmagyarázza bíráinak, az embereknek, vagy az örökkévalóságnak titkát, a nagy per, az emberek örök perének titkos értelmét. Valósággal eltorzul arca e kínos figyelemben. Ha kívülről, az ablakon át nézi valaki az alakot s a jelenetet, — s csakugyan, mit is adnánk érte, mi, az utókor olvasói, ha láthatnók Petőfit, amint papírra veti a *Szeptember végén* kezdősorait! — azt hiheti, örültet lát valamilyen érthetetlen, veszélyes foglalkozás közepett. A költő arckifejezése oly halálosan komoly, ahogyan egy anya hajolhat halódó kisgyermekére, vagy egy vegyész

a robbanóanyaggal töltött kémcs fölé. Az ember, aki e pillanatban e betűket papírra veti, sorsával nincs már e földi végzethez kötözve. A tér, az idő törvényei mintha nem kötnék e pillanatokban, a nehézkedés törvényét feloldotta valamilyen földöntúli akarat: költő és műve föld és csillagok között lebegnek.

Gyorsan ír, csaknem jelényekkel, s mégis szabályosan, minden betűt megrajzol, mint a régi papok a szent jeleket. Szavakat érzékel, melyek köznapi értelme útszéli.

Még nyílnak a völgyben a kerti virágok

— írja, s ez a fűvészeti meghatározás prózában egy kertész naplójegyzete is lehet.

De ime, sötét hajam ősbevegyül már

— írja, s szívét összeszorítja valamilyen komor sejtés, melyet utólag hitelesnek és jogosultnak érzünk. A valóságban huszonnégy éves, mikor ezt a negédes-hivalgó, az elmulással és öregedéssel kacérkodó sort lerögzíti.

A tél dere már megüté fejemet

— írja tovább, huszonnégy éves korában; s valószínű, hogy idősebb olvasói, például Vörösmarty, fejcsóválva észlelték az ifjú titán új verses művében ezt a költőien túlzó sort. Egy huszonnégy esztendő fiatal ember levelében például nyegle túlzásnak tetszene ez a sor. De a vers árad, túl a költő személyén és személyes helyzetén; valamilyen időtlen valóság áll össze a sorokból, melyek hitelességét nem az életrajzi és anyakönyvi adatok jelentik, hanem az a mágia, mely e meteorológiai, majd életrajzi közléseket abban a titokzatos kémcsőben, ami a vers, csodálatos párlattá forralja. Minden szónak zenéje van, mely értelmesebb, mint a szó fogalmi értelme. Minden kép olyan, mint a kínai írásjelek: a képszerű jel mást is jelent, mint eredeti értelme, a napjegy egyszerre jelenti az égítést, melynek sugarai nélkül elpusztul minden élet, de ugyanakkor jelenti a hatalmat, a dicsőséget, a boldogságot és az értelmet is. A szavaknak a vers geometriáján belül helyzeti értékük van, s a

költő az alkotásnak csaknem öntudatlan pillanataiban az alvajáró biztonságával halad át a szavak és fogalmak meredélyén. Egy szóval több, s a vers kongani kezd, egy jelző hibás helyezése, s a sor, melyet a jelző tartani hivatott, értelmetlen lesz, vagy erőtlen. Miféle munkát végez ez az ember? Szavakból, melyek elsőrendű értelme útszéli, épít valamit, ami méreteiben oly kínos-akkurátusan egyező, mint egy geometriai képlet; értelmében több, mint amit a szavak mondanak; zenéjében vetekszik a szótlan, tiszta zene matematikai törvényszerűségével. Mit csinál, egy szál tollal kezében, ez a fiatal ember, aki néhány pillanattal előbb úgy érezte, megszakad szíve a boldogság túlságától, s most papírra veti ez életérzés fonákját, a kísérteties jóslatot, hogy már nem él soká, s kedvese hamarosan eldobja az özvegyi fátyolt?... A vers felforr, a titkos párlat bugyborékol. De ez a földi valóságtól elrugaszkodott, lázas szemű ember az önkívületben is, amíg sebes kézzel rójja a ritmikus sorokat, egy vegyész józanságával, egy matematikus hideg öntudatával, egy mérnök geometriai arányérzékevel építi különös alkotását, az érthetetlen és egyszeri remekművet, melyben a magyar nyelv minden szépsége és az emberi sorsról szavakban rögzíthető mondanivaló varázsos teljessége vegyül. Ez a vers közel száz éve él. Zenéjétől andalodik minden nemzedék, amely magyarul ért. Egy ember, délután, a költői kastély egyik szobájában, papírra vetett néhány sort, s a világirodalom gazdagabb egy remekművel, az emberi fajta gazdagabb az életérzés harmonikus és tökéletes kifejezésével. Mi történt e pillanatokban a fiatal ember lelkében? Miféle értelmi vagy érzéki folyamat indította el a hallásnak, érzékelésnek azt a különös élményét, melynek következménye egy remekmű? Valószínű, hogy most, mikor befejezte a verset, ő maga sem érti, mi történt vele. Arcán nagy kimerültség tükrözik. Az asztalra könyököl, lassan olvasni kezdi a föl nem száradt sorokat. Minden sor új és meglepő. Az első két szakaszt elolvassa, figyelmes kíváncsisággal. A harmadik szakasz elgondolkoztatja. Hallása kísértetiesen pontos: tudja ő jól, amit az irodalomtörténet, majd hivatott és hivatlan bírálók azóta oly gyakran megállapítottak, hogy

a harmadik versszak nincs ugyanabból az anyagból, mint az első kettő, a befejező sorokat nem hatja át az áram, mint az előző sorokat : a titokzatos, égi üzenet, melynek ő csak tolmácsolója volt, az első két versszakban tökéletes kifejezést kapott, de a befejező sorokat már csak ő írta, a költő, biztos formaérzékével, csodálatos verselő készségével, mint aki nem ismeri mesterségén belül a lehetetlent. Tudja azt is, hogy a «teljes vers», tehát az a költői alkotás, amelyet első betűtől utolsóig ugyanegy áram hat át, a legritkább túnemény a világirodalomban. De az első két szakasz megnyugtatja. Csakugyan, úgy hatnak a vers első sorai, mintha égi üzenetet rögzített volna, egy távirászkészítőkészségével. Sőhajt, meghinti porzóval a kéziratot, felderül, Julia után siet.

2.

Példával folytatom : néhány hónappal később ez a költő a pesti, Dohány-utcai háromszobás lakás egyik szobájában, késő éjtszaka, megint csak verset ír. A lakótárs, Jókai, már hazatért és lepihent ; a feleség, Julia, nemzeti-szín kokárdát varrogat. A közelgő forradalom nyugtalanságát kergeti az éjtszakában, a pesti utcákon a márciusi szél.

A verset másnap *Nemzeti dal* címen adja nyomdába Heckenast. A kispolgári lakásban, az alkotó költő körül, csend és házias békesség. A költői napok merengő-boldog hangulata már elillant : komoly családfő ül az asztalnál, s ez a megállapodott családapa egy nemzet lelkéből akar másnap szikrát csiholni. A vers hamar elkészül. A költő felolvassa hitvesének, majd áthívják a harmadik szobából az álomszuszék Jókait is, hadd ismerje meg azon melegiben a rímes kürtjelet, mely hivatva lesz néhány óra multán tetterre és cselekedetre hívni a nemzet legjobbjait. A békés triumvirátus, a költő, hitvese és pályatársa, elégedetten olvassák a rigmusokat. A versnek tudatos lendülete van, úr, paraszt, mindenki megértheti : nem az értelemhez akar szólani, hanem a jellemhez és az indulatokhoz. Éjfélre végezik is az olvasással, beszélgetéssel : a nemzeti forradalomnak van már hivatalos indulója, s a költő és életének osztályos társai nyugodtan lefeküsznek aludni.

. Másnap elszavalja a verset, — nem egyszer, féltucat-szor, — s a békés családi és baráti körben farigcsált induló tökéletesen beváltja a hozzá fűzött reményeket : úgy hat, mint a puskaporos hordóba dugott kanóc, vagy, időszerűbb hasonlattal, mint az időzített bomba, melynek robbanását a becsapódás után is várni lehet, órákon, heteken át. A nagy gyermek, a nép, úgy érzi, nem kell tanulnia ezt a tüzes rigmust : szívéből írták. Boldogan szavalják, szajkolják, úton-útfélen. Ha szétszedjük és a próza nyelvére fordítjuk, e rimes sorokban is közhelyek tucatját találjuk. Már a kezdősorok :

Talpra magyar, hiv a haza

— úgy hatnak prózában, mint valamilyen iskolai torna-ünnepély nyitánya. A folytatás :

Itt az idő, most vagy soha

— diákkorunk longaméta-versenyeinek felbuzdult hangulatát idézi. A kérdés, melyet a költő e válságos órában nemzete elé tár, —

Rabok legyünk, vagy szabadok ?

— férfias nyíltságával és nem éppen újszerű fogalmazásával úgy hat, mint egy képviselői kortesbeszéd sallangos-szalagos vezértétele. Könnyűszavú politikusok szokása, hogy a tömeget, melynek nem annyira értelmét, mint inkább indulatait akarják meghódítani, ilyen klasszikus egyszerűséggel fogalmazott kérdésekkel szorongatják. Általában ritkán esik meg az emberi fajta történetében, hogy egy tömeg, melyet a nemzeti, vagy szociális szabadság eszméi hevítenek, a kérdésre, melyet egy költő, vagy népszónok hasonló tömör egyszerűséggel fogalmaz meg, tagadóan feleljen, s a szabadság helyett a rabságot követelje, tömlöccel, cenzurával, száraz kenyéren és vízen. Mindez, prózában, parasztfogás, annál is rosszabb : politikai közhely.

S a vers mégis gyújt, pontosan úgy, mint az időzített bomba : a lélek, melybe e szavak hulltak, a megrendítő élmény hatása után kezd csak ocsúdni. A vers elhangzik, másnap reggel, a Pilvax-kávéház márványsztalán, majd

utcasarkon, a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, mindenfelé, amerre a nemzeti forradalom nászmenete vonul, a márciusi esőben, — egy nemzet forradalmi násznapja ez, nász a kor legnagyobb eszméjével, a Szabadsággal, — s visszhangzik a lelkekben. A veszélyek pillanataiban a nemzet ezzel a rigmusos bátoritással bíztatja magát. Öreg emberek imakönyvükbe préselik a *Nemzeti dal*, a szabad sajtó első termékének gyűrt röplap-példányát, gyermekek szavalják úton-útfélen, delnök és népfiai betéve tudják s őszinte páthosszal visszahangozzák. A vers e hónapokban mindig kéznél van, mikor a magyar csüggedni készül. E pathetikus, kiszámított sorok úgy élnek a nemzet eszméletében, mint egy világi miatyánk igéi, egyfajta pogány imádság vallásos értelmű szavai. A költő maga később, — nem sokkal később, hiszen személye körül az időnek más értelme van, mint közönséges halandók életében, s nincs már sok alkalm, visszafelé nézni az időben és méricksélni művei jelentőségét! — «legkedvesebb költeménynek» nevezi ezt a célzatos verset, A költemény, melyért abban az időben, s később is még, néhány évtizeden át, bitó járt, felszivódik a nemzet lelkének öntudatába, s legjobb úton van, hogy kötelező iskolai olvasmány legyen belőle. De még ez a kétes dicsőség sem árthat e különös remekműnek, — versek számára a «kötelező iskolai olvasmány» pályasora legtöbbször nem más, mint jele annak, hogy a vers halott, s elfér a hivatalos emlékezés díszes mauzoleumában! — nem, ez a vers ma is gyűjt, ma is a hitelesség érzését ébreszti a zsenge olvasóban. Évszázaddal később ugyanolyan erővel dobogtatja meg nebulók szívét, ugyanazt a nagyszerű páthoszt ébreszti az érett szellemű olvasóban, mint ébresztette az esős márciusi napon, mikor megszületett. A *Nemzeti dal*-t költője «alkalmi vers»-nek írta : nem az örökkévalóságra akart hatni, hanem a pillanatra. De a költői páthosz ereje túlelmelte a történelmi pillanat alkalmi jellegén a vers értelmét. A zengő-bongó hazafias és politikai közhelyek valamilyen elemezhetetlen, magyarázhatatlan erő hatásából többet mondanak, mint amit a rigmusba kötött szavak eredeti értelmükben jelentenek.

Ez a többlet, ami a verset élteti, a költészet, egy költő

varázsereje. E tünemény természetét, mibenlétét hasztalan iparkodnánk elemezni. Egy nagy érzés hitelessége fűti a verset, olyan mély-árammal, a szenvedélynek és meggyőződésnek olyan sugárzásával, mely elől semmi korban, semmiféle korú és rangú-rendű olvasó nem tud kitérni, — senki sem, aki ért és érez magyarul. A vers a magyarokhoz szól, alkalmi pillanatban fordul egy nemzet lelkiismeretéhez, de a pillanat fölött megszólít valamit az emberi lélekben, s e kérdésre örökké felelni kell. A vers forró fővel, de hideg szándékkal készült. Aki írta, politikusnak is kitűnő: tudja, hogy a tömeg, melyhez e szavakkal fordul, a pillanatban, mely válságos, az erkölcsi felszólítást pattogó, sallangos csomagolásban hajlandó csak elfogadni. A vers az utcára készül, s ennek megfelelően öltözik. Hangütése, ostorcsattogtatásra emlékeztető rövid sorai, karakán kiállása, a megszólítás közvetlen hetykesége, mindez tudatosan hordóra készült, — csak éppen nem a politikus beszél e szavakkal a hordóról, hanem a költő, aki az alkalmi helyzetben a célszerű szavakkal is az örökkévalót mondja ki. «Talpra magyar!» — kiáltja a vers, s útszélibb keresetlenséggel már nem is lehet egy nemzetet megszólítani. De e megszólítás hanglajtése mégis varázssos, ünnepi. Ma, évszázad múltán, áhítattal ismételjük e szavakat: az alkalmi vers oly mélyen él a nemzet lelkének öntudatában, mint a törvénytábla vésett sorai.

3.

E két példa tetszetős következtetésekre csábíthatja azt, aki a költői alkotás titkát iparkodik megérteni. Mindkét vers halhatatlan. Nyilvánvalóan egy költő alkotóerejének teljessége volt szükséges ahhoz, hogy e verses művek megszülessenek. A *Szeptember végén* csábító példa és alkalom lenne bizonyítani a személyes élmény ihlető erejét a költészetben. A költő legszívesebben az ős-élményről beszél, minden ember elemi megrendüléséről, arról a megragadottságról, mely egyszerre cseng ki az ős-népek primitív rigmusaiból, s a magasabbrendű kultúrák dalnokainak remekműveiből: a félelemről és elragadtatásról, mely a szerelem és a

halál tüneményével szemközt eltölti a halandó és boldogságra oly kevésbé alkalmas emberi lényt. Egy költő érzékeny lelke e versen át az ihlet kivételes állapotában olyan sejtelmes, zengő, élet és halál, boldogság és megsemmisülés határkérdéseit érintő dallammal felelt, ahogyan csak a legnagyobb zenei tételek, Beethoven, vagy Chopin zenéje válaszoltak néha az emberi kérdésekre.

Nem lenne nehéz bizonyítani, hogy a költészet legmélyebb ihlete a szerelem és a halál. Ez a könnyű lehetőség rögtön figyelmeztet is az általános tétel veszélyességére. Mert a másik, idézett remekmű, melyet ez a költő lelkéhez közel érzett, nem tartalmaz semmit a *Szeptember végén* elégikus téma-anyagából, s mégis, ellenőrizhetően ugyanaz a mélyáram fűti, mint a nagy, személyes élmény érzelmes páthoszában fogant elégikus sóhajtást. Mi hát az ihlet? A szó csengése fellengzős. Mondhatjuk-e, miféle témakör tud elsőrendű ösztönzést nyújtani a költő számára? A kérdés meddő. A világirodalom arra tanít, hogy a költő lelkében és idegrendszerében az ihletettséggel, tehát az alkotási kényszer okozója lehet akármilyen személyes vagy általános, magasztos vagy nevetséges tárgy, esetleges témakör. S mikor a kérdésre, — «mi az ihlet?» — az emberi alkotó szellem mibenlétének e legkülönösebb kérdésére választ keresünk, zavartan dúskálunk a bőségben, mellyel az emberi lélek alkotásain át válaszol a kérdezőnek. Platon «isteni örület»-nek nevezte a költők ihletét. Egyfajta kóros lelkiállapotnak minősítette az életérzést, mellyel a költő a világ tüneményeire felel, mikor alkotásba rögzíti azt, ami a világban, — amely nem statikus tény, hanem történés, — megszólítja az alkotót. A nagy emberi alapérzések, a szerelem, a halálfélelem, a szabadságvágy éppen úgy elindítják a költő lelkében ezt a folyamatot, mint útszéli látványosságok, személyes emlékek törmelékei, alkalmi értesülések. Nincs titokzatosabb folyamat, mint mikor a költő lelke és idegrendszere, mint valamilyen rejtélyes kémcső, magába fogadja és átalakítja a világi élményt és érzékelést. A nyugati szél éppen úgy megszólaltatja ezt a misztikus hárfát, a költő lelkét, mint a téli puszta látképének emléke, vagy egy ember neve. A megrendülés,

mellyel egy remekmű kéziratát szemléljük, tanácsstalanságunkból következik : nincs lélektani módszer, mely magyarázni tudná a csodát, hogyan lesz egy alkonyati pillanatból néhány soros rögzített örökkévalóság. A sorok, melyekben Goethe ezt az életérzést kifejezte, prózában banálisok. Nincs reménytelenebb vállalkozás, mint elmondani egy vers «tartalmi kivonatát». A világirodalom legnagyobb verseinek «tartalma» közhelyek sorozata. Az ihlet forral, párol, alakít e közhelyekből valamit, ami ércnél maradóbb.

Az új fizika tanítja, hogy az egész mindig több, mint az egészet alkotó részek teljes összege. Az élettan elismeri ezt az igazságot. Az egyén több, mint mindaz, ami az egyént alkotja : ez a többlet, melynek nincs neve, a személyiség. A vers igazi értelme ilyen többlet : a nagy vers több, mint értelme, több, mint versmértéke, több, mint zenéje. A szavak, ha még oly tökéletes metrumba fogják is értelmüket, csak az értelmi küszöbön jutnak el lelkünkben ; a vers, zenéjével, ütemével, s mindezen túl azzal a rejtélyes tartalommal, ami a nagy versből úgy árad, mint az egyéniség hatása egy emberből, mond értelmén és zenéjén túl is valamit. Mikor az ember, első megrendülésében, szavakkal fordult a környező világ titkosabb értelméhez, az Istenséghez, verses szavakkal iparkodott kifejezni félelmét, áhítatát és megrendülését. A vers, minden emberi közösségben, az ünnep nyelve. Isten és ember között közvetít, az élet és a halál partjai között didergő emberi lény számára ez az egyetlen lehetőség, hogy páthoszá, mely nélkül az emberi fajta létezésének nincs értelme, kifejezhesse. Egy vers igazi «tartalma» nyilván nem elsőrendűen az, amit mond, még csak nem is az, amit képekben és jelképekben sejteni enged. A vers legmélyebb értelme és tartalma az a mélyáram, mely az igazi, nagy verseket úgy járja át, mint az élet árama az organikus anyagot. Ahol a természetben kihagy ez az áram, az organikus anyag halott lesz, hideg és merev. A vers, melynek egyik sorát ilyen rövidzárlat balesete sujtja, zörögni kezd, mint a bádóg. A legszebb gondolat, legnemesebb eszme, a tökéletes metrikus érzék, verselő készség sem tud segíteni többé az ilyen versen. A világirodalom tele van

béna, hűdéses remekművekkel, melyeknek csak sorai élnek, maga a vers tökéletes mankón, verslábakon és mülábakon jár. A teljesség érezhetően kegyelem kérdése a költő számára. Kegyelem szükséges hozzá, hogy versét végig el tudja mondani. Néha csak a kezdő sorokat élteni ez a különös Erósz, néha csak a befejezés pathetikus lehetősége éleszti a lankadó ihletet. Degas, a nagy festő, szeretett verselni és csapnivaló zöngeményeket írt. Bánatát elpanaszolta Mallarménak. — «A nagy verseket» — felelte a költő, — «nem nagy eszmékkel, hanem pontos szavakkal írják».

Pontos szavakkal, s még valamivel: Erósz kegyelmével. Nevezzük Erósznak ezt az áramot, abban a mélyebb, vallásos értelemben, ahogyan Platon és Szokratesz nevezték és értelmezték az elevenek világát mozgó Szellemet. A vers, amelynek nincsen Erósza, halott remekmű. Elolvassuk, megcsodáljuk a nemes alapeszmét, a csillogóan helyezett szavakat, s közönyös elismeréssel lapozunk odébb. Aztán egyszerre megzendül a vers egyik sora: mintha megnyílna az ég és az Isten szólana hozzánk. Mi történt? Mi e ki nyilatkoztatás értelme? A költő megteremtette e soral az összeköttetést Erósz és műve, az ember és a világszellem között. Nem csodálatos, hogy a költők minden társadalomban, — a legprimitívebb népek társadalmában éppen úgy, mint a korszerű nagyvárosokban — úgy élnek az emberi képzeletben, mint jámbor ördögösök, pogány papok, akik ápolják az összeköttetést az ember és az elveszett ritus között, mely az istenihez vezet. Ez a mesterségük. Módszerük szertartásos, vallásos. A tömeg — minden korban — kissé elkerüli, s kissé tiszteli őket, mint a megszállottakat.

4.

E megszállott ember titkát semmiféle lélekkutató módszer segítségével sem tudjuk megfejteni. Rilke, egy fiatal költőhöz címzett szép levelében, iparkodott felelni a kérdésre, mi szükséges ahhoz, hogy a költő lelkében vers legyen a világ valamilyen cselekményéből, vagy anyagi hulladékból. A levél oly szép és költői, mint egy vers. De a költő

csak költészettel tudott felelni az ihlet és az intuíció csodájának kérdéseire. Elmondja, mit is kell tudni az emberek dolgairól, a boldogságról és a szomorúságról, a szerelemről és a halálról, a szegényekről, a nagyvárosokról, a reggelekről, mit kell olvasni, szenvedni, csodálkozni ahhoz, hogy e megszámlálhatatlan sok tapasztalás teljességéből kicsorduljon egy vers?... A válasz költői. De az ihlet értelemfölötti csodáját nem magyarázza meg Rilke levele sem. Minden alkotó ember ismeri a ritka megrendülést, mikor az esetleges anyag, mellyel munka, életmód, olvasás közben csodálatos módon találkozott, bizonyos inkubációs idő leteltével élni kezd eszméletében, parancsoló erővel szól az alkotó ember lelkéhez, megszólítja legjobb énünket és így kiált ránk: «Alkoss meg! Csak te alkothatsz meg.» A költő ilyenkor józan önkívületben és mély alázatban engedelmeskedik.

A személyes ihlet rejtélyét magyarázni nem tudjuk. De látjuk azt, hogy az emberi fajta életében időről-időre megszólaltat egyfajta közös ihlet nemzedékeket. Ez a tünet az emberi szellem mindenfajta alkotó területén jelentkezik. Különös meddőségek után, minden kultúrán belül, időnként és korszakonként lázas tevékenység észlelhető a műveltség, a kutató munka, vagy a művészet bizonyos munkaterületein. A jelenség legtöbbször általános: egy kultúra hirtelen virágozni kezd, a művészet és a tudomány, az irodalom és a zene egyszerre szólalnak meg, csaknem egyformán értékes alkotóerők jelentkeznek a matematikában és a festészetben, a zenében és a vegyészettben, az irodalomban és a fizikában. Észlelhetjük ezt a tünetet bizonyos elhatárolt kultúrterületeken, de észlelhetjük a kultúra nagy egységein belül is. A nyugati műveltségnek ilyen alkotó életszakaszait ritkán sajátítja ki egy nemzet, vagy egy szellemi csoport: fajok és országhatárok felett, csaknem egyidejűleg szólalnak meg különféle nyelveken egy új kultúrfejezet munkásai és kiválasztottjai. Korokban, mikor a szellemi eszmecsere lehetőségei korlátozottak, csodálatos találkozásokat észlelhetünk: mintha évszázadokkal a rádió és a telefon előtt, az ujságok és a pontos postajáratok rend-

szeresített intézményei előtt, bizonyos lelki alkatú emberek mindent tudnának egymásról. Erasmus Európájában a posta lassan és megbízhatatlan utakon jár, de mindarról, ami Erasmus lelkét foglalkoztatja, egyidejűleg tud Morus Tamás Londonban, vagy Luther Wittenbergában. Az emberi lélek, minden korban, különös erővel keresi a kapcsolatot azokkal a lelkekkel, melyekhez köze van. Ma úgy mondanók, — s ez a hasonlat nemcsak technikai értelmű — bizonyos lelkek egyforma hullámhosszon keresik egymást a térben és az időben, egyforma bensőséggel kérdeznak és felelnek, akkor is, ha nincs módjuk megtalálni a személyes érintkezés lehetőségeit. Nincs ebben semmi csodálatos, sem természetfölötti: ha bizonyos gázneműekkel töltött rádió-lámpák és villamos sugárzások segítségével az emberi gondolat akusztikai valóság tudott lenni a térben és az időben, miért ne továbbíthatna az emberi lény maga, ez a csodálatos leadó és felvevő készülék, ez a nemes áramokkal táplált adó- és vevőállomás, üzeneteket, dallamokat, gondolatokat a téren át egy másik lélek számára? Az emberi világ időnként megtelik egyfajta sajátos értesültséggel, kontinensek fölött terjed a híre annak, hogy a szellemi világkép megváltozott, mert egy ember, — valahol a világban — nagy erővel és minden következménnyel mondott ki egy igen-t, vagy nem-et, fogalmazott meg egy alapismeretet, vagy egy költői szépségű igazságot. A telefon, a rádió, a korszerű közlekedési eszközök személyesebbé varázsolták az emberi érintkezést, — de az emberek e rendkívüli gépi eszközök nélkül is, minden korban, minden időben érintkeztek egymás lelkével, a tér beláthatatlan távolságain át is.

Így tudnak egymásról az emberek, minden korban, mikor egy ember, vagy egy emberi közösség valami lényegeset, vagy újat mond ki a világról, az emberi fajta természetéről, az ember és a világ viszonyáról: így tudnak egymásról, csodálatos egyidejűséggel, minden korban mindazok, kiknek lelki berendezése, jelleme, értelmi vagy rendszerbeli képessége bizonyos érdeklődési azonosságot mutat. Bolyai Farkas marosvásárhelyi matematikai kalamitása, a számára ismeretlen orosz kutatónak egyidejű

versenyfutása egyazon tudományos témakörön belül: a szellem világában sűrűn ismétlődő tünemény. Úgyszólván nincs tudományos felfedezés, mely ne foglalkoztatna egyidőben embereket, akik egymás tudományos munkásságáról, módszereiről sohasem hallottak: a szellem világa időnként telítődik egy problémával, melynek megoldása egyidejűleg csapódik le egy orosz, magyar, vagy délamerikai kutató lelkében és műhelyében. Az elsőbbség sokat vitatott kérdése csak az érdekeltek számára jelentős: az emberi szellem munkája minden időben szintetikus, s néha úgy tetszik, mintha nem is a kutató választaná a problémát és témakört, hanem a probléma választaná ki a megoldásához, kifejezéséhez szükséges és alkalmas munkatársakat. A renaissance, a humanizmus, a XIX. század materializmusa szintetikus élmény az emberiség számára. Olyan korokban, mikor a könyvnyomtatás kezdetleges, mikor a posta heteken, hónapokon át döcög a szomszéd országba is, mikor újságoknak még nyoma sincs, az emberek, a kutatók, gondolkozók, művészek egymástól nagy térbeli távolban élő csoportjai csaknem egyidejűleg kezdenek bizonyos formanyelven beszélni, az emberi érdeklődés ugyanegy történelmi pillanatban fordul az emberi lélek, ízlés, a világ rejtett titkai, a távolság, a földrészek, vagy az égtájak rejtélyei felé. Mintha valamilyen örvendetes esemény híre futamodna az emberi családban, úgy üzennek és felelgetnek egymásnak a rokon lelkek. Egy nagy egyéniség, egy lángész hivatott csak arra, hogy véglegesen kimondja azt, ami egy kor formanyelvének megfelelően időszerű és kifejezhető: de a renaissance nagy kultúrtüneményét mégsem lehet egyetlen költő, művész, vagy tudós nevéhez rögzíteni. Kopernikus világszemlélete, mely alapjaiban rázkódtatta meg a ptolemeusi világképet, csak összegezése a névtelenek, az elkallódott tehetségek egyértelmű megfigyeléseinek és következtetéseinek. A lángész nagy erővel és cáfolhatatlan fogalmazásban kimondja azt, ami a kor lelkében megérett: de az az érési folyamat független a lángész akarától. A költő, mikor témájával és műfajával viaskodik, s a személyes ihlet csodatevő varázs-

latától reméli az egyszери remekmű csodáját, joggal hiheti, hogy az érthetetlen, fájdalmas és különös feladat, melyre vállalkozott, személyes és egyéni. De ha az emberi szellem-történet egészét vizsgáljuk, látnunk kell, hogy az «irányok»-nak, «divatok»-nak, «iskolák»-nak nevezett irodalmi áramlatok legalább olyan erővel szólaltatják meg a költőket, mint a költők e műfajokat. A virágének egyidőben csendül föl költők százainak lantján Európában, — nem egyes költők szólalnak meg itt, hanem a műfaj, száz és száz lanton át. Ezt a folyamatot végigkísérhetjük a műfajok történetének regényes fejezetein. Egy-egy erős tehetség természetesen kivételes tökélyvel tudja feltárni egy műfaj rejtett szépségeit. De a kivételes tehetség csak kivételes képességekkel engedelmeskedik a műfaj parancsszavának; a költő, az alkotás önkívületében is egyfajta alázatot érez, mintha csak végrehajtana egy felsőbb parancsot. Az ihletnek, mely az emberi szellemet alkotásra serkenti, az «isteni örület»-nek különös törvénye van: nemcsak a kiválasztott egyént szólítja meg, hanem egy-egy nemzedék legjobbjait. Ez a magasabbrendű, személyfölötti ihlet szerencsés pillanatokban nagy emberi közösségeket, nemzeteket, igen, nemzetek fölött hatalmas, fajtákon, nyelveken, országhatárokon túl is együttműködő kultúrköröket kényszerít egy szemlélet, igazság vagy ismeret kimondására. A nyugati kultúra minden nemzeti, világnézeti ellentétén túl, egységes szellemi tünemény. Fejlődése nem egyes emberek akaratán és szándékán múlik, hanem a titokzatos összjátékon, mely egy nemzedéket egyidejűleg kényszerít, hogy kimondjon egy ismeretet, melynek megismeréséhez és kifejezéséhez szükséges érési időszak betellett. Az a titokzatos «*add tovább*», a gyermekkor derűs játékának ez az eszmei szférákban is folytatott, megnemesedett módszere, az összjáték titka egyértelmű egy korszak szellemi magatartásának jelentőségével. A zseni, aki műve magányában rejtettnek és magányosnak hiszi magát, nincs olyan egyedül, mint képzei. Az ösztönzések, melyek egy igazság és egy formanyelv kifejezésére készítetik, személyfölöttiek: egy tudományos, vagy művészi hajlamú nemzedék egészének

ösztönzései. Max Planck, az atomfizika egyik megteremtője mondotta, hogy a tudományos kutatás gyakorlatában hosszú időre menthetetlenül törések és szakadások következnek be, mihelyst egyetlen nemzedék valamilyen okból a szellemi megismeréstől idegen feladatkörökkel kezd elsőrendűen foglalkozni, például politikával, vagy világnézeti kérdésekkel, — az ilyen nemzedéknek talán jellegzetes nyoma marad majd a politikában, de e nemzedék tudományos kutatómunkájának hiányosságait hosszú időközön át megsínyli a tudomány. Ha a tudomány szellemi vállalkozásának összjátéka nem teljes, öntudatos és föltétlen, ha az egymást követő nemzedékek az *«add-tovább»* cinkosi jelével nem közvetítik elsőrendű meggyőződéssel szakmai ismereteiket, hasztalan a magányos zsenik minden erőfeszítése, a tudományos spekuláció egészének szintje lesüllyed. Amit Planck a nemzedékek tudományos kutatómunkájának szintjéről mondott, érvényes a szellem minden alkotóterületén, így elsőrendűen a művészetben és az irodalomban is.

5.

«Spanyolországnak vannak nagy szellemei», — mondotta e század elején Ortega y Gasset — «de nincs szellemi gerince.» A spanyol gondolkodónak e megállapítása az elmúlt évtizedekben kísérteties igazsággal teljesedett be. Nemcsak Spanyolországban igaz ez a tétel, hanem érvényes Európa szellemi életének egészére.

Né tévesszenek meg a magányos, nagy szellemi jelenségek, a homályban lobogó őrtüzek fényei: Európának ma is vannak nagy írói, művészei és tudósai, de nincs egységes szellemi élete. Nincs szellemi egysége abban az értelemben, ahogyan volt — minden társadalmi, vallási vagy nemzeti meghasonlás ellenére — a renaissance, a humanizmus idejében, vagy a materializmus nagy századának diadalmas évtizedeiben. Nagy szellemek ma is vannak a nyugati kultúrán belül, de ezek a szellemek csigolyák csak, melyek nem állanak össze gerincnek. Európa szellemi képlete ma nem az ön-

tudatos irodalmi, művészi, vagy tudományos erők összjátékának következménye, mint volt még az elmúlt században is: magányos alkotótehetségek viaskodnak mindenfelé, keresik az igazság és a szép kifejezésének új módszereit. Magányuk döbbenetes. A szellemi alkotó ember talán soha az emberiség történetében nem volt még ilyen egyedül. Nézzük a mi kisebb, s mégis oly gazdag szellemi világunkban, csak százéves távlatban a példákat, s látnunk kell, hogy a pillanat, mikor Petőfi a *Szeptember végén* bűvös sorait, vagy a *Nemzeti dal* gyűjtő ígét papírra vetette, nem volt magányos pillanat a költő számára: tragikus volt, nagy feszültséggel, igen, a végzettel telített, de nem volt magányos. Petőfi nemzedéke «szellemi gerinc» volt, e nemzedék szellemi élete összjáték volt — s milyen gazdag, milyen öntudatos, milyen lendületes és bátor összjáték! A személyfölötti ihlet, mely e nemzedék teljességét fűtötte, forró lehelletével áthatja és sugalmazza a magyar XIX. század teljességét. És nézzük meg századunk elején az Ady-nemzedéket: milyen színes különbségek, mennyi változat, mily különböző egyéniségek, a tehetségnek milyen bőrsége és változatossága: de az egész, együtt, mégis *nemzedék, melynek közös ihlete, közös ösztönzése van!* Mindegyik mást mond és másképen mondja, s mégis mintha ugyanaz a lélek, sugallat. ihlet készítené szólni e nemzedéket! Ma nem látunk hasonló összjátékot szellemi életünkben, — s mentségünkre, vagy panaszkodásunk fokozására mondjuk ki: Európa szellemi életének egészében — a magányos viaskodók, a magukra hagyott, társ, nemzedéki szellem, közös segítség és segítő szándék nélkül alkotó, védő, magyarázó tehetségek tragikus jelenségeit szemléljük.

A magányos zseni talán teremt remekművet; de szellemi összjáték, a nemzedék közös ihlete nélkül egy korszaknak nincs szellemi magatartása. A válság, melyben a nyugati műveltség elmerülni látszik, nem egyes szakmák válsága: nincs külön politikai és külön orvostudományi, nincs külön társadalmi vagy gazdasági és külön irodalmi válság. Egy műveltség válsága mindig szintétikus, amint-

hogy e válság megoldása sem lehet egyes zsenik alkalmi javaslatainak gyakorlati megvalósítása : egy nagy emberi közösség, a nyugati műveltség egésze akkor találhatja csak meg újra szerepének és hivatásának igazi értelmét, ha a válságos korszak alkotó szellemeinek egésze, egy szellemi nemzedék a közös, személyfölötti ihlet öntudatában kezd alkotni, elrendezni, jóvátenni és teremteni. Mi hát e közös ihlet legmélyebb értelme és sugallata? Ha megfigyeljük az emberi fajta szellemtörténetének nagy válságait követő alkotó-időszakokat, azt látjuk, minden nagy alkotó nemzedék közös ihletének, szárnyalásának, kifejlésének feltétele a szabadság és a humánus eszméje volt. Korokban, melyek szükségből, vagy a szájas önkény parancsára ez eszméket megtagadják, rövidzárlat következik be a szellemi életben, a gondolkodás láthatára elsötétül. E homályban hasztalan lánognak s égetik el magukat magányos szellemek. Csak a humánus és a szabadság légkörének van olyan oxigéntartalma, amely lánggra tudja lobbantani egy emberi nemzedék teljességének kutató mécseseit. Minden nagy teremtő korszak ezt a két eszmét kereste, vallotta, ennek jegyében léptek máglyára tudósok, akkor is, ha közvetlen szóval nem beszéltek ez eszmék politikai, társadalmi értelméről. A szabadság és a humánus eszméje sugallta minden korban azt a közös ihletet, melyből nagy nemzedékek teremtő erőt, közös szándékot, művészi, irodalmi, erkölcsi és tudományos alkotóakaratot merítettek.

Az egyén művészi alkotóerejének misztériumát megfejteni nem tudjuk. A művész témaköre egyértelmű a világ felületével és mélységeivel : az érzékelhető és az érzékfeletti világ minden tüneménye elindíthatja a művész, a költő, a tudós lelkében az alkotás folyamatát. De látnunk kell, amint időről-időre fellobban az emberi lélekben a közös szándék, új formanyelven fejezni ki az örök és igaz erkölcsi tapasztalást, az ember viszonyát az Istenhez, emberhez és világhoz : s e közös szándék közös ihletője minden korban a szabadság és a humánus eszménye. A fellázadt ösztönvilág mocsarából időnként felgőzölgő ködök időlegesen el-

homályosíthatják az emberi láthatár e fényes eszményeit, de az alkotó ember — s ha van vigasztalás, akkor e tragikus magányosok számára ez lehet az egyetlen vigasz — az értelem erkölcsi erejével végül mindig átvilágítja e mérges gőzöktől homályos korszakokat. Az emberi léleknek időtlen, közös ihlete van, mely túlemeli az ösztönök minden alantaságán, s mikor legsötétebbnek rémlik a szellemi láthatár, ez ihlet érintésére, mindig újra és újra, csodálatos fények kezdenek világítani.

MÁRAI SÁNDOR.

SZENT ÁGOSTON CONFESSIÓI MAGYARUL.¹

Szent Ágoston Confessióit önéletrajznak szokás minősíteni és méltatni.

Voltaképpen egy rendkívül gazdag és mély lélek bolyongásainak és vergődéseinek alázatos bűnbánó megvallása (confessio = vallomás) és a hazahívó és hazasegítő Isten dicsérése (confessio = dicséret). Végelemzésben egy ritka finom művészettel megírt örök és elemi hatású «apologia pro vita». Ez a másfélezer éves könyv ma is gyöngítetlen a hatásai-ban. Az *emberiség könyve lett*. Tehát azok között az írások között foglal helyet, amelyeket sokan emlegetnek, kevesen olvasnak, még kevesebben értenek, kivált abban a formában, amelyben egyedül érvényesülnek őszerejű teljes súlyukkal: eredeti nyelvükön. Aki ilyen könyvet jól lefordít, nagy dolgot művel. Megnyitja nemzetének az emberiségnek egy közkincsét; beáll tolmácsnak egy sokakat érdeklő, keveseknek érthető előkelő látogató mellé.

A *fordítás* nehéz mesterség. Tudomány és művészet. A jó fordítás nem megy huzamos odaadó tanulás és gyakorlat nélkül. De ugyanúgy kell hozzá valami, amit nem lehet megtanulni, a fausti recept szerint: «wenn ihr's nicht fühlte, ihr werdet's nicht erjagen».

A fordításnak hosszú az útja; *három állomása* van, egymás fölött. A magasabb nem érhető el az alacsonyabbnak megkerülésével, mint a Sanktgotthard-vasúton Svájcban

¹ *Szent Ágoston vallomásai*. Fordította és magyarázta Balogh József. Két kötet. Parthenon, 1943. XLI+211+350 lap.

² Balogh ezt nem teszi!

Wassen, ahol háromszor áll meg a vonat, mindig jóval magasabban az előzőnél.

Az *első* állomás az iskola padjai között emelkedik; főnöke a ludimagister. Itt szöveget, kifejezéseket, szerkezeteket, mondatokat fordítanak, kínos pontossággal; a fordítási nyelv nem szándékolt, de sokszor kényszerű rovására is hűségre törekcszenek. Az a munka, mely ennyit sem tűz ki céljául, — a mai középiskola erre a vészes lejtőre került, nem a tanárok hibájából — nem érdemli meg a fordítás nevét.

A *második* állomás munkásai a filológusok. Ezek, éppen mert filológusok, azaz a szó legtcljesebb és legnemesebb értelmében a nyelvnek és a beszédnek szerelmesei, behatolnak az eredeti szövegnek teljességébe, nemcsak részeibe, minden zugába és árnyékvetésébe. Csak a nagy szeretet élelésátásának és leleményességének megnyiló finomsággal látják meg és adják vissza az eredeti jelentések és értelem minden leheletszerű árnyalatát is, az első fokot messze meghaladó pontossággal, mind az eredeti, mind a fordítási nyelv géniusza iránti teljes hűséggel. Ez a fordítás már a művészet szélén jár. Szerencsésebb pillanataiban le is szakítja egy-egy virágát. De általában a minden magasabb tanulmányhoz szükséges figékonyság számára a megtanulhatóságnak határain belül marad. A filológia megtanulható valami, mint minden «logia».

A *harmadik* fokról már ezt nem lehet mondani. Feltételezi a nagyon is tüzetes tanultságot, de feltételez mást is. Ezt lehetne kongeniális fordításnak nevezni. Itt a fordító szelleme az író szellemével nagyjából egy szinten mozog. Mindenekelőtt leszáll — mindenesetre a filológia lépcsőjén — azokba a mélységekbe, ahol nagy csöndben, titkon fakadnak az író nagyságának, írói sajátosságának és mondanivalóinak kútfoi. Közvetlenül megéli és megérti, hogy a szerző mit mond, honnan mondja, miért mondja, és miért mondja így. Sőt azt is tisztán látja, hogy az író mit nem mond abból, amit mondhatott volna, miért nem mondja, miért nem mondja másképen. Megsejti, a beleélés színes és termékeny sejtelmével, hogy más közönségnek, más körülmények kö-

zött, más korban, mit és hogyan mondana. Ahol az író elhallgat, ő át tudná venni a szót; és még a figyelmesebb hallgató sem venné észre, hogy változás esett a beszélő személyben.

Mindez egyszíntű tehetség mellett természetesen csak annak sikerülhet, aki egészen otthonos az író világában, nagy világában, házában és egyéni világában — úgy, amint otthon kellett lenni a középkori teológiában annak, aki meg tudta írni ennek a teológiának szellemében még legjelentéktlenebb részleteiben is a *Divina Commediát*.

Az ilyen fordító aztán a fordítás nyelvében is benne gyökerezik, ezer meg ezer gyökérszállal. A fordítás pedig úgy valósul, hogy a fordító hosszú, mély lélekzéssel beszívja a szerző minden szellemi tartalmát, gondolataiban és gondolatfűzéseiben, stílusában és minden fordulatában, és jellegzetében, ritmusával és egész zenéjével, mint a méh a virágot; ezek után átalakítja, mintegy átizzítja a maga nemzetivé nőtt egyéniségének kohójában; és végül kialakítja úgy, hogy az eredetinek minden tartalmi és formai mozzanata bennerzeg az élet üdeségével és fakadásszerűségével, még pedig úgy, «mintha magyar embertől először magyarul iratott volna» (Pázmány). Röviden: az vitte el a pálmát, aki úgy fordít, mintha a szerző most és itthoni nyelven szólna.

Az ilyen fordítás az emberiségnek egyegy könyvét beiktatja a nemzeti könyvtárba, a nemzeti irodalmat gazdagítja. Ha pedig magyar fordításról van szó, akkor ritka irodalmi esemény. Hiszen jelentősen gyarapítja azt a lemérhetetlen értéket, melyben él a nemzet. A magyar nyelv irodalmilag hírvül sincs annyira kiművelve, mint pl. a francia, ahol úgyszólván a nyelv ír és gondolkodik az író helyett. Aki igazi magyar fordítást nyújt, — nem mind művészi fordítás, amire a szerző a címben vagy a kegyes kritika ráírja, hogy műfordítás — annak nyelvalkotónak is kell lennie. Annak a nyelvgeniusszal személyes, bizalmas barátságban kell lennie, hogy félenken őrzött nibelung-kincséből őt és újat tudjon előhozni.

Ehhez a hármastagozatú eszményhez kell hozzámérni minden fordítást. Ha egy fordítás odamerészkedik az olvasóközönség elé, természetesen legalább a filológiai mértéket meg kell ütnie. A filológia első feladata itt a mai *szövegkritika* szerint a legjobb szöveg használata. Szent Ágostonnak, vagy akárcsak a Confessio-knak ilyen általánosan elfogadott szövege nincs. P. Knöll megkísérelt egy kritikai kiadást Teubnernél és a bécsi Corpus Scriptorum Ecclesiasticorumban. Minthogy azonban megokolatlanul a Codex Sessorianusnak adott elsőbbséget az összes többi kódexszel szemben, sok olvasása nyilván rossz, és egész szövegkritikai munkája egyre határozottabb és egyre általánosabb elutasításban részesül. Sokkal megbízhatóbb a XVII. század elejéről a kitűnő maurinusok kiadása.¹

Maga a fordítás a vállalkozót igen nehéz feladat elé állítja. Hisz Szent Ágoston kiválóan eredeti, geniális író, akinek kezében a nehézkes latin döbbenetesen finom és változatos muzsikát ad. Azonkívül ne felejtsük, hogy itt először kell ennek a nehézkes nyelvnek kifejezni egy mély, változatos és változékony léleknek legkisebb megrezdüléseit is, híven és tökéletes plasztikával. Szent Ágoston itt úttörő. Nem túlzás az az állítás, hogy a modern lélektani regénynek

¹ Nem is értem, miért nem ezt választotta kiadásra és fordításra Balogh. A tőle használt *Labriolle-féle szöveg* nagy kiválósága hogy a maurinus-kiadásra támaszkodik. Baja, hogy Knöll szövegére is tekintettel van, túlságos tekintettel. Így lehet találni Balogh különben dicséretes gondossággal korrigált szövegében *rossz olvasásokat* is. Így I. 29. lap. 11. sor : potius, e helyett : per eos ; I. 39, 14 ergo, e h. sero : 65, 15 Quare e. h. quare ; 93, 27 modo e. h. me ; 111, 19 ibi e. h. : sibi ; 133, 9 spes alias e. h. : species ; 139, 16 conversam e. h. : conversa ; 155, 8 esset e. h. : esse ; 167, 16 eum e. h. : eam ; 195, 2 repercutiebatur e. h. : repercutiebar. II 63, 24 proponere e. h. : opponere ; 65, 4. et indiger et, közbeiktatandó : inde ; 123, 5 van a híres megkeresztezett, vagyis a legjobb kódexektől tanúsított, de nem érthető olvasás : popilisia. Ami olvasást a fordító itt, elfogadott, nagyon találó conjectura : populo Osirim : viszont 197, 30 az ugyanilyen romlott olvasást : prepositos meghagyta (helyette ajánlva van és elfogadható : praeposteris) ; 147, 10 est e. h. : es (érdekes, így van fordítva). A szövegkritika más javításokat is ajánl. De azok az értelmet nem befolyásolják.

az atyja. Ágoston egy új kor kapunyitója és útmutatója. Alig valamit találunk benne a «klasszikusok nemes egyszerűségéből és magát egészen adó nagyságából», hanem egy irodalmi dekadencia és vajúdo új világ minden új lehetőségei feszülnek benne. Mindez csak nehezíti a fordító feladatát, amelyet eddig egy magyar fordítás sem közelített meg.¹

Aki szem előtt tartja, amit a fordítás harmadik tokáról mondtam, méltánytalanságnak minősíti, ha ehhez a leg-

¹ Balogh jó filológus. Tud latinul, ismeri és szereti Ágostont és jó iskolázottsággal rendelkezik; még pedig a java iskolai hagyományból él, a filológiai adottságok szilárd talaján marad, és korántsem filológiai légvárak tervezgetésében és építésében látja hivatását. Természetesen egyben-másban az embernek lehet más a felfogása. Pl. mindjárt az elején (I num. 4.: Baloghnál I 7 lap 28 sor ez van: aut quid dicit aliquis cum de te dicit? Et vae tacentibus de te quoniam loquaces muti sunt. Balogh ezt így fordítja: «mond-e valaki is valamit, mikor rólad szól? Jaj nekik, akik hallgatnak rólad, hiszen még a fecsegők is némák». Nekem az az érzésem, hogy Ágoston gondolatát jobban megközelíti ez a fordítás: ugyan mit mond akárki is, amikor rólad szól? De viszont jaj azoknak, akik hallgatnak rólad, aki előtt még a szavakészek is némák. A «fecsegő» nem talál; a «nekik» nem magyar. II 2 (Balogh 51, 17) scatebrae pubertatis így fordítja: «a pubertás bugyborékolásai». Én így fordítanám: a serdülés örvénylései. IV, 18 (Balogh 137, 19) in illis (a szép dolgokban) non est ubi. Balogh: «ám nincs hol megpihenni e szépségekben». Így fordítanám: de bennük nincsen hol.

No de ez fölfogás dolga. S ilyen helyet nem tudnék sokat felsorolni. Látnivaló, milyen lelkiismeretes munkát végzett fordítónk. Néhol azonban mégis más véleménye nemcsak lehet az embernek, hanem kell is lennie. De mindjárt sietek megjegyezni, hogy ilyen hely még kevesebb akad. Mindössze kettőt találtam. És tudom, hogy ezekben az esetekben is a fordító védheti a maga fordítását. Az egyik I 25 eleje (Balogh I 37, 23): quod (a bűnös élet nagy tengerét) vix transeunt qui lignum conscenderint. Balogh: «kínnal-bajjal kelnek át, akik a keresztre hágva teszik meg ezt az utat». Valószínű fordítása: **a**jjal-bajjal kelnek át azok is, akik hajóra szálltak. A lignum-ot keresztel fordítani nem ellenkezik Szent Ágoston gondolatvilágával. De itt a filológiai exaktságon túl egy modern metafora beleolvasása történik. A másik VI 1 (Balogh II 7, 24): feretro cogitationis offerrebat (engem anyám Istennek) Balogh: «gondolatának ravatalán eléd vitt». Értelme: Gondolatban ravatalon eléd vitt. Balogh fordítása a szövegbe belevisz egy modern és félreérthető metaforát. Az eredeti nem érthető félre, mert 1. a cogitatio-ban benne van a cselekvés jelentése is: gon-

magasabb fokhoz akarnék hozzámérni egy különben filológiai jó fordítást. Egy ilyen művészi fordítás nem is egy ember műve. A németeknek van ilyen Dante-fordításuk, kettő is. Igen, de ezek úgy jöttek létre, hogy egy majdnem százéves fordítási sornak nemcsak a végén, hanem annak virágjaként is jelentek meg. Minden következő felhasználta, ami jó volt az előzőben, azt valamivel előbbre vitte, kiigazította, kiegészítette, és így mintegy szervesen kinőtt belőlük a jó fordítás. Tanulságos volna a *Confessio*-k magyar fordításait ebből a szemszögből is összevetni. Meg is akartam tenni, de kedvemet elvette, hogy a legrégebb — és nem legrosszabb — magyar fordításhoz (Pongrácz József eösi plébánostól 1743) nem értem hozzá. Sem az egyetemi, sem a múzeumi könyvtárában nincs meg.²

A nagyszerű stílérzékű és magyarul kitűnően tudó Kisfaludy Á. Béla egyszer felvetette a kérdést: van-e már magyar Kempisünk és Nogál fordításának színe előtt erre a kérdésre igennel felelhetett. Aki felveti ezt a kérdést: van-e már magyar *Confession*k, csak azt felelheti: Lehet még.

dolkodás, 2. genitivus qualitatis. A kétségtelenül benne lappangó metaforás gondolat a fordításba így vihető bele: lelki ravatalon.

Mindezeknél a megállapításoknál nem használtam sem fordítást, sem jegyzeteket, hanem engedtem magamra hatni Szent Ágoston szövegét úgy, amint kínálkozik, és úgy, amint hat azokra, akik neki valami igaz értelemben kortársai és földieji. Ugyanezért szerettem volna, ha a sok szentírási idézet és utalás fordítása mindenütt a ma használatos egyházi magyar fordítást követi. Szent Ágoston az Egyházban, az Egyház tagjainak írt és használta az akkori hivatalos fordítást, az *Italát*.

¹ Balogh erre nem is volt köteles. Már azért sem, mert ahhoz nem elég nagy magyar író. Nyelve kissé iskolás és modoros. A véle néki és leszármazottjai jobb ügyhöz méltó következetességgel szerepelnek. Stílusa nem elég hajlékony és nem eléggé tősgyökeres.

² Csak azt tudtam megállapítani, hogy Balogh *Vass* fordítását nem használta fel. A kettő összevető értékelése: Balogh munkája filológiai értékesebb, jobban hozzásimul az eredeti szöveghez és ezért művészi fordításnak lehet alapja és kiindulása. *Vass* fordítása folyamatosabb, magyarosabb és zamatosabb. Vannak színei, és van levegője. De helyenként nagyon is «vassi».

Még két megjegyzést. Az egyik érdembe vág, a másik a kerületen mozog.

A Confessio-knak Szent Ágoston szerzőségében 13 könyve van. Az utolsó háromról Szent Ágostonnak egy félreértett megjegyzése (Retr. II 6, 1) alapján az a közmeggyőződés alakult ki a litterátusok között, hogy «a három utolsó könyvnek a többivel való összefüggése laza». (Bardenhewer : Altkirchl. Litter. IV 451). És ez jogcímet adott azoknak a kiadóknak és fordítóknak, akiknek bármi ok javallta a rövidítést, hogy ezt a három utolsó könyvet elhagyják.¹ Nem jól teszik ezek, és nem helyesen gondolkodnak azok.

Oncrate l'altissimo poeta! A Szent Ágostonnal foglalkozóknak kellene annyira tisztelni Szent Ágoston írói génuszát, hogy ha ő úgy írta Confessio-it, amint írta, tehát a három utolsó könyvvel együtt, akkor a könyvek egymás között lehetnek akármilyen viszonyban, de magával az író Ágostonnal mind azonos vonatkozásban áll. És ez a fontos. Az a vonatkozás pedig röviden a következő: Szent Ágoston fő témája a Confessio-kban, ami, úgy látszik, élettémája: lelkének eredete, az eredettel járó erői és azok léleksors-alakító iránya, az eredethez való hazatalálása. Egy platoniszellemnek, mint Ágostonnak, mi sem természetesebb, mint hogy ezt a témát is a legegyetemesebb és legmélyebb örök begyökézésében keresi fel. És így aki páratlan intenzitással elemzi ezt a nagy tényt: honnan vagyok én, aki ilyen vagyok, az a problematikája dinamikájával odasodródik: «Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet». De bármint van, mindig kár, ha egy Confessio-fordító az olvasóit megfosztja az időnek világhírű, páratlanul mély és szellemes fejtegetésétől (Conf. XI), mely méltó párja az emlékezetéről szóló gondolatfűzésnek (Conf. X).

A Confessio-fordítást rendesen magyarázó *bevezetéssel* és ennek mintegy folytatásaként magyarázó *jegyzetekkel* szokás ellátni. Kell-e az ilyen bevezetés? Mindenesetre kínálkozik. Egyfelől a mű nehézségei szinte kihívják. Másfelől a fordítók

¹ Ezt teszi Balogh is, de úgy látszik külső kényszer hatása alatt, nem meggyőződésből. Alkalmasabb időre ígéri is a hiányzó részeket.

indíttatva vannak el nem szalasztani egy ilyen kitűnő alkalmat, ahol szóhoz jut tanultságuk és Ágoston iránti bámulatuk. Én persze azt gondolom, hogyha a közönség össze van harangozva arra, hogy Szent Ágostont hallja, elengedi a bekonferálást; különösen, ha az nagyon hosszú és nagyon tudós¹. Ha nekem kellene egy fordítást kiadnom, én bevezetésül azt hoznám, amit maga Szent Ágoston mond a Retr. II, 6-ban a Confessio-król. Hisz ő tudja legjobban, mit akart. És őt akarják hallani az olvasók. Természetesen szükség szerint hozzá kellene még fűzni néhány mondatot és néhány jegyzetet, gondolom legajánlatosabban Babits Dante-jegyzeteinek mintájára. A végén közölném, legalább apró betűvel, Possidiusnak, Szent Ágoston tanítványának és barátjának, nem sokkal a Szent halála után írt életrajzát, Ha még volna fontos mondanivalóm, azt külön értekezésre vagy könyvre hagynám. Itt is áll: «jó vershez nem kell előljáró beszéd».

Áldhatjuk magyar sorsunkat, hogy három jó és külön kvalifikált magyar fordítás is áll rendelkezésére annak a hivatottnak, aki megcsinálja majd a magyar Confessio-kat a magyar «irodalom» számára.

SCHÜTZ ANTAL.

¹ Balogh is sok és tanulságos dolgokat mond bevezetésében és jegyzeteiben is. De talán kissé hosszadalmas. Azt is sajnálom, hogy fő sugalmazója Harnack, aki liberális teológiai álláspontja miatt éppen itt nem «omni exceptione maior». Ami meg a jegyzeteket illeti, a legtöbb olvasó bizonyára akárhányat elengedne, bár szakembernek tanulságosak.

MUNKÁCSY MINT PSYCHOLOGUS.

— A Lyka Károly tiszteletére kiadandó emlékkönyvbe. —

A művészetek körében a festészet terén leggyakoribb az úgynevezett «átértékelés». Társaság és divat kap fel nevet ; a műértők szavát elnyomja az ál-műélvezők és a műkereskedők zsvajgása ; utóbb az érdek kielégül, a divat új hullámot vet, a műbírálat megvonja egyesektől a helyet a Pantheonban, s olyanoknak adja, kiknek csak a halál hozta meg a halhatatlanságot.

Munkácsy neve körül is sokszor változott az elismerés arapálya. Mint a római triumphator kocsija mellett, az ő diadalszekerével is versenyt futottak a gáncsoskodók. Mi hamar bálványozzuk a külföldi nagyságokat, de ha hazánkbelit külföldön ér elismerés, féltékeny szemmel nézzük. Így volt ez Liszt Ferencsel is. Munkácsy világhírré emelte festészetünket, de itthon szemforgatva sopánkodtak, hogy a nagyvilági élet, a siker nyomában tolongó műkereskedők hajszolása gáncsot vetnek fejlődésének ; Munkácsy egyre magasabbrendű remekművekkel felelt. Minő kár, hogy a könnyelműn használt asphalt el fogja nyelni színeit, csipogták mások ; képei sokszor csakugyan kárát vallják Makart veszedelmes példájának, de világosabb színei a drágakövek ragyogásával csillognak. Aki a drezdai képtárban a nagy mesterek alkotásai közül először megy föl a felsőbb emeletre, azt a folyosó végéről egy kép szólítja magához, a nagy mesterek hangján, tündöklő színeivel s világosan kiváló alakjaival, egy Golgotha ; ha magyar ember, átmelegül és feljebb emeli fejét, mikor rájön, hogy az Munkácsy képe. Ecsetjén új fényt nyernek a színek, mint nagy költők nyelvében a szavak.

Új jelszó is támadt, a 'tisztá festői' ; túlzói úgy értel-

mezik, hogy a festő csak a színt és formát vigye vásznára ; ha valamit ki akar fejezni, elmondani, az már ‚novellistikus‘, ‚irodalom‘. E fölfogás, végteligen véve, kizárná a festészetből az életképeket, történelmi és vallásos festményeket, a képzelet és egyéniség beavatkozását, éppen azt a területet, hol Munkácsy nagysága él. Kizárná általában a mondanivalót, a tartalmat. E szerint az *Égi és földi szerelem* kifogástalan kép, mert csak egy szép asszonyt ábrázol, ruhátlanul és felöltözve, minden mondanivaló nélkül, — még címet sem tudtak reá találni — de Tizián másik képe, az *Adógaras*, elmond valamit s ezzel kilép az ecset birodalmából. Mintha a jó kép, ha van tárgya, ha nincs, meglehetne a ‚festői‘ elemek nélkül, s azok mellett nélkülözhetné a kompozíciót, színharmóniát, fel fogást és elmélyítést, melyeket a tárgy s a valóság ritkán ad készen.

Munkácsy alkotásai túllépnek ez elmélet szűk határain. Nem pusztá lefestő. *Tájképein* is érzik egyénisége, költői látása ; személyes viszonyban van a természettel, kevesekhez szólt az oly meghittén, mint Paál Lászlóhoz és ő hozzá. Alakos kompozícióján természethű, reális megfigyelő. De a realista írótól is azt várjuk, hogy a reális valóságot művészi elképzelésben tárja elénk. Munkácsy hú akar lenni a valósághoz, de nem marad a felületen, a külszínnél : alakjai által ki akar fejezni valamit, nem pusztán külső elhelyezésükkel, hanem kifejezésük útján. Behatol alakjai lelkébe, olvasni tud a szemekben és az arc vonalaiból, ismeri az emberi lélek titkait, az érzések és szenvedélyek ezer változatát. Lélek-búvár. A lelkek ajtai, a szemek, megnyílnak előtte. Ő rá is áll, amit Zichy Mihály mondott magáról : hogy művészete nem a kézben, hanem a szemben van. Olyan mélyen, olyan elemzően világít be az emberi lélekbe, akár egy költő, ki alakjainak egész jellemét, multját is ösmeri. Pedig galériája oly népes, akár egy termékeny regényíróé ; e részben kevesen mérköznek vele, kortársai közül senki. Sokat lát alakjaiban és ki bír fejezni mindent. Egyik képén egy szegény asszony rózsét cipel haza, leül az útszélen pihenni. A hát meghajlik a teher alatt, a fej előrebukik, tekintete gondolatlanul esik a dolgos kezekre, a két kar ernyedten fekszik

ölében, a lábfejek élükre fordulnak, a talpak elválnak a sokat taposott földtől. Az élet gondja, terhe nehezedik minden porcikájára. Ez merőben testi állapot, visszaadva színnel és vonallal, mint a «tisztá festői» hívei szeretik. Épp ily könnyen és egyszerűn tud kifejezni bonyolultabb lelkiállapotot. Egy mesterasszonyféle fillért ejt a perselybe ; tartózkodva ejti, talán utolsó fillérje, az utolsó reményért, hogy az ég segítségét megvásárolja. Ezt az összetett kifejezést tükrözi egyszerű arca.

Jellemrajzoló erejét mindig is elismerték s ez nem egyéb, mint a lélek ismerete és kifejezése.

Egy-egy gazdag arcon mohón kutatja a finom, rejtett árnyalatokat. Ezeket meglátni annyi, mint megérteni, megérteni annyi, mint vele rokonnak lenni. *Liszt* Ferencet halála évében festette le (1886). Ez az arcmás nagy lelki tanulmány. A szemekben már kialvóban a régi tűz, hidegen néznek ; a vonások már szinte fölvtették a halál nyugalomát, túlvilági fölény kövesül meg rajtuk, a külső világ semmibevevése. Balkeze fáradtan pihen a billentyűkön ; nem új játékba fog, már végzett, csak éppen nem vált még el hangszerétől. Mint *Farkas Zoltán* szépen jellemzi *Munkácsyról* szóló új könyvében : 'a lélek egy fáradt fejedelme tekint ránk, ki az önmaga teremtette világba zárkózott'. Szinte ott látni a képen a közeli halált, mint *Böcklin* önarcképe mögött.

Haynald Lajos képe az egyházfejedelemé. Lénye csupa biztonság, előkelő nyugalom, a rang és kiváltság nyugalma. Arcvonásait megtisztította a hit, de még nem szakadt el a világtól, szemében érdeklődés csillog minden iránt ; mosolyában némi felülemelkedés lappang, egy sokat látott bölcs mosolya ez. Kedveli a pompát, mert szépség ; ez ábrázoláson, mondja az életíró, a selyem és csipke is élnek — sőt mintegy hozzátartoznak az egyéniséghez.

A jellemek titkos írását az arcon csodálatos bravurral adja vissza. Világos példa erre a *Műterem*. A mester új képét mutatja meg feleségének. Az asszony előrehajolva, feszült figyelemmel nézi ; látszik rajta, hogy most látja először, most igyekszik belehatolni, hozzászólni. A művész könnyedén tekint a képre, most fejezte be, a palettát még le sem tette

kezeből ; ez még az első elégtételség múlt pillanata. Ily finomságokat tud éreztetni ecsetje. Az ilyen képeket nemcsak nagy festő festi, hanem nagy lélekismerő is.

Nagyobb kompozícióin minden névtelen alak egy-egy gondosan kivitt portrait, melyeken a közös élmény különböző hatása látszik. Ily lelki elemzésekből tevődnek össze jelenetképei. Első nagy alkotása, a *Siralomház*, nyolc alakon fejezi ki a jelenet tartalmát, hangulatát. Az első vázlaton még csak két alak van : az elítélt leszegi busa fejét, szemét lesüti : most gondolja végig, mit követett el. (Ez alkalmasint a modèle mása). Az őr egyenest áll mellette. A kidolgozásban a tárgy kifejlik, megnépesül, gazdagodik lelki életben. Az őr is kap egy új vonást : únott-fáradtan dől a falnak. Az elítélt most felnéz, a törbeesett vad tehetetlen, mégis dacos megadásával ; kissé mintha oldalra is sandítna : kik jöttek megbámulni ? Ökölboszoruló két keze erőszakolt benső nyugalomra vall : megtettem, nahát! — A hozzátartozó nőszemély szégyenében a falnak dőlve zokog ; csak testtartása jellemzi. Gyermekök a környezettől megilletődve áll mellettük. Egy kíváncsi suhanc közel merészkedett, most visszahökken. Középuitt egy szürös férfi tompa gondolkozásba süllyed, neki van legtöbb köze az elítélthez a báméskodók közül. Egy másik férfi kihívó elégtétellel néz rá. Egy éltes asszony elfordul, két kezét is maga elé kapja : nem bírja látni, aminek látására jött. Egy fiatal asszony karonülő gyermekét is magával hozta, szánó és elítélő tekintetet vet a bűnösre. Hátul egy uriasabb férfi hidegen nézi, neki nincs személyes kapcsolata az elítélttel. Ennyiféle kifejezésre van szétbontva, ennyiből összetéve a jelenet. A tömlöc sötétsége, magasan fekvő ablaka mutatja, hogy a föld alatt vagyunk, a sírok világában. A jellemzés bensősége és változatossága, s mégis központi egysége ragadta meg a képen a műértők és a közönség figyelmét.

Hasonlóan gazdag a *Tépéscsinálók* jelenete. Egy harc-térről hazajött katona beszél tépéscsináló asszonyoknak. Maga is sebesült, mutatja botja, lába tartása, fontosnak is érzi magát, elterpeszkedik. Amit mond, láthatóvá válik az alakokon. Híre főkép egy uriasabb lánynak szól : őt ültették

a katonához közel ; nem is dolgozik, csak hallani jött ; már sötét ruhában van, kezeit megadón ölébe ejti. Két öreg asszony ő rá szegzi szemét, kémlőn : hogyan viselkedik. Egy harmadik az asztalra borul, szomszédja is megdöbben ; őket szemlátomást az elesett sorsa érdekli, a fiatal lányt is, aki élénken megmozdul az asztal mellett. Elöl egy asszony a halálon tépelődik. Szemben nyomorék fiatal ember ül, szeme különös kifejezéssel áll meg : a halálra gondol, aki az épeket is lekaszálja. E sokat mondó alak nagy művészi kitalálás.

Annyi elképzelés, művészi elrendezés van e képekben, minővel egy drámaíró gondolja el egy-egy jelenetét s úgy-szólván minden alakon egyéni lelkiállapot van kifejezve.

A művész külföldön is sokáig élt hazai benyomásai és emlékei közt. Az *Ujoncozás*, *A falu hőse* azonban minden-napibb jelenetek, híjával erős központi gondolatnak, az alako-kokon is sekélyebb részvétel oszlik meg. Az *Ujoncozás*on mégis van egy bonyolult kifejezés : az oldalt ülő legényé : bántja, hogy nem állt ki, s bánja, ha másnak jut a dicsőség. Ezt lehet kiolvasni magára-dühös pillantásából.

Új megfigyelések, új, párizsi benyomások halmozódnak fel a *Zálogház* című képen. Mont de Pitié! könyörület sziklája, hová a hajótöröttek menekülnek, a kétségbeesés utolsóelőtti állomása, az öngyilkosság előszobája, nyomorúság boltja, hol az utolsó emlékeket vetik áruba a remény végső szalmaszáláért ; hány tragédiája folyik le e küszöbnél naponként az élet színjátékának. A csoport, mely a rideg helyiséget betölti, sokféle szerencsétlenségről beszél, valósággal az emberi nyomorúság albuma, mégsem látszik összeválogatott-nak. Egy fiú már hazafelé viszi semmit érő portékáját ; mekkora csalódást hurcol hóna alatt ! A becsűs a hivatal érzéketlenségével nyúl az elébe tett tárgyért. Ablaka előtt egy asszony áll két gyermekével, nyilván a mai kenyeret remélik innen. Ketten várnak sorukra : egy idős asszony, kinek tisztes öltözte jobb napokról tud, ölében mappában rajzok vagy metszetek — valaha ilyenekre is telt ; nem először jár itt, otthonosan ül, de még túlnéz a sötét napokon. Másik oldalt ékszeres dobozt szorongat egy divatosan öltözött fiatal nő ; elszánt keserűséggel ül, gondolatában már a Szajna

csillog. Roskadt öreg ember támaszkodik a síma falhoz, felleghajtója, gyűrt kalapja, hosszú ős haja elárulják, hogy csalódott művésznek érzi magát ; a szivarecsutkáról még nem mondott le. Egy cilinderes férfi megviselt kabátban hegedűjét hozza, talán kenyérkeresőjét. Egy lakatoslegény maga sem tudja, mit keres itt : egy kis táska mindene. A művész lélekbelátása e képen még feljebb emelkedett : az alakoknak már multjukat s szinte jövődjüket is kifejezi, s mindent a szemekben lát és olvas.

E képeket sokan leírták már s mindenki maga leolvashatja tartalmukat ; mégsem árt rámutatni Munkácsy ritka lelki gazdagságára, midőn nevére és műveire kezd rátelepedni a megszokás és a távolság homálya.

Ha minden alakot modèleről fest is, a változatos kifejezéseket s egy pontba kapcsolásukat lelki elmélyedés s a képzelet beavatkozása adja meg. Feljegyezték, hogy ha modell után dolgozott is, az a szomszéd szobában volt s a művész csak néha nézte meg. Milton modèleje valóban vak ember volt, — a művész maga beszélt Beöthy Zsoltnak — de ki gondolná, hogy e szegényházbeli vaknak homlokán ott borongott a hatalmas költemény sugárzása, a költőnek az alkotással való viaskodása ? Ily történelmi festményeknél nagy szüksége van a művésznek képzeletére. Taine a renaissance-kori olasz művészet nagyságát azzal magyarázza, hogy abban a korban nagy volt a szellem műveltsége s a képzelet szabadsága. Mindkettő magas fokon volt meg Munkácsyban ; történelmi képein szerencsésen egyesül a képzelet a tanulmány-nyal. *Milton* és *Mozart* képein már a tárgyválasztás is műveltségre vall, a kivitel még inkább. Ha soká kereste s gondal választotta is meg modèljét, ami ez alakokban lelki, azt, amit róluk tudott s műveikből kiértett, a művész látta rá a modèlere, ő ruházta alakjaira. A *Milton*-képen a szoba sötét, mint a költő élete, csak egy fénysugár esik rá az égből. A főalak minden ízében az alkotással viaskodó költőt mutatja. Egészen magába merül ; hatalmas homloka alatt látomások rajzanak ; félkezét ökölbe szorítja a gondolkozás erélye — hasonló módon fejezi ki ezt Klinger Beethovenje s Rodin Penseur-je ; — volt magyarázó, ki az előre nyujtott lábon

a verssorok scandalását érezte. A szülemelő költemény betölti az egész szobát. Legidősb lánya áhitattal hajol a papír fölé, a költő szavát lesve. Egyszerű ruhája mutatja, egészen apjának él, magára semmi gondja. A fiatalabb lány többet ad magára, felállott, kimenni készül, de amit hall, megállítja. A legkisebb kézímunkával ült az asztal mellé ; keze megáll a levegőben, gyermeki csodálkozással néz atyjára, aki anyagi seregek harcairól beszél. E képen a festői nagy آدمányok mellett bő tanulmány és gazdag képzelet nyilvánul s minden egy nagy lelki esemény kifejezésére, részben hatásának tükrözésére összpontosul.

A *Mozart*-képnek hasonlóan költői a tárgya és hangulata. Munkácsy nemcsak a festő, hanem a költő szemével is nézi alakjait és tárgyait s képein a részletek reális pontossága mellett erős érzelmi hullám ömlik el. *Mozart*nál egy rejtélyes férfi rekviemet rendelt ; a művész azzal a balsejtelemmel dolgozott rajta, hogy saját gyászmiséjét írja. A halál küszöbén meg eldirigálta ; ezt ábrázolja a kép. Érezni a képen, mennyire meghatotta a festőt e történet. Az alakok figyelme itt megoszlik (ellenkezően, mint a *Milton*-képen) és távolabbról kapcsolódik össze. A feleség s a barátok a beteg költőre figyelnek, aggódva, féltőn. A három énekes meg a zongorás gépiesen csak a maguk dolgával törődnek ; csupán a szélső ügyel a dirigáló mester kezére. *Mozart* párnák közt ül, kar széken, lábain takaró ; balkeze lehanyatlott kottáival, a jobb fáradtan vezényel (a képen még kevésbé emelkedik fel, mint a vázlaton). Ő más zenét hall, nem az énekesek hangján, hanem túlvilági hangokon. Kimerült alakján semmi sincs *Milton* feszült alkotó erejéből ; ez egészen átszellemült *Mozart* valóban saját rekviemjét hallgatja, búcsúját élettől és alkotástól, szinte szemünk láttára enyészik el. Körülte az aggódó lelkek már szinte gyászkíséret, míg a mű a lelketlen hangszerekben halhatatlan közönnyel szárnyal át az elmúláson.

Még nagyobbak, még lelkiebbek kifejezéséhez emelkedik vallásos képein. Itt is realista a részletekben, hiszen e képeket Párizsban festi, hol fénykorát éli a realizmus, s éppen *Renan* korában. Realizmusa abban áll, hogy a képzelet tanulmánnyal, a vallásos áhitat történelmi valószínűséggel páro-

sul. Akép nem a hegyi beszédet, a Golgothát, vagy a mennybenemetelt ábrázolja, a szent képek szokottabb tárgyait, hanem Jézus életének legemberibb jelenetét: a Megváltót vádlói és ítélői előtt. A zömök római épület, melynek nyílásán palesztinai tájra és házra pillanthatni, Pilatus széke — mind tisztán római. Élesen elüt a két faj: a heves, mozgékony zsidóság tömege, a papi fejedelmek hiúz-szemei, ószövetségi keménységük, másfelől Pilatus hatalmas teste, kerek feje, rövidre nyírt haja, mérlegelő nyugodt mozdulata, melyen a Ius Romanum megfontoltsága érzik; a zsoldos nyugalma, ki Róma nevében egymaga féken tartja a tömeget tekintetével. Mindez tanulmány, értés dolga s mérő realitás. A tömegben látszik a betanítottság. A vádló magabiztosan beszél; egyik főember Pilatus szavát, gondolatát lesi, a másik önelégült döllyfel tekint Krisztusra. Háta mögött hárman még tanakodnak, szemök nyugtalan, nem biztosak a ki menetel felől. A nép közül egy előre hajlik, kárörvendőn a vádlott arcába nevet; egy másik szomszédjai fölé ágaskodik; a felbérelt karvezető kitárt karokkal ordít. Olyan, mint egy felkiáltó-jel. Ez alakot Lessing hibáztatná, mert ily heves mozdulat nem tarthat annyi ideig, mint a szemlélés; ezt kifogásolta a Parthenon metopjain, a karokról lecsúszó köpenyeknél. Itt azonban e mozdulatban nincs a szenvedély hevessége, inkább a statisztá-vezér kiszámított jeladásának látszik. A vádlott felül áll bírái ítéletén, nagyobb a papi fejedelmeknél, Pilatusnál is. Dicsfény nincs feje körül, de hősín köntöse macula nélkül sugárzik, alakján semmi földi. Munkácsy csodálatos fehér színe ragyog fel. Helmholtz fejtegette, hogy a legélesebb fehér festék is csak szürke folt ahhoz képest, amint a napsugár egy arab burnuszára tűz; nagy feladat a festőre, hogy mégis vakító fehér szín hatását tudja kelteni. Munkácsy fehér színe itt földöntúli erővel ragyog, Krisztus palástjának világító, mennyei fehérsége van. Ez a színfolt uralkodik a képen. Az alakon érzik, hogy a jövő tudatában megy útján, véghez vinni, ami elvégeztetett. Összekötött keze önkényt, megadón viseli a békót, tekintetével ő tart ítéletet bírái fölött. Azok a maguk kis világában nézik nagy eseménynek, ami történt; Jézusról az ese-

mény való nagysága sugárzik. Alakjának egy művészi előde van : Tintoretto falképén a Scuola di San Rocco-ban. A művész maga mondta ezt. Az arcban egy új, szép Krisztus-arcot teremtett.

Maga is érezte, hogy ez alakot tökéletesen oldotta meg : a *Golgothánál* hű maradt hozzá. E kép folytatása a Pilatus előtti jelenetnek, de mozgalmasabb, kifejezésben több oldalú. A kereszt mintegy kiemelkedik a jelenet fölé ; tövéhez már a siratók borulnak, a tömeg elszéledőben van. A feszültség lankad ; nyugtalanság kezd úrrá lenni a népen, csak a hóhér marad érzéketlen, a nagyobb rész érzi, hogy rendkívüli esemény tanúja. Egyesek magukbaszállva, töprengve, mentegődzve mennek el ; sokan visszafordulnak a kereszt felé, a lovas, hogy megnyugtassa magát, a római százados csodálattal, szemében a megtérés fénye, zsidók is többen, mintha kételkednének, hogy megtörtént, s hogy ezzel be van-e fejezve minden. Egy páran félve várják a megjósolt csodát ; elül egyikük már-már látja is. A sötét ég alatt, a levert tömeg fölött a feltámadás közelsége érzik.

Nagy történelmi érzék nyilvánul abban, hogy a mester e két eseményt szűk keretbe foglalja, kis tömeg köré. Ilyen kis fészek volt Jeruzsálem, ilyen maroknyi tömeg gyűlölködött, ármánykodott, ítelt.

E tömegnek azonban a művész nagyobb helyet ad, mint szentképeken szokás, melyeken többnyire csak a szent történet alakjait látjuk. Művészi módja szerint drámai jelenetté fejleszti tárgyát, megvilágítja nézői, résztvevői, mellékalakjai felől is. Az eseményt a tömegre tett hatásában érezteti. A Golgothán nemcsak a siratókat látni, hanem a vérszomjas tömeget is, és pedig amint bosszúja hültén kijózanodást érez, ami jellemző az emberi természetre és a mellett művészi módon érezteti, ami történni fog. A tömeg rajza itt eltér a Pilatus-képtől, a művész új színt, új lelki tartalmat ad a tömegnek.

Ilyen bősége érzik a lelki kifejezésnek Munkácsy képein, portrait-szerű elevenséggel, egyéniséggel, mélységgel a mellékalakokon is. Sok mester, kinek nevét a világhír könyvébe iktatta a műbírálat és a köztudat, dagadó bársonyaival, selymes

udvari alakjaival, óriási halvány vásznaival alig több üres színpadi rendezőnél az ő lelkiekben való gazdagságához mérten.

Fájdalom, a boldog művészet, mely a fény és színek gyönyörűségét élvezve s osztogatja, Munkácsyban a pálya végén elhomályosult. Az ó-korban tudták, hogy az istenek féltékenyek és bosszúállók, ha valaki betolakodik a teremtés műhelyébe.

Alles geben Götter, die Unendlichen,
Ihren Lieblingen ganz,
Alle Freuden, die unendlichen,
Alle Schmerzen, die unendlichen, — ganz.

(Goethe.)

VOINOVICH GÉZA.

CSESZTVEI ŐSZ.

Domboldalban a ház. Űveges tornáca mosolygós.
Hársfa, fenyő, ákác őrzi öreg falait.
Völgynek hajló kert. Erdős lejtője regényes :
Gyertyánok, tölgyek közt kanyarog le az út.
Vén cserfák lombját lágyan borzolja a szellő,
Halkan suttognak kőrisek és juharok ;
Széles lombsátor tetején átvillan az égbolt
S napfény-tallérok rezgenek az avaron.
Hol teret alkot az út, ott hívogató padok állnak
S vén kő-urna körül nyílik a kerti virág ;
Őszi, kesernyés szag terjeng : fanyar erdei illat,
Futkos a földön a sok kései, fürge bogár.
Szívgyógyító csend. Harkály ha kopácsol a fákon —
Majd elhallgat az is : béke van és nyugalom.
Nincsen kertkapu itt! Szabadon járhat be a vendég,
Rá vadgesztenyefák bólogató sora vár,
Rozsdavörös levelek puha szőnyege fekszik előtte,
Surran rajt' a kerék, elhal a lódobogás.
Kert végén, a gyümölcsösben, más fák sorakoznak.
Vén fák! Termésük mégis olyan csoda-jó!
Mint képeskönyvben, látszik dús lombozatuk közt
Sok piros alma. Amott naspolya, szilva, dió.
S mintha a költőt is látnám — hiszen ezt a gyümölcsöst
Ő maga ültette s boldogan említi meg :
Ottan a fácskák — mond — melyeket nevelék, íme, «játszi
Árnyat adók» s rajtuk gazdagon áll a gyümölcs.
Csesztve! Sok emléked felidézi Madáchot, az embert.
Nem, nem is emlék az : foszladozó hagyomány ;

Hervadt, régi virág ; muzsikáló óra zenéje,

Mely csak halkan peng. Hallga! Figyeld a szavát :
 «Ottan, a hársfa alatt — így szól — mélázva merengett
 Szótalanul, némán...» — Majd, szaporázva a szót :
 «Messze, az erdőkön sétált, de vadász sohasem volt...»
 «Mindig négylóval járt. — Úgyesen lovagolt...»
 «Régi lakása amott volt, hol ma a konyha s a kamra...»
 «Gazdálkodni? — Igen : Károly, az öcsse, tudott...»
 «Csendesen élt feleségével, míg jött ama gyásznap.
 Zsandárok vitték el — cudar éjtszaka volt...»
 Óránk itt elakad. Hallgat... S távol, halaványan
 Látjuk az álmodozó csesztvei földesurat.

Kert s majorudvar közt nyugodalmasan áll az öreg ház,

Kedves kúria ez! Régi, felette szerény.
 Nyugtót adó hajlék ; ó-titkok néma tanúja ;
 Ősöktől örökölt benne az egyszerűség.
 Itt élt, itt szeretett boldog szerelemmel a költő ;
 Itt alapítá meg, csendbe', családi körét.
 Hogy «dala elhallgat» — hiszen oly gyönyörű a valóság! —
 Azt hiszi, vallja — hanem Csesztve megihleti őt.
 «Dalforrás» ez a hely. «Legszebb költészet»-e itt kel.
 Otthona — «bűvös-kör»! — felmelegíti szívét.
 Élete értelmét meglelte — s e boldog időkben
 Máskor zord lantján édesen ömlik a dal.
 Évek telnek el így. Erdőt-berket bebarangol.
 Gazdálkodva nyugodt, bajtalan életet él.
 Ám a Tragédia jön! Már bontja, sötéten, a szárnyát
 S boldogságát itt hagyja örökre Madách.

Cséplőgép duruzsol, bűg most a közelben a sérűn

S ifjúságom szép napjai tűnnek elém.

Mintha a szőke Ipoly partján még állna a házunk...

Majd Csesztvén járok s élvezem életemet.

Épp aratás van. Nyár. És már hozzák is a cifrán

Díszített koszorút : hallom a víg dalolást...

Fordul a röpke idő... Már ősz van s érik a szőlő :
 Itt a gohér, furmint — ott a kadarka, a kék...
 És a szagos-szőlő, az a pompás csesztvei fajta!
 S főnöm ezerjő is... Csurran a kádba a must.
 Látom a szőlőhegy terebélyes gesztenyefáit,
 Majd meg az új telepet, kint a futóhomokon.
 Régi, derűs szüretnek járnak fel képzeletemben...
 Sok kedves rokon... Óh, mennyien árnyalakok!
 Jöttünk vidáman, friss jókedvtől kipirultan,
 A rokon-ifjúság ünnepe volt ez idő.
 Estefelé, Kincsem pusztán, már járta a tánc is,
 Pattogtak s szikrát hánytak a rőzse-tüzek.
 Udvart és pajtát bevilágította a lángjuk —
 És bevilágítá végig az életemet.
 Csillog a múlt. Halad és munkál s tovatűnik az élet.
 Küzdelem — elmúlás. Ennyiből áll az egész.
 Szinte ikertestvér ez a két fogalom. Tusa közben
 Hogyha felednéd is : vár az örök pihenés.
 Nézd a majorságot, mint dobban, lüktet a szíve!
 S pár lépéssel odébb néma a kis temető.
 Itt, a fenyők árnyában csend honol. Ott meg az élet
 Száz zaja száll égnek : hangos a munka dala!
 Kísérőzenekép lúd gágog, hápog a kácsa,
 Pulykák lármáznak s közbe' kodácsol a tyúk ;
 Szól a kolomp : tehének ballagnak lassan az úton...
 Elbőgik magukat... Száll a nyomukban a por.
 Béget a gyapjas nyáj. Legel, elmarad, indul a birka,
 Míg a juhászkutya rá víg csaholással ügyel...
 És az a cséplőgép csak bűg, csak dolgozik egyre.
 Traktor berreg : lám, szántanak is valahol. —
 A majorudvarban csak most jut kézbe az őznek
 Sok terménye : emitt tengeri, ott a gyümölcs.
 Jókora üstökben lekvárt kotyvaszt a fehérnép,
 Vaskos tréfákat mond nekik épp a kocsis.
 Csörren a lánca — a lovak már nyugtalanok. S odabenn meg
 Borjú bög... korpát várva visft a malac...

Tengeri-hántás lesz majd este... Ezernyi dolog van!

Csépel a cséplőgép s egyre kodácsol a tyúk. —
Egyformán folyik itt száz éve a munka, az élet!

Nem mondom, fordult egyet azért a világ
S új dolog is van elég — hanem élnek a régi szokások
S itt a jelennel jól egybefonódik a múlt.

Szép, ragyogó szeptemberi nap. Szinesednek a lombok.

Álomkék égbolt. Enyhe, csalóka idő.

Megpihenek betegen, gyertyánfák sátra alatt és
Gyűjtöm a múltaknak tűnedező nyomait.

Olykor a dombhátról, honnan nagymesszire látni,

Nézem a változatos tájat, a szép hegyeket...

Búbajos Nógrád! — Ezt látta Madách is, a költő

S innen «mint sas» szállt szerte a képzelete!

Szomszéd Szandának kettős, jellegzetes orma

Őrzi a Cserhát kék és lila hegysorait.

Arrébb: Salgóvár... Párak fátylában a Mátra...

Ott a Karancs látszik s ködbeveszön a Liszec.

Napnyugaton hosszan húzódik a börzsönyi hegység...

Csoványos! — Délnek látni a váci hegyet.

Északnak, széles völgyben sárgállik a tarló

S távol kéklik a vén Szitnya, a selmeci hegy...

Hajladozó ágú nyírfákról tiszta arany hull;

Mint a kaláris, olyan mostan a csipkebogyó;

Gyémántnál ragyogóbb, úgy csillog a bükkön a harmat:

Legszebb ékszereit rakta magára az ősz.

Még csábít, mosolyog — de a napjai már rövidülnek

S hirtelen elmúlást hirdet a sárga levél.

Cinkék röpdösnek. Búsan hegedülnek a tücskök.

Fényes ökörnyálon szállva, utazgat a pók...

Búcsúzó fecskék gyakorolnak fent a magasban.

Lent is búcsúzik minden: elillan a nyár!

Hervadozó a virág... S bár nem látod, közelednek

Már a halálmadarak. Hallod a szárnyzuhogást?

Szellemléptekkel, denevérszárnyon jön az alkony.

Meg-megrezzen az ág, rebben az esti madár;

Bársonyos égbolton felgyullad a csillagok ezre,
Szunnyad a kis falu lenn, álmodozóban a ház.
Már csak a házőrző kutya vakkant, majd ugat egy sort,
Sír a bagoly nagy fák korhatag ágai közt,
Aztán áldott csend borul újra a házra, a kertre
S titkos búját hint szerte a tájra a hold.
«Halvány ősz köde» száll... Árnyak kelnek, tünedeznek...
Halk neszezés hallik... Hull az aranyszínű lomb.
És levelek hullásában, szellő susogásban
Csesztvén egyre Madách szelleme, lelke borong.

BALOGH KÁROLY.

SZEMLE.

A tanítás és nevelés állócsillaga.

Elnöki beszéd az Országos Közoktatási Tanács közgyűlésén
1943. dec. 4.

«*Inferre autem bella finitimis, et inde in caetera procedere, ac populos sibi non molestos sola regni cupiditate conterere et subdere, quid aliud quam grande latrocinium nominandum est?*» — írja Szent Ágoston *De civitate Dei* című művében (Lib. IV. cap. VI). Távol áll tőlem, hogy a háború fölidézésének bűnösségében állást kívánnék foglalni, csak azt állítom: a régi hadviselésben, midőn fegyveres erő fegyveres erővel állott szemben, még lehetett lovagias mérkőzésről beszélni. Ahogy azonban ma folyik a háború, midőn ártatlan emberek, aggok, nők, gyermekek tízezreit gyilkolják halomra pénzszekrényeket megolvasztó tűztengerrel: fölmerül az ember lelkében a kérdés: vajjon mit szólna ehhez a keresztény világnak ez a leg-ragyogóbb lángelméje?

Ha végiggondoljuk az utolsó harminc év történéseit, komolyan aggódnunk kell a nyugati művelődés válságán. Ennek a kultúrának szoliditását mégis csak az a tény adott, hogy kultúrjavaink művelésében és feltésében egynek éreztük magunkat. Ez az összetartó-erő ma rongyokra tépve. És nem tudjuk, hogy a kultúrarombolás mi mindent fog még maga alá temetni. A vérszagba beleundorodott ősemlék ösztönével tapogatózunk a megváltó eszme után, amely, ha idők múltán is, de ki tudná ragadni az embert öngyilkos örületéből.

A keresztény középkor összetartó ereje az isteneszme és a vele kapcsolatos vallásosság volt. Az újkori ember azonban évszázadok óta szekularizál. Titánok módjára lázadozik az istenség ellen: szabadságáért küzd, és egy-egy hatalmas akarat sziklához láncolja. Az emberi fejlődéstörténet válságának lényege az, hogy az ember lényének véges-ségével szemben a végtelenség igényeit támasztja. Az ember szabad akar lenni minden gátlástól és maga elég akar lenni önmagának. Ez a háború is az egeket vívó titánok háborúja.

Önkénytelenül eszünkbe jut, amit Aischylosnál a kar mond a leláncolt Prometheusnak: «Lásd, nincsen a jötettben köszönet, barátom! Vagy hol találsz segílyt? Melyik egy napi lény véd meg? Nem láttad-e a tehetetlen erőt, amelynek béklyójába verve sínylik a vak emberi lény hiú álom képe gyanánt? Sohasem hiúsíthatja meg emberi terv nagy örök határozatit Zeusnak!»

Nekünk pedagógusoknak az Ember tragédiájának ez újabb kulmináló pontjánál sem szabad kétségbeesve lemondanunk. Mi hiszünk a Szent Jánosnál (8.32) elhangzott megváltói szóban: *veritas liberabit vos*. Tudjuk, hogy a nevelés tudománya és művészete, ill. gyakorlata a meglévő kultúrát nemcsak átszarmaztatja az új nemzedékre, hanem rámutat e kultúra sebezhető pontjaira és megjelöli az orvoslás lehetőségét is. Ha a sötét vadonban eltévedtünk, legokosabb visszatérnünk a kiindulási ponthoz, — vagy jobb hasonlattal — újragombolnunk Deák Ferenczel rosszul begombolt mellényünket. A kultúra első tapogatózó lépései az igazságra való eszméléssel kezdődtek.

Szellemi szerkezetünk úgy van alkotva, hogy tapasztalatokkal rendelkező józan eszünk meg tudja állapítani ismereteink tárgyi értékét: az ismeretnek vagy állításnak a valósággal egyező voltát, illetőleg attól eltérését. Az oktatás célja az, hogy a tanulónak értelmi meglátása előtt nyilvánvalóvá legyen az igazság. Ez a nyilvánvalóság, evidencia ugyanis számunkra az igazságról való megbizonyosodásunknak a közvetítője. Léttörvényünkbe ütközünk, a Teremtő ellen vétkezünk tehát, ha tudatosan mást állítunk, mint amit belső tapasztalásunk igazságként állít elénk. Semmiféle önzés, sem egyesé, sem embercsoporté, föl nem menthet bennünket ennek a létezésünkkel kapott világtörvénynek kötelező volta alól.

Ha világljáró emberekkel beszélünk vagy munkáikat olvassuk, meggyőződhetünk arról, hogy az igazságnak és igazságosságnak természetes tisztelete mélyen, ösztönös erővel be van írva a primitív emberek lelkébe. Akár jutalmazásról, akár büntetésről legyen bár szó, ha igazságon alapulónak, igazságosnak érzik a primitív népek egyszerű fiai, a megnyugvás érzésével fogadják a karavánt vezető fehér ember rendelkezéseit. Jelentheti-e már most a haladás, a kultúra azt, hogy a primitív emberrel összehasonlítva hátrányban legyünk az igazságról és igazságosságról alkotott fogalmainkban és érzéseinkben?

Természetesen nem elég az igazságot bebizonyítani, nyilvánvalóvá tenni, hanem olyan szellemi légkört is kell teremteni, hogy a bebizonyított igazság gyakorlatilag is elismertessék, vagyis érvényesülni tudjon. Ha elég volna pusztán az igazság bebizonyítása, akkor

az oktatás önmagában is célhoz vezetne. Minthogy azonban az igazság ismerete még nem egyenlő annak követésével, azért szükséges a nevelés. A tudománytól a mult század a világ titkának, az emberi boldogulásnak megoldását várta: feledte, hogy magához az emberi fejlődéshez megkövetelt szellemi légkörnek, a békességnek előteremtéséhez is szükség van a tudás mellett még valamire. Arra, amit hamarosan minden kis falu templomában énekelnek: *a jóakaratra*.
 «Békesség a földön a jóakarató embereknek!»

Az ókor legnagyobb gondolkozója, Aristoteles, Politika című művében a nevelés célját az erényben (ἀρετή) jelölte meg, amely erény a jól rendezett államban együttesen jelenti az emberi és az állampolgári erényt egyaránt. Az erény első sorban az a lelki készség, amelynél fogva az igazságot gondolkozásunkban, beszédünkben, cselekvésünkben irányító hatalomnak elismerjük, eljárásunkat és egész életünket igazságossá, vagyis a megismert igazság szerinti léletté tesszük. A *suum cuique*-t akkor is kérlelhetetlenül gyakoroljuk, ha ez a gyakorlat történetesen önzésünkbe ütközik. Az igazságosság nem juttat a házárdjáték esetleges vakszerencséjéhez, de nem is juttat bukásához, s emberhez illő társadalomban mindenkor meghozza a maga polgári hasznát. A nemzeti és nemzetközi életnek sohasem lehet célja az igényeknek minden áron való fölfokozása, hanem ellenkezőleg az igények és érdekek jogos és igazságos egyensúlyának a biztosítása. Ennek az egyensúlynak a fölbillentése mindnyájunk érdekét, az egyetemes közérdeket dönti veszedelembé.

Ha a mindennapi élet figyelése nem, hát a sorozatos világcatasztrófák kell, hogy meggyőzzenek bennünket: a büszke ratio és hatalmas szülőtte, a tudomány, egymagukban földi boldogulásunk lehetővé tételéhez és biztosításához sem elegendők. Egy világ van bennünk, amelyhez a tudomány nem fér hozzá, mert megfigyelésének és kísérleteinek körét messze meghaladja. Az emberi megismerés világosságán túl ezért van szükségünk arra, hogy az élet sötét útjaira onnan fölülről ragyogjon fénysugár. Az igazság fölismeréséhez még bizonyos határokon belül csak telik a magunk erejéből, de a megismert igazság követésénél, életünknek szerinte való alakításánál már nélkülözhetetlenül szükségünk van egy felsőbb hatalom korlátozó és támogató működésére s a lelkiismeret ítéletében megnyilatkozó örök felelősség tudatára és átérésére.

Mi lesz a világból, ha nem lesznek erkölcsi gátlásai! Hiszen a finomodásnak, nemesedésnek, a művelődésnek fejlődési vonala eredetileg éppen oda irányult, hogy az emberi élet az örök elvektől, isteni gondolatoktól kötötté, szabályozottá váljék.

A vita iusta első követelménye nem az oktatás. Bölcsen mondja Ziegler : Die Menschen werden sittlich erzogen in erster Linie nicht durch die Bildung, sondern durch die Versetzung in ein sittliches Milieu. Nekünk pedagógusoknak szavunk és életünk minden erő-kifejtésével azon kell lennünk, hogy ennek a tisztultabb erkölcsi világnak hajnala az emberiség egén minél előbb fölragyogjon. Szent Ágoston meghalt, miközben a vandálok városa falait vívták, de a szentágostoni eszme egy évezred legjobbainak vezető csillagává lett. Az ember elbukhat, de az igazság örökké él. És a latrocinium bélyege nem az igazságért vívott küzdelemben elbukó hősnek homlokát égeti. Ebben a meggyőződésemben nyitom meg a magyar közoktatás Areopagosának idei első teljes ülését.

Kelemen Krizosztom.

IRODALOM.

Két erdélyi kultúrhős: Apáczai Csere János és id. Szász Károly regényes életrajza.

1. Szenczei László: *A halál és tanítványa*. Regény. Új Idők irodalmi intézet r. t. (Singer és Wolfner) kiadása. Bpest. 344 l. — 2. Berde Mária: *A hajnal emberei*. Regény. Singer és Wolfner. Bpest I. k. 280 l. II. k. 512 l.

A két kultúrhős közül egyiknek az élete sem ismeretes részletesebben még az ú. n. művelt olvasóközönség körében sem. A XVII. sz. közepén élt Apáczai Csere János tragikus pályáját még élteti néhány tómondat a köztudatban: szegénysége és a kortársak éretlensége miatt egész életében sokat szenvedett, fiatalon halt meg, utódai is korán mind elhaltak. Ám eszméi — Széchenyiig a legátfogóbb és legnagyobb magyar közművelődési program — átszálltak az utókorra. Egy részük megvalósult, sok közülök azonban még ma is csak eszmény és megvalósítandó cél. De e küzdelmes élet részleteit, emberi és közéleti érdekes mozzanatait a nagy közönség számára egyetlen mű sem foglalta eddig össze.

A csak száz évvel ezelőtt élt Szász Károly, a szabadságharc előtti Erdély reform korának egyik geniális vezéregyénisége azonban még annyira sem ismeretes, mint Apáczai; nem, még szűkebb hazájában, Erdélyben sem. A nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak volt tanára, kiváló szónok s Eötvös Józsefnek az első felelős magyar minisztériumban államtitkára, — mindössze annyit ha tud róla a nagy közönség.

Szükséges és hálás, a legkiválóbb írói tehetséghez is méltó feladat hát mindkét kiváló erdélyi kultúrhős életrajzának és működésének népszerűsítése. Apáczai Cseréét a jóformán még az írói pálya kezdetén levő Szenczei László, Szász Károlyét az alkotásokban és érdemekben is gazdag Berde Mária írta meg. Közös vonása mindkét műnek, hogy szerzőjük regény alcímet írt a főcím alá — jelezve ezzel azt, hogy műve lényegében költemény, szépirodalmi alkotás, több benne a költői elképzelés, mint a történeti valóság, az életrajz. Úgyhogy ennek következtében művek tulajdonképpen életrajzi regény s nem regényes életrajz, ahogy mi itt a címben közelebbről

minősítettük. Kétségtelen is, hogy mindkét mű szépirodalmi alkotás. De az is bizonyos, hogy mindkét mű főérdeme a történetiség. Mindkét szerző különös gonddal és beható történelmi tanulmányozással a történeti, a valóban lefolyt események és szálak felfejtését és kitergetését tartotta — igen helyesen — állandóan szem előtt és főfeladatnak. Csak módszerük más és más.

Szenczei László Apáczai Csere életrajzát kisgyermek korától holtáig filmszerűen, jelenetезve, egymásután, nem mindig összefüggő képekben ismerteti és tárja elénk. Elbeszélése, stílusa is ennek megfelelően nagyon élénk, sőt néhol épen nyugtalanul gyors menetű és szűkszavú. A nyugodt, szélesen folyó epikai elbeszélésnek, a lust zum fabulierennek alig akadunk még a nyomára is. Ezért többször kielégítetlenül és bizonytalanságban hagyja különösen a kevésbbé tájékozott olvasót. Így pl. a nyugat egyetemlein a XVII. sz.-ban egészen durván és elfajultán divatozó depositió és pennializmus bemutatásakor. Szenczei e szokást jól ismeri s még hozzá nem is legdurvább mozzanataiban tünteti fel. Mivel azonban az olvasót nem tájékoztatja kellően e szokás nyers valódiságáról és zsarnoki, de általános uralmáról, felmerül a csodálkozó kérdés: mi köze Apáczainak e sok durvasághoz, hogy kerül ez a sok nyersség ide, az Apáczai és az egyetemek életébe, oda, ahol az isteni kijelentést, a bibliát tanulmányozzák és magyarázzák. Aztán úgy érezzük, Apáczai eszméinek, egyénisége apostoliságának a kidomborítása is valahogy több epikai nyugalmat érdemelt volna. Egészben véve Szenczei, bár alaposan ismeri hőse korát, korrajzot nem ad. Minden törekvése az, hogy Apáczai egyéniségét, egyéni küzdelmeit, jellemét jelenítse meg. Műve érdekes és hű életrajza Apáczainak. Szaggatottsága és pathosza mellett is egy hívatott és jó reménységgel biztató lelkiismeretes írói tehetség komoly törekvésű munkája.

Szász Károly regényes életrajza maga a tiszta széppróza klasszikus epikum. Nemcsak szerzőjének legérettebb és legmonumentálisabb alkotása, hanem mai szépprózánknek is egyik maradandó értékű terméke. A mű főhőse Szász Károly, Nagyenyed, Alsófehér megye és Erdély egyháztársadalmi és politikai életének egyik irányító személyisége. De van a műnek egy másik hőse is, maga a kor. És ez, a szabadságharc előtti Erdély köz- és magán-politikai és egyházi életfolytatásának, küzdelmeinek rajza, a mű legfőbb érdeme. Berde Szász Károlyt nem korától elkülönítve, önmagában és kívülről ismerteti és jellemzi, hanem a kor életfolytatásának tagjaként, beállítva a korba, ezzel együtt vagy ez ellen harcoló személyiségnek. Ez a beállítás az író, a művész érdeme. A korrajz azonban ennél több: való-

ságos történetírás, megvilágítása egy olyan történeti időszaknak, amelyiket eddig a történettudományi munkák, még a legterjedelmesebbek is, alig tárgyaltak. Berde a történetíró alaposágával átbúvárolta ennek az ismeretlen korszaknak minden emberi és közéleti okmányát. Nemcsak a Szász Károly életére vonatkozókat, hanem az akkori iskolai, egyházi és politikai életre vonatkozó kiadott és kiadatlan forrásokat, naplókat, per- és vitairatokat, feljegyzéseket is. E mellett felhasználta családja élő történeti hagyományait is. Ennek következtében anyagának souverain ura. Jól ismeri Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár, a Maros és Szamosmente száz év előtti köztörténetét éppen úgy, mint magánéletét, társadalmát, ennek mindennapi foglalkozását. Nagy elevenéggel és hűséggel tudja pl. megjeleníteni az enyedi *Burg*-ban lefolyt országos jelentőségű összejöveteleket, tanácskozásokat, de ugyanúgy a Burg ifjú és öreg, főrangú és cselédsorban élő népségének foglalkozását, gondolatait, örömét és bánatát. Még a dámák kötöttűit és a konyhanépség szerszámain is olyan közvetlen és alapos hűséggel ismeri, mintha maga is ott, abban a korban élt volna. (Igaz is, hogy ott nőtt fel Enyeden, a Bethlen Gábor kollégiumának városában és társadalmában.) E széleskörű és alapos tárgyismeret eleven léletté formálja a kort. És ebben a művészileg megelevenült történelmi korszakban nincs sehol semmi szakadék, értetlenség, mozaikszerűség. Panta rei, minden folyik és egybefolyik a kifejezés jó, nemes értelmében. Az események nemcsak összefüggnek, hanem érdekesekek. A jellemfejlesztés életszerű, plasztikus, tiszta történeti és lélektani alapon. Előadása is nyugalmasan részletező, széles epikai stílus, a nélkül azonban, hogy bárhol is elszíntelenednék és tiszta, meleg szemléletessége csökkenne. Nekem régi meggyőződésem, hogy az erdélyi nyelvet legtermészetesebben és legízesebben Berde Mária tudta és tudja az irodalmi, a költői nyelvbe behímezni. Ebben a művében éppen külön tanulmányozást is megérdemlő művészettel és helyes érzékkel. Így aztán a történetírónak is becsületére való alaposággal és kiváló írói művészettel megrajzolt korszakból teljes történeti nagyságában (tehát nagyítás nélkül) lép eléink, cselekszik és küzd az eddig egészben ismeretlen Szász Károly hősi alakja.

Szász Károly regényes életrajza különben a jelen két kötettel befejezetlen, a nemsokára megjelenendő harmadik kötettel lesz teljes. Természetesen a korrajz és a főhős képe is. Szokatlan és semmiképpen sem elfogadható eljárás ez. Még tisztán tudományos műnek sem válik javára, ha az egyes kötetek különböző időben jelennek meg. De ott az efféle elkerülhetetlen. Ellenben szépirodalmi művet, regényt részletekben, csonkán, befejezetlenül bocsátani közre annyit tesz, hogy

sem a szerző, sem a kiadó nem becsüli meg eléggé az olvasó közönséget, az anyagi szempontot elébe teszi az irodalmi szokásnak, hogy ne mondják szokás helyett — morált. Nem gyakori, de sajnós, nem magában álló jelenség. Hasonló példa már történt. Nem lehet eléggé erőlyesen tiltakozni ez eljárás ellen mind az irodalom közönsége nevében, mind maguknak az íróknak az érdekében. Minél tekintélyesebbek, annál inkább.

A két regényes életrajz hangulati hatása az ellentétes **színi** címnek megfelelően egészen más, merőben ellentétes. *A halál és tanítványa* kesernyésen ideges, elkomorító olvasmány; a Berdée is elkomolyít ugyan, de egészben véve csakugyan hajnalvárás.

Kristóf György.

Új könyv a magyar alkotmányról.

Csekey István : *Magyarország alkotmánya*. Budapest, 1943. Renaissance könyvkiadó. 260 l.

Dr Csekey István, a kolozsvári Ferenc József-egyetemen a magyar közjog nyilvános rendes-tanára, 260 oldalas terjedelemben igen érdekes összefoglaló ismertetést írt mai magyar közjogunkról. A *Magyarország alkotmánya* címmel az 1943. évi könyvnapra megjelent mű, mely Polner Ödönnek, mint a magyar közjogászok Nesztorának van ajánlva és a rendszeri kérdésekben is inkább Polner Ödönt és nem közjogi tudományunk két mai vezető egyéniségét, Tomcsányi Móricot és Molnár Kálmánt követi, népszerű ismertetését adja a magyar alkotmány fogalmának, alapeszméjének — ezt a *szent korona* tanában látva —, rendszerének, a magyar alkotmányfejlődés jogi és politikai, valamint területi alapjainak, a magyar alkotmányjog kút-főinek, a magyar államhatalom jogi szervezetének s a magyar államhatalom személyi és térbeli terjedelmének.

A szerző e művében a jogtörténet és összehasonlító jogtudomány perspektívájába helyezve, tiszta, világos, szabatos és a szeme előtt tartott népszerű ismertetési cél tárgyilencséjének segélyével kis terjedelemre felvett, de mégis csaknem minden lényeges elemet, vonást és szint feltüntető hű fényképet ad ezeréves alkotmányfejlődésünk mai keresztmetszetéről.

«A magyarság független, nem szolga-nép, emelt fejű, szabadság-szerető, a maga ura.» Konstantinosz Manasses bizánci történetírónak 1175-ből származó ez a megállapítása ékesíti jelikeként az első oldalát e könyvnek, melynek különös érdeme, hogy a mai közjogi *provizórium*

világos, szabatos és tárgyilagos alkotmányjogi általános értékelését is adja, még pedig a magyar jogásznak azzal a józanságával, amely nem húnyja be a szemét a realitások előtt, de egy pillanatra sem feledkezik meg arról, — ha nem is mindenütt hangoztatva, de szinte mindenütt megéreztetve — hogy a magyar alkotmány ezeréves fejlődése s az abban kikristályosodott alapelvek az igazi realitás és nem a mindenkori *má*-nak a történelem hatalmas folyamának a hátán felvetődő pillanatnyi hullámfodrai. Bizonyára e megfontolás hagyta ki a könyvből pl. a Szent István-i nemzet-eszme, az Eötvös József-i vallási, tanulási és lelkiismereti szabadság, a Deák Ferenc-i állampolgári jogegyenlőség, a szűkebb és tágabb értelemben vett szükségrendeletek és kivételes törvények alkotása, de különösen az országgyűlés újoncmegajánlási joga¹ körül a mai államéletünkben jelentkező gyakorlatnak a magyar alkotmányjog alapelvei szempontjából való részleges értékelését.

A magyar alkotmánynak Csekey István által beállított fényképe még így is világosan tünteti fel a magyar alkotmányfejlődés során egymással küzdő konzervatív és haladó áramlatok erőinek történelemformáló hatalmát és azt, hogy a jelennek állapota csak e történelemformáló erők hatásának a jelenre való vetülete. Az ősi *alkotmány* elvei, Szent István, az Anjou-k, a Hunyadi-ak, Werbőczy, a Habsburg-ok s a velük szemben állott nemzeti fejedelmek, Széchenyi István és Deák Ferenc előbb mint haladó, majd mint konzervatív történelmi erők hatnak. E két irányú erő nem felváltja egymást, hanem küzd egymással és létrehozza a magyar Géniusznak azt a teremtményét, a magyar történelmi alkotmányt, melyről elmondhatjuk mi is, amit Lowell, a nagy amerikai jogász, az angol történelmi alkotmányról mond: hogyha néhol és néha nem logikus is, de a nemzet szükségletei és létének biztosítása szempontjából az egyik legsodálatosabban gyakorlati minden olyan jogi rendszer között, amelyet az emberi szellem valaha is létrehozott.

Már Csekey ez alkotmányjogi rövid összefoglaló könyvének olvasása során is megérezzük és egyre jobban érezzük, hogy Magyarország történelmi alkotmánya a magyar nemzet lelkében s a magyar nemzet lelke történelmi alkotmányában él.²

¹ L. erről különösen a *Magyar országgyűlés újoncmegszavazási joga*, jogtörténeti és közjogi tanulmány. Jutalmazott pályamű című könyvemet. Különlenyomat a M. Tud. Akadémia Athenaeum c. folyóiratából. Budapest, 1907. Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése.

² L. még erről különösen a következő tanulmányaimat: *A jog-*

Az ilyen könyv, különösen mai helyzetünkben, egyes fogyatékségei ellenére is, nemzeti érték. S ez értékét nem csökkenti, hanem fokozza, hogy mai államéletünk keresztmetszetének hű képe nemcsak arra a nagy és nehéz útra vet fényt, melyet nemzetünk az 1918/1919-i összeomlás és a Trianon óta a *szent korona* külső és belső integritásának teljes helyreállítása irányában megtett, hanem megvilágítja azt az útrészt is, mely e cél felé még előttünk áll.

Mikor az utóbbi esztendőknek éppen az alkotmányi politika köreit is érintő nyilatkozásaiban annyiszor követtek és követnek el merényletet magyar nyelvünk szelleme ellen, — végezetül — nem hagyhatom megemlítés nélkül a könyv nyelvének szintiszta magyarságát, elegáns szó- és mondatfűzését, a tények és gondolatok könnyen érthető és homálytól mentes kifejtését. Csekey István e könyvének nyelve a magyar értekező próza erényeit mutatja. Kár, hogy e szép könyv külső alakja nem mindenben méltó belső értékéhez s még értelemzavaró sajtóhibák is maradtak benne.

Tihanyi Lajos.

Történet a szociológiához és a többi társadalmi tudományhoz való viszonyában. Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Athenaeum c. folyóiratából. Budapest, 1910. Benkő; *A magyar országgyűlés költségvetési joga és a delegációk.* Közjogi és alkotmánytani tanulmány. Budapest, 1914. A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata. Athenaeum; *Történelmi alkotmányunk és az új Magyarország.* Budapesti Szemle, 1919. augusztus—szeptemberi füzet; *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Jogállam, 1921. júniusi füzet; *Államformánk.* Jogállam, 1922. január—februári füzet; *A királyi intézmény és történelmi alkotmányunk újabb alakulása.* Magyar Jogi Szemle, 1927. januári füzet; *Magyar parlamentarizmus.* Alkotmánytani tanulmány. Különlenyomat a M. Tud. Akadémia «Budapesti Szemle» c. folyóiratából. Budapest, Franklin-Társulat, 1933; *A felsőház jogkörének megállapítása.* Felszólalás a Magyar Jogászegylet vitájában. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1936. júliusi füzet; *A kormányzói jogkör kiterjesztése és a királykérdés.* Magyar Jogi Szemle, 1937. februári füzet; *A kényszerkartelezés és a magyar társadalompolitika.* Különlenyomat a M. Tud. Akadémia «Budapesti Szemle» c. folyóiratából. Budapest. Franklin-Társulat, 1937; *Történelmi alkotmányunk és a kormányzóhelyettesről szóló 1942. évi II. törvénycikk.* A Magyar Jogászegylet közjogi szakosztályának 1942. ápr. 28-i ülésén tartott előadás. Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések 1942. évi 1—2. számából. Budapest, 1942.

A janzenismus.

— Egyetemes egyháztörténeti tanulmány. Írta Czakó Jenő.
Cegléd 1943 222. l. —

A janzenismus — mint ismeretes — a róm. kath. egyházban támadt s a XVII. és XVIII. században hosszú és heves vitát keltett, pápai és állami beavatkozást vont maga után s főleg a műveltebb osztályban erős hatást gyakorolt kegyességi és dogmatikai mozgalom volt. Széles körben különösen Franciaországot bolygatta sok ideig, de hullámai eljutottak Németalföldre, sőt II. Rákóczi Ferenc fejedelem lelkéig is. Erről a sokképpen érdekes tárgyról ír művében Czakó Jenő, egy református teológus. Első, aki nagyobb munkában ismereti a janzenismust és a körülötte évszázadokon át dúlt tüzes harcokat. A könyvnek ez az egyik érdekessége. Mert a janzenismus kizáróan a kath. egyház életjelensége. Hőse Janzenius Kornél, ypres-i püspök, szigorú gondolkos, a kath. egyházat hitében és erkölcsében regenerálni óhajtó tudós. De nem forradalmár; mindhalálig híven ragaszkodott egyházához. Vele most mégis egy kálvinista teológus foglalkozik behatóbb és a janzenismusba való szerető elmélyedéssel.

A janzenismusnak vonzó érdekessége és történeti jelentősége mellett kétségkívül van azonban bizonyos kapcsolata a kálvinizmus-sal. Janzenius u. i. éppen úgy, mint Kálvin, a nagy tekintélyben álló egyházi atyát, Ágostont és tanításait tanulmányozta. Mindkettőt megragadta ennek az isteni kegyelemről, az emberisége gyetemes bűnösségéről és az Isten üdvégtérőlszóla tana. Janzenius *Augustinus* című művében fektette le a nagy egyházi atyától tanult gondolatokat és hitelveket. Elítélte a laza erkölcsi felfogást és életet. Hitben és cselekedetben a legmagasabb kegyességre törekvést, egyszersmind az ágostoni szigorú absoluta praedestinatiót hirdette. Nem a jócselekedetek, hanem egyedül Isten akarata idvezíti az embereket. Ő a bűnös emberek tömegéből eleve kiválasztja azokat, akiket idvezíteni akar, míg a többieket a kárhozatban hagyja. Ez ugyan olyan Ágostonféle tanítás, — mondották a jezsuiták — de a Kálvin szemével nézve tehát veszélyes az egyházra. Így indult meg a mindinkább növekvő és szenvedélyessé váló küzdelem Janzenius és követői ellen.

Nem tetszett Janzenius művének erkölcsi ostorozó hangja és a világ gyönyöreiről lemondó s kegyes életre hívó szózata sem. Az a kor XIV. Lajos kora. Mindamelltt számos követője akadt irányának a magasabbrangúak közül is. Sok tudós csatlakozott hozzá, akik nagyhatású iratokban védték tanításait. A sokáig tartó harcnak végre egy elítélő pápai bulla vetett véget, (Unigenitus, 1713. szept. 13.)

Ettől kezdve a janzenismus eretnek-szekta lett. Mint ilyen, a holland ókatholikusokhoz csatlakozva, az utrechti érsekség és két püspökség alatt csekélyszámú hívekkel mindmáig megmaradt.

Mindezeket Czakó széles alapokon és vonásokban, a személyek jellemzős az események pontos szintéri és környezetrajzával adja elő művében. Előadása pártatlan, tárgyilagos. Ennek egyik bizonyítéka, hogy elsőrendű forrása egy kortárs jezsuita atyának (Rapin René) Memoires-ja. A szerző lelkületéből foly a janzenistákhoz való vonzódása, de az illetet egyetlen történetírónál sem lehet hibáztatnunk, ha különben műve nem célzatos. Czakó a janzenismus egyes túlzásait nem hallgatja el, így pl. a vezeklésnek, a miszticizmusba merülésnek azt a rajongó állapotát, mely az elragadtatott vonaglókat (convulsionnaires) hozta létre. A miszticizmus mellett jellemzi a janzenistákat az aszkéta-irány, míg a XIV. és XV. Lajos korában az aszketizmus szinte bűn-számba ment.

Czakó történetírói hűséggel mondja el az eseményeket. Csak itt-ott hallat némi kritikát. Hálával emlékezik meg arról, hogy kath. hittudósok milyen előzékenységgel támogatták könyve írásában. A pannonhalmi bencés apátság szívességéből használta Janzenius művének ritka első kiadását (1640), mely nélkül a janzenismus tanulmányozásához nem lehet hozzáfogni. De ezenkívül nagyszámú forrásművet említ, melyek között vannak latin, német, angol, de főként francia nyelvűek. Czakó csak ezeknek a nyelveknek birtokában lehetett képes művét megírni. Ha a rendkívül bő janzenista irodalomra egészében nem terjeszkedhetett is ki, a fontosabbakat gondosan tanulmányozta. Szolgálatot tett azzal is az irodalomnak, hogy Függelékben közölte Janzenius kevésbé ismert művének, az *Augustinusnak* bőséges tartalmi kivonatát.

A janzenismus egyik jelentősége, hogy kiváló írói alkotásokkal gazdagította a francia irodalmat. Mindenekfölött Pascal *Vidéki leveleivel* (*Lettre écrite à un Provinciale*), mely finom iróniájával, szenvedélyes érvelésével, magasztos hevületével Bossuet művei mellett foglal helyet. Nagy hatással is volt korára. Egy másik ilyen irodalomtörténeti szempontból is értékes janzenista mű Arnold Antalnak *Az áldozás gyakorlásáról* (*De la Frequent Communion*) írt könyve, melyről ellenfelei is elismerték, hogy erkölcsi komolyságával és megnyerő előadásával a francia géniusz kitűnő nyilatkozása.

Czakó könyvének egy fejezete *A magyar janzenisták* címet viseli. Itt azonban az egyetlen *II. Rákóczi Ferenc* fejedelemre tud rámutatni. A janzenista hatást ő sem Magyarországon kapta, mert ide a janzenismus hullámai nem jutottak el, hanem franciaországi tartózkodása alatt. Itt ismerkedett meg a mozgalom gondolatkörével s így nyert ösztönt Ágoston műveinek tanulmányozására. Önvallomásait hatá-

rozottan Ágoston *Confessiói*nak hatása alatt írta. Meglepő *Önvallo-másai*ban — mint Czákó írja — a theológiában való ritka tájékozottság és a hittani fogalmaknak biztos ismerete és használata. De nem janzenista, ami ellen maga is tiltakozik.

Czákó Jenő könyvének bő theológiai ismeretek mellett világos és biztos történetiszemlélet jellemző vonásai. Kár, hogy sok sajtóhiba ékteleníti és zavarja. Néhol még a stílust is egészen összetöri.

S. Szabó József.

Traeger Ernő új verskötete.

Traeger Ernő: *A zsoltárok könyvével*. Versek. Új Idők irodalmi intézet rt. (Singer és Wolfner) kiadása, Budapest, 1944. 208.

Irodalmi életünkben nem ritka jelenség a közéleti ember, aki terhes közszolgálatának pihenő óráiban sokat olvas, sőt néha olvasmány-ihletei az alkotás terére is átlendítik. Vannak esetek, amikor igazi író kontúrjai bontakoznak ki a kissé késve jelentkező lélek alkotásaiban. Ilyen volt Bartóky József esete, akiben a Mikszáth után való próza egyik legízesebb művelőjét szerettük meg, s úgy látszik, ilyen jelenség Traeger Ernő is, aki rövid egymásutánban immár harmadik verskötetével vonja magára a tiszta líra kedvelőinek figyelmét. Ez a testes kötet nem a zsoltárok át- vagy feldolgozása, mint gondolni lehetne, egy mai lélek szűrőjén keresztül: hanem líra, egyéni és tiszta líra, mely csak indítékokat, mondhatnók indításokat kap egy-egy zsoltártól, annak egy-egy mondatától, amely a vers felett mottóként ékeskedik. Ami azonban a versben van, az egy érzékeny, jót áhító, békéért esdő igazi humanista lélek nyilatkozása. A zsoltáros emberből a szent szöveg mondatai hazafias, emberi, sőt szerelmes érzéseket és hangulatokat hívnak elő, szóval világi dalok kelnek vallásos indítékokra. Bájos gyermeki strófák, a szerelmes férfi discret vallomásai, a hazafias magyar aggodalmai, óhajai és imádságai, a háborútól való borzongás mélységesen emberi kifakadásai, a békét sóvárgó harmónikus lélek sóhajai szólalnak meg Traeger Ernő zsoltáros kötetében. Ezt a rendkívül változatos lírát nemcsak a zsoltárokból a versek elé tett mottó-szerű idézetek fűzik hangulati egységbe, egységbe kapcsolja e lírai alkotásokat stílusuk is, amely szerencsés tartózkodással tükrözi a zsoltárok nyelvi és versbeli technikáját: bibliás képekkel, kissé régies verseléssel, szerény és a krónikás verselőkre emlékeztető, minden erőszakolás nélkül való rímeléssel. A köteten megérzik, hogy a szerző nem az ötven éven túl ragadott tollat, habár

csak akkor jelentkezett. Vannak sorai, szavai, amelyek úgy csillognak, mint a kagyló gyöngye, amely hosszas fejlődés után kapja színét és alakját. Az öt könyvbe csoportosított lírai kötetet kimerítő tartalomjegyzék fejezi be, amely a verseket nemcsak címük, hanem kezdősoruk szerint is lajstromozza. Akik ezt a verskötetet gonddal elolvassák, megértik a költő gondosságát, amellyel egy teljesen kimerítő tartalomjegyzék által teszi lehetővé azt, hogy újra és újra elővegyük könyvét és elolvassuk belőle különösen megszeretett dalait. Sok ilyet találtunk, mert a könyvnek eredeti szépségei mellett megvan véletlen aktualitása is. Sok versét olvasva mai óhajaink, bánataink, fájdalmaink tolmácsolását érezzük ki e zsoltároskönyvnek egyébként örök emberi és örökké aktuális érzéseiből és hangulataiból.

— yi.

Közép-Európa nemzetiségi térképe.

Közép-Európa nemzetiségi térképe. Hivatalos népszámlálási adatok alapján készítette és kiadja az *Államtudományi Intézet*. — Igazgató: dr. Rónai András egyetemi ny. r. tanár. Kidolgozta: dr. Jakabffy Imre. Budapest, 1942. Nyomta a M. kir. Honvéd Térképészeti Intézet. Méretarány 1:1.000.000.

Talán egyetlen ország sincsen, ahol annyiszor és oly sokféle-képen kísérleteztek volna néprajzi térképek szerkesztésével, mint nálunk. Ennek magától értetődő oka az, hogy a Kárpátok medencéjében az idők folyamán számos idegen népelem kapott elhelyezkedési lehetőséget és létalapot. Ezek a népek nem korlátoztattak sem szellemi, sem gazdasági téren s amíg a medence ősi ura, a magyar népelem a sok, hosszantartó és kemény küzdelem során számban megfogytakozott, gazdaságilag meggyöngült, addig a vendégként befogadottak, a saját hazájukból elmenekülők hamarosan a gyarapodás útjára léptek. Ez a tény azonban magában nem okozott soha semmi nézeteltérést az ország különböző eredetű népelemei között, de amikor a befogadás után évszázadok elteltével a befogadottak olyan jogok követelésével állottak elő, amelyeket a vendéglátó népelem rovására kívántak megszerezni, a magyarság is védelmi állásokba vonult. Kezdetben, ősi jogainak tudatában nem törődött a felmerülő kérdésekkel és ezt vesztére tette, mert az első alkalom elég volt arra, hogy a jogkövetelések mellett területi követeléseket is szegezzenek a magyarság melléne. A magyar nem-törődömség, a fülek elzárása a valóság kiáltásai elől, okozta, hogy egyes területeken egész magyar megyék népessége szívdótt fel a vendég népelembe, annak ügyes helyi politikai vonalvezetése nyomán.

Különösen Erdélyben szenvedett ilyen veszteségeket a magyarság, ahol az ősi, szintiszta elemei közül sok ma már nevében magyar csupán, nyelvében teljesen elrománosodott. Hasonló jelenségeket más, nemzetiségi területen is tapasztalhatunk, de mint érdekességet megemlítjük, hogy egyes egyedeket nem tekintve, magyar tömeg nem olvadt be az őt körülvevő németiségbe. (Itt egész községek nyelvcserejére gondolunk.) Fordított eset viszont számtalan van. Azonban a szlovák, rutén, román, szerb-horvát népek zömébe zárva vagy közvetlenül mellettük élő magyarság igen gyors ütemben veszítette el a magyar nemzeti jellegét. Sajnos, nagyon későn ébredt erre a magyarság és csak amikor az ellenfél tolla már régen megindult ellene, csak akkor kezdett cikkezni, térképek alapján bizonyítani, hogy a túloldal minden szava, frása csak a céltudatos, de hamis hírverését szolgálja. Mindennél fontosabb lett a tárgyi bizonyítékok előmutatása és megindult a néprajzi térképek szerkesztése, régi statisztikai adatok közlése stb. Amikor az első világháború után ellenfeleinknek sikerült légből épített váraikat valóknak feltüntetni és hamis érveikkel elérték, hogy a világ egyik legkitűnőbb földrajzi egységét szétszabdalva, a magyarságot a Duna—Tisza közé szorították, éppen ez, a minden lelkiismeret nélkül végrehajtott trianoni országszabdalás rázta fel a magyarságot és a neki-szegzett érvek ellenében komoly érveket állítandó, rendszeres munkával látott hozzá bizonyítékai összegyűjtéséhez, felépítéséhez. Ez a cél hozta létre az Államtudományi intézetet és annak számos, kiténő kiadványa között ezt a nemzetiségi térképet is, amelynek az elszakított területekre vonatkozó adatai nem a magyar statisztikai forrásokból kerültek térképi ábrázolásba, hanem azoknak a nemzeteknek hivatalos közleményeiből, amelyeknek sikerült az ezeréves Magyarország megconskítása. És ha végigtekintünk ezen a kiténő térképészeti művön, azt látjuk, még így is, annak ellenére, hogy a túloldal a maga részéről sokat segített az általa használt tollnak, számnak, betűnek, a magyarság jelenlétét a vitatott területeken kiküszöbölni mégsem sikerült. Az adatok még ilyen alakjukban is mindennél világosabban bizonyítják ottlétünket.

Az eddigelé megjelent nemzetiségi térképek kizárólag a Kárpátoktól övezett medencét, tehát a Trianon előtti Magyarországot mutatták be, gyakran Horvátország nélkül. A most ismertett térkép az első, amely tekintetbe veszi a Kárpátokon túli részek nemzetiségi viszonyait is és így igen érdekes kép tárul a vizsgálódó szeme elé. A térkép 18 népelemnek 10 államban való elhelyezkedését mutatja be, és pedig olasz, ukrán, csehszlovák, román, magyar, jugoszláv, lengyel, német, osztrák és bolgár felségjog alatt élő, illetve

élt népeket. A Trianon előtti Magyarországon az 1910. évi népszámlálásból jól ismerjük a velünk együtt élt nemzetiségek viszonyait. Sokszor vetették szemünkre, hogy a Trianon után megjelent néprajzi térképeink az 1910. évi adatokat használták fel, holott azóta 10—20—30 év is elmúlt. Igaz, jogos volt a túloldal ellenvetése, azonban ismerve az úgynevezett utódállamok népszámlálási módszereit, jobban mondva a népszámlálás keretében a nemzetiségi viszonyoknak különleges módon való megállapítását, nehezen voltak a néprajzi térképek szerkesztői arra kaphatók, hogy az utódállamok statisztikai adatai alapján rajzolják meg térképeiket. A Teleki-intézet igazgatója, dr. Rónai András azonban nem félt új térképénél ezeket az adatokat felhasználni és Jakabffy Imre dr.-nak rendelkezésére bocsátotta az összes idevonatkozó munkákat. Így tehát ez a néprajzi térkép hűen tükrözi vissza azt a nemzetiségi képet, amelynek adatainál az utódállamok nagy mértékben segítettek, hogy mennél kedvezőbb arányt mutathassanak ki a maguk részére. Ennek a térképnek tehát ez az egyik igen jelentős előnye, mert a sok esetben igen merész szépítési igyekezet ellenére is az a népelem, amelynek rovására történt az «önsegély», a magyar elem még így is erősen kidomborodó képet nyújt s minden kétséget kizáróan mutatja ennek a földnek ősi birtokosát. De egyebet is nagyszerűen szemlélhetünk ebből a térképből. Nevezetesen azt, hogy ha a románok által lakott területekre nézünk, a Moldva és Havasalföld területén kimutatott románság zöme milyen kiáltóan bizonyít a mellett, hogy erdélyi fajtestvéreik voltaképpen a dunai románságnak csak szórványja. Ez a kép egyedül is megcáfolja azt a folyton hangoztatott és világgá kiáltott állítást, mintha Erdély őshazája volna a románságnak. Mindenesetre az elénk táruló kép ennek ellenkezőjét hirdeti és pedig a román statisztika 1930. évi adatai alapján. Igaz, a történelem ugyanezt mondja.

A románság a jugoszlávokhoz hasonlóan gondolkodik a bolgárok felől. Pedig Havasalföld déli részében erősen hangzik még ma is a bolgár szó. (A románság egyik legismertebb nemzetiségi tudósa, a nagyromán gondolat hírverője, Jorga professzor, maga is bolgár származású volt!) A dobrudzsai híres négyyszögben, amelyért Románia 1913-ban háborút viselt Bulgária ellen — az 1930. évi román statisztika csak igen nagyfokú jóakarattal mellett tudja kimutatni azt a kevés lila foltot, amely a mostani térképről felénk tekint. Pedig tudjuk, hogy 1913-ban, tehát a birtokbavétel után elég szépszámú telepítést hajtottak végre ezen a területen és természetesen a bolgárok rovására. Az Órománia területén élő magyarság képét is érdemes megemlítenünk. Igaz, hogy a bukovinai magyar elem már

áttelepült, de a moldvaiak még ott élnek, sajnos, erősen fogynak. Vallás szerint a moldvai magyarok római katolikus vallásúak, több, mint százezer ma is a számuk. A román anyanyelvi statisztika azonban már csak 24 ezret talált magyarnak.

Ugyanígy szívódott fel a Ploesti és tágabb környékén élő székelység, amelynek egészen Bucurestiiig voltak telepei. Ez a vidék is, akárcsak a moldvai, telítve van elrománosodott magyar hely- és tájnevekkel.

A térképből igen érdekes, eddig sokaktól nem is sejtett adatok nyújtanak felvilágosítást olyan dolgokról, amelyeknek politikai előzményeiről, vajadásairól csak olvasott a nagyközönség, de mozgató rugóit nemzetiségi szempontból nem ismerte s csak a szóbeszédek-ből, vagy legjobb esetben szakszerűtlen írásokból alkotott magának homályos sejtelmeket. Ilyen kérdés pl. Jugoszlávia nemzetiségi összetétele. A tekintélyes nagyságú, de roppant ritkán lakott területen az ellentétes érzelmű népelemek laza füzerei mutatják ki élesen a nagy Jugoszlávia laza politikai egységét. Érdekes, hogy a jugoszláv statisztika egyetlen bolgár lakosságú falut sem mutat fel. A világoszöld szín (szerbség) teljesen uralja a területet. A macedónok lemaradtak, őket a hivatalos megállapítás szerbnek tünteti fel. Ezzel ellentétben a bolgároknak a bolgár néprajzi határról egészen más fogalmaik vannak. Ugyanígyen kép tárul eléink, csak sűrűbb lakottsággal, Lengyelország délkelet részén is. Itt is jól kitűnik, hogy az oroszok milyen alapon nyujtották ki kezüket ezek után a lengyel területek után.

Nincs az a módszer, amelyet ne alkalmaztak volna néprajzi térképszerkesztőink az egyes népelemek néprajzi, népsűrűségi képeinek külön-külön vagy együttes ábrázolására. Az előttünk fekvő térképnek is van új oldala. Ez pedig abban áll, hogy a nagyvárosoknak, amelyek hatalmas tömegű lakosságukkal elnyomták, illetve befedték a körülöttük fekvő kisebb telepeket, minélfogva azok nem juthattak kifejezésre, körvonalait csak jelzi a megfelelő helyen, de a városok maguk nem a térképen, hanem annak szélén kerülnek bemutatásra. A kisebb szomszédos telepek így előbukkannak és helyük biztosítva van a nap alatt.

A térkép négyzetes rendszerben van feldolgozva és pedig egy mm²-nyi legkisebb területtel. A módszerre vonatkozó adatokat egyébként a térképen lévő magyarázat ismerteti a legjobban: A térképen minden mm² színezett terület 200 lakost ábrázol. A különböző nemzetiségekhez tartozó lakosok — akár többségben, akár kisebbségben, tisztán vagy keverten éljenek valamely területen — a statisztikai forrásokban megadott lélekszámuknak pontosan

megfelelő nagyságú színfolttal szerepelnek. A teljesen befestett területeken a népsűrűség 1 km²-re 200 lakos. Ahol ennél kisebb a népsűrűség, ott megfelelő nagyságú fehér foltok vannak a lakatlan vagy igen ritkán lakott vidékeken. Az 50,000 lakosnál népesebb városok köralakban szerepelnek, a 120,000-nél nagyobb lélekszámúak pedig a térkép szélén. Ahol azonban a néptömörülés magas foka megkívánta (pl. Felső-Sziléziában), ott kisebb városokat is ki kellett emelni.»

A lakatlan vagy roppant gyéren lakott területek tökéletesen jelentkeznek és így a benépesültség helyét is igen jól mutatja ki a térkép. Jellemzőek a magas hegységek fehér foltjai Ausztriában, Boszniában, de főképpen a kárpáti karéjban. A Fehér-Kárpátoktól kiinduló fehér csík továbbhaladva mind szélesebb és szélesebb sávvá bővül.

Érdekes folt a zsidóság aránya Csehszlovákiában, Lengyelországban és Romániában, illetve az ukrain területen. A fekete színnel ábrázolt zsidóság a magyar területen nincs kimutatva, mert a hivatalos statisztika még nem választotta ketté a zsidó népiséget az izraelita vallástól. Mindenesetre az északkeleti részeken lengyel, ukrán területeken erősen szemünkbe ugrik a fekete szín. Ezek a területek adták tovább a beszivárgó zsidóság zömét dél, tehát Románia felé, és délnyugat, tehát Magyarország felé.

A térkép rengeteget mond el s aki belemélyed tanulmányozásába, töméntelen kérdésre megtalálja a feletetet. A Teleki Pál Tudományos Intézet ezzel a térképpel is, mint minden más kiadványával, tökéleteset alkotott. Szükség is volt rá, hogy kellően felvértezzük magunkat az eljövendő támadások ellen, mert hiszen kétségtelen, hogy azok jelentkezni fognak. A Teleki Intézetet köszönet illeti ennek a roppant munkát jelentő műnek létrehozásáért. Külön köszönet a szellemi elindítóknak és szerkesztőnek, Rónai Andrásnak és külön a kidolgozóknak, Jakabffy Imrének.

Amikor a belső tartalom rövid lényegét papírra vetettük, a külső kép létrehozójának, a nyomdának is tartozunk elismerő szavakkal. A rengeteg apró, fekete vonallal szegélyezett négyzet nyomása, 11 színnel 17 szín előállítására és mindez úgy, hogy sehol semmilyen ne álljon elő, tehát tökéletes illeszkedést alkotni, igazán nyomdai művészet. Ezt a dicséretet a m. kir. honvéd-térképészeti intézet könyvelheti el.

Irmédy-Molnár László.

GRÓF CSÁKY ALBIN ÖTVENÉVES TÖRVÉNYJAVASLATA A JOGI OKTATÁS REFORMJÁRÓL.

Habent sua — fata libelli... ez a latin közmondás illik nemcsak némely könyvre, hanem némely törvényjavaslatra is. Legfényesebb, egyben legszomorúbb példa erre Deák Ferencnek és nagy kortársainak most száz éve készített híres büntetőtörvényjavaslata, melyet Mittermaier, heidelbergi egyetemi tanár, az akkori büntetőjogi reformerek vezére, mint a «legeredetibb és legbátrabb európai büntetőtörvényjavaslatot» mutatott be az *Archiv für Kriminalrecht*-jében az európai szakembereknek s hosszú, magasztaló bírálatot írt róla. Ezt a magyar büntetőjogi irodalom által is máig nagy kegyelettel emlegetett javaslatot Fayer László szavai szerint valami fátum üldözte. Többször állott azon a ponton, hogy törvényé válik, de a magyar jogfejlődés végtelen kárára, mindig elbukott.

Hasonló fátum üldözi a gróf Csáky Albin kultuszminiszter által most ötven éve, 1893. december 12-én a képviselőházhoz benyújtott törvényjavaslatot: «Az egységes elméleti jogi államvizsgálatok tárgyában». Ezt a javaslatot egy nagy szaktanácskozmány véleménye és óhaja alapján dolgoztatta ki Csáky Albin. A hazai jogászság nagy része, különösen a jogakadémiák fenntartói és tanárai, valamint a vidéki tanítató közönség nagy örömmel üdvözölték a javaslatot, mely a budapesti egyetem jogi karán a hallgatók túlszűfoltóságának meggátolása érdekében a kötelező leckelátogatást, kötelező kolloquiumokat és gyakorlatokat s a kötelező doktorátus eltörlésével az «egységes jogi államvizsgákat» kívánta behozni. Ezzel az 1883. évi köztisztviselői törvény ellen a közigazgatási tisztviselők csekélyebb jogi képzése elleni

panaszokat is orvosolni akarta, az addigi bifurcatio: a külön jogtudományi és külön államtudományi doktorátusok helyett *egységes jogi képezítés* meghonosításával.

Sajnos, ez a javaslat sem jutott tető alá. Elmondhatjuk, hogy a jogi oktatás nagy kárára, mert azok a visszásságok, amelyeket az 1891/2. évi szaktanácskozmány egyértelemmel megállapított, továbbra is életben maradtak s ötven év óta legnagyobb részben ma is fennállanak. Csáky közvetlen utódai ugyan, Wlassics Gyula és Berzeviczy Albert — két nagynevű kiváló kultúrpolitikusunk — magukévá tették Csáky javaslatának alapgondolatait s annak a szellemében új Tervezeteket dolgoztattak ki (1899., 1902., 1905.), de ezek nem jutottak el a képviselőház asztaláig. Berzeviczy 1905. évi Tervezete ugyan kész törvényjavaslattá ki volt dolgozva, részletes és igen alapos miniszteri indokolással, de az ő közbejött lemondása folytán ez is csak Tervezet maradt. A későbbi kultuszminiszterek pedig, gr. Zichy Jánostól kezdve, végleg elejtették a Csáky javaslatát s új egyetemek létesítésével vélték a fennálló visszásságokat a jogi karokon megszüntetni.

Csáky Albin törvényjavaslata azonban, annak ellenére, hogy az ötven év alatt bekövetkezett óriási politikai és társadalmi változások folytán ma tényleg végleg elbukottnak tekinthető, még ma sem veszítette el teljesen actualitását. Azok a nagy problémák, amelyeket ez a javaslat napirendre tűzött s annak egyes egészséges reformeszméi ma is szőnyegen forognak nemcsak tudományos tanári körökben, hanem törvényelőkészítési tanácskozásokon is, úgy hogy meggyőződésem szerint ez a javaslat megérdemli, hogy benyújtásának ötvenedik évfordulóján megemlékezzünk róla és az egyházpolitikai harcokban is oly kiváló szerepet vitt szerzőjéről s megvizsgáljuk, mi jelentősége volt e javaslatnak annak idején s van-e még ma is valami jelentősége jogi oktatásügyünk megoldatlan problémái tekintetében?

A hazai jogi oktatás reformja ugyanis gr. Csáky bátor kezdeményezése óta máig sem tudott nyugvópontra jutni. Wlassics és Berzeviczy minisztersége alatt egymást érték a szaktanácskozmányok, a jogászegyleti viták, több mint 12

éven át, a Csáky által benyújtott javaslat vezérgondolatai felett. Zichy János minisztersége aztán új mederbe terelte a reformok ügyét. Zichy János nem járult hozzá a kötelező és minősítő erejű jogi doktorátusok elejtéséhez, az államvizsgák rendszerében nem látott biztosítékot a jogászi képzés színvonalának fenntartására, hanem az új egyetemi jogi karok szaporításától remélte a visszásságok enyhülését. De magáévá tette a gr. Csáky javaslatának egyik nagyjelentőségű gondolatát, a jogi képzés egységessé tételét s ennek megvalósítására is megtette az első lépést azzal, hogy kitűnő államtitkárának, Balogh Jenőnek javaslatára, a tanulmányi és vizsgarendbe beiktatta a *harmadik alapvizsgát*, mellyel elértük azt, hogy minden joghallgató, tehát a közigazgatási pályára készülők is, a magyar magánjogból és a büntetőjogból is legalább alapvizsgát tegyenek.

Az első világháború első hónapjában aztán gr. Tisza István hatalmas egyéniségének sikerült a két új egyetemet megnyitni Pozsonyban és Debrecenben. Ez a nagy kulturpolitikai esemény gyökeres változást hozott a jogi oktatási reformok sorába. Most már négy egyetemi jogi kar állván joghallgatóink számára, az addigi túlszűfolttság a budapesti jogi karon is kissé lelohadt, ezzel a doktorátusi kényszer, a «diploma-gyár» elleni hangos panaszok is kezdtek elcsendesedni. A jogakadémiák problémája is megkönnyebbedett. A trianoni békeparancs leszakította hazánk testéről a kaszai, nagyvárad, eperjesi és a máramaroszigeti jogakadémiákat, — a pozsonyi és debreceni, majd a pécsi is egyetemi karokká léptek elő — a sárospataki jogakadémia fenntartó testülete a hallgatók számának feltűnő lepadása folytán önként kimondta jogakadémiájának szüneteltetését. Így az addigi tíz helyett most már csak három jogakadémiával kellett számolni, hogy fenntartsuk-e őket avagy megszüntessük ezt a hármat is.

Az első világháború befejezése után, az összeomlás alatti nehéz gazdasági viszonyok javulása folytán végre 1936-ban Hóman Bálint kultuszminiszter karolta fel újból a jogi oktatás, sőt tovább menve, az egész feloktatásügy gyökeres reformjának nagy problémáját. Az általa összehívott szék-

körű Országos Felsőoktatási Kongresszust maga a főméltóságú Kormányzó Úr nyitotta meg, aki megnyitó beszédében megismételte az 1936. április 25-ére egybehívott országgyűlés megnyitása alkalmával «a magyar művelődési politika központi kérdése: a nemzetnevelési intézmények reformja» s e reformok végrehajtása során kifejezett azt a kívánságát, hogy «törvényjavaslatot vár a kormánytól a főiskolai oktatás korszerű újjászervezéséről».

Sajnos, ez a nagy reményekkel biztató kongresszus is eredménytelen maradt (Ha csak eredménynek nem mondjuk azt a három vaskos kötetet, melyben a kongresszuson elmondott előadások és felszólalások megjelentek). A jogi oktatás annyiszor sürgetett és megvitatott reformja szempontjából joggal hihettük, hogy ennek a kongresszusnak óhaja és javaslatai alapján legalább a legkirívóbb visszaélések megszüntetése végre meg fog történni. A kongresszus jogi szakosztályának kitűnő előadója, *Moór Gyula*, budapesti egyetemi tanár is azzal kezdte előadói beszédét, hogy: «Bis dat, qui cito dat. Nem a végnélküli elméleti viták újrakezdésére, hanem *gyors gyakorlati megoldásra van szükség.*» (Magyar Felsőoktatás. 1937. II. köt. 23. l.) Az egész kongresszus egyértelemmel helyeselte ezt a kívánságot. De bizony, immár eltelt azóta hét esztendő és az annyira sürgősnek elismert reformok, az előadó által is ismételten hangoztatott «legkirívóbb visszaélések» orvoslására még mindig nem történt semmi.

Talán nem volt azért alaptalan az előbbi megjegyzésem, hogy a Csáky-féle törvényjavaslat még ma sem veszítette el egészen actualitását. Ma is ott vagyunk, hogy bevalljuk, hirdetjük, hogy «jogi oktatásunknak igenis vannak hibái» és pedig «mélyebben fekvő bajai (a középosztály szegénysége, hallgatóink szellemi és erkölcsi alkalmatlansága, a tanári kinevezéseknél sokszor nem a legalkalmasabb személy kiválasztása, megfelelő segédszemélyzet és megfelelő tantermek hiánya, és a közéletünkben divatos protekció), melyeket pusztán a tanulmányi és vizsgálati szabályzatok módosításával megszüntetni nem lehet, bár túlnyomó részben éppen ezek az okok idézik elő jogi oktatásunk legkirívóbb visszасágait». (Moór Gyula szavai. id. h. 35—37. l.) Ha tehát egy-

szer talán mégis csak hozzáfogunk a legszükségesebb reformok megvalósításához, ennél a revisionál vissza kell mennünk a gr. Csáky által ötven évvel ezelőtt beterjesztett javaslatához, mely először tárta fel leplezetlenül az orvoslást igénylő bajokat és visszasságokat s először kísérelte meg átfogó gyökeres reformokkal orvosolni jogi oktatásunknak kézzelfogható bajait és hiányait.

Mi volt a Csáky-féle törvényjavaslat benyújtásának indító oka? Legelső sorban a joghallgatók túlzúsúfoltsága a budapesti és kolozsvári jogi karokon. Az 1903/4. tanévben Budapesten 4006, Kolozsvárott 1295 (1912-ben 1624) volt a joghallgatók létszáma! Amire nem kisebb ember, mint a jogtanárok mintaképe, Concha Győző, mondta tréfásan egy értekezleten, hogy voltaképpen mi tanárok okirathamisítást követünk el, mikor százzámra aláírjuk, láttamozzuk olyan hallgatók indexeit, akiket a tantermekben sohasem láttunk s akik minket, tanárokat sem ismernek még látásból sem. Azt pedig Balogh Jenő, mint kultuszállamtitkár mondta teljes komolysággal, hogy: «nemzeti veszedelemnek és nemzeti szerencsétlenségnek tartom, hogy a munkabíró és munkára köteles ifjak, akik néhány év múlva az ország ügyeit fogják intézni, éveken át ilyképpen hozzászoknak tanulmányaik elhanyagolásához, a kötelességmulasztáshoz vagy legalább is a felületes munkához. Megszokják ilyképpen azt, hogy mennél kevesebb fáradsággal szerezzenek képesítő oklevelet és hozzászoknak a gondolathoz, hogy nem kötelességük hazájukért és nemzetükért erejük megfeszítésével munkálkodni, hanem pályájukon is majd elnézéssel és protekcióval fognak boldogulni». De még ma is, Moór Gyula megállapítása szerint: «az újabban tapasztalható nagyobb lecke-látogatási szorgalom mellett is a budapesti jogikar tantermei nem képesek a hallgatóságot befogadni» s nem ritka eset az in absentia hallgatás és a «mezei jogászok» hada.

Hogy a jogi oktatásnak ezen a bántó visszasságán segíteni kellene, ez csak természetes követelés. Ezt Csákytól Moór Gyuláig, ötven év alatt, minden illetékes tényező állandóan hangoztatja. A Csáky törvényjavaslata meg is akarta kezdeni ennek orvoslására a radikális reformot: a

leckelátogatás komoly ellenőrzését és a kötelező kollégiák s gyakorlatok rendszeresítését. Ennek keresztülvitele azonban kétségtelenül olyan intézkedéseket kívánt volna, így a tantermek és a párhuzamos tanszékek szaporítását, a hallgatók kontingentálását, tanársegédek, adjunktusok beállítását stb., melyektől az újabb kultuszminiszterek — első sorban pénzügyi okokból — mind visszariadtak. Az utolsó évtizedben ugyan a budapesti jogi karon némi javítások történtek, így a tantermeket kibővítették. De nagyobb reformokra, így párhuzamos tanszékek felállítására, tanársegédek, adjunktusok beállítására még mindig nincs pénz. Sőt a racionalizálás új jelszava alapján fontos tanszékeket megszüntettek. Érthető azért, hogy még az 1936-iki Felsőoktatási Kongresszus szónokai is egymás után panaszkodtak a túlzásfolttság miatt.

A másik nagy probléma, melynek megvalósítását a Csáky-féle javaslat kezdeményezte, a jog és államtudományi képzés és a kétféle doktorátus (a bifurcatio) megszüntetése volt. Ez a kérdés is azóta állandóan napirenden van s éppen a budapesti Kar legutolsó, 1932. évi reformtervezete nyíltan és bátran átveszi ezt a gondolatot. Ez a legújabb és legügyesebb kompromisszuális tervezet nagyon helyes elgondolással egységessé kívánja tenni az összes joghallgatók tudományos kiképzését és a jogdoktori szigorlatokat, tehát visszatér a Csáky-féle javaslatához. Annál sajnálatosabb, hogy ezt az általános helyesléssel fogadott reformot sem tudtuk tető alá hozni mai napig sem.

Az 1936-i Felsőoktatási Kongresszuson felszólalók egy-értelemmel helyeselték a budapesti jogi kar 1932. évi Tervezetének azt a kívánságát, hogy az államtudományi doktorátus — a Concha Győző által finoman ú. n. «szalon-doktorátusok», Moór Gyula élesebb szavai szerint «piccolo-doktorátusok» — megszüntetésével, az *egységes jog- és államtudományi doktori fokozat* elnyeréséhez — a mai három jogtudományi és 2 államtud. doktorátus helyett minden jogvégzett hallgató négy doktori szigorlatot és egy írásbeli értekezést (doktori dissertatio) legyen köteles letenni, illetőleg készíteni. Ez alapján véve a Csáky-féle törvényjavaslat eszméje, azzal

az eltéréssel, hogy az *egységes* képesítő szigorlatok nem államvizsga, hanem jog- és államtudományi doktori szigorlatok nevet viselnek.

Az alapvető eltérés azonban éppen itt van a Csáky javaslata és a budapesti jogi Kar 1932. évi tervezete között. Csáky, Wlassics és Berzeviczy el akarták törölni a hivatali állásokra képesítő jogi doktorátusokat s a jogdoktori címet csupán az egyetemek által adományozandó *tudományos kitüntetésnek*, illetőleg *egyetemi gradusnak* (az egyetemi magántanárság előfeltételének) kívánták meghagyni. A budapesti jogi Kar s a vele ebben egyetértő többi három egyetemi jogi Kar ellenben mereven ragaszkodnak az 1874 óta fennálló doktorátusi kényszerhez, vagyis a négy jogi szigorlatot letett és elfogadható írásbeli értekezést benyújtó hallgatónak továbbra is megadják a doktori címet.

E felett a kérdés felett a lefolyt ötven év alatt a legádázabb csaták, késhegyig menő harcok folytak le a Magyar Jogásgyűléseken, a magyar Jogászegylet összes ülésein és természetesen a jogi irodalomban. Ezekre a közismert vitákra nem kívánok kiterjeszkedni. Csak azt említem fel, hogy míg egypár évtizedig a doktorátusi kényszer ellenfelei voltak többségben, az utolsó évtizedekben a közhangulat megfordult s az én látásom szerint is többségbe jutottak a doktori cím hívei és harcosai. De azért még az 1936. évi Felsőoktatási Kongresszuson is akadt egy-két felszólaló, aki bátran magáévá merte tenni a kötelező doktorátus eltörlését és a jogi doktorátusnak egyetemi tudományos kitüntetéssé alakítását. Így a budapesti jogi kar egyik kitűnősege, Marton Géza, és a budapesti ügyvédi Kamara nagytekintélyű elnöke, Köves Béla. Én magam is, aki most ötven éve megkezdett jogtanári pályám során igen sokszor törtem lándzsát a doktorátusi kényszer megszüntetése mellett, ezen a kongresszuson is pár szóval kifejeztem, hogy régi meggyőződésemet ma is fenntartom, mert ma sem látom kellően indokolva azt, hogy aki jogi pályára lépett, annak nolle-velle *jogtudósi* címet kell szereznie, ha egyáltalán semmi kedve és tehetsége sincs is a jogtudományok művelésére s egész életében egy sort sem írt tudományos jogi kérdésekről.

Elismerem azonban, hogy a doktorátusi kényszer hívei szintén tiszteletreméltó okokból ragaszkodnak álláspontjukhoz. Ezzel vélik ugyanis fenntarthatónak, hogy az életbe kilépő jogászok színvonala mennél magasabb legyen.

Moór Gyula a kongresszuson mondott előadói beszédében éppen azzal véli meggyőzni a tudományos doktori cím híveit, hogy a doktori cím megszerzése a bölcsészeti karon sokkal könnyebb, mint a «szakvizsga» letétele. A tudományos jellegű jogi doktorátust is tehát könnyebb lesz megszerezni, mert ahhoz csak egy értekezés megírása és a kar előtti szóbeli kolloquium kell, míg a képesítő jellegű mai jogi doktorátus sokkal keményebb feladatot ró az arra vállalkozóra. A tudományos jogi doktorátus hívei tehát Moór Gyula szerint «téves illúzióban ringatódnak», mikor azt hiszik, hogy külföldön is nagyobb értéke lenne a tudományos doktorátusnak, mint a szakvizsgának. Szerinte éppen ellenkezően áll a dolog. A szakvizsga nálunk is a bölcsészeti karon komolyabb és nagyobb értékű, mint a doktorátus.

Úgyde, ha így állna a dolog, — amiben erősen támaszkodom — akkor miért ragaszkodnak oly kitartóan a jogdoktori címhez a mai rendszer hívei? Ha a mai jogtudományi és államtudományi szigorlatoknak csakugyan nagyobb értéke van, mint a tisztán tudományos jellegűnek és jobban biztosítja a jogászok színvonalát a gyakorlati életben, mint a tudományos jellegű jogdoktori cím, akkor miért nem nevezzük a mai szigorlatokat egyszerűen *elméleti jogi szigorlatoknak*, melyeket minden végzett joghallgatónak le kell tennie, ha képesítő erejű diplomára törekszik. Hiszen így valóban csak a hiúság vásárát, az amúgy is túltengő címkórságot növelik azzal, hogy minden végzett joghallgatót, aki szigorlatait bárminő gyenge eredménnyel letette, jogdoktori, tehát jogtudósi címmel bocsátanak útjára.

A dolog azonban — nézetem szerint — nem egészen úgy áll, mint Moór Gyula vitatja. A bölcsészeti karon is a valóban illetékes tényezők többre becsülik a tudományos doktorátust is letett fiatal bölcsészt, mint aki beírta a középiskolai tanárságra képesítő szakvizsgával. A doktori címet ott is csak a hallgatók komoly tudományos hajlamú kisebb százaléka

szerzi meg, akik az életben is többre, egyetemi tanárságra vagy magasabb tanügyi állásokra törekszenek. Ugyancz a helyzet a jogi karokon is.

A joghallgatóknak is csak egy kisebb része, legfeljebb tíz százaléka az, mely résztvesz a tanárok által tartott szemináriumokban és tud időt szakítani a tudományos jogi művek tanulmányozására, azokba elmélyedésre s tudományos dolgozatok írásával is kiemelkedik az átlagos szorgalmú társai közül. Ezekből lesznek az egyetemi magántanárok, tanársegédek, adjunktusok s ezek közül szemeli ki a tanár a maga leendő utódát. Igazán öröm látni, hogy a mai egyetemi joghallgatók közül egymás után tűnnek fel a kitűnő készült-ségű s már jogszigorló korokban kiváló tudományos dolgozatokat készítő fiatal emberek. Ezek azonban még mindig inkább csak fehér hollók. A hallgatók nagy tömege, bizvást mondhatjuk, hogy kilencven százaléka, azonban nem törődik a négyévi tanfolyam alatt a «tudományokba elmélyedéssel», örül, ha le tudta rakni — esetleg öt-hat vagy még több bukás árán — a három jogtudományi vagy két államtudományi szigorlatát, mellyel kimehet az életbe joggyakornoknak, ügyvédjelöltnek, közigazgatási gyakornoknak. Ezekből is azonban szorgalom, tudás és szerencse révén jogdoktori cím nélkül is lehetnek kitűnő bírák, ügyvédek, közigazgatási magas állású tisztviselők, felvihetik a kúriai bíróságig, államtitkárságig, a miniszteri bársonyszékig.

Ez a tényeknek megfelelő, reális elgondolás vezette Csákyt a «doktorátusi kényszer» (ami már magában önellenmondás) elejtésére s a jogdoktori címnek tisztán tudományos jellegű gyanánt átszervezésére. Ennek az elgondolásnak akkor megvolt a maga jogosultsága.

Mi idézte elő a budapesti egyetem jogi karán a hallgatók számának említett abnormális felszökését s a hetvenes, nyolcvanas években még virágzó jogakadémiák lassú elnéptelenedését? Kétségtelenül az 1874. évi ügyvédi törvény ama rendelkezése, hogy az ügyvédi vizsga előfeltételül az egyetemi karokon leteendő jogi doktorátust írta elő. Ez a rendelkezés, amilyen üdvös volt az ügyvédi pálya színvonalának emelésére, annyira káros lett a jogi pálya elvégzésének

komolyságára. Ezzel született meg a «mezei jogászok» fogalma. Miután a doktori címet csak az egyetemi karokon lehetett megszerezni, a vidéki ifjúság otthagyta a jogakadémiákat és elkezdett tódulni a budapesti, majd a kolozsvári egyetemre, később már egyszerűen beiratkoztak az egyetemre, de felé sem néztek az előadásoknak (hiszen úgysem férnek be a tantermekbe!), hanem pusztán az alapvizsgákra és a szigorlatokra jöttek fel Budapestre vagy mentek le Kolozsvárra. Így lett rendszerré az «in absentia» hallgatás és a tankönyvekből készülés, illetőleg később élelmes üzlet emberek által létesített «jogi szanatóriumokban» való kitanítás a tanárok szokott kérdéseire. Tehát végeredményben nem a színvonal emelését, hanem annak leszállítását értük el a kötelező doktorátusok által, amit a bukások statisztikája eléggé igazolt.

Ezt akarták megátolni Csáky, Wlassics és Berzeviczy azzal, hogy a kényszer-doktorátus elejtésével a jogi karokat meghagyták a tudomány műhelyeinek, ahol az arra önként vállalkozók, akikben tényleg tudományos ambíció és megfelelő képesség volt, megszerezhetik a doktori címet, de akik erre nem érezték* hivatást, azoknak csak az egységes jogi államvizsgákat kelljen letenniök és egy zárthelyi írásbeli dolgozatot készíteniök. Az így nyert jogi oklevélnek lett volna aztán képesítő ereje mindenféle jogi és közigazgatási pályára. Ezeket a képesítő, ú. n. államvizsgákat le lehetett volna tenni a megfelelően berendezett (8 rendes jogtanárral és bölcsészettanárokkal ellátott) jogakadémiákon is, melyeket ezzel egyetemi jogi karokká óhajtottak kifejleszteni.

Csákyéknak ezt a szép tervét azonban keresztülhúzta az új egyetemek létesítése. Már Berzeviczy, mint kultusz-államtitkár, adta ki a jelszót a «harmadik egyetem» felállítására. Ennek a tervnek megnyerték I. Ferenc József királyt is, aki az új egyetem helyét is megállapította az «ősi koronázó városban»: Pozsonyban. A kultuskormány azonban tisztában volt azzal, hogy a harmadik egyetem felállítása is hosszú éveket fog igényelni, ezért igyekeztek Csáky, Wlassics és Berzeviczy a jogakadémiákat erősíteni. Abban az időben a jogakadémiákon tényleg a kitűnő tanárok egész sora működött, (Hajnik Imre, Zsögöd Benő, Schnierer

Aladár, Vécsey Tamás, Nagy Ferenc, Nagy Ernő, Werner Rezső, Mariska Vilmos, Magyar István, Magyary Géza, Szász Béla, Ráth Zoltán, Lukáts Adolf, Kossutány Ignác, Navratil Ákos, Kolosváry Bálint, Angyal Pál, Ercsy István), akik jogakadémiai tanárságuk után valamennyien a budapesti vagy a kolozsvári egyetemi jogi kar díszeti lettek vagy más magas állásokba kerültek. Így nem volt alaptalan az a reménye is a három kultuszminiszternek, hogy ezeknek a jogakadémiáknak székhelyein fognak a távolabbi jövőben az újabb egyetemek kialakulni. Amint a jövő igazolta is ezt a reményt, mert a pozsonyi, debreceni és a pécsi jogakadémiák helyén születtek meg a mai új egyetemeink.

Csáky javaslata ellen az egyetemi tanárok körében különösen «a doktorátus» helyére tervezett «államvizsga» elnevezésű új egységes vizsga keltett aggályokat. Kétségtelen ugyanis, hogy az 1874-i tanulmányi rend által meghonosított «államvizsgák» színvonala nem érte el az egyetemi doktorátusokat. Indokolt volt azért tiltakozni a jogi képzés leszállításának terve ellen. A szakiskola, a faculté-rendszer és az egyetemi doktorátus közti hosszú harc tehát az utóbbi javára dőlt el. A pozsonyi és debreceni két új egyetem megnyíltával s majd a jogakadémiák számának összezsugorodásával aztán a jogász közvélemény beletörődött abba, hogy a kötelező doktorátus rendszerét nem kell bolygatni. Négy egyetemi jogi kar és még három jogakadémia teljesen elegendő a hazai jogász ifjúság kiképzésére.

Érdekes azonban, hogy a jogakadémiák teljes eltörlésére egyik kultuszminiszter sem vállalkozott s ez a kérdés ma is nyílt kérdésnek maradt fenn, melyhez az 1936. évi Felsőoktatási Kongresszuson is alig mert valaki hozzászólni. Moór Gyula előadó nyíltan kifejezte, hogy: «ezek megszüntetésének útjában felekezeti nehézségek állanak». Szerintem inkább azt mondhatjuk, hogy a felekezetek iránti tisztelet, a r. kath. és a két prot. egyháznak a XVIII. és XIX. században a hazai jogi oktatás felkarolása körüli elévülhetetlen érdemei elismerésül nem kívánták az eddigi s nem kívánja a jelenlegi kultuszminiszter, Szinyei Merse Jenő, sem a még fennálló három jogakadémia megszüntetését.

Talán szemük előtt lebeg Berzeviczy Albert bölcs figyelemztetése is : «Kultúrintézményeket nem szabad egyszerűen agyoncsapni ; mindenikben rejtőzik bizonyos szellemi és erkölcsi érték, melyet a föld színéről eltörölni nem szabad. A megmaradó és életképes jogakadémiákat be kell illeszteni a felsőoktatás szervezetébe, hogy hasznos munkát végezzenek . . . » Nézetem szerint is a három, még megmaradt jogakadémiánk megérdemli a kíméletet és tisztos multjuk megbecsülését.

Mind az egyetemi tanári succrescentia biztosítása, mind a messze jövőre való, talán túloptimista pillantás igazolja azt a reménységet, hogy ha a világháború után mégis jönne egy új békés korszak, ez a három jogakadémia magva lehetne a további új egyetemeknek. Hiszen, amint Kassa, Kolozsvár és Máramarossziget visszakerültek, úgy miért ne remélhetnénk, hogy valamikor Pozsony, Eperjcs, Temesvár, Arad és annyi régi magyar kultúrfészek is visszakerül a Szent István koronája alá, s akkor a tudományoknak újabb központjairól kell majd megfelelő helyeken gondoskodni.

Jogi oktatásunknak még két kirívó visszasságáról kell megemlékeznem, amelyeket már a Csáky-féle javaslat orvosolni akart, de amelyeken ötven év alatt sem tudunk segíteni.

Egyik a jogi doktori felavatás előfeltételül előírt *dissertatiók*, másik a tételes jogi tárgyakból rendszeresítendő *praktikumok* kérdése.

Az 1874-i tanulmányi rend teljesen megfeledezett a joghallgatóknak írásbeli dolgozatokban való képzéséről. Csak a szóbeli szigorlatok letétele után, a felavatás előtt követeli meg, hogy a jelölt egy tudományos értekezéssel bizonyítsa a jogi tudományokban való jártasságát és írói képességét. Egyideig talán megvolt az igyekezet a hallgatóságban, hogy maguk készítették ezeket a dissertatiókat, de mikor megindult a budapesti karra tódulás, s a hallgatók százainak dissertatióit kellett a szaktanároknak elbírálniok, maguk a tanárok is formaságnak vették azokat, a hallgatóság pedig egyszer csak rájött, hogy kényelmesebb arra vállalkozó élelmes emberektől készen venni a doktori értekezést.

hiszen úgy sem nézik át azt alaposan a professorok! Így lett rendszerre rövidesen a *dissertatio-vásár*.

Hogy ez ma is így van, erről leghitelesebb tanú maga Moór Gyula, a Fel-őoktatási Kongresszus jogi előadója, aki ezeket a lesújtó szavakat mondta: «Jelenlegi jogi oktatási rendünk mellett a *legszegyenletesebb visszaélések* kétségtelenül a dissertatióval kapcsolatban követtetnek el. Nem titok előttünk, hogy a doktorjelöltek tekintélyes százaléka dissertatióját nem maga készíti el, hanem dissertatio készítésével üzletszerűen foglalkozó egyénektől vagy úgynevezett jogi szanatóriumoktól vásárolja. Annak ellenőrzésére pedig, hogy a jelölt az odahaza elkészítendő és a szigorlatai kiállása után is beadható dissertatiót idegen segítség nélkül készítette-e el, nincsen mód. Magam is ott tartok, hogy szívesebben fogadok el gyenge dissertatiót, mint túljót, mert előbbiről legalább feltehető, hogy a jelölt maga készítette. A piaci áron vásárolt dissertatióból azonban erkölcsi folt hull az ilyen módon megszerzett doktori diplomára is, és végtelenül elszomorító, hogy a jog és erkölcs védelmére hivatott magyar jogászok jórésze diplomáját csalás segítségével szerzi meg».

Még inkább elszomorító azonban nézetem szerint az, hogy a minisztérium, mely szintén nagyon jól ismeri ezt a szegyenletes állapotot, ötven év alatt nem vágta útját ennek a csúf vásárnak s nem tette magáévá a Csáky—Berzeviczy-féle javaslatnak azt a böles és egyszerű reformját, hogy a dissertatio helyett *zárt helyen készítendő írásbeli dolgozatot* kívánt volna meg a jelöltektől, amit egy pár szakaszos rendlettel legkönnyebben megvalósíthatott volna. Viszont a Csáky—Berzeviczy javaslatának helyességét és el nem avultságát igazolja az, hogy a budapesti jogi kar 1932. évi tervezete végre visszatér ehhez az egyszerű és böles megoldáshoz és a dissertatiót «zárhelyi írásbeli dolgozattá» alakítja át. Sajnos, ennek az annyira kívánatos javaslatnak megvalósítása is a jogi doktorátusoknál még mindig csak pium desiderium. Holott az egységes ügyvédi és hírói vizsgán ez évtizedek óta életben van s a legújabbban szervezett közigazgatási gyakorlati vizsgai rendtartásban is megvalósult.

A *praktikumok* kérdése az 1936-i Felsőoktatási Kongresszuson élénk megvitatásban részesült. Sokan helyeselték azok beillesztését a jogi tanulmányi rendbe, többen (Tomcsányi Kálmán, Ereky István, Balogh Jenő) egyenesen a Csáky-féle törvényjavaslat értelmében, mint kötelező gyakorlatokat. Viszont néhányan feleslegesnek ítélték azok kötelezővé tételét, sőt Vladár Gábor, kúriai tanácselnök, egyenesen «károsnak» tartotta «külön praktikumi órákkal elaprózni a hallgatók idejét». Hiszen ott van a gyakorlati kiképzésre a 3—4 évi időszak a gyakorlati bírói és ügyvédi vagy a közigazgatási vizsga előtt.

Érdekes azonban, hogy maga Vladár is nagy bámulattal idézi Grosschmid tanítását, hogy: «a jogtudomány az élet tudománya. A jog az életet rendező erő, a jog tudománya tehát nem válhatik el az élettől. Az élet pedig a joggal való viszonyában leginkább a bírói döntés alá kerülő jogesetekben tükröződik». Grosschmid azért minden előadásában és írásaiban a döntvénytári eseteket boncolja, bírálja. Úgyde — a praktikumi órák hívei, így az én meggyőződésem szerint is — éppen ezt a bölcs tanítást, a hallgatók előtt a jognak az élettel való kapcsolata szemléltetését szolgálja a külön praktikumi óra is. Hogy «Grosschmid maga nem tartott praktikumokat», amire Vladár hivatkozik, ez nem döntő érv. Ő elvégezte az érdekes jogesetek boncolását a rendes előadási óráin. De még eredményesebben érjük el azt a célt, hogy tanár a hallgatókkal közösen beszélje meg az alkalmazandó jogszabály helyes értelmét, ha külön órákat szentelünk erre. A régi egyetemeken — Leibniz-nak a jogtanulás és jogtanítás új módszeréről írt *classicus* tanulmánya (*Nova methodus discendae docendaeque juris prudentiae*. 1667.) nyomán mindenütt tartottak ily gyakorlati órákat és pedig az elméleti kiképzés után s éppen az elméleti tételek erősítésére, azok hasznának átértésére és alkalmazásának módjára.

Ez a helyes felfogás teremtette meg a XVIII. században az iskolai törvényszékek intézményét is, melyeken a hallgatók képzelt vagy valódi jogeseteket rendes perjogi szabályok szerint tárgyaltak. Hazánkban is már Huszthy István egri jogtanár (1750 körül) alakított ilyen iskolai vármegyét és

törvénytudományt. Pár évtizeddel később pedig Kövy Sándor pataki s utána Csupka András eperjesi (Kövy volt tanítványa) jogtanárok, akik maguk vezették mint főispánok vagy táblai elnökök az iskola-vármegyei gyűléseket és táblai tárgyalásokat. A Kövy «Páncél vármegyéjén» bontogatták szárnyaikat Kossuth Lajos, Szemere Bertalan és igen sok más későbbi nagy politikusunk és tudományos emberünk.

Magam is, mint jogtanár, nagy örömmel tartottam minden évben a szemináriumi órákon kívül praktikumokat a büntetőjogból, mert láttam, hogy hallgatóim milyen őszinte buzgalommal vesznek részt azokon (Kolozsvártt néha száznál többen) s versenyezve csinálják a vád- és védbeszédeket, törvénytudományi ítéleteket s milyen nagy érdeklődéssel segédkeznek tanúvallomási kísérleteimben. S nem hiszem, hogy kárára lettem volna ezzel a jogi oktatásnak és a jogásznevelésügynek.

Annál örömdetesebb, hogy a budapesti jogi kar 1932. évi Tervezete is helyesli a gyakorlatok eszméjét, mert a főkollégiumokon és a speciálkollégiumokon kívül «közvetítő mellékkollégiumok» gyanánt ajánlja a hallgatóknak, mint «gyakorlatilag fontos ismereteket» a 18. §-ban: 4. a kriminalisztikát és nyomozástant, — 5. az iratkészítést (bírói határozatok, periratok, közigazgatási és hatósági határozatok, beadványok formáival és fogalmazásával való megismertetés céljából és 6. a hivatalos stílus és a magyaros jogász fogalmazás tanát. Nagyon üdvös lenne ennek a bölcs javaslatnak komoly megvalósítása is a jogi képzés érdekében, mely ma teljesen elhanyagolja az írásbeli dolgozatokat és a szónoklati képzést, amire minden gyakorlati jogászmunkának annyira szüksége van. Mindez pedig magában benne volt a Csáky—Berzeviczy törvényjavaslatában, amelynek időszerűségét ez is eléggé igazolja.

Igen helyesnek tartom az 1932. évi budapesti Kar tervezetének a «megbeszélő órák» (konverzátoriumok) meghonosítására irányuló javaslatát is. Voltaképpen ez is egy alakja és módoszata lenne a praktikumoknak. Közelebb hozza egymáshoz a tanárt és a hallgatót, lehetővé teszi, hogy a tanárok ne csak kothurnusban, hanem személyiségük

hatásával is neveljék a hallgatókat. De ezek a helyes reformok egyben igazolják Plósz Sándort, Magyary Gézát és az 1889-i Magyar Jogászgűlést, abban a törekvésükben, hogy a *jogi oktatást a mainál gyakorlatiasabbá kell tenni*. Ezt én is több dolgozatomban sürgettem s ennek a célnak eszközéül szerveztem a kolozsvári, majd a pozsonyi jogi karon az ú. n. Gyakorlati joganyaggyűjteményeket (Kolozsvárt Helle Károly és Kolosváry Bálint kartársaimmal) és e célból vittem el hallgatóimat lehetőleg minden évben büntetőjogi tanulmányutakra.

Íme, talán sikerült igazolnom hézagos megjegyzéseimmel azt a nézetemet, hogy a Csáky Albin ötvenéves törvényjavaslata a jogi oktatás reformjáról még mindig nem avult el. Ha több kérdésben, így különösen az államvizsgák kérdésében elvesztette is actualitását, de más kérdésekben még mindig követendő példaként áll előttünk. Különösen a lecke-látogatási kötelesség szigorúbb keresztülvitele, az írásbeli és szóbeli gyakorlatok rendszeresítése, a dissertációknak zárt-helyi írásbeli dolgozattal helyettesítése, a jog- és államtudományi bifurcatio megszüntetése és a doktori címnek tudományos egyetemi kitüntetéssé átalakítása mind olyan kérdések, melyeket valóban idején való lenne — akár törvényben, akár rendeleti úton — megoldani. A «nemzetnevelés» nagy gondolata, amit a Kormányzó úr Őfőméltóságának a 36-i Kongresszust megnyitó beszéde is oly bölcsen hangsúlyozott s az ő egyenes felhívása az egész felső oktatásügy «korzerű újjászervezése iránt» elkerülhetlenné teszi, hogy legalább ennek egyik legfontosabb részletét, a jogi oktatásnak fél-század óta vajdó kérdését végre tető alá hozzuk.

Ebben a nagy reformmunkában a gr. Csáky Albin törvényjavaslata — úgyis mint a hazai jogi oktatás történetére vonatkozó becses adalék, úgyis mint jogi oktatásunk bajainak gyökeres orvoslására irányult úttörő kísérlet — mindenesetre figyelemre méltatandó lesz.

FINKEY FERENC

AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI TANÁCS FELADATA.

— A Tanács teljes ülésén, 1943. XII. 4. —

1. (*A felszólalás célja.*) Az O. K. T. szervezete a régi, a Szervezeti Szabályzatában megszabott feladata is változatlan; munkája jellegét a miniszterrel való kapcsolata adja meg s ebben nem a Tanács az irányadó; a munka változó anyagának nagy részében sem válogathat. Ezért természetes volna az a gondolat, hogy egyszerűen folytassa 1872-ben kezdett s különféle változások ellenére is lényegében véve mindig azonos tevékenységét, azaz végezze, amit reá bíznak, tartsa fenn bevált hagyományait s igyekezzék mennél kevesebb zökkenővel folyamatosan szolgálni rendeltetését.

Ezt így is akarjuk s máskor ennyit mondani elég is lehetne. Most azonban nem elegendő csupán ezzel az elhatározással kezdenünk a Tanács működésének új időszakát. Életünk körülményei keservesen mássá lettek, mint amilyenek csak két évvel ezelőtt is voltak; át nem tekinthető változások előtt állunk; a nevelés ügyében is sokféle forrású és igen különböző törekvéseket észlelünk. Mindezek miatt akkor is szükség volna bizonyos megfontolásokra, ha nem kényszerítenének reá személyi okok. De ezek is nagyon nyomatékosak. A Tanács elnöksége egészen új; új az összes tagok 52·9%-a, a kinevezett tagoknak 70·6%-a, sőt a Tanács hivatalának vezetősége és a minisztériummal való együttműködés alakja is megváltozott. Nem szabad tehát a nélkül indulnunk meg, hogy közösen szemügyre ne vegyük: miféle munka vár reánk. Más szóval: a munkának azzal kell kezdődnie, hogy az együttműködés némely feltételét biztosítsuk.

A tanácsi munkának lényege: elvek megvitatása, közös

vélemények kialakítása. Erre a feladat közös ismerete, ugyanannak a tárgynak a szemlélése adja meg az alapot. A közös alapot nem az teremti meg, ha itt most előre kitűzzük a Tanácsra tartozó kérdések valamilyen megoldását, hanem ha megnézzük : mi a megoldani való. E percben tehát a Tanácsnak, a Tanácsra bízott ügynek nem egyéni vélemények előadásával lehet jó szolgálatot tenni, hanem annak feltárásával : miről kell majd véleményt mondanunk.

Eleve kétségtelen, hogy együtt szemlélődve sem látjuk majd a feladatot teljesen azonosan. Természetes ez ; hiszen bárhol tekintünk is szét, még egymás mellett állva is láthat mindegyikünk valamit, amit a másik nem vesz észre figyelmeztetés nélkül ; későbben kezdünk figyelni valamire, amire magunktól nem gondoltunk ; s amit mindnyájan ugyanúgy látunk, azt sem azonosan értelmezzük, amíg meg nem beszéljük, sokszor azután sem. A «több szem többet lát» tapasztalati igazsága e Tanácsban és a hasonló Tanácsokban arra figyelmeztet, hogy itt nincs szükség a felfogások teljes azonosságára. Ez különben az ilyen összetételű testületben nem is lehetséges ; ilyen rendeltetésű munkaközösségben pedig nem is kívánatos, hogy az egység első perctől kezdve a vélemények azonosságában nyilatkozzék. Nem valamely álláspont kizárólagosságára, hanem a nézőpont egyöntetűségére van itt szükség, hogy közvélemény alakulhasson ki közöttünk egyetemes szempontok következetes érvényesítésére. Ez a felszólalás erre akar némi alapot adni.

2. (*Sokoldalúság és egyöntetűség.*) Az O. K. T-nak a feladatát sokoldalúan kell szemlélnie, mert a jó munkához szükséges egyöntetűség csak így alakulhat ki. A Tanács munkaköre ugyanis nagyon széles ; széles akkor is, ha csupán a Szabályzat szövegét nézzük ; még szélesebb, ha az ott megnevezett egyes iskolafajok kérdéseit, elágazásukat s egymással és nem-iskolai kérdésekkel való érintkezéseiket végiggondoljuk. S végiggondolnunk mellőzhetetlen. A nevelés intézményei állhatnak egymástól távol, a papíroson akár kapcsolatok nélkül is, de mindenki tudja ma már, hogy csupán együttesen, a szervezetben lehet bármelyiknek a kérdéseit elrendezni ; egyiket sem elég tehát csak a maga

szakértőinek a szemével néznünk. Az élet nem tűri az élcse elkülönítéseket a nevelésre rendelt intézmények között sem. Mindegyik sajátos, azaz a maga sajátosságainak megfelelő kezelést kíván; de a sajátosság az egységben tűnik ki, ezért egyöntetőség nélkül nem érvényesülhet. Az élet azt sem tűri, hogy az iskolák ügyeit másféle jelenségekhez való viszonyuk számbavétele nélkül nézzük; tehát itt sem engedi meg a szűkkörű szemléletet, vagy legalább is nem hagyja bűnhődés nélkül.

Az életnek a közművelődéshez fűződő érdekei, a nevelési szükségletek nagyon sokoldalúak és bonyolultak; az sem elég tehát, hogy bár többféle iskola emberei együtt, de csak az iskolák emberei jelöljék meg a tennivalókat. Ezért régen felismert szükséglete a magyar közművelődésnek, hogy rendszeresen részt vegyenek ily ügyek tárgyalásában olyanok is, akik együttvéve valóban a sokoldalúságot biztosítják, — bár nem közvetlenül foglalkoznak a nevelés kérdéseivel. Minél nehezebb és bonyolultabb az élet, annál nagyobb szükség van erre. Ma az O. K. T. működését az teheti csakugyan hasznossá és eredményeit használhatóvá, ha minden kérdést a legszélesebb körben tud elhelyezni. Erre pedig akkor nyílik módja, ha különböző munkatereken dolgozó és sokféle gondolkodású tagjainak közvetlen tapasztalataiból és személyes, azaz meggondolt nézeteiből tárgyiasan egységbe tudja foglalni az életnek valamennyi művelődési követelményét, a nemzet valamennyi sajátos jellegű és érdekű rétegének nevelésügyi törekvéseit, a szakember, tudományos nevelői gondolkodásnak rendszeres eredményeit és a különféle foglalkozások embereinek gyakorlati észrevételeit. Csak így lehet megtalálnia nagy kérdések alapos megoldását és apró ügyek elintézésének megnyugtató módját.

Bizonyos, hogy ilyen szempontú és így keletkező összefogás országos jelentőségű feladatoknak súlyos bőségét foglalja magában; nyilván sok eltérést, sőt a véleményekben ellentéteket is megmutat; sokkal nehezebbé teszi a megoldást, mintha csak egyetlen szükségletet vagy csak egyirányú nézeteket vennénk számba. De az igazi, gyökeres megoldáshoz csak ilyen egybefoglalás juttathat közelebb; ez

tágítja egyeseknek, egyféle gondolkodásúaknak mindig korlátok között mozgó, sokszor egyoldalú látását széleskörű, mindent átfogó, egyetemes tájékozottsággá. Csak így lehet megérteni, hogy akinek, mint ennek a Tanácsnak is, országos intézkedések előkészítése a kötelessége, annak mi minden szükséglettel kell számot vetnie, mily különböző törekvések és kívánságok jogosultságát kell mérlegelnie, hányféle vélemény között kell eligazodnia és tartós rendezés céljából jó lélekkel mit szabad javaslatként az elé terjesztenie, aki végső fokon a döntés jogának a terhét hordozza lelkén.

3. (*Vezető gondolat.*) A sokféle kérdésnek egységben szemlélése, valamennyi részletnek egyöntetű megítélése csak akkor lehetséges, ha a Tanácsnak nemcsak a vezetőségét, hanem mindegyik tagjának közreműködését ugyanegy gondolat irányítja. Ez a vezető gondolat itt sem lehet más, mint aminek most a közéletben mindenütt érvénycsülnie kell: a jövő gondolata, a nemzet erdjének megtartása és fokozása. Ezt nemcsak azért kell a Tanácsra nézve is kötelezőnek vallanunk, mert a mai helyzet parancsolja, hanem azért is, mert a nevelés fogalmából ez következik. A nevelésen való gondolkodásnak mindig a jelenből kell kiindulnia; a nevelés lélektana bizonyítja, hogy valóban onnan is indul ki. Az intézkedést is ugyanez teheti eredményessé. A nevelés — bárhol, bármilyen alakban, akárki végzi — a jövőt készíti elő, egyén és közösség sorsába avatkozik bele azzal, hogy az emberek minőségét alakítja. Ezért valahányszor a nevelés kérdéséhez nyúlunk, akár valamelyik intézmény szervezetét, akár az iskola belső rendjét, pl. tanítástervét akarjuk módosítani, a végső ok mindig az, hogy elégedetlenségünk vagyunk kortársaink emberi mivoltával; a módosítást pedig az irányítja, hogy a jövő embereinek milyenné alakulását kívánjuk.

Ma azt kell nyomatékosan hangoztatnunk, hogy ebben a kívánságban semmi egyébnek nem szabad döntenie, csak annak, hogy a nemzetnek milyen emberekre van szüksége, a nevelésnek milyenné alakítása teheti alkalmassá a nemzet tagjait a mai követelmények teljesítésére. Ez pedig abból következik, hogy milyen hiányokat látunk, mely tulajdon-

ságaink rossz következéseit szenvedjük, miféle feladatok állanak a nemzet előtt. Tapasztalataink követelik, amit egyes világos-látásúak réges régen követeltek : a *nekünk való nevelést*. Ezt éppen 100 évvel ezelőtt báró Wesselényi Miklós így fejezte ki a magyar és szláv nemzetiségről írt *Szózatában* : ki kell dolgozni a «népünk jellemének és nemzetünk helyzetének megfelelő nevelési rendszert». Immár nem szükséges bizonyítani, hogy ennek kell a vezető gondolatnak lennie mindenütt, ahol a nevelés ügyével akár tudományos, akár politikai, akár gyakorlati módon foglalkoznak. Tehát az O. K. T.-ban is mindig az a kérdés : hogyan lehet közelebb jutnunk a nekünk való neveléshez, mit jelent az éppen szóban levő részletkérdés e vezető gondolat szempontjából.

4. (*Nem közoktatás, hanem köznevelés.*) Ha azonban ezt a vezető gondolatot magunkévá tesszük, felmerül a kérdés, hogy vajjon nem lépi-e át a Közoktatási Tanács a nevében megszabott határt? Nem többet kívánunk vagy vállalunk-e így, mint amennyire illetékesek vagyunk? Ebben is közös véleménynek kell kialakulnia s ez nem is nehéz.

Igaz, hogy a Közoktatási Tanács gondolatának ily alakban legrégebbi fejtegetője (Schvarcz Gyula, *A Közoktatási reform, mint politikai szükséglet Magyarországon*, 1868) tisztán iskolaügyi és e keretben oktatásügyi kérdések tisztázását várta volna tőle; Eötvös is olyan szervezetre gondolt, amely «az oktatás belső ügyeivel, a didaktikai oldallal foglalkozzék» (v. ö. *Magyar Paedagogia* 1900 : 467.); azóta is határozottan ez volt a Tanácsnak legfőbb gondolja. Igaz azonban az is, hogy az utóbbi évtizedekben ez a kör ismételtelen bővült szervezeti, testnevelési, erkölcsi nevelési kérdések tárgyalásával. A «közoktatás» szó mégis korlátozó hatású volt; úgy érzem, hogy máig az. Közoktatáson ugyanis természetesen az iskolai oktatást értették, annak is a nem szakszerű részét; csak néhány éve lehet kissé tágabb értelmezését tapasztalni a szónak, kivált amióta az Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács megszűnt, a gazdasági középi iskolák pedig a vallás- és közoktatási ügyi miniszter főhatósága alatt szerveztettek.

Az élet azonban az O. K. T. figyelme és működése körének ennyi tágulásával nem éri meg; mind a nevelés

szakszerű értelmezése, mind a gyakorlati szükséglet, vagyis az iskola helyzete többet kíván. A nevelés fogalmát ma a tanítás vagy helyesebben az oktatás fogalmával nem mellérendeltségi viszonyban látjuk, mert az oktatás a nevelésnek egyik eszköze ; s ennek a kérdéseit nem lehet jól rendezni a nevelés egyetemes szempontjai nélkül. Ezt az O. K. T.-ban készült legújabb tanítástervek «*Útmutatásai*» is bizonyítják. Az O. K. T. neve ma már elméletileg nem helyes. — Az iskola pedig nem az többé, ami 1914-ig még volt, jóllehet már azelőtt is érezhettük központi helyzetének erőtlenedését. Különösen az utóbbi években újabb meg újabb nevelő intézmények keletkeznek az iskola körül ; rendre kifejlődött egész sora az ifjúságot nevelő szervezeteknek, itt-ott szinte párhuzamos nevelés, sőt sokban egyező tárgyú oktatás is alakult ki, nem ritkán közvetlenebb módszerekkel ; a társadalom régóta folyó átalakulása is megnehezítette az iskola hatását. Mindez kétségtelenül megszüntette az iskola egykori egyeduralmát, még a szervezett nevelés terén is. Ezzel az O. K. T. hatása is szűkebbre szorult, mert jórészt — hogy úgy mondjam — csak a hivatalos neveléssel, annak is főképpen a tanulmányi részével foglalkozott. Legalább is így mutatkozott ez kifelé.

A közoktatás szava ma kétségtelenül kevesebbet mond, mint amennyit rajta általában értenek ; sok más között ennek sincs elfogadott meghatározása. A Tanács azonban munkakörének érintett fokozatos bővülése során elérkezett oda, hogy a nevét ne érezze gátnak s a köznevelés egész területével foglalkozzék. Kétségtelen, hogy az oktatás anyagát sem lehet, azaz nem szabad ma már a nélkül állapítani meg, hogy az ország állapotát, külső-belső viszonyait, ezeknek művelődéspolitikai követelményeit gondosan számba ne vegyük, sőt egyenesen abból kellene kiindulni minden tanítástervi tárgyalásban. A módszerről sem lehet beszélni a nélkül, hogy annak a gondolkodásra való hatását meg ne fontoljuk s a közgondolkodás színvonalával ne törődjünk. Még ha tudná is valaki a neveléstől elkülöníteni az oktatást, mégis csak a nevelői gondolkodás adna irányt az ilyen embernek is az oktatási kérdésekben, az eredményt pedig lehetetlen bárkinek

is másutt keresnie, mint az ifjúság szellemi értékének fejlődésében. Minden azt követeli, hogy az O. K. T-ot nem az oktatás szűkebb gondolata, hanem a nevelésnek ezt is magába-foglaló gondolata vezesse. Ez a biztosíték arra, hogy a Tanácsnak mindig a nekünk való nevelés kialakítása legyen a gondja: olyan emberek nevelésében igyekezzenek közreműködni, amilyenek kifejlődését jövőnk követeli.

5. (A feladatok.) A Tanács feladatai valósággal maguktól oszlanának két csoportra: közvetlen tennivalók és előkészület a háború utánra. Azt hiszem azonban, hogy ettől az elkülönítéstől óvakodnunk kell. Valamennyi feladatnak távoli hatására kell számítanunk, amint hogy a nevelésben mindennek később látszik meg az igazi hatása. De azért mégis van különbség a Tanács feladatai között: egyiket a mostani, meglevő helyzetünk állítja elénk, másikat a jövő eshetőségei teszik szükségesé.

Az iskolai nevelésre vonatkozóan legsürgősebb feladat: az iskola erejének helyreállítása, azaz a Tanácsra gondolva ennek a kérdésnek megvizsgálása iskolafajról-iskolafajra, vidékről-vidékre. Bizonyosan nagy a sokféleség ebben a tekintetben s a helyzet lehetően pontos megismerése, a kedvező és kedvezőtlen állapot okainak feltárása messzire mutató tanulságokkal járhat.

Az iskolaszervezetben közvetlenül a háború előtt elhatározott és a háború folyamán végbement változások a szervezet egyik-másik pontján megbontották a régi rendet s új még nem tudott megállapodni. Szükséges a szervezet egyöntetűségét, a változások már észlelhető hatását részletesen megvizsgálni (ide tartozik például a 8 osztályos népiskola mai szervezetének benső értéke, a líceum érvényesülésének megakadása, a gazdasági középiskolákkal szerzett tapasztalatok, a tanítóképzés darabban maradt újjászervezése).

A nemzet erejének nevezetes tényezője a közműveltség egyöntetűsége. A közműveltség elemeiből csak egyet lehet megvizsgálni: a tanultságot, azt is csak közvetve, a tanítás-tervekből és a tankönyvekből, meg a tanító- és tanárképzés közös anyagából. Vajjon miben állanak a közműveltség hézagai, azaz a különféle társadalmi rétegek tanultságában

mi az intézményes különbség, s miben állanak közműveltségünk hiányai, azaz mi hiányzik általában az iskolai oktatásból; miben jelentkezik a közműveltség válsága, a még el sem ért műveltségi egység nyugtalanító szétesése. Ezzel kapcsolatos a népművelés és az iskolai nevelés viszonya, a felnőttek szellemi gondozásának az iskolával kapcsolódó kérdései (a megint erősen jelentkező tanulásvágy vagy inkább a bizonyítványra vágyakozás, ebben a háború hatása, nemcsak a hadirokkantakban.)

Most kell megvizsgálni azt is, mert most tűnnek elő a figyelmeztető jelek, hogy vajjon mennyire korszerűek az érvényes tanítástervek. A korszerűséget nem úgy értem, hogy mennyire újak az adatok, hanem úgy, hogy azt adják-e, amit a nemzet érdekében ma szükséges tudni, s megadják-e mindenkinek, amit mindenkinek kell tudnia. Ez is összehasonlító tanítástervi tanulmányokat kíván; vezető szempontjok a nemzeti önismeret, az életről való felfogás rendszeres fejlesztésének, az elmélyítés lehetőségének, tehát a tudatosságra és felelősségre nevelésnek a kérdése.

A közműveltség egységének és a nemzeti önismeretre nevelésnek a kérdése súlyos nyomatékkal figyelmeztet egyik részletére: az eddig visszacsatolt területek lakosságának nevelésére. Ez maga a legnagyobb kérdéseink egyike. Itt csak azt vetem fel: megtettük-e mindazt, amit lehetett s ha nem, hogyan pótolhatjuk ezt a mulasztást a végre, hogy a Felvidék, Erdély és a Bácska meg a csonka haza népessége a tanultságban 22 év alatt támadt veszedelmes hézagokat kitölthesse, különösen, hogy a külön átélt idő történetét kölcsönösen megismerjék a felnőttek s a magyar történelem, a magyar szellemi fejlődés menetébe beilleszkezhessenek az egészen külön nevelődött ifjak.

Meg kell vizsgálni a tankönyveket a legmagasabb mértékkel; jó lenne tanulmányozni azt is, hogy milyenek a szomszédaink tankönyvei, nemcsak politikai, hanem módszertani szempontból is. Könyörtelenül félre kell tenni a tankönyv rangjára és hivatására méltatlanokat.

A tanítástervekkel és tankönyvekkel kapcsolatban nagy

kérdés az is, hogy megadja-e a most már többféle középiskola azokat az alapismereteket, amelyek nélkül az érettségi bizonyítványok előtt megnyitott főiskolákon a főiskolai vagy éppen egyetemi színvonalat veszélyeztetik. Különösen, hogy a most annyira nevezetes műszaki képzés nem szenved-e csorbát az egységes gimnáziumi tanításterv némely kényeszerű hiánya miatt.

Már most kíván tanulmányozást a tanulók megoszlása az iskolafajokban és ezzel együtt a különféle életpályák és foglalkozások most látható szükségletei, a várható bőség és szükség; miként lehetne gondoskodni arról, hogy mindenféle munkára legyen kellő számú és jól képzett ember.

Nem kétséges, hogy nem remélhetünk egyhamar olyan időt, amelyben megint a hivatásérvzés lehet legalább annyira, mint régebben, a pályaválasztás alapja. De azért módot kell adni arra, hogy akiben a hivatásérvzés valóban parancsol, az ha talán későbben eszmél is arra, hogy nem a kívánatos iskolában indult el, megkísérelhesse a neki valónak érzett vagy gondolt utat. Ezért szükséges a korhatár és az iskolák közötti átmenet kérdésének megvizsgálása. Ez ma pl. a tanítói pályával kapcsolatban egyéb okból is fontos.

Ezzel már látszólag apró kérdéshez érkeztem s ezt a részletezést nem folytatom. Teljességre nem is gondoltam.

Mindannak, ami a köznevelésben — nemcsak az oktatás dolgaiban — megvizsgálni és ha kell, elrendezni való, az adja meg a nagy nyomatékot, hogy égető kérdéseinkkel tartozik össze: a nemzet benső egysége, a megint főkötelességgé lett belső megújulás egyéni és nemzeti kérdésével. Ide csatlakozik az a gondolat is, hogy az újjáépítésnek nem a leromlás után kell kezdődnie, hanem a romlás megelőzésével s ami megromlott, gyors megjavításával. Az O. K. T. figyelmét kívánja pl. az, hogy a lapok hírei szerint, de tájékozottak alapos megfigyelései szerint is megindult az ifjúság züllése, fiúké, leányoké egyaránt. Innen kiindulhatna a javaslat a nagyobb baj megelőzésére s remélhetően megtalálná a gazdáját ez az ügy is, ha hozzáértők a rendőri jellegén kívül nevelés-

ügyi jelentőségét is kifejtének s a megoldás útját is felmutatva kiemelnék a művelődéspolitikai félreeső ügyei közül.

Ez a legutolsó, példaként említett ügy arra mutat, hogy a nevelés kérdései milyen távolinak látszó területekre vezetnek. Nem újság ez; a nevelői gondolkodás az utolsó száz év alatt kiterjedt az egész népre, az ember egész életére és a nemzet életének is valamennyi részletére. Még nem érvényesül ugyan mindenütt kellően, de jó úton vagyunk. Nevezetes, hogy nemcsak a nevelés szakemberei jutnak — régesrégen eljutottak! — a művelődéspolitikához, szociálpolitikához, honvédelemhez, a legkülönbébb munkakörök nevelési szükségleteihez, hanem a másunnan induló gondolkodók is eljutottak a nevelés gondolatához s egyre tudatosabban használják a nevelés eszközeit. Az élet változásai hozták ezt magokkal: mindenütt látják már, hogy az ember minősége dönti el munkája jóságát, helytállását, másokra tett hatását. Ez a gondolat idézte elő pl. legelőbb a fiatalok bíróságának, a rendőri gyermekbírósnak a szervezését, a szorosan vett szakiskolák mind rendszeresebb gondozását, a katonai nevelés kiterjesztését az egész ifjúságra, az iparostanonccokkal való törődést és számos más jelét a nevelői gondolat terjedésének, ha néhol csak az oktatás vagy képzés szavával jelentkezik is és a nevelés szavát talán ki sem mondják. Ezeket azért kellett itt megemlítenem, mert az O. K. T. hol egy, hol más alakban e kérdések némelyikével találkozik, sőt e kérdések hivatalos intézőivel együtt is kell működnie. Ebben az együttműködésben teljes összhangot biztosít, ha az O. K. T. tiszteletben tartja az előtte kifejtett tárgyi követelményeket, megértést tapasztal a maga művelődéspolitikai és nevelésügyi álláspontja iránt s így a két oldal szempontjai az ügy javára egymásra találhatnak. Az O. K. T. a maga részéről eddig is kész volt, ezután is kész a közös tárgyalásokban a szakszerűség mennél sikeresebb alkalmazását előmozdítani, akár az ügykörébe tartozó iskolákról van szó, akár másról.

6. *(Előkészület a háború utánra.)* Utoljára hagytam a feladatok közül a legsúlyosabbakat: a háború utánra való előkészülés kérdéseit. Abból a felfogásból, hogy az O. K. T.-nak

az egész köznevelésen kell tartania a szemét, következik, hogy mai életünk legnagyobb nevelési szükségletét sem szabad gondozatlanul hagynia. Másodszor kerültek elő ezek a kérdések, de sokkal súlyosabb alakban. 1914 őzétől kezdve a békére való átmenetről beszéltünk ; 1918-ban megtanultuk s ma már tudjuk, hogy a háború után nem béke jön ; azt azonban nem tudjuk, hogy mi. De ha nem tudjuk, lehet-e előkészülnünk reá ?

Egyetmást a negyedszázaddal ezelőtt tapasztaltak alapján előre láthatunk. Megint előáll pl. az ú. n. tanulmányi kedvezmények szükségessége, a középső fokon remélhetően kisebb mértékben ; de mégis gondolni kell a «gyorstalpalás» sokáig húzódó rossz következményeinek megelőzésére. — Már látjuk, hogy az iskolai munka csak töredezetten folyhatik és e miatt mind a tanulmányi anyag feldolgozásában, mind a nevelő hatásban nagy hézagokra kell számítanunk ; vajjon hogyan lehetne ezeket kitölteni s az iskolai nevelésben gátolt tanítók, tanárok erejét és készségét hivatásuk és készütségek irányában értékesítenünk ? — Sajnos, aligha kétkelhetünk abban, hogy a szülők kezéből is kicsúszik az ifjúság, különösen a rendkívüli szünetek idején, de egyébként is, a szülők gondjának megnövekedése miatt ; hadiárva és a rokkantak gyermekei külön gondot okoznak máris ; miféle javaslatot lehetne tennünk mindezekre nézve ? — Már érzik a tankönyvhiány, pedig a tankönyvek komoly felülvizsgálása is bizonyosan sokat vonna ki a használatból ; inkább hagyjuk-e meg a gyatrát is, avagy hogyan gondoskodjunk a pótlásról ? — Sok ilyen kérdés merül fel, ha ilyenmin gondolkodunk. Meg kell nézni a mult háborús évek efféle szükségrendeleteit, a rendszeres eljárást sürgető akkori — igaz, hogy meddő — terveket és pusztában elhangzó javaslatokat¹ össze kell vetnünk a mostani szükségletekkel, s fel kell

¹ V. ö. *A háború és a pedagógia* (Budapesti Szemle, 1915) s *A békére való átmenet nevelésügyi kérdései* c. tervezeteimmel (ez utóbbi : 1917 és 1918 ; 1. *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés* c. kötetemben, 1942, Studium).

készülnünk addig, amíg van idő meggondolásra is. Ez mind komoly kérdés, az is, amelyik apróságnak látszik.

De a legfontosabb nem ez, hanem az előre gondolható külső-belső bonyodalmak nevelésügyi következményeire való felkészülés. Csakhogy éppen ezeket nem tudjuk: miben állanak, hogyan jelentkeznek majd. Minthogy átéltünk már egyszer váratlanságokat, nem szabad tétlenül néznünk a világba, hanem számot kell vetnünk az elgondolható eshetőségekkel. Mindennapi, egyéni életünkből tudjuk, hogy bizonytalan helyzetben két lehetőségre felkészülve, a váratlan harmadikban könnyebb megtalálni a szükséges tennivalót. E végre azt tartom szükségesnek, hogy apróra vegyük számba a közöttünk, hazánkban nyilatkozó nevelésügyi törekvéseket, a körülöttünk felismerhetőket is, vizsgáljuk meg a különféle szellemi áramlatok művelődési vagy éppen nevelésügyi jelentőségét (pl. a «népi» irány, a földművesek és a munkások különféle mozgalmi); számba kell venni a társadalmi átalakulás látható jeleit, a politikai irodalom és a szépirodalom befolyását, a háborús életnek a lelkekre tett alakító hatását,¹ különösen pedig hazánk és nemzetünk külső és belső helyzetét, benne külön-külön a magyarságét és a nemzetiégek valamennyi rétegéét, a világnézeti különbségeket, mindent, ami a jövő szempontjából jelent vagy jelenthet valamit. Többet alig tehet bárki is, de ez már nagyon sok; s ha az O. K. T. ezt a nevelésügyi terepszemlét elvégezné, ezzel megteremténé az alapot az intézkedők állásfoglalása számára.

Szó sem lehet arról, hogy az elmondottak kimerítenék a Tanács előtt álló vagy esetleg eléje álló feladatokat. Nem említettem pl. a nőnevelés nagy kérdéseit, pedig ezek között a falusi s azerdélyi leányoké nagy gondot kíván; elmaradt egész sor más kérdés is. De a teljesség itt egyáltalában nem fontos. Csak azt kellett látnunk, hogy mit jelent ma a Tanács munkaterületének az az «állandó figyelemmel kísérése», amelyet a Szabályzat a Tanácstól vár s amire ez a Tanács

¹ V. ö. *A közerkölcsiség és a háború (1917)*. a *Háborús élet* stb. kötetemben.

vállalkozott. A feladatok egymást teremtik, minél ébrenbben figyel a Tanács, annál szaporábban.

7. (*A közös munka.*) Mindvégig személytelenül a Tanácsról beszéltem, holott állandóan magunkról volt szó, mindnyájunkról. A Tanácsra váró munkát nem végezheti el sem az elnökség, sem a hivatal, csak az egész Tanács, valamennyien együtt. A Tanács tagjaitól azt kérjük, hogy mindenki nézzen szét a hozzá legközelebb levő, előtte legtisztábban álló, őt leginkább érdeklő területen, mind az iskolaszervezetben, mind a közéletben. A nevelés ügyének vagy a nevelődéspolitikának nem szakértője mindenki, de az életet mindenki éli, a hiányokat és a tennivalókat látja, azaz tapasztalata van és gondolata is, nem ritkán találóbb, mint az iskola embereinek. Tájékoztatásuk ezekről az elnökséget. A Tanácsnak joga van intézkedéseket kezdeményeznie, azaz ön-zántából is tehet javaslatot. A megfigyelés kötelessége mindnyájunké; a kezdés joga is az. Csak így lehet sikere az együttműködésnek; ez a felfogás adja meg az értelmét ennek a felszólalásnak s a közös munkára vonatkozó kérés egyben a készséget is jelenti.

Ezt a kérést, az együttműködésben kezdeményezéssel, figyelmeztetésekkel, javaslatokkal való részvétel kérését intéztem a Tanács hivatalos tagjaihoz is, mind a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, mind a többi minisztérium tanácsi képviselőihez. Ők sokat látnak, amit mi nem láthatunk, és a jelenségek jelentőségét is másként vagy más oldalról látják. A Tanács munkájában jobban érvényesíthetik véleményüket, mint utólagos észrevételekben.

A mai nehéz időben azt lehet gondolni, hogy nem a nevelés ügye most az első kérdés, annak — mondtam is előbb — később látszik meg a hatása. Igaz, a gyermekek sokára lesznek felnőttekké. De mostanában — fájdalom! — korán kell átvenniök a felnőttek gondját és munkáját, s ha nem törődünk velök, lerontják, amit a felnőttek építenének. Még fontosabbá teszi a nevelés ügyét az, hogy a mi munkánk hatása nem az új nemzedéken érzik meg először, hanem önmagunkon. A nevelés, a neveléssel való törődés első sorban

a nevelőre, a mások minőségével törődőre, a javításra törekvőre hat ; akinek az esze a köznevelésen jár, az ezt a törekvését egész munkájában érvényesíti.

E Tanácsnak 136 tagja van szerte az országban ; a munkában hozzájuk szeretnénk kapcsolni nem tagokat is, tapasztalt öregeket és nyíltszemű ifjakat mennél nagyobb számban. Mindezeket úgy nézzük, mint a köznevelés ügyében a nemzet megbízottait, akik az iskolában a nemzet bástyáit látják, a nevelésben pedig nemzetvédelmet és nemzetfejlesztést. Mennyi erő áradhat szét innen, ha ez a felfogás mindnyájunkban érvényesül!

IMRE SÁNDOR.

A PÁLOS-REND ÉS A DEVOTIO MODERNA.

A kútfő, amelynek kritikája a pálosrend és a devotio moderna közti kapcsolat megállapítására jogosít, régóta ismeretes. Gyöngyösi Gergely pálos generálisnak az 1520-as évek elején írott rendtörténete ez, a *Vitae fratrum*. Adatait a rend valamennyi történetírója felhasználta s a rend középkori életére vonatkozólag a jövőben is a főforrás marad. A munka egyes részeit azonban kutatóink vagy nem vették figyelembe, vagy pedig éppen olyan értékűeknek tekintették, mint az oklevelekkel is igazolható állításokat. Ezek a részek az egyes rendfőnökök hosszabb-rövidebb jellemrajzai. Rekonstruálva Gyöngyösi forrásait, megállapítható, hogy nem állottak rendelkezésére oly feljegyzések, amelyek a XIV—XV. századi generálisok jellemvonásai felől tájékoztathatták volna őt. Forrásai ugyanis birtokjogi vonatkozású oklevelek, valamint káptalani határozatok voltak, továbbá egyes rendházak kalendáriumainak igen szűkszavú feljegyzései. Még a generálisok névsora sem volt ismeretes, még ezt is neki kellett az oklevelekből összeállítania. A jellemrajzok tehát Gyöngyösi alkotásai.

A rendfőnököket, elődeit Gyöngyösi sorra úgy tünteti fel, hogy a hiábavaló stúdiumoktól elfordulva, erkölcsi életük nemesítésére törekedtek. Ha könyvet olvastak, nem a természet titkait keresték benne, hanem Istent. Az evangéliumot választották tanulmányaik alapjául és életük tükréül. Nem szubtilis ismeretek megszerzésére törekedtek, hanem olyanokra, amelyek alkalmasak a jó lelkiismeret és a tiszta szív megtartására. Csak azt tanulták meg, ami lelkük megújítására szolgált. Tudták ugyanis, — s itt Gyöngyösi előadása szinte költői lesz — hogy ha valaki ájtatos könyvek helyett hiába-

valókat olvas, akkor lelkét erőtlenné, magát esztelenné teszi, hamis dicsőséget meg kevély szívet szerez, üres gondolatokat, ingatag eszt, rendetlen erkölcsöket, homályos értelmet, megzavart lelkiismeretet, Istenről megfélelkezést.

Ezek az intelmek és figyelmeztetések úgy hangzanak, mintha a pálosrendet a skolasztikus theológia és filozófia jármától mintegy meg kellett volna szabadítani, tagjait pedig őrizni attól, hogy a tudományos munkálkodásban megfélelkezzenek legfőbb szerzetesi kötelességükről, lelki életük nemesítéséről. Pedig a pálosrend, ha nem a generálisok jellemrajzának a tükrében szemléljük, hanem a megrostált adatokból építjük fel történetét, a XIV. század elején még az elképzelhető legegyszerűbb alakban áll előttünk. Tagjai világtól visszavonuló remetéek, a tanultság nyoma nélkül. A XIV. században már vannak köztük felszentelt papok s így a XV. század elejére a pálosok gyóntatnak, lelkipásztorodnak, ami mind feltételez bizonyos tanultságot. A század közepén egy Párizsban járt pálos forradalmi újítást akar keresztülvinni. Ki akarja harcolni, hogy a rend vezetése az egyetemi végzettségük kezébe kerüljön; a régi állapotokhoz ragaszkodó többség azonban elgáncsolja. visszaküldi Párizsba. Még értékes könyveiket is odaadják neki, csak megszabadulhassanak tőle s ugyanakkor kimondják, hogy a jövőben a rend senkit sem taníttat. Ha tehát valaki iskolázottság nélkül lép a rendbe, az csak laikus fráter lehet; aki pappá akarja magát szenteltetni, annak a belépése előtt kell tanulnia.

Hasonlóan egyszerű imaéletük is. Fő elfoglaltságuk a zsolozsmázás. A rend szabályai ezt az együttes imádkozást, az egyéni elmélyedésre semmi alkalma tsem nyújtó kar-imát jelölték meg a legfontosabb szerzetesi kötelesség gyanánt. A magánimádkozás a Miatyánk és az Angyali üdvözet recitálásából állott. A rendben követendő mintaképnek tekintették azt a Budai Mihály szerzetest, aki a zsolozsmázáson kívül titokban így imádkozott: Az első évben naponta 100 Pater nostert s ugyanannyi Ave Mariát mondott el, a másodikban 200—200-t, a harmadikban 300—300-t, úgy hogy halála évében napi imáinak száma kétszer 1300-ra emelkedett.

— Ezek szerint Gyöngyösi jellemrajzai nem a valóságot vetítik elénk, hanem ideális képet rajzolnak meg. Azt mutatják meg, hogy milyennek szerette volna látni, milyenné akarta tenni a rendet. Rómában, az 1510-es években írott többi művéből törekvéseire vonatkozólag bővebb felvilágosításokat nyerhetünk. Ezekben nemcsak hangsúlyozza a magán-imák fontosságát, hanem gyakorlati tanácsokat is ad rendtársainak. Keressenek ki imáik idejére templomukban rejtett helyeket vagy állítsanak fel maguknak oltárokat, amelyek Krisztus életének egyes mozzanataira emlékeztetnek s ezeket körüljárva elmélkedjenek. Az elsőnél, amely Krisztus születését ábrázolja, gondolják meg, hogy a gazdag Isten szegénnyé lett emberi alakban s mindezt fűzzék ehhez hozzá kéri imájukat, hogy ők is békességgel tudják elviselni a szegénységet. A második oltárnál, a három napkeleti királyt feltüntetőnél, szintén keressenek témát az elmélkedésre s így tovább, egészen Krisztus mennybemenetelig. Tehát Krisztus egész életéről fogalmazzanak meg maguknak lectiókat, nem feledkezve meg arról, hogy az egyes elmélkedésekhez külön imát vagy kérést is kell csatolni. Imádkozás közben pedig az legyen szívükben, amit ajkuk mond. További elmélkedésekre is ad vezérszavakat. Például, mondja, vessék fel a kérdést : mi Isten, s azután elmélkedjenek arról, hogy mi a kezdet és a vég.

Mindebből világosan kitűnik Gyöngyösi törekvése. Rendjét, társait ki akarta emelni a gépies imádkozás állapotából, amely Istennel való viszonyukat objektívvá tette, hogy ránevelődve a szemlélődő, elmélyedő magánájtatoskodásra, egyéniségekké válhassanak. Meg akarta újítani rendjét, a megújulás lényegét pedig a vallásos személyiség kialakításában ismerte fel. Ez a cél csak a pálos-rend előtt volt új. A dominikánus és ferences rendben az elmélkedés, a magán-ima a mindennapi életnek szabályokkal körülírott része volt. A koldulórendek hatására mégsem gondolhatunk, egyenes átvételre pedig még kevésbé. A dominikánusok férfikolostoraiban ugyanis a tanulmányok, a könyvekkel való foglalkozás szinte minden más tevékenységet háttérbe szorított s éppen azon hiábavaló ismeretek felhalmozására vezetett,

amelyektől Gyöngyösi oly határozottan óvta rendtársait. A nőikolostorokban viszont, ahol a tudós munka a lelki életet nem dermeszthette meg, éppen az ellenkező irány, az extázisba lendülő misztika virágzott ki, amely már a földi életben kereste az egyesülést Istennel. Ezzel a misztikával Gyöngyösinek nincs kapcsolata. Az ő harmónikus, szenvedélyektől mentes, mondhatnók : humanista jellegű imaélete, Istennel való társalgása, gyökeresen más.

Törekvései a gotikánál frissebb szellemi mozgalommal mutatnak rokonságot, hasonlóságot : a Németalföldön a XV. században kifejlődött devotio modernával, amely, mint mondani szokás, az egyéniséget éppen úgy szabadabbá akarta tenni, mint a humanizmus. Csakhogy amíg ez déli, olasz eredetű s ily színezetű is maradt, addig a devotio moderna mint nyugati, higgadtabb áramlat a vallásos élet területén fejtette ki hatását. Eszménye a kegyes, őszintén vallásos élet, amely megoszlik a szemlélődés és a munka közt. Nem akarta elvonni híveit a világtól. Ellenkezőleg : feladatukká tette, hogy dolgozzanak, hassanak a világra, mutassanak annak példát.

A devotio moderna eszményképe ismeretes, hiszen a németalföldi «*fratres vitae communis*» XV. századi szabályai, házaiknak s a velük kapcsolatos ágostonrendi kolostoroknak a története, nemkülönben a körükből kikerült irodalmi művek hűen tükrözik azt. Éppen ezért könnyű felismerni a hasonlóságot e mozgalom és Gyöngyösi törekvései közt. Alapvető egyezés, hogy a magyar rend sem koldulásból él. Gyöngyösi ismételten és önérzetesen hangsúlyozza, hogy az ő rendje nem koldulórend, hanem a testvérek kezük munkájával szerzik meg kenyerüket. A pálosrend tagjai is nagyrészt egyszerű, laikus fráterek, akár mint a németalföldiek. Kevés köztük a felszentelt, a tanult pap. Végül pedig az imaélet, a meditációkkal, pontosan megegyezik. A lényegben való egyezés mellett vannak azonban egyéb jelek is, amelyek utalnak a hasonlóságra. A könyvek, amelyeket Gyöngyösi rendtársainak olvasásra ajánl, ugyanazok, amelyekre a devotio moderna is legelő sorban, támaszkodott : Szt. Ágoston és Szt. Bernát művei. Sőt a devotio moderna legjelleg-

zetesebb irodalmi képviselőjének, Kempis Tamásnak a nevét is hozzájuk fűzi. Az *Imitatio Christi* és Gyöngyösi munkái közti egyezések azonnal szembeötlenek. Kempis is kevésre becsméri a szubtilis ismereteket és ismételten elítéli a «hiábavaló tudományt». Váltig hangoztatja, hogy inkább devotus és egyszerű könyveket kell olvasni, mint olyanokat, amelyek a genusokat és specieuseket tárgyalják vagy a quæstiók sorozatát vetik fel. Nem arra kell törekedni, hogy sokat olvassunk : Hallgassanak a doctorok valamennyien, hallgassanak a teremtmények, egyedül Isten beszéljen.

A gondolatok hasonlóságát a közvetlen irodalmi hatás magyarázza meg. Gyöngyösi olvasta Kempis Tamás könyveit, de ismerte azokat a régi nagy műveket is, amelyeknek a szellemi kincseit öntötte új formába az *Imitatio Christi*. Tehát Szt. Bernát több könyvét éppen úgy, mint Anselmus imáit, Cassianus collatióit nem kevésbbé, mint Szt. Ágoston confessióit. Évekig élt Rómában, azonban sajátos mód n nem a déli, humanista, hanem a nyugati vallásos mozgalom ragadta meg figyelmét. Az ő esetében igazán kétségtelen, hogy nem valami tanítómesternek a szava döntötte el, hogy merre forduljon érdeklődése, hanem sok más, külföldre jutott magyar példájára, amikor feltárult előtte a könyvnyomtatás által könnyen hozzáférhetővé vált művekben az elmúlt századok szellemi öröksége, ebből kiválasztotta az ízlésének legmegfelelőbb elemeket, hogy azután szellemükben reformokat kezdeményezzen. Rendjének multja különbözött a devotio moderna előzményeitől. A XVI. század elején azonban mindkettő azonos jellegűnek tűnt fel. A magyar alapítású szerzetesrend, életünk realiztikus alapszíne és egyszerűsége következtében ugyanabban az állapotban volt, amelyre mint őszinte és igaz fokra a nyugati vallásos élet, elfordulva a skolasztikától, szeretett volna visszatérni. Sajátos hangulati egyezés volt ez. Mintha csak a magyar és a nyugati élet egy időre azonos ritmusba kerültek volna. A reagálás gyors és eredményes. Gyöngyösi reformjai ugyanis meglepően rövid idő alatt átalakítják a pálos rend szellemét. A magánima, az elmélkedés általános lesz, mint arról Coelius Gergelynek 1537.-i regula-magyarázatai tanuskodnak. Sőt

kedvelt lesz a renden kívül is. Kinizsi Pál özvegye, Magyar Benigna részére pálosok írják meg a magyarnyelvű imakönyveket, amelyek elmélkedéseket tartalmaznak.

A legmagyarabb szerzetesrend azzal, hogy tagjait, imaelétük átalakításával, egyénien vallásos személyiségekké formálta, egyszersmind arról is tanuságot tett, hogy a magyarság nemcsak a humanizmust, hanem az utolsó középkori vallásos áramlatot is recipiálta, annak értékeivel gazdagítva életét. Még pedig saját elhatározásából, a legjobbnak vélt s a legeredményesebbnek bizonyult módon.

MÁLYUSZ ELEMÉR.

A RÓMAI FÖLDBIRTOKKÉRDÉS VAJUDÁSA A HALÓDÓ KÖZTÁRSASÁG IDEJÉN.

(Reflexiók Tomasz Jenő új könyvéhez.)

A *Parthenon* klasszikus műveltség barátai egyesületének kiadványai között a *Parthenon-tanulmányok* hetedik kötete-ként jelent meg Tomasz Jenőnek, a br. Eötvös József kollegium aligazgatójának *A római földkérdés* (a köztársaság), című monografikus földolgozása. Baranyai Lipót vezetése alatt a klasszikus tanulmányok népszerűsítése terén igen jó munkát végez ez az egyesület, melynek új kiadványa megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele. E kis könyv a művelt közönséghez szól, tehát lábjegyzeteket nem használ, de a végén az idevágó ókori és modern irodalomról is hasznos rövid áttekintést ad. Stílusa tömör. Beállítottsága, szempontjai hasonlóak az angol szakemberekéhez, de nem marad azok mögött.¹

Fejezetei: I. Föld és földműves a római irodalomban, II. Föld és földműves a római törvényhozás előtt, III. A római föld és földműves-osztály története Kr. e. 202-ig, IV. A római föld és földműves-osztály története Kr. e. 202—31-ig, V. Mentési kísérletek Kr. e. 133-ig, VI. Mentési kísérletek Kr. e. 133—31-ig. — Az irodalmi idillikus kép és a törvényhozások ellentétét akarja a szerző evvel a fejezetbeosztással szemléltetni, azt, hogy a művelt réteg által formált idealizáló megvilágítás s az állam szükségzavú, de hiteles szövegű rendelkezései más-más megítélést igényelnek. — Érdekes az előbbi vonalat illetőleg, hogy akkor születik meg az ideális

¹ Lásd például Stevenson egészen más tárggyal foglalkozó könyvét: *The Roman provincial administration*, Oxford, 1936.

földműves képe, mikor már nagy a hiány a jó földművesben.¹

Nem érintik a szerző objektív gondolatmenetét azok az elgondolások és elméletek, amelyek segítségével ma óhajtják az agrárpolitika nehézségeit megoldani, legfeljebb mások kutatási eredményeinek és véleményének megvitatásakor. Ilyen eset például, amikor Fr. Altheim véleményének idézése révén a bűnös tőke gondolata merül fel. «... A *latifundiumok*, a rabszolga-gazdálkodás, a közföldek mértéktelen okkupálása, a mezőgazdasági rendszernek... a legelőgazdálkodásra való áttérése nem okozói a főfolyamatoknak, hanem már következményei valaminek. Ez a valami pedig a keleti hódításokkal Itáliába áramló tőke volt, melynek működése a fent említett tényezőket a római földműves-osztály sorsának alakulására végzetessé tette», — írja a kitűnő német kutató nyomán, bár úgy érezzük, hogy az ábrázolt fejlődés nem szorul erre a kiegészítő értelmezésre. Tomasz ugyanis a fejlődést szépen megrajzolta, hogy hogyan nő a római birodalom, hogy növekedése mennyi vérontásba kerül, s hogy e vérvesztések okozta bajok orvoslása milyen úton történik: hogy a fogyatkozó földmégmunkáló emberanyag s a hirtelen növekvő földterület problémáit hogy oldják meg, a *ius occupationis*-tól a rabszolgákkal való dolgoztatásig és a nincstelenek földdel való megadományozásáig. — Mi úgy látjuk, hogy a nincstelenek földhöz nem kötöttsége és a mezőgazdasági életben való járatlanságuk is segít kitermelni a rajtuk nyereszkeskedő, földdel üzérkedő existenciákat. — Megrajzolja szerzőnk, hogy hogyan ássa alá a római republikánus közjog érvényét az, hogy sok szenátor beleúszik a háborús konjunktúrába, például az *ager publicus*-ok eltulajdonítása által. A földbirtok sorsát befolyásoló események s az azt átformáló történeti folyamatok megfestése kitűnő. De e valóság-hű kép

¹ Párhuzamnak lásd a Róma-eszme megszületését valódi hatalma letűnése után, Alföldi András: *Nagy Konstantin meglérése, Olasz Szemle*, Studi Italiani in Ungheria, kny. az 1942. évf. 6. számából, Bpest, 1943. és u. a., *A keresztény Konstantin és a pogány Róma, Olasz Szemle*, Studi Italiani in Ungheria, kny. a 1943. évf. 1. számából, Budapest, 1943. c. tanulmányokban.

alá nem kellene érzésünk szerint a bűnös keleti tőkének a kép tartalmával meg nem egyező címét odabiggyesztenünk. Mindez azonban csak Altheim idézetének átvételére vonatkozik.

«Együgyűség volna a mai és a római mezőgazdaság és társadalom fejlődése közt szigorú párhuzamot vonni» — írja Tomasz (91 l.) a zárósorokban. S tényleg nem tér el a forrásanyag tanúvallomásától abban a fejezetében sem, amelyet a mai kor elképzelése a legkönnyebben átíthatott volna. Egy kifejlődő tragédia körvonalai tárulnak elénk azokból a tiszta elmeélel felépített fejtegetésekből, amelyek a szociális kötelmek teljesítésének és a nemzetgazdaság érdekeinek ütközéséről szólnak (87-88). S mintha a halódó köztársaság történetének jobb megvilágítása által Augustus igazi nagyságának a megismerése felé is közelebb vinne bennünket a szerző egy lépéssel. — Megrázó, ami ekkor történt. Hiába telepítettek le oly sok embert, s hiába csináltak szociális szempontból rendet, — a katonák a kiutalt földet egyszerűen újra átadták az államnak, vagy annak a gazdag hitelezőnek, aki előleget adott nekik. Sulla telepeit 17 év alatt elnyeli a nagybirtok, s a későbbi telepek is tönkremennek ugyanígy. A földműves-elem pótlása nem sikerül, csak nő a nincstelének száma, s a közerkölcs meginog egyrészt az ingyen adományozások eből szerzett jószága által, mely eből is vész el, másrészt pedig aláássák a föld-elkobzások. S még hozzá azok a földosztások fajulnak ide, amelyek eredetileg a legnemesebb katonaeényeket fejlesztették: kolonia-alapítások. — «Szociális tekintetben a polgárháborúk földosztásait lebecsülni nem lehet», — írja a szerző. «A szakirodalomból idézett számok alapján láthattuk, hogy több- száz ezer család jutott ez évek alatt (tudniillik a triumvirek működése alatt stb.) földhöz». — De: «Másként fest ez az eredmény gazdasági vonalon. A veteránusok egy része a földműves-osztályból került ugyan ki, de a földhöz visszavezetni ezeket többé nem lehetett» (88 l.). — Ezen fejlődést más fejezetek is érintik, igen tanulságosan.

A leányvárosok (*coloniae*) alapításáról nincs külön fejezet, de azért többször is szóba kerül a római kolonizációs

politika, főleg olyan pontokon, ahol a kolónia alapításokban a tömegek földhözjuttatásának szociálpolitikai célkitűzése domborodik ki. Bár a római földkérdés vajadásának valóban nem az volt az oka, hogy miként kezelték a *coloniae* szaporításának politikáját, mégis úgy véljük, hogy teljesebb lett volna a földkérdés ábrázolása, ha a római kolonizációs politika menetét is megkaphattuk volna külön fejezetben, — vagy rendszeresen belészöve a többi fejezet elbeszélésebe — (bár tudjuk jól, hogy a szerzőnek akaratán kívül túlon túl takarékoskodnia kellett a hellyel). Még pedig azért, mert a kolonizációs politika vonalvezetése és intenzitása a szociális helyzetre állandó hatást gyakorolt. Még olyan esetekben sem keveselhető ez a hatás, amikor teljesen katonai célú volt a kolonizáció, mert avval, hogy sok embert elvitt messzire, csökkentette Rómában az elégedetlenség számát és evvel magát az elégedetlenséget is. Különösen érezhető volt ez olyan időkben, mikor a szociális kérdések megoldásának a vágya már tömeghisztériává fajult.

Ez a fejlődési fonal abból a szempontból is fontos lett volna megítélésünk szerint, mert láttuk volna belőle, hogy a földkérdés a római nép életében hogyan és mikor válhatott domináló problémává, hogyan fonódott össze más problémakörökkel,¹ hogyan válhat a földosztás politikai akciók eszközévé,² és hogy jelentősége milyen tényezők hatása alatt tűnik el a császárkor elején.³ — Ez a távlat új kritikai szempontokhoz is vezethet. A kolonizáció politikájának sokféle alakulását figyelve, egyes esetekben más a római polgárok kolóniai földrajzi elhelyezésének és agrárpolitikai célkitűzésének viszonya, mint Tomasz látja. Pl. úgy véljük, hogy

¹ Például amikor a földosztás a plebs urbana-nak juttatott ajándékok egyikévé lett, amely ajándékok által a vezető államférfiak elkötelezték maguknak a népet és kárpótolták azért, hogy politikai jogát nekik átadta. Irodalom: D. van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'empire*, Genève, 1939.

² Cic., *ad Att.* I. 19, 4: «*sentinam urbis exhauriri*» esetében a földkérdés megoldása eszköz is Cicero részéről a főváros proletariátusának lecsapolására. V. ö. Tomasz. 76—77. l.!

³ Talán ennek az ábrázolása adta volna a teljes lezárást.

nemcsak agrárpolitikai okokból telepíthetnek Rómától egyre távolabb Kr. e. 218 és 169 között, nemcsak arról van itt szó, hogy a jobb földet a szenátus a maga és a hozzá közelebb állók számára tartja fenn, hanem a hatalmi terjeszkedés hozza ezt magával: a romanizációra, urbanizációra¹ s a katonai célú támaszpontok létesítésére mind távolabbi pontokon van szükség, amint az Liviusból is kiderül. Ugyanezért nem érthetünk egyet, avval a Kromayer citátummal sem, hogy a hannibáli háborúk ideje után csak azért történtek volna a telepítések Dél- és Észak-Itáliában, mert a nagytóke már betört Latium, Campania és Dél-Etruria területeire (521.).

— «Maga a telepítés az állam törvényhozó szervei által elindított és irányított művelet volt. A telepítési jog a népgyűlésé. Keresztülviteléhez külön törvény volt szükséges (*lex colonica*), amelyet a köztársaság alkotmányos korszakában a consul vagy rendesen a néptribun hozott javaslatba a népgyűlésen. . . », írja a szerző (48 l.). Itt meg kell még állnunk egy pillanatra. — A kolonizáció a római történelemben végigvonul a királyság korától át a köztársaság hosszú időszakán a császárság idejébe. A királyság korában a telepíteteket egyenesen az uralkodói kegyességhez köti ez az aktus.² A köztársaság kezdetén természetesen már a szenátus s a népgyűlés testületei rendelkeznek s így az egyén adományozó szerepe megint háttérbe szorul. Viszont minél inkább bővül a birodalom s vezetésben több tere nyílik újra az egyén vezérlőképességének, annál inkább megint egyéneknek köszönhetik a földhözjuttatást ennek élvezői. Így a közösség szervei helyett újra egyénekhez fűződik a tömegek hálaérzete és ez által a kolonizáció történeti folyama szintén azokat az erőket fedi fel előttünk, amelyek az uralom szubjektív, azaz érzelmi és nem (nemcsak vagy egyáltalában nem)

¹ A 47. lapon citált Cicero idézet a kolóniákról: «*propugnacula imperii, non oppida*» Rómavárosi szemszögből van nézve, kívülről nézve ebben az időben különösen nem áll ez! Minden esetre érdekesen mutatja bennük ezt a régi, eredeti római elgondolást.

² Lásd J. Marquardt, *Staatsverwaltung I*² 101, tehát *largitio*, mint a végén is lett!

Jogi megalapozottság felé terelik a fejlődést.¹ Nemcsak arról van itt szó, hogy a nincstelenek földhöz juttatásával «a művelet egyszerű életmentéssé kezdett változni» (63 l.), hanem arról is, hogy vezető férfiak félig vagy egészen tudatosan használták ezen aktusokat eljövendő uralomrajutások érzelmi megalapozására. Kétfelől indul ez a folyamat. Egyik ága «felülről» a nagy egyéniségek által taposott út, a² más ík «alulról» a népből indul ki, hogy az hogyan hajtja nyakát az eljövendő abszolút uralkodó igájába.³ — A plebs urbana és a földkérdés egyéb, evvel összefüggő problémái megvilágításának ily szempontokból is meg kell történnie, első sorban ott, ahol végül a földkérdés már a hatalom megalapozásának teljesen a függvényévé válik. Annyit már talán most is megállapíthatunk, hogy már előbb hajlik el az államforma alakulásának útja a monarchia irányába,⁴ még mielőtt Tiberius Gracchus gondolatvilágába két görög nevelője révén a római államgyakorlatban «eddig idegen népfelségi elv» lopódzhatott bele! Tiberius Gracchusban a Blossius és Diophanes-i tanításokon keresztül talán inkább a népsouverainitás elmélete és az egyéni államvezetés tényeinek összefüggése tudatosodhatott!

Ennek az egyéni államvezetés (ne mondjuk még, hogy uralkodás) irányába vezető fejlődési vonalnak nyomkövetése C. Gracchus földreformjait is más színben tüntetné fel. Mert az ő *lex agraria, frumentaria* és *Rubria* néven ismert törvényei még szorosabban összefűzik az egyéni vezetőt avval a republikánus jogalannal, amely az egyéni hatalmi pozíció érzelmi tényezők által való megalapozására eszközül

¹ A nagy egyéniségek szerepe a császárság szubjektív uralmi eszméjének megalapozásához: Alföldi András: *Der neue Weltherrscher der IV. Ekloge Vergils*, Hermes 65, 1930, 369—384 és Alföldi András: *Insignien und Hofzeremoniell*, Römische Mitteilungen 1934 és 35.

² Alföldi András, *Der neue Weltherrscher der IV. Ecclage Vergils*, Hermes 65, 1930, 383, u. a., *Hofzeremoniell*, 53.

³ Alföldi András, *Hofzeremoniell*, 49 l.

⁴ Liv. XXV. 2, 7 mondat és Alföldi András, *Der neue Weltherrscher...*, 383. l.

szolgál, tudniillik a *plebs urbana*-val.¹ Ez a nemzetgazdasági érdekek által szükségessé nem tett szorosabb kapcsolat okvetlenül arra mutat, hogy a földkérdés kezelése már nagyobb (— kutatás által meghatározandó —) fokban eszközévé válhatott a kor politikai törekvéseinek.

Az idevágó auctor-helyekhez úgy nyúl szerzőnk, hogy azoknak nemcsak tartalmát, hanem szépségüket is kidomborítja. Szöveget nem ad a nélkül, hogy a tárgyalt események idején kívül a szerző saját szerepére is rá ne világítana. Tehát forráskritikai szempontjait a filologus gondossága is bővíti, s az esztéta vésője is csiszolja. Éppen ezért rendkívül gondolat-keltőek az általa kiválasztott szövegek közti citátumok. De rendkívül gondolat-keltő az egész finom essay. — Annak például, aki Pannonia koracsászárkori katonai településeit kutatja, igen fontosak Tomasz távlati a Kr. e. I. században lejátszódott előzményeket illetőleg. Mert bár a Kr. u. 14-ben Dél-Pannoniában lázadó legiók mozgalmának pompás Tacitusi leírásából látjuk,² hogy a polgárháborúk szociális forrongásai után Augustus a kolonizációs földosztás részeseit újra katonai és civilizációs föladat végrehajtóivá tette, de például Claudius alatt és később megint talán kissé eltolódik ez a szociális szempont felé.³ — Bizonyítóanyagának felhasználása tekintetében csak apróságokat illetőleg tudunk különvéleményt nyilvánítani. Carcopino hírneves francia kutató nyomán írott soraihoz és ezek kiigazításához szeretnénk néhány kis észrevételt fűzni. «A nagy birtoktömbök most a félsziget közepén keletkeznek, s az egykori írók Itália táját két egymással ellentétes képben vetítik elénk: Cicero pusztá, elhagyatott Itáliáról ír: *solitudo Italiae* (Ad Att. I. 19, 4), Varro nem sokkal később *pomariumnak*, gyümölcskertnek nevezi azt (R. R. I. 2, 7). Egy élesszemű ókori történész megfejtí a talányt: a gyümölcsöskerthez hasonló Itália a gyarmatosított, a kietlen pedig a latifundi-

¹ A későbbi időkre nézve lásd Tomasz, 77. 1.

² Tac., *Ann.* I. 17.

³ Lásd tanulmányomat, *Adalék Szombathely-Savaria római településtörténetéhez*, AÉ 1943, kny. 1—16. 1.

mos rész. É nyilakozat azonban némi helyreigazításra szorul». — írja továbbá szerzőnk : — «e kietlen terület a félsziget végein levő *latifundiumos* rész lehetett, mert a Rómához közel eső nagybirtokokon intenzív mezőgazdálkodás folyt». (36 l.) — Részünkről nem találjuk kézenfekvőnek, hogy a gyarmatosított részek olyan virágzóak lettek volna, mikor annyi telepítés szétzúllására s annyi kolónus szökésére van ekkor példánk. Ha pedig még egyszer szemügyre vesszük az alapul szolgáló szövegeket, talán más magyarázatot is találhatunk. Cicero az idézett helyen arról beszél, hogy Pompeius *lex agraria*-jának tartalmából mit utasít vissza, s hogy Pompeius egy elgondolását nem veti el, még pedig azért, hogy evvel a főváros söpredéknépségét kevesbítse, s hogy Itáliának a néphiányán,¹ — *solitudo*-ján — segítsen. Konkrét formában azonban nincs kifejezve, hogy a pótlandó néphiány a városok² vagy pedig a földművelő-elemek hiányát jelenti-e, s ha az elnéptelenedés mindenképpen magával vonja is ekkor a föld művelésének romlását, annak mérvére nem utal, — ettől lehetne az jelentéktelen is, arra pedig végképp nem lehet utalást keresni ebben, hogy Itália mely részére gondolt. Varro pedig az idegen országok és Itália földműves-kultúrájának szembeszökő ellentétét festi meg, mely az utóbbi előnyére üt ki, s többek között megemlíti, hogy fákkal úgy tele van ültetve, mint egy *pomarium*-gyümölcsöskert. A *pomarium* szó³ csak annyit jelent, hogy gyümölcsöskert; arra, hogy jól is van-e az művelve vagy rosszul, arra már nem ad felvilágosítást, ebben a szövegben sem. Az azonban érdekes, hogy a föld művelése Itáliában adott időben nem

¹ A szó értelmére vonatkozólag lásd Georges, 2, 2431 és Forcellini V, 1858—79, 552 l.

² Marquardt, *Staatsverwaltung* I² 122 l. és a 2. jegyzet: Livius 6, 12, Mommsen *Gesammelte Schriften*, V, *Die italischen Bürgercolonien von Sulla bis Vespasian*, 203—253, az újabb munkák közül pl. Landry, *La dépopulation dans l'antiquité gréco-latine*, *Revue historique*, CLXXVII 1936, 32 l., (3. jegyz.).

³ A szó értelmére vonatkozólag lásd Georges II, 1573 és Forcellini, IV 1858—79, 725 l. — V. ö. M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft*. Leipzig 1930, 246 l., 25 jegyz.

romlott le annyira e citátum tanúsága szerint, hogy Varro szemében ne tartotta volna a szintvonalat más tájak felett.

Ezek a kis ellenvetések apró részletek ellen irányulnak, de nem az egész, finoman cizellált mű ellen, melynek értékeit nem csökkentik a legkevésbé sem. Csak az sajnálatos, hogy terjedelmét nem maga a szerző szabhatta meg, mert világos, hogy sajátmaga bővebbre szabta volna. Bizonyos az is, hogy 94 kis oldal helyett vaskos kötetben is lebilincselő olvasmány maradt volna. Várjuk bővített keretben idegen nyelvre való lefordítását, mert a külföld nyilvánossága előtt is megállja ez a munka a helyét.

IFJ. ALFÖLDI ANDRÁS.

SZEMLE.

Angyal Dávid.

1857—1943.

Mult év december 18-án zokszó nélkül, férfias lélekkel, mindig lábön viselt fájdalmaktól elgyöngülve, nyolcvanhedek évében csöndesen elhunyt tudományos életünknek egyik kiváló egyénisége, a *Budapesti Szemlé*-nek legidősebb, legrégebb és legszorgalmasabb munkatársa : Angyal Dávid.

1876-ban kezdődik írói pályafutása, amikor Vadnay Károly, a *Fővárosi Lapok* kitűnő szerkesztője, egyébként az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság tagja, orsz. képviselő méltónak ítélte a 19 éves ifjúnak *Madách Luciferjéről* írott dolgozatát a közlésre. Ugyanez évben látott napvilágot a *Figyelő* hasábjain *Buda haláláról* szóló cikke. Majd 1878-ban megjelenik első dolgozata a *Szemlé*-ben, amelyet önálló, nagy művei mellett főleg a *Szemlé*-ben, de elszórtan más folyóiratokban és napilapokban is a kitűnő tanulmányok, mintaszerű könyvismertetések, óvatos, de mindenben helytálló bírálatok hosszú sora és itt-ott egy-egy mesteri emlékbeszéd követett. Károlyi Árpádról írott remek emlékbeszéde volt a sorban az utolsó, amelynek befejező részletét a *Szemle* tavaly júliusi száma hozta.

Ha közel 70 esztendőre terjedő, maradandó értékű irodalomtörténeti és történetírói munkásságán, néhány hírlapi cikkén végigtekintünk, szinte rejtéllyel állunk szemben, minő átöröklés, micsoda lelki, szellemi és külső környezeti hatások formálták emberi, tudós és írói egyéniségét : szerénységét, jószívét, hűségét, jellemének tisztaságát, rendületlen, szorgalmatv magyarságát, választékos, szép magyar nyelvét, szorgalmát, tudásvágyát, irodalmi tevékenységét a legnemzetibb tudományokban.

Szegény zsidó családból, 1857. nov. 30-án született Kunszentmártonban. De a gyermekevék benyomásait nem ott szerezte. Szülei ugyanis, akikről nem beszélt soha, két esztendővel utóbb Szentestre költöztek át. Itt végezte elemi iskoláit és az akkor még fennállott református partikulában a négy alsó középiskolát. Egyik osztálytársa egy (talán Dahinten nevű) nagydísznódi szász fiú volt,

akit atyja magyar szóra küldött Szentésre. Egy alkalommal a kis Angyal Dávid (akkor még Engel) krétával felírta a szász fiú nevét és születési helyét, de ezt az utolsó betű elhagyásával, amiért az iskola-mester három pálcáütést méretett rá büntetésül, azzal a megokolással, hogy magyar gyermeknek nem illik más nyelvű pajtását gúnyolnia. Az V. osztályt a szegedi piarista intézetben járta. A három felső osztályban pedig a budapesti evangélikus gimnáziumnak volt tanulója, aki önképzőköri dolgozataival tanárainak figyelmét is magára vonta.

Középiskoláinak elvégzése után, a színészi pálya iránt érzett erősebb vonzalmának leküzdésével, beiratkozott a budapesti tud. egyetem bölcsészeti karára a magyar nyelv és irodalom és a történelem szaktárgyakkal. Egyetemi tanulmányai közben mint egyévi önkéntesnek be kellett vonulnia egyik felvidéki ezredhez, amelyet a csak néhány heti kiképzésben részesült önkénteseivel együtt 1878 őszén levezényeltek a Bosznia megszállására küldött hadseregbe. Ezrede Bihács irányában nyomult be a bosnyák földre. Itt kapta százada és ebben az ő szakasza is a parancsot, hogy egy magaslatot tisztítson meg a bosnyák fölkelőktől. Mikor azonban szakaszával együtt ő is elindult, a tartaléku hátrahagyott szakasz egyik altisztje — tévedésből avagy jóindulatból — visszatartotta és ezzel talán életét mentette meg, mert előrenyomult bajtársait ugyancsak megtizedelték a sziklás terepen szívósan védekező bosnyákok golyói.

A háborúból hazatérve, 1879-ben megszerezte a doktori, jóval utóbb pedig a középiskolai tanári oklevelet is. Majd tanulmányainak kiegészítésére külföldre utazott s előadásokat hallgatott a berlini egyetemen. 1880-ban Vadnay Károly tanácsára Angyal-ra magyarosította a nevét. Utóbb ki is keresztelkedett. 1885 febr. havában mint könyvtári tiszt a budapesti egyetemi könyvtár szolgálatába lépett. 1893-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter a Budapest V. ker. főreáliskolájához rendes tanárrá nevezte ki, ahonnan már mint 1896-ban habilitált egyetemi magántanár 1897 őszén a VII. ker. Barcsay-utcai főgimnáziumhoz ment át. Ebben az iskolában tanított, tanítványainak megbecsülésétől és szeretetétől környezve, 1909 febr. haváig, amikor a magyar történelem egyik tanszékére a budapesti tudományegyetem ny. r. tanárává neveztetett ki. Utóbb átvette az újkori történet tanszékét. Nyugalomba vonulása után, 1928-ban Klebelsberg Kuno gr. vallás- és közoktatásügyi miniszter kinevezte a bécsi magyar történeti intézet (utóbb Gr. Klebelsberg Kuno magyar történetkutató intézet) igazgatójának és megbízást

adott neki I. Ferenc József királyunk életrajzának megírására. A volt császárvárosnak általa már jól ismert, magyar vonatkozásban is páratlanul gazdag levéltáraiban új tere nyílt kutatószomjának és történetírói munkásságának, amely mellett tudásával, tapasztalataival s a fiatalság iránt érzett szeretetével folytathatta az intézetben lakó ifjú tudósjelöltek tudományos irányítását. Ausztriának a német birodalomba olvadása után, egy évtizedre terjedő bécsi tartózkodással a háta mögött, melynek több kitűnő tanulmány mellett maradandó emléke a nevezett intézetnek évkönyve, hazatért, még mielőtt Ferenc József életrajzát befejezhette volna.

Most már, a pátriárkák korába lépve, nyugodtan letehetette volna kezéből a tollat. De még nyári üdülései idejére is a könyvek egész tömegét vitte magával Gasteinba, illetőleg az imént jelzett világtörténeti fontosságú esemény bekövetkeztével, Balatonfüredre és ismert munkabíráásával dolgozott tovább. 1942 nyarán megkezdte emlékiratait is. Az első 50—60 lapot, amellyel akkoriban készült el és amelyből adataink egy részét merítettük — bár egyszeri olvasásuk után közel két év elteltével könnyen csúszhatott e sorainkba tévedés — megmutatta e sorok írójának is, akivel az említett esztendőtkben, még 85 évvel a vállán is, hosszú sétákat tett naponként kétszer is a füredi szép fasorban.

Utolsó (1943. évi) nyarat Egerben töltötte. Reményt keltő hetek után őszre hanyatlani kezdett állapota. Orvosai tanácsára a budakeszi szanatóriumba vonult, ahol nem csökkenő fájdalmai ellen az olvasásban — látogatásom időpontjában Dickens örökszép regényeiben — keresett enyhülést. November folyamán hazament lakására, ahol szinte az élete utolsó percéig teljesen tiszta öntudattal, ágyon kívül fogadta vendégeit és — bár egyre gyöngülő hangon — diktálta válaszeit a 86-ik születésnapja alkalmából őt üdvözlő barátainak, tisztelőinek. Élete ellobbanásával valamikor jeles munkát végzett tudós nemzedék utolsó tagja tért meg őseihez.

Anidőn megemlítjük még, hogy az Akadémia 1902-ben választotta l., 1917-ben r. és 1936-ban t. tagjává, a Kisfaludy-Társaság pedig 1910-ben r. tagjává a Gyulai Pál helyére, életének két kimagasló eseményéről is illik számot adnunk. Az egyik 1919 tavaszán történt, amikor mint a bölcsészeti kar dékánja valamennyi kollégáján túltevő bátorsággal szállott szembe az egyetemek autonómiáját elkoぼzni és egész felső oktatásunkat a kommunizmus szolgálatába állítani kívánó közoktatásügyi népbiztosság kiküldöttjeivel: Fogarasi Bélával és Kármán Elemérrel. Gerinces, kemény kiállása az egyetemi tan-

szabadság védelmében ama szomorú időknek egyik főlemelő emléke. Nem kevésbé jelentős szerepet vállalt ismert szerénysége mellett akkor, amikor felsőbb megbízásból elment Spanyolországba, Lequeitióba, majd Belgiumba, Steenockerzeelba Ottó kir. herceg tanulmányi előhaladásának megvizsgálására. Megfigyeléseiről, tapasztalatairól írott följegyzései fontos dokumentumok lehetnek valamikor.

Szép pályafutása mérföldköveinek felsorolása után érdemes megvilágítani azokat a hatásokat is, amelyek alatt tudós egyénisége és munkásságának iránya fejlődött. Az első elindítást, mint három évvel fiatalabb kortársa, Takáts Sándor is, még az egyetemen Erdély két nagy fiától: Gyulai Pál és Salamon Ferenc kedvelt, sokszor emlegetett tanáraitól kapta. Az ő nyomdokaikat követve, kezdte művelni előbb az irodalomtörténetet, majd a politikai történetet. Gyulai Pál hatása alatt alakult ki erősen konzervatív politikai meggyőződése. a kiegyezéshez s az azt megkötő Deák Ferenchez és a kiegyezés fenntartásáért küzdő Tiszákhöz, főleg Istvánhoz való hűséges ragaszkodása. Az egyetemi könyvtárnál teljesített szolgálata idején a szintén erdélyi Szilágyi Sándornak, az egyetemi könyvtár 1878-tól haláláig (1899) igazgatójának, az *Erdélyi országgyűlési emlékek* és számos más erdélyi tárgyú munka fáradhatatlan szerkesztőjének és írójának, a *Magyar Történeti Életrajzok* és a *Történelmi Tár* életrehívójának hatása alá került. Ennek eredménye az első helyen említett sorozatban, 1888/89-ben megjelent kétkötetes *Thököly-életrajz*, majd az ugyancsak Szilágyi Sándor szerkesztésében készült nagy millennáris történetünk VI. köteteként, 1897-ben közreadott *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig* c. munkája, amelyet joggal jellemez Károlyi Árpád az egész 10 kötetes mű «legalaposabban kidolgozott részé»-nek, Angyal valóságos «Standardwork»-jának. Az erdélyi történet foglalkoztatta később, még egyetemi tanár korában is. Neki köszönhetjük *Bethlen Gábor* legtárgyilagosabb és egyben legmegértőbb életrajzát (1899 és az Adalékok B. G. történetéhez c. kiegészítés 1930), az *Erdély politikai érintkezése Angliával* c. művét, a kis fejedelemség külpolitikai történetének egyik rendkívül becses fejezetét. Ide számíthatjuk *II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosásáról* írott hosszabb értekezését és a fejedelem halálának 200 éves fordulója alkalmából az Akadémia 1935. esztendei nagygyűlésén bemutatott szép, meleg tanulmányát is. Ez munkásságának első szakasza.

Mint középiskolai tanár szíves barátságot köt két kitűnő tanártársával: Péterfy Jenővel és Riedl Friggyessel. Péterfy a magyar

essay-írás egyik kimagasló jelese, akit egyaránt jellemez tudásának sokoldalúsága, gondolkodásának eredetisége, mélysége és írásművészete. Korai tragikus vége után Angyal adott ki három kötetet munkásságából. Riedl, az egyetemen Gyulai Pál tanszékének örököse, irodalomtörténetünk kiváló művelője, a tollnak szintén művésze. E két barátjának hatása alatt újabb, le nem mérhető finom értékekkel gazdagodott Angyal szellemi világa. Ez a lehelletszerű, finom hatás, amely magas nézőpontjait még magasabbakká, széles érdeklődési körét még szélesebbé, művészi lelki rajzait még művészeibbebbé tette, érvényesült munkásságának második szakaszában, amely néhány közirói cikke és számos bírálata mellett főleg kitűnő tanulmányokat ölel fel, minők *Széchenyivel* foglalkozó négy dolgozata, a *Gyulai Pálról*, *Szalay Lászlóról*, a *Mohácsról*, *Deák Ferencről* a katonai kérdéssel kapcsolatban, valamint a *Tisza Istvánról* írott kisebb művei.

Munkásságának utolsó szakaszára a bécsi évek nyomják rá a bélyeget. E szakaszhoz az átmenet *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* c. kötete, amelynek bevezetése az 1849-től 1860-ig terjedő 11 esztendő magyar hírlapirodalmának pompásan megírt története, a főbb szereplők nagyszerű jellemzésével. A bécsi évtized alatt fűződik még szorosabbra Károlyi Árpáddal kötött régi barátsága. Ez időkből valók többek közt a *boszniai rálságról*, a *Rudolf trónörököséről* szóló tanulmányok és a tervezett nagy Ferenc József életrajzból *Ferenc József ifjúsága* címen elkészült fejezetek.

Legutolsó gyönyörű alkotása Károlyi Árpádról, a nagy történetíróról, kitűnő pályatársról és hű barátáról mondott remek, klasszikus emlékbeszéde.

Angyal Dávid történetírói munkásságát ekként jellemezte Károlyi: «Az úgynevezett «pozitivistá» módszer, amellyel ennek egyik előkelő hive, Angyal... dolgozott, ma is és a jövőben is meg fogja helyét állni és eredményei tovább is bázisai maradnak úgy a szellemtörténeti iránynak, mint minden rákövetkező másnemű, komoly történetiszemléletnek». Ehhez hozzátehetjük még, hogy minden művén meglátszik a forrásoknak, az irodalmi és levéltári anyagnak lelkiismeretes felkutatása, összegyűjtése, alapos megrostálása, a feldolgozásban pedig adatai tárgyai súlyának higgadt mérlegelése, a gondos törekvés a korviszonyoknak, az eseményeknek és okaiknak megvilágítására, a szereplő egyéniségek céljai, tervei, tettei lelki rugóinak, hátterének feltárására, végül jellemzéseinek, ítéleteinek, végső következtetéseinek igazságossága. Külön említést érde-

mel munkáinak szerkezeti egysége, világos előadása, stílusának egyszerűsége, kristálytisztá magyarsága.

Mindezt elmondhatjuk irodalomtörténeti munkásságáról is, amelyben hűséges tanítványa, követője volt Gyulai Pálnak. Az igazságot szolgálta itt is finom műgonddal, nemes ízléssel, legszentebb nemzeti hagyományaink szellemében, de bírálataiban mesterének harcos élessége nélkül. Jelesek franciából és angolból készült fordításai is.

Sajtó alá rendező (Kisfaludy Sándor munkáinak 4. kiadása, Kölcsey Ferenc, Garay János, Péterfy Jenő, Lederer Béla művei) és szerkesztő (*Történeti Szemle*, *Tisza-évkönyv*, *Bécsi magyar intézet évkönyve*) tevékenységében a legnagyobb körültekintéssel járt el és mindig szívesen nyitott teret a fiatalok munkásságának.

Angyal Dávid közel hét-évtizedre terjedő tudós pályafutása alatt Isten után mindent a maga tehetségének, szorgalmának köszönhetett. Szerény egyénisége került a feltűnést. Semmi sem állott tőle távolabb, mint a nagy hanggal, a könyökkel való érvényesülés. Amit elért, azt komoly munkája árán érte el s az elismerésért újabb munkákkal rótta le háláját. Az Alföldről hozta magával választékos magyar nyelvét, szívének magyar érzését. Budapesten fejlődött ki tudásának sokoldalúsága, európai látköre, magas műveltsége, amelyet számos külföldi útján gazdagított késő öregkoráig, hogy minden tehetségével hazáját szolgálja.

Hosszú, harmónikus életének maradandó értékű munkásságáért, amelynek jelentékeny része e *Szemle* hasábjain látott napvilágot, legyen e visszaemlékezés a hálás kegyelet és a búcsúvétel szava az elköltözött legidősebb munkatárshoz!

Nagy Miklós.

A magyar kritika hat éve.

A Kisfaludy-Társaság Greguss-bizottságának előadói jelentése.

Tekintetes Társaság!

Legutóbbi Greguss-jelentésemben, hat évvel ezelőtt, kissé optimisztikus, reménykedő hangot ütöttem meg. Akkor úgy tűnt fel nekem, a fejlődés jelei mutatkoznak kritikai irodalmunk terén. Sajnálkozva kell most jelentenem, ez a félnk reménykedés nemcsak hogy nem vált be, hanem éppen ellenkezőjévé fordult. Kritikai irodalmunk olyan mélypontra jutott, amilyen en még sohasem volt. Közbeestek a jelenlegi háborút közvetlenül megelőző, majd a háborús

idők, amelyek eddig nem látott mértékben megnehezítették a nyugodt és tárgyilagos kritikai munkát. A közélet nemcsak nálunk, hanem az egész világon megtelt izgalomokkal, ebben a levegőben valami általános ingerültség terjedt el, a politika végzetes kérdései eltérítették az olvasók és az írók figyelmét az irodalom kérdéseitől, az irodalomba erőszakosan benyomult a politika és ebben a közhangulatban kritikát írni, mondhatni veszélyes feladatnak tűnt fel. Első sorban a kritikának a napi sajtóban nyilvánosságra jutó részében mutatkozott ez meg. Egyre általánosabbá lett az az irodalomellenes szokás, hogy írói műveket nem tartalmuk és irodalmi értékük szerint bírálják, hanem szerzőjük származása vagy politikai pártállása szerint. A háború okozta terjedelem-csökkenés miatt a lapokban egyre kevesebb tér jutott az irodalom számára, a kritikára, ami kritika néven a közönség elé került, az minden eddiginél nagyobb mértékben kritika jelmezébe öltözött, megfizetett reklám, csak a közönség megtévesztésére alkalmas. Ennél is fájdalmasabb, hogy a lapok egy részének kritikai rovataiban bizonyos durva, személyeskedő hang kapott lábra. A lapok kritikára szánt rovatait tapasztalatlan, a magyar kritika nemes hagyományaiban járatlan emberek serege szállotta meg, akiket nem jogosított fel ítéletmondásra sem kellő műveltség, sem írói szellem, sem a magyar nyelv és stílus kritikusra kötelező tisztelete. A kritikának abban a részében, amelynek a lapok mégis csak kénytelenek voltak a közönség kíváncsainak engedve több teret adni, a színházi kritikában is sokszor elképesztő tudatlanság nyilvánult — erre mélyen elszomorító példák seregét lehetne felhozni az utóbbi években megjelent bírálatokból. Ezekből a botesinálta kritikusokból hiányzik a mult tisztelete is, viszont lábrakapott a tájékozatlanság vakmerősége. A színházi kritika, melynek egykor Vörösmarty, Bajza, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Péterfy Jenő, Ambrus Zoltán adták meg színvonalát, jórészen egy sajtáságos, sokszor értelem nélküli frazeológia senki földje lett. A régebbi, nyugodtabb légkörben nevelkedettek még igyekeztek tartani a színvonalat és a művelt írókhoz méltó hangot, de az ő hangjukat már-már elnyomja a hangzavar s a közönség tájékozatlan marad, vagy hamis tájékozást kap. Az írók részéről minduntalan felhangzik a panasz, hogy bizonyos terror alatt állónak érzik magukat, amely bénítja őket munkájukban. Az eredmény aztán az, hogy a közönség függetleníti magát a kritikától, a maga izlése szerint választja meg olvasmányait, a kritika elveszti tekintélyét, hitelét és ezzel létjogosultságát is. A közönség azonban jobb ítéletűnek mutatkozik, mint a kritikusok. a tapasztalat az, hogy fokozódik az

érdeklődése a magasabb színvonalú irodalom iránt. Ha körülnézünk azok között a könyvek között, amelyek az utóbbi években nagy sikert arattak a közönség előtt, úgy látjuk, hogy ezek között vannak jelenkori irodalmunk legjobb alkotásai s a mult irodalmából is nagy számmal jelennek meg és jó közönségre találnak a világirodalom klasszikus művei.

Talán nem túlságos derűlátás, ha abban bizakodom, hogy a fent vázolt bajok csak ideiglenesek, a betegség, melynek tüneteit látjuk, nem szervi természetű, orvosi szóval élve, akut és nem krónikus, tehát elmúlhat azokkal az állapotokkal, melyek előidézték. Azt reméljük, hogy ha véget ér egykor a háború és visszatérnek a nyugalmasabb állapotok, elmúlik az általános izgatottság és ingerültség s a kritika is lassanként kedvezőbb talajt fog találni. Erre látszik mutatni az, hogy a baj egyelőre inkább csak a napilapok egy részében mutatkozik ilyen ijesztőnek, még a napilapok közül is a komolyabbak még ragaszkodni igyekeznek a kritika felelősebb műveléséhez, az irodalmi jellegű folyóiratokban pedig állandó törekvést láthatunk a lelkiismeretes, művelt és írói formában is színvonalon álló kritika művelésére. Az újabb nemzedékhez tartozó kritikusok között feltűnt az utóbbi években néhány figyelemreméltó tehetség, akikben megfelelő készség, lelkiismeretesség és írnitűdás mutatkozik. Egy hiányosság azonban mindenesetre megállapítható: ritka a hátor, szókimondó kritika, kevés kritikus meri vállalni a bírálat szigorúságával járó személyi kellemetlenségeket. Olyan helyeken is, ahol komolyabban veszik a kritikát, bizonyos túlzott óvatosságot tapasztalhatunk az ítéletmondásban és az értékelésben. Ennek nagy részben oka az írók érzékenysége, mely nagyon meguehezíti a kritikus helyzetét. Nagyon is közel élünk egymáshoz, magyar írók, nem könnyű dolog íróársunkról, akivel sűrű személyes érintkezésben élünk, olyan bírálatot írni, amelyről előre tudhatjuk, hogy rossz néven fogja venni és ellenségünké válik. Az író és a kritikus közötti ellentét mindig megvolt, mióta kritika van a világon, de ez sohasem volt olyan éles, mint a mai időkben. Az is fokozza a kritika nehézségeit, hogy csakugyan vannak, akik személyes indulataikat, érdekeiket, párt-elfogultságukat, sértődöttségeiket belekeverik kritikus szereplésükbe. Olyan kritikus, aki tart magára, nem szívesen vállalja, hogy egy sorba kerüljön az ilyenekkel. Az olvasóközönség nem különböztet olyan pontosan kritikus és kritikus között, nem ismeri a szemé elé kerülő kritikák háttérét s könnyen egy sorba állítja a lelkiismeretes és elfogulatlan bírálót azzal, akit irodalmon kívüli indulatok vezetnek.

Annál nagyobb elismerés illeti meg azt a csekély számú kritikust, akik még mindig ragaszkodnak a kritika magasrendű kötelezettségeihez és minden nehézség ellenére őrzik még azokat a szép hagyományokat, amelyeket régi nagyjaink hagytak ránk örökségül, s akik még tartják a komoly kritika folytonosságát.

Ezek között a körülmények között a kritika egyre-másra elköltözik a napi sajtóból az irodalmi folyóiratokba és olykor könyvekbe is. És talán nem is olyan nagy baj, mert az érdemleges kritika nem tartozik szorosan a napi sajtó feladatkörébe, mely jobban hatása alatt áll a napi érdekeknek, a közhangulatnak, a pillanat követelményeinek s az a gyors munka, melyre az ujságíró kényszerül, ritkán enged módot az elmélyedésre és a minden külső hatástól mentes elfogulatlanságra. Viszont az olvasó is más igénnyel nyúl a folyóirathoz, vagy még inkább a könyvhöz, amelynél a napi tájékoztatásnál többet és idő-állóbbat vár. Régi kritikusaink, mint Gyulai Pál is, bírálataik nagy részét napilapokba írták, de azóta a sajtó nagy mértékben differenciálódott, feladatai más irányokban bővültek, s a kritika csak annyiban jut benne szóhoz, hogy a közönségnek megadja az irodalmi dolgokban az első, gyors tájékoztatást. Olyan irodalmi vagy művészeti dolgokról, melyek egyúttal tömegszórakozást is jelentenek, tömegek érdeklődését foglalkoztatják és így tömegeknek érdeklődésére is számot tarthatnak, mint a színház, a napi sajtó még csak alaposabban igyekszik olvasóit tájékoztatni s ezért van, hogy a színházi kritikánk az egyedüli, amelyben mégis csak megszólalhat néha az igazi kritikus. Színdarabokról. színházi előadásokról mégsem igen olvasunk olyan kritika álarcában megjelenő, szemmel láthatólag megfizetett kommunikéket, mint könyvekről, a színházi bírálat jobban a közönség ellenőrzése alatt áll, mint a könyvkritika.

Több olyan könyvről is van alkalmunk szólni ebben az összefoglaló jelentésben, amelyek egészben vagy részben kritikai tartalmuk révén beletartoznak feladatunk körébe. Ezek között van Pintér Jenő nyolckötetes nagy irodalomtörténeti munkájának a nyolcadik, utolsó kötete, amely a jelenkor magyar irodalmát foglalja rendszerbe. Megemlékezni róla illőnek tartom, bár nem sajátképen kritikai mű, inkább az adatok óriási tömegére s a bibliográfiai anyag teljességére és pontosságára veti a súlyt, mint a kritikára. Különben is a Greguss-díj szempontjából régi szokás szerint csak élő írók vétetnek figyelembe. Hasonló tartalmú Várkonyi Nándor szintén nagy terjedelmű könyve a jelenkori magyar irodalomról, de ez már csak azért sem tartozik a mi hatáskörünkbe, mert nem új mű, hanem a szerző

egy évvel ezelőtt megjelent munkájának átdolgozott új kiadása. Bisztray Gyula a múlt évben adta ki színházi kritikáinak kötetét. Ezek a bírálatok eredetileg egyik folyóiratunkban jelentek meg mint egymásra következő színházi évadokról szóló összefoglaló helyzetképek, melyekben egy-egy darabra vagy előadásra sokkal kevesebb tér jutott, semhogy kritikai elemzésre, részletekre menő taglásra is telt volna belőle. Szempontjainak komolysága, ítéleteinek nagyrészt helytálló volta és stílusának gondossága miatt azonban kétségtelenül elismerést érdemel Társaságunk részéről is. Németh László *Készülődés* címmel gyűjtötte össze és adta ki régebbi tanulmányainak két kötetét. Művének nagy része kritikai tanulmányokból áll, és így beletartozik feladatunk körébe. Németh László mint kritikus is érdekes, sok tekintetben nyugtalanító jelensége irodalmunknak. Szüntelen nyugtalanság dolgozik benne, érdeklődése nagyon széles kört ölel fel. Megpróbálkozott az irodalom összes nagy válfajaival, regénnyel, drámával, essayvel, legújabbban a színházi kritikával is. Kiválóan művelt író, rengeteg sokat olvasott. Olvasmányainak hatását azonnal, mondhatni az olvasással egyidejűleg beledolgozza munkáiba. Színekben gazdag, szikrázó ötletességű stílusban tud írni, igen nagy és sok színben csillogó képanyaggal, az asszociációk bőségével dolgozik, bár különösen a legutóbbi időben írt műveiben mutatkozik némi pongyolaság, nyilván a sok és sietős munka következménye. Szenvedélyes író, folyton dolgozik, szemmel láthatólag teljesen az irodalomban él, ezenkívül alig érdekli más. Gondolatait, nézeteit azon frissiben írja meg, úgyszólván abban a pillanatban, amikor elméjében felötlődtek. Ezért sokszor lehet rajtakapni kisebb-nagyobb következetlenségen. Állandó forrongásban él, csillapíthatatlan izgatottság ad írásainak feszítő erőt, bármit ír, érezni lehet, hogy egész lényével benne él az írásban. Tagadhatatlanul őszinte író, azonos azzal, amit ír, színtelenül érezni mondatait, gondolatait az író test-melegét. A kritikus nyugalmaról nála szó sem lehet, ideges, néha homályos írásmódján mindig rajta van a személyes bélyeg. De rajta van az is, hogy mindig valami indulat fűti, mégha tárgyilagos akar is lenni, mindig szubjektív, érzékenységének, sok sértődöttségének túlságos nagy teret ad a kritikában is. Jóhiszeműsége felül áll minden kétségen, de tárgyilagos ritkán tud lenni. Ezért ítéletei nem megbízhatók, gyakran inkább hirtelen ötlet vezet bennük, mint megfontolás. Sokszor nagyon mélyen bele tud hatolni egy-egy kritika alatt álló műbe, de sokszor elárulja azt is, hogy inkább pillanatnyi hangulat hatása alatt ír. Innen van, hogy megállapításai igen gyakran túlságo-

san egyéni véleményeknek tűnnek fel, nem általánosíthatók, önkényesek. Nem egyszer úgy tűnik fel, mintha minden áron különvéleményre törekednék. Állhatatlansága akadályta tagadhatatlan nagy tehetsége teljes kibontakozásának, nehezen tudja kiforrni magát és nehezen tud állandó irányvonalat adni munkásságának. Személye és munkája állandó vita alatt áll, merész állításaival éles ellentmondásokat hívott ki maga ellen s a vitákban sokszor szappanbuborékként pattantak szét olyan elgondolásai, amelyeket nyilvánvalóan fontosaknak tartott. Lényében és szereplésében van bizonyos szuggesztivitás, amely különösen a fiatalságra hatással tud lenni, de nem bizonyos, hogy ez a hatás minden tekintetben üdvös a fiatal lelkekre. Mindenesetre figyelemreméltó jelensége mai irodalmunknak, talán ő van legközvetlenebbül hatása alatt a mai szellemi élet bizonytalanságának. Tehetsége széles távlatokkal biztat, de végleges ítéletet róla mondani még nem lehet, még távol áll attól, hogy késznek lehessen tekinteni. Alighanem még sok meglepetést fog szerezni olvasóinak.

A legutóbbi hat évben megjelent kritikai tartalmú könyvek között legjobban magárvonja a figyelmet az a nagyterjedelmű Babits Mihály-emlékkönyv, melyet Illyés Gyula szerkesztett. Egész kis sereg író tesz tanúságot benne arról a hatásról, melyet a költő reá tett. Kiki a maga nézőpontjából vizsgálja a költő szellemét és művészetét vagy elmondja reá vonatkozó emlékeit. Számos kitűnő, kritikailag elemző tanulmány van ebben a könyvben s ezek bizonyára kiinduló pontjai lesznek a Babitsra vonatkozó kritikai kutatásnak.

Folyóiratokban olvasunk néha egy-egy értékes kritikai cikket, tanulmányt, de olyant nem igen találunk fiatal íróink közt, aki erősebb kritikusi reliefet mutatna. Kritikát alkalmilag a legtöbb író ír, de kritikusként csak az mondható, aki állandóan és következetesen foglalkozik bírálói munkával.

A napilapokba dolgozó kritikusok közül első sorban tűnik szembe Kárpáti Aurél. A régebbi nemzedékből való, még az első világháború előtt kezdte pályáját versekkel, novellákkal, néhány regénnyel. de lassanként áttért a kritikára és munkájának súlypontja erre a térre helyeződött át. Most már vagy két évtizede, főképp ezen a téren látjuk. Közben állandóan fejlődött, tanult, kiváló irodalmi műveltséget szerzett a magyar és a világirodalomban. Főképpen a színházi kritikában működik, vagy két évtized óta tartja szemmel színházaink. különösen a Nemzeti Színház eseményeit. Ama csekélyszámú kritikusaink közé tartozik, akik elméletileg is behatóan foglalkoznak a kritika módszereivel és feladataival, ilyen tartalmú tanulmányainak

jórésze könyvekben is megjelent, s ezek a könyvei jelentős számat tesznek kritikai irodalmunkban. Shakespeare-rel oly behatóan foglalkozott, mint kevesen mások, erről tesznek tanúságot a színházak Shakespeare-előadásairól írott bírálatai és nagyobbarányú Hamlet-tanulmánya. Magas becsvágy vezeti írásaiban, méltó kíván lenni régebbi nagy kritikuskaink szelleméhez. Megvan az a képessége, hogy behatoljon a tárgyalt mű vagy színi előadás lényegébe és kiemelje belőle azokat a mozzanatokot, amelyekben az író és a mű egyénisége mutatkozik meg. Nagyon komolyan veszi a kritikusi feladatát s e tekintetben példaadó az ő működése a sajtóban. Alapos dramaturgiai tanultságot szerzett, érdemlegesen tud hozzászólni a drámai szerkezet s általában a színpadi alkotás alapvető kérdéseire. Bátor és őszinte kritikus, tud tapintatos is lenni, de tud kemény is lenni, ha olyan visszasságokat lát, amelyek a magyar irodalomra veszélyesek lehetnek. Mindig az irodalom és színművészet érdekeit tartja szem előtt és erőteljesen utasítja vissza mindazokat a törekvéseket, melyek alkalmasak drámai irodalmunk színvonalának alászállítására.

Kárpátival időbelileg párhuzamosan folyik Rédey Tivadar kritikai munkássága. Körülbelül egy időben kezdtek, s most vagy két évtized óta bírálják a színházainkban színre kerülő újdonságokat. Kárpáti napilapokban, Rédey irodalmi folyóiratokban. Rédey Péterfy és Riedl iskolájából került ki és végig hű marad a magyar kritika klasszikus hagyományaihoz. Szenvedélyesen érdeklődik a színház iránt, írói munkássága csaknem a maga egészében a színházzal van kapcsolatban, a kritika egyéb ágaiban ritkán hallatja szavát. Két évtized óta, amióta elkezdte kritikai munkásságát, alig van figyelemreméltó színielőadás, amelyet ne látott volna és alig volt színdarab, akár magyar, akár külföldi, amelynek értékelését ne kaptuk volna meg tőle. Rövid bírálataiból össze lehetne állítani a magyar dráma és színház teljes történetét a legutóbb lefolyt két évtizedben. Kritikai szempontjai azonosak a magyar kritika klasszikus szempontjaival. Alapos dramaturgiai képzettséggel dolgozik, nyugodtan, indulatoktól mentesen, teljes tárgyilagossággal. Magatartása tapintatos és udvarias, az elítélő véleményt is úgy tudja megfogalmazni, hogy nem érzik rajta sem felháborodás, sem gúny, még ironia is ritkán. Általában jellemzi kritikai írásait bizonyos derűs világosság. Bonyolult kérdésekhez is úgy szól hozzá, hogy az olvasó előtt világossá válnak. Ebben a francia kritika hangjára és módszereire emlékeztet, nem annyira hatások alapján, mint inkább azért, mert írói lényében meg-

vannak ennek alapvető tulajdonságai. Őszinte kritikus ő is, de nyíltan kimondott ítéleteit úgy fogalmazza meg, hogy sohasem sértők arra nézve, akiről íté. Ha egy mű vagy színészmunka megnyeri tetszését, tud róla melegséggel, sőt lelkesedve is szólni és ilyenkor megérzik írásán az öröm is. Ítéleteiben pártatlan, világnézeti vagy mésztele elfogultságtól független, figyelmét a műben vagy színészi teljesítményben nyilvánuló esztétikum foglalja le. Szerény hangon, nagy-képűsködés nélkül mondja ki véleményét, amelyet mindig a tárgyalt művészi jelenségből magából merít, előre megfontolt elméletek vagy előítéletek nélkül. Nem harcos kritikus, de nincs meg benne a bírói ítélet személytelensége sem; bármennyire óvakodik a szubjektivitástól, mégis érzik írásmódján és hangján a személyes vonás, amely mindenki másétól megkülönbözteti. Az ő kritikája nem vitatkozik az íróval vagy színésszel, sohasem válik ingerültté és sohasem szól fölényeskedő, oktató hangon. Inkább baráti beszélgetés olyasvalamiről, ami őt is, a partnert is erősen érdekli. Meggyőződései erősek, a mondanivalójával teljesen tisztában lévő ember meggyőződései, de nyoma sincs nála annak az igyekezetnek, hogy saját nézetét bárkire is ráerőszakolja. Az olvasó dolga elfogadni nézeteit, vagy nem, s az eredmény az, hogy szívesen elfogadja. Az ő kritikáját olvasva, művelt, jómodorú társsal érzi magát szemben az ember, aki nem beszél hangosau, nem gesztikulál, szavának nem akar személyével nyomatékot adni és épp ezért mindig megvan a nyomatéka. Azt lehet mondani, hogy amit az olvasóval közöl, az a saját súlyánál fogva bizonyul érvényesnek. Finom érzéssel kitapogatja valamely színdarab vagy színészi teljesítmény lényeges elemeit, megvan benne a jó kritikus penetráló képessége és alkalmazkodni tudása, amely bele tudja élni magát abba, amivel foglalkozik. Ha egyfolytában olvasnók kritikáit, meglepően egységesnek találunk pályája művét. Ezt az egységet nem valami kívülről ráerőltetett elméletek vagy rendszerek adják, hanem a kritikus magatartása, amely a tárgyak nagy változatosságán át mindig azonos marad önmagával, kilengések, hangulati befolyások nélkül. Vannak neki is rokon és ellenszenvei, rokonszenvét a jó alkotás kelti fel, ellenszenvei sem személyes okokból származnak; nem személyek iránt mutat rokonszenvet vagy ellenszenvet, hanem művek iránt. Ellenszenves neki minden, amiben léhaságot, felületességet, lelkiismerethiányt, üzleti számítás érez, amiben nem látja a tehetség, a műveltség és művészi felelősségérzés kielégítő fokát. Alkalmadtán tud éles is lenni, de semmi sem áll tőle távolabb, mint a durva ledorongolás; tollal dolgozik, nem furkósbottal.

Különös érdeme, hogy kritikáiban behatóan foglalkozik a színészek munkájával is. A legtöbb kritikusunk a színházi előadások színészi részét elintézi néhány többé-kevésbé semmitmondó frázissal. Ő cikkei rövidségéhez mérten érdemlegesen méltatja a színészek munkáját is. Szereti a színészeket, ért is munkájukhoz, jó ítéllete van róla s ebben sok tapasztalat és különös érzék támogatja. Ilyenirányú érdeklődéséből néhány kitűnő írása fakadt; ezek közül ki kell emelni Odry Árpádról külön füzetben megjelent tanulmányát, a legjobb magyar színész-arckép-tanulmányok egyikét és azt az összefoglaló jelentést, melyet Társaságunk elé terjesztett a színészi Greguss-érem legutóbbi odaítélése alkalmából. Ez a munkája kitűnő tanulmány, teljes és beható ismeretek alapján megrajzolt keresztmetszeti képét adja mai színészetünknek, a maga nemében egyedülálló mű mai irodalmunkban. Az akadémiai Vojnits-díj ügyében előterjesztett jelentései hasonlóan értékes képét adják drámaírásunk egy-egy esztendejének. E művei alapján tisztelettel javaslom, hogy a Társaság az idei Greguss-éremmel Rédey Tivadart tüntesse ki.

Schöpflin Aladár.

IRODALOM.

Sirály.

Márai Sándor: *Sirály*. Regény. Révai kiadás. 8r 222 l.

A kémregény ismét divatba jött. A régi műfajnak az első világháború nagy lendületet adott. A második ezt a divatot megsokszorozta és felfokozta, mintahogy ő maga is, fájdalom, megsokszorozása és felfokozása az első világháborúnak. A kém mindig kedvelt hőse volt a regénynek és drámának egyaránt. És ezen nincs semmi csodáltnivaló. A kém mindig érdekes alak. A titokzatosság sűrű fátyla takarja el arcát. Váratlanul bukkan fel és tűnik el, néha a legérthetlelebb módon. Foglalkozásának veszedelmes volta ingerli a fantáziát. Szívből utáljuk a mesterségét, amely halálosan ártalmas lehet milliókra nézve. És van valami mégis benne, ami végzettszerűen vonz. Ha egy semleges országban, nyilvános helyen, kávéházban, vendéglőben egy ottani barátunk megrántja a kabátunkat és halk hangon fülünkbe súgja: «Látod azt a sápadt képű, bajszos, monoklis urat? Az nem versenystállótulajdonos, nem is diplomata, hanem kém»: enyhe élmélygést érzünk vagy mintha kalapáccsal kissé fejbeverték volna bennünket. Kém... és elgondolkodunk... és szédülő fővel állunk eddig nem sejtett mélységek felett. Ez a benyomásunk fokozódik, ha hasonló körülmények között egy hölgyet pillantunk meg, aki feddhetetlenül van öltözve, de világért sem feltűnően, diszkrétül festett arccal és rózsaszín ajakkal jelenik meg a hotel halljában és egyetlen gyanús mozdulattal sem árulja el kilétét, amíg aztán a véletlen rá nem vezet bennünket, hogy kémnővel állunk szemben.

Ilyen nem sejtett mélységekbe pillantunk be Márai Sándor regényében is. A regény hősnője messze északról jött Budapestre, új valami küldetésben. Erről a missióról nem tudunk semmi bizonyosat. A költő művészi szándékossgal félhomályba burkolja a rendkívül szép, művelt, okos, félelmetes dialektikájú *Aino Laine*-t, akinek neve magyarra fordítva: *Egyetlen Hullám*. Állítólag Finnországból jött és a holdkórosok biztonságával kereste föl azt a nagyrangú miniszteri tisztviselőt, akitől valami jelentékeny segítséget vár. Vízumot, hogy szabadon mozoghasson. Állást, hogy szilárd talajon vethesse meg lábát. A nő nagyon energikus, céltudatos, és ami felette

rokonszenves vonás benne, nem szentimentális és nem is mímeli a szentimentalizmust. Most ismerkedett meg a szintén eléggé rejtelmes államtitkár vagy osztályfőnök úrral (a szerző nem tartja fontosnak, hogy szabatosan megjelölje rangját, elég ha annyit tudunk róla, hogy fontos személyiség, akire egy rendkívüli jelentőségű irat megfogalmazását bízta), és máris elfogadja meghívását az operába; előadás után pedig sok ceremónia nélkül felmegy a férfi lakásába is. A félelmet nem ismeri. Pedig a férfi jó kiállítású, izmos, kisportolt, erőteljes ember, noha már ötvenéves.

De ez a két ember nem azért van együtt éjszaka idején egy legénylakásban, hogy szeretkezzenek. Mind a kettőnek sokkal fontosabb dolgok járnak a fejében. A férfinak az az irat, amelytől milliók sorsa függ. Hadüzenet? Szövetségi szerződés? Diplomáciai kötelék megerősítése vagy felbontása? Nem tudjuk. A szerző ezt sem árulja el. A nő nyilván missiójára gondol, erre a meghatározatlan, veszélyes missióra, amelyet a titokzatosság ködfátyla borít. És noha mindketten másra gondolnak, mégis beszélgetésük folyamatos, logikus, ritkán ejtik el a fonalat, akkor sem szórakozottságból, hanem mert a másiknak figyelmét el akarják terelni a lényegről.

Miről beszélgetnek egész éjszakán át, ez a két észlely, akikben az értelem oly végzetes erővel és elszántsággal öli meg a kedély, az érzés minden nyilvánulását? Ügyszólván semmiről. Két mesteri vívó méri össze pengéjét, az acél szikrát hány, a vívók mozdulatai, attitűdje, gyorsasága, meglepő riposztjai elragadóak. De a végén mi is, ők is kifáradnak. Rájuk is áll Arany János szava: «Ki a vesztes? Ki a nyerő? Erőtelen mindkét erő».

Van a regénynek egy regényszerű motívuma is. A férfi megdöbben, mikor először megpillantja vendégét. A finn nő úgy hasonlít a férfi egykori, rég elhunyt szerelmére, hogy azt hiszi, az jött el hozzá kísértetként sírjából. Ez a véletlen hasonlóság termékeny mozzanatoknak bizonyul, mert alkalmat ad élőkről, holtakról, szerelemről, öngyilkosságról való elmélkedésre. De döntő jelentőségűvé nem emelkedik. A finn lány megcsókolja házi gazdáját, de nem marad hálójában, hanem még idején eltávozik tőle. Talán amaz ki sem vetette rá hálóját. Furcsa emberek ezek, fantómok, ködalakok, akik nem tudnak élő hús-vér emberekké sűrűsödni.

Az ember voltot, a *humanum*-ot ebben az igazi Márai-regényben másutt kell keresnünk. Nem az alakokban, hanem az eszmékben. És pedig mindkét hős eszméiben. Mert mind a kettő — más és más szempontból — az *emberiességet* képviseli, legnemesebb értelmében, legteljesebb kivirágzásában. Márai beleállítja őket a maga világába.

Átéretteti velük a véreben vonagló, tragikus világ minden nyomorúságát, önzését, szennyét, apokaliptikus rémségeit. De megtisztelti ezt a férfit és ezt a nőt azzal, hogy saját fennkölt eszméi, gondolatai, eszményei tolmácsává teszi őket. Titokzatosak és titokzatos voltakál kérkedők, gyarlók és gyengék, hivalkodók és önmagukkal elteltek, de — nagy gondolatok hordozói, Márai Sándor szócsövei.

A kritika szemére fogja lobbantani a «*Sírály*»-nak, hogy benne túlteng a szó a «cselekmény» rovására. Igaza is lesz. De nekünk úgy tetszik, hogy az az elmélkedés a világ dolgairól, az a megfigyelés és ítéletmondás, az a tanulság-levonás és oktatás, amely Márai új regényében egyeduralomra jutott, többet ér a «cselekmény»-nél. Mert az cselekedet. Egy bátor harcosnak, egy okos főnek, egy mélyen szántó filozófusnak cselekedete.

— *n* — *y*.

Újabb emigráns emlékiratok.

Ács Tivadar: *A száműzöttek*. 1943.

Ács Tivadar rokonszenves buzgalmából ismét két emigráns-napló fekszik előttünk. Egyik Fiala János negyvennyolcas honvédszázados emlékirata, a másik ennek kiegészítéseképpen Árvay László százados naplója. Fiala könyve eredetileg pontos feljegyzések alapján önéletrajznak indult, de a szerző utóbb, talán korára való tekintettel (56 évvel utóbb!), részben, mert nem remélte, hogy egészével nagyobb érdeklődést kelthet, — inkább a nevezetesebb események és benyomások folyamatos leírására szorítkozott. Az idő csak javára vált a műnek, mert szerzője összefogottabb és tisztább képet kapott a multról, a nagyobb távlatból magyarázatot sok kérdésre, melyre akkoriban hiába keresett választ.

Gazdag leírását vesszük így ifjúkorának, a katonaiskolában eltöltött évekné, a katonai és politikai helyzetnek a szabadságharc alatt, egy-két vonással odavetett figyelemreméltó arcképeit a forradalom kiemelkedőbb alakjainak s Görgey védelmét a nagy váddal szemben. «Boruljatok térdre, ti esztelen fantaszták, mert Görgey legalább 25,000 derék magyar életét mentette meg a fegyverletétellel; ...egyedül az kizárólag neki köszönhetjük, hogy a világ előtt megtartottuk nemzetünk becületét.» Kossuthra háramlik viszont «a balvégzetű április 14-iké»-ért minden felelősség. «A túlzó ambíciók feltörése, bármilyen hazafias érzésből, vagy humanizmusból fakadjanak is, vagy a képzelt nagyságról való őrült ábrándozás, valamint az optimizmus akadályai a progresszióknak. Ezek a tulajdonságok mind

fiaskóba fullasztják a szabadságmozgalmakat s a következményeket az egész országnak kell elszenvedni.» Ami akkor friss ítélet volt, a történelem egyre sűrűsödő tapasztalatai folytán szinte már közhely.

Mélyebb betekintést nyerünk a viddini tábori életbe, valamint a szíriai magyar kolónia világának eddig kevésbé ismertett részleteibe. Míg Bem katonás önérzete mint biztató fény világított az internáltak seregében megalázottan kallódók közt, rejtélyes halála s a felfelbukkanó osztrák kémekek érthető nyugtalanságot keltettek bennük, aminek végre Amerika meghívása vetett véget. Szabadulásuk Aleppóból gyötrelmes hosszú út volt a ma ugyancsak aktuális kikötőkön keresztül egészen Marseille-ig s onnan a new-orleansi partraszállásig. Itt befejeződik a Fiala-féle kézirat.

A tizenhárom aleppói magyar sorsát Amerikában s a többi emigránsét, különösen a Rombauer Tivadar davenporti farmjára sodródott magyarokét, a New-Buda közelében kialakult második magyar kolónia történetével már Árvay László százados naplójából kapjuk, a bevezetésben kitéréssel a londoni eseményekre s a későbbi krími háborúra. A napló többi része egybeesik azokkal az eseményekkel, melyeket már Fialától ismerünk, ezért az idevágó fejezeteket elhagyta Ács. Az «eseményszerűség okából» így egybegyűjtött és lazán összefüggő, részben megnyirbált anyagnak, az ilyen dekompozíciónak kevés értelmét látjuk. Különösen, miután a könyv hátlapján előzetes hirdetésül olvassuk Árvay naplójának sajtó alá rendezését, jegyzetekkel ellátva. A könyv második része tehát csak ízelítő, mutatvány, mint moziban látjuk a következő műsorból? Vagy könyvnek és hirdetésnek nincs közük egymáshoz?

Ehelyett kiegészítésül szívesebben vettünk volna Fialának még ki nem adott cikkeiből valamit, vagy leveleket, mint ahogy a bevezetésben már meg is kezdte Ács, Bem halála körülményeire vonatkozó adatokkal kapcsolatban.

A lehetőleg kimerítő és hiteles forrásanyag és a regényszerűség vagy népszerűség szerint különféle kéziratokból összezsípegetett anyag között még mindig ingadozók Ács szempontjai.

Pedig milyen magától értetődőnek látszik a logikusan és tisztán felépített kiadvány, ha pl. Tolnai Gábor Teleki József-naplóját és levelezését vesszük a kezünkbe. Igaz, hogy az tudományosabb jellegű s erősebben kötik a szabályok.

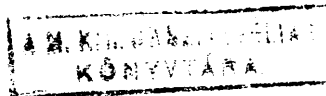
Ácsnál viszont dicséretreméltónak mondhatnók azt a praktikus elgondolást és szándékot, hogy minél gazdagabb és színesebb anyaggal, minél szélesebb rétegben keltsen fel érdeklődést a nemzet multja iránt, példaadó magyarok önfeláldozó hősiségével fogja meg a fogé-

konyabb magyar lelkeket. Bizonyára ezért mutatta be az egész emigrációt a meneküléstől a hazába való visszatérésig két napló vonalán, sőt egyéb írásokat is igénybe véve — a száműzetés életrajzi teljességét vagy keresztmetszetét tűzve ki célul; mert a Fiala-féle szöveggel önmagában, Amerika nélkül, csonka maradt volna az emigráció története.

S bizonyos, hogy ha sikerülne ezeket az emlékiratokat megkedveltetni a magyar olvasóval, ritkábban adódhatnék elő az olyan ecet, mint amilyenek kolozsvári utam alkalmával tanuja voltam. Egyik utas, egy képzett, jóeszű fiatal mérnök, valami németnevű utcát említett Marosvásárhelyen, — «*azt hiszem, Aulich*» — tette hozzá. S minden megjegyzés nélkül, sőt maga is tanakodva az utca nevéen, hallgatta egy magyar tanár, akit mostanában neveztek ki valami új típusú középiskolához s aki lelkesen szállt síkra minden klasszikus képzettségű, merőben fölösleges gimnázium ellen. Egyiküknek sem jutott eszébe, hogy a németnevű Ismeretlen a tizenhárom magyar vértanu egyike.

Ács Tivadar szép könyve véletlenül mind a tizenhárom vértanu nevét felsorolja.

Rédey Mária.

MARCUS AURELIUS.

1.

A könyvespolcon, ahol az emberi fajta nagy szellemi remekeit őrző művek sorakoznak, akad néhány könyv, melyek időről-időre rendkívüli erővel szólalnak meg és sajátos visszhangot keltenek. Mintha az emberek újra és újra kénytelenek volnának felelni a múlt időben e könyvek makacs kérdéseire. A nagy gondolati rendszereket kristályos formanyelven egybefoglaló bölceleti művek mellett e könyvek különös magányban élik időtlen életüket. Egy francia író, kinek hányatott élete során alkalmá volt megismerni a magány különféle válfajait, André Malraux írta, hogy a nyugati szépirodalcm az elmúlt évszázadokban három olyan remekművel ajándékozta meg az emberiségeket, melyek a börtönben is föltétlen szellemi vigaszt nyújtanak. E három mű: Robinson, Don Quijote és a Félkegyelmű. Mindhárom könyv szerzője hcsszabb-rövidebb ideig sínylődött különféle börtönökben. Az első könyv hőse egy kalandor, a másodiké egy hóbörödött, s a Félkegyelmű hőse afféle középlény az örült és a szent között. Mindhárom könyvben az ember határait tapogatta az írói zseni. E három könyv mellé a nyugati ember odaállíthatja Marcus Aurelius római császár *Gondolatai*-t, mint azt a művet, melynek szerzője nem alkotott önálló bölceleti rendszert, de csodálatos pontossággal meghatározta az ember helyét Istennel, a világgal és önmagával szemben.

Ez a magányos könyv is vigaszt nyújt. Magánycs, mert szerzője két műveltség határvonalán áll, s művének és korának lelkiismeretes bírálói sem tudnak felelni a kérdésre, hová is tartozott léleekben: az antik világhcz, melynek szemléletét és szellemét tökéletes jellemerővel testesíti meg,

vagy a kereszténységhez? Ő volt-e az utolsó nagy antik római, vagy az első keresztény császár? Tudott-e arról, hogy korfordulóban él: egy műveltség formanyelve megszűnik, egy új műveltség erkölcse formát és kifejezést kap az időben, melynek ő, a császár és író, egyik legjellegzetesebb személyisége? A sztoikus bölcsélet, mely szellemi és erkölcsi magatartását alakította, a késői sztoa és a korai kereszténység nagy párharcának döntő pillanatait éli az antik világ Marcus Aurelius uralkodásának idejében. Flaubert írja egyik levelében, hogy vannak korok, mikor az ember csaknem meztelenül áll szemben sorsával: a régi istenek már nem uralkodnak, az új Isten még nem szólalt meg minden következménnyel. Ilyen idő volt a korszak, mikor Marcus Aurelius írt és uralkodott. Egy műveltség alkonyati pillanata volt ez. Az ember, akit világi szerepe arra jelölt ki, hogy az emberi fajta vezetője legyen e végzetes pillanatban, nehéz szerepét, melynek felelősségét teljesen átérezte, csak úgy tudja elviselni, hogy vallásos értelmet lát feladatában. Marcus Aurelius számára császárnak lenni annyi, mint szolgálni: az embereket szolgálni és az isteni eszmét, a világszellemet, a *logoszt*, mely áthatja a mindenséget s annak minden alkotását, az embert is. Nem véletlen, hogy e császár legkedvesebb írója a felszabadított phrygiai rabszolga, Epiktetos. A kései sztoa neveltje mélyen humanus szellemű ember: császárnak is az, embernek is az. A kései sztoa humanitásának szelleme megérzik a korabeli római jog alkotásain, megérzik a császár közigazgatási, uralkodási módszereit, s érzik és sugárzik mindenkifelett a császár titkos művéből, melyet az emberiségre hagyott.

2.

Mert ez az időtlen, nagy könyv titokban készült. Írója nem sandított alkotás közben a római, sem az alexandriai rhetorok és irodalmárok zsibajgó közvéleményére. Idézzük fel e mű megalkotásának színhelyét és körülményeit. Marcus Aurelius, a császár, elmúlt ötven éves, mikor az önbeszélések első sorait feljegyezte. Tizennyolc évszázad előtt, a legnagyobb emberi nevelőkísérlet utolsó pillanatában, mellyel

az emberiség önmagát megajándékozta, — a klasszikus görög-római műveltség alkonyati pillanatában — s a másik legnagyobb nevelő kísérlet, a kereszténység hajnali órájában, egy ember napi munkája végeztével bezárkózik hadi sátrába, hogy feljegyezze gondolatait. Ez az ember nem hivatásos író. A rhetorok szellemi trükkjeitől korán megundorodott. A költészet számára játék, frivol időtöltés; ifjúkorában maga is skandált verseket, s e zsenge zöngeményeket megvetéssel semmisítette meg. A nagy görög és latin költészet hősi időszaka már lezajlott. A tömegek a színházban nem Sophokles tragédiáinak tapsolnak többé, hanem százalmas pantomimek, erkölcstelen balettek látványosságain ujjonganak. A nagy görög és római írók remekeit csak a kiválasztottak becsülik és élvezik; a műveltség nem a tömegek közügye többé, mint volt a tanagrákat faragó Athénben Sokrates és Platon bölcsellete, Sophokles és Aischylos, Aristophanes és Euripides színművei, vagy a kései Sztoa Rómájában Horatius és Seneca írásművészete. Nincs középosztály, a középbirtokcsok kezéből kicsúszott a föld, a Birodalom felmérhetetlen földbirtokain mohó nagybirtokcsok gazdálkodnak, Róma utcáin a baksisra, munkanélküli segélyre éhes világvárcsi csőcselék tolong. A Birodalom soha nem volt külső méreteiben ilyen hatalmas, mint a nagy császár idejében; de aki a pompás vendégfalak mögé lát, tudja már, hogy az aranyoszlopok mögött megkezdődött a lassú bomlás, a dekompozíció folyamata. Itália ebben az időben már az egyke országa; Hadrianus busás jutalmakkal segíti a többgyermekes családokat; a légiókat nem a latin fajta gyermekei állítják, hanem toborzott, barbár zsoldosok. Külső jelek a felületes szemlélő számára nem árulják még el ezt a bomlást. Róma a világ központja és örök fényben látszik tündökölni. Antoninus Pius idejében a békét élvezte a római birodalom. Mikor fogadott fia, Marcus Annius Verus átveszi a hatalmat, a dögvész és a háború kegyetlen szellemei suhognak végig a Birodalom fölött. A pestis — valószínűbben a fekete himlő — megtizedeli Itália és Gallia lakosságát. A germán népvándorlás első ostromai döngetik a Birodalom északi határbástyáit. A császárnak nincs katonája és nincs pénze. Hatvannapos

árverésen kótyavetyélik Rómában a császári paloták kincseit, hogy Marcus Aurelius hadsereget tudjon állítani s elindulhasson megvédeni a barbárság ellen egy műveltséget. Nyolc évig harcol a Duna, a Tisza, a Garam mentén, lenn Szíriában, a mai morva és cseh földön, Galícia határszélein. Verekszik a parthuszokkal, markomannokkal, jazygokkal. Segítőtársa kevés akad. Hívei unszolják, térjen meg alkalmi diadalok után Rómába, — de a császár nem mozdulhat addig a távoli táborhelyekről, amíg nem biztosította a fenyegetett Birodalom északi és keleti határait. Nyolc éven át harcol vad törzsekkel, táborban él, úttalan utakon utazik. Otthona a hadisátor, napja a küzdelemé.

Esténként bezárkózik sátrába. Ír. «*Ad Granum...*» — írja titkos naplójának egyes fejezetei alá. A tájon él, mely akkor is, mint annyiszor később az európai történelemben, színtere és csatatere volt egy műveltség elhárító küzdelmeinek. Itt, a Tisza, a Garam, a Duna mellett harcol egy ember a barbárság ellen egy műveltség védelmében. Az este magányos óráit arra fordítja, hogy megvizsgálja lelkiismeretét és feljegyzi gondolatait. Körülötte Pannonia síkságjainak csendje, a tábor éjtszakai némasága. A császári sátorban, a mécs halvány fénye mellett egy ember az éjtszaka csendjében különb ellenféllel viaskodik, mint harcolt napközben, mint a markomannokkal, jazygokkal: lelkiismeretével vív párharcot. Ez az ember a világ ura. Birodalmának határai a skót szikláktól és öblöktől a Fekete-tengerig, Marokkótól a Tigris folyóig, a Rajnától a Kaspi-tengerig terjednek. Élet és halál ura az akkor ismert és lakott világ felett. Szava legfelsőbb jog és ítélet. Mint annyian elődei közül, ő is áldozata lehetne egy romlott udvar kegyetlen-hiú, kapzsi és lelkiismeretlen udvarlásának, megtéveszthetné hatalmának földi korlátlansága, emberfölötti lénynek, istennek képzelhetné magát. Nem él senki a földön, aki szavának ellentmondjon. Ez az ember minden este megkísérli szavakba öltöztetni az alapérzést, mely eszméletét a nap minden cselekedete közben áthatja. A császár minden este megfogalmazza a választ, mellyel *logos*-nak, a világszellemnek, a monotheisztikus Istenfogalomnak tartozik. Mert ez a császár már nem istenekben

hisz, hanem az Istenben. Ennek a kereszténynek, akit soha nem kereszteltek meg, aki feltehetően nem ismerte az új vallás kinyilatkoztatását, aki a kereszténységben szükségképpen forradalmi, proletár-mozgalmat látott, s parancsot adott a lyoni mártírok megkínzására és kivégzésére : ennek a titkos kereszténynek szívében és eszméletében már él az Egy-Isten szelleme. Az a pantheisztikus sztoicizmus, mely Marcus Aurelius írásait és uralkodói megnyilvánulásait jellemzi, mélyebb istenképzetet formált már e viaskodó lélekben, mint a korabeli uralkodó vallásos világkép követelte. A sztoa félezer éves már, mikor szelleme megéri a fiatal császár lelkét : a phöniciai Zenon, aki bölcséleti szemléletté alakította ephesusi Herakleitos fizikájának és metafizikájának, s egykori mesterének, a cinikus iskola egyik nagyjának, Kratesnek gondolkörét, nem ismerné fel a kései stoa vallásos alapérésében és bölcséleti felfogásában tanítását. A sztoa az embert a kosmos törvényszerű összefüggéseinek rendszerébe állította. Megszabta helyét a világban, s mint a világszellem egyik szerves alkotásának, életcélt adott neki. Ez az életcél az *eudaimonia*, egyfajta isteni boldogságérzet, valamilyen új rang, mely módot ad az embernek arra, hogy megkeresse helyét és létezésének mélyebb értelmét az alkotó szellem által vezetett kosmosban. A sztoa az ember és az istenség kapcsolatának új értelmet adott, új páthoszt. Ez a vallásos alapérés félezedév alatt sajátos változásokon esett át. Az isten nem démonikus képzet, nem is emberi torzítás többé az ember számára : szellem, mely áthatja az általa alkotott világot, így legmagasabbrendű alkotását, az embert is. Ez a szellem-isten jót akar az embernek. Poseidonios, a sztoikus már egy végtelen istenben hisz, kinek szándéka és jósága az ember iránt végtelen. Marcus Aurelius már nem istenekben és szellemekben hisz, Isten-képzete nem antropomorph : az ő világszellem végtelen jó és bölcs. Ehhez az Istenhez, aki már nem az antik világ, s dogmatikusan még nem a kereszténység Istene, tér meg minden este hadisátrában a császár lelke, hogy számot adjon mindarról, amit napközben megtudott az emberről. Modelljét, az embert, latin elfogulatlansággal nézi : ez a szomorú bátorság néha úgy hat reánk, mint a

cinikus szemlélet egyik kései kicsengése. Nem ismer szépet, sem rútat ; csak az igazságot ismeri. Modelljét könyörtelenül üezi : ez a modell az ember, ő maga.

3.

Ez az ember, a világ ura, egyedül hadisátrában istenével és lelkiismeretével, szívében a sztoa tanításával, megrendítően magányos. Mikor Hadrianus emberismerete felismeri az általa adoptált Antoninus Pius tizenhét éves unokaöccsében a nagy jellemet s kijelöli a gyermeket a trónöröklés sorrendjében az uralkodás végzetes feladatára ; a fiatalember ezt a sorsfordulatot nem egy rendkívüli pálya lehetőségének, hanem rendkívüli szolgálat lehetőségének érzi. Így fogadja, mély alázattal, az esélyt, hogy fel kell készülnie a legnagyobb emberi feladatra, az uralkodásra. Nem lehet mély megrendülés nélkül olvasni a sorokat, melyekkel első könyvében nevelői emlékének áldoz. Rusticus, a bölcs barát és nevelő, aki a rabszolga Epiktetos *diatribe*-it adta kezébe s idejekorán figyelmeztette, hogy ne akarjon a sophisták hamis dicsfényével tündökölni, Apollonius Sextus, a platonikus filológus, Alexander, Catulus, Severus, Maximus, a barátok, nevelők, iskolatársak, rokonok, mind kapnak egy köszönő szót, mert példájukkal, jellemükkel vagy tanácsukkal utat mutattak egy felelősségtől mélyen áthatott fiatal léleknek. Úgy készül az uralkodásra, mint egy fiatal szerzetes készülhet a legfőbb szolgálat, a lemondás, az önfeláldozás, az isteni szertartás feladatára. Ez a fiatal lélek mindent közel enged magához és megtelik a felismerés és felelősség súlyos öntudatával. Marcus Aurelius a legnagyobb példa az antik és az új világ irodalmában arra, hogy a jellem több, mint minden emberi képesség, több, mint a tehetség és az értelem. Ez a magányos író, Pannonia síkságainak éjtszakájában, jelleméből meríti az erőt, hogy megismerje önmagát és a világot, kifejezze az emberfelettit, az istenit az emberben. Ez az író nem önálló gondolkozó, szelleme nem tud könnyen szárnyalni az ismeretek, az emberi és isteni vonatkozások zűrzavara fölött, a kifejezés készsége nem segíti, a

szellem gyors kapcsolásai nem buzdítják. Nehezen ír, minden gondolatát a mélyből meríti, a tapasztalásból, a jellem mélységeiből. Ez az ember, kinek kegyes szavát egy világ lesi, oly magányos ez éjtszakai órákban, mint kevesen birodalmában. Felesége, Faustina, házasságtörő asszony, a római udvar pletykáinak botrányhősnője, fia, Commodus, gonosz és szeretlen jellem, féktelen dúvad, kinek keze alatt rövidesen szét-hullik majd minden, amit az apa alkotott; fogadott öccse, Lucius Verus, kéjvágó és erőszakcs, hűtlen természet. Néhány barátja van csak, de tudja, hogy a Cézároknak nincs igazi barátjuk; egyetlen barátja van csak, a bölcsélet, a filozófia. Tudja, hogy a világ rettenetes érdekszövevényében nem menekülhet máshoz, csak az isteni szellemhez, a logos-hoz, mely mindent, ami történt és történhet, elhelyez természetes vonatkozásaiban, s a filozófiához, mely segít megérteni a világszellem nagyszerű közönyét és következetességét. Más nagy írók tollát az értelem üde ereje vezeti; Marcus Aurelius soha nem szellemes, soha nem önkényes, eredetieskedő, minden gondolatát odaméri a jellem próbakövéhez. Nehezen ír, minden szavának súlya van. Nem tanítani akar, hanem tanulni. Nem alkotni akar, hanem megérteni az alkotást, melyben az isteni szellem sötét fénnel világít: önmagát, az embert. Művéből ez a komor világosság dereng: az ennen mélységeivel viaskodó emberi lélek sugárzása. S ez a jellem e magányos órákban oly közel kerül önmagához, hogy megvalósítja a csodát, amire az emberi szellem legnagyobbjai hasztalan vágyódnak néha: stílust alkot. Ha igaz, hogy «a stílus: az ember», akkor elmondhatjuk, kevés könyv akad a világirodalomban, mely olyan feltétlenül vallana írója jelleméről, mint Marcus Aurelius könyvének stílusa. Bárhol ütjük fel ez egykönyvű író művét, bármilyen fordításban kerül szemünk elé egy idézett mondata, rögtön csalhatatlanul felismerjük e súlyos, mintegy fémből kovácsolt mondatok eredetét. Hangütése, ismétlései, szavai, a mód, ahogyan rögtön a közepén kezdi mondanivalóját, ahogy a mondat önmagában áll, támaszték és nehezék nélkül, mintegy saját súlyától támogató, mindez félreismerhetetlenül az ő stílusa. Egy ember, aki nem volt hivatásos író, aki meg-

vetette a szép szavakat, jellemének erejével tökéletes stílust alkotott. A stílus nemcsak az ember : a nagy stílus világkép is. Marcus Aurelius magányos könyve megtelt e ritka, nagy stílus nehéz lélekzetvételével.

4.

A könyv nem készült a nagyközönség számára. A császár ez oldalakon istenének és lelkének felel, olyan őszinteséggel, melynek bizalmas hangsúlya nem mindig bírja el a nyilvánosságot. Gyakran ismételi, mintegy kínlódva keresi újra és újra a kifejezést, egy témakör, egy probléma igazságát. A császár meghal Vindobonában, s a magányos könyv csaknem egy ezredéven át titkos helyen hever. Bizánci tudósok célzásaiból gyanítják csak, hogy a könyv néhány másolata a konstantinápolyi könyvtárban kallódhatott. Az *Editio princeps*, Xylander latin fordításával 1558-ban jelenik meg Zürichben. Ezt megelőzően a XIV. századból ismernek csak hiányos görög kéziratokat, melyek több-kevesebb hézaggal és csonkítással adják vissza a császár gondolatait. A XVII. század elején aztán megjelenik Cambridgeben az első teljes latin fordítású, széljegyzetekkel kísért, könyvekre felosztott kiadás. Újabb három évszázad telik el, míg az első, német és angol kritikai kiadások, e század elején napvilágot látnak. Időközben a művelt világ minden nyelvére lefordították a császár vallomásait. Angliában a cambridgei kiadás óta a mai napig többszáz fordításban jelent meg a könyv. Nincs európai nép, mely időről-időre ne nyújtotta volna ki kezét e magányos író titkos műve után, mely nem készült a nyilvánosság számára s évezredes rejtőzés után olyan erővel szólalt meg, melynek szellemi és erkölcsi vigaszát a szenvedő és kételyektől kínzott emberiség nem tudja nélkülözni.

Az ember, aki ma felnyitja e könyvet, sajátos rokonságot érez a magányos lélekkel. Mert e korszak embere is olyan időben él, mikor az ember, Flaubert szavával, meztelenül áll szemközt Istennel ; ma is úgy érezzük, egy műveltség formanyelve nem tud többé maradéktalanul felelni a kínzó kérdésekre, melyek szívünkben égnek ; ma is világbirodalnak

és életformák léte és nemléte fordul meg a magányos, sorsával egyedül maradt ember akaratán. Az ismert világkép, s minden, ami ahhoz tartozott, — társadalmi és jogrendszerek, műveltség, az emberi együttélés formái — a kortárs szemelőtt változik, alakul át. A kérdésre, melyet az ember ilyen nehéz órában a hallgató Istenhez intéz, Marcus Aurelius könyve sem tud választ adni. De a másik kérdésre, mely a megkísértett és szorongó emberi fajta lelkét eltölti, a császár műve és életpéldája nagy erővel felel. Ez a kérdés, melyet a megpróbáltatás e korszakában oly sokan, oly vívódó lélekkel intéznek önmagukhoz és embertársaikhoz, így hangzik: van-e nevelési módszer, társadalmi rendszer, melynek segítségével tartósan és eredményesen lehet közömbösíteni az emberi fajta lelkében a legalantasabb ösztönök pusztító indulatait? Fájdalmas kérdés. Marcus Aurelius, a császár és író, megkísérelte a lehetetlent: egy világbirodalmat kormányzott akták nélkül, filozófusok és bölcséleti elvek segítségével, a legnehezebb társadalmi feltételek mellett, egy koforduló korszakában. Milyen csodálatos drámai hős ez az ember, aki minden reggel azzal a szándékkal ébred, hogy a türelem, a segítség, a méltányosság és igazság elvével fog kormányozni egy világbirodalmat, s minden este azzal a tudattal tér nyugovóra, hogy kénytelen volt halálos ítéleteket aláírni, öldöklő csatákat vívni; s mégsem veszíti el az emberek nevelésébe vetett hitét. A nagy nevelési kísérlet a császár életében eredményes volt: a sztoikus filozófia alapelveit egy nagy jellem közigazgatási és kormányzati gyakorlattá változtatta át. De ez a nagy erkölcsi nevelő kísérlet természetesen csődöt mondott a pillanatban, mikor a császár meghalt. Ez a személyhez kötött nevelési kísérlet a személy sorsával áll és bukik; s az emberiség minden kultúrfokon, minden korban tudta és érezte, hogy igazi útja nem lehet más, mint a kölcsönös segítség principiumának megvalósítása az államéletben és a népek egymás közötti életében. A görög, majd a történelem más korszakában a rajnai és lombardiai városköztársaságok példája, az újkori nagy birodalmi együttműködések példája bizonyítja, hogy az emberek, minden korban, néha nagy

visszaesések, tragikus áldozatok árán, ezt az eszményt iparkodtak megvalósítani: az eszményt, melyet Kropotkin a kölcsönös segítség principiumának és természeti törvénynek nevezett. Ezen az úton az egyes ember nem tehet többet, mint segíti a közösséget e legfelsőbb szándékának és akaratának kifejezésében. Ezt cselekedte Marcus Aurelius, aki a hatalmat nem önmagáért akarta és birtokolta, mégcsak nem is valamilyen hideg eszmény, társadalmi vagy termelési rendszer érdekében gyakorolta, hanem a nevelés szándékával; mint aki segíteni akar az embereknek, hogy a közösségi együttélés magasabb formáit megvalósíthassák, s a szellemi és anyagi értékek cseréje és az emberi teremtő erők szabad összjátéka egy napon az emberi világban valóság lehessen. Úgy tetszik, a császár jellemének hitele és sugárzó akarata volt szükséges ahhoz, hogy — rövid időre, egy emberi élet tartamának gyorsan múló idejére — egy nagy erkölcsi, pedagógiai kísérlet valóság lehessen. Jellemeket, melyek erkölcsi erőt sugároznak széjjel a világban, látunk ma is; látunk kétségbeesett és céltudatos kísérleteket, melyek az emberi fajta pusztító ösztöneit nevelni és szelídíteni igyekeznek. De az az ércnél maradandóbb tünemény, mely egy nagy jellem és igaz szellem kompromisszum nélkül való találkozásából születik, — s ilyen tünemény volt az emberi láthatáron Marcus Aurelius, — ritka ajándék az emberi fajta életében.

Mikor Herder, kinek számára a történelmi fejlődés egyértelmű volt a humanitás fejlődésével, példát keres az emberi világban a népek és nagy nevelők viszonyának jellemzésére, Marcus Aureliushoz fordul segítségért. Ezt mondja: «Nem kérünk, mint egy szentet, hogy imádkozz érettünk; ezt mondjuk: emberi császár, legyél példa számunkra.» Ezért hajolunk a nehéz órákban és az elkövetkező, gondterhes időben újra és újra a császár könyve fölé, s ajándéknak érezzük ezt a multból sugárzó vigaszt, mely az emberi reménytelenség időtlen sötétjében egy magányos méceses fényerejével üzeni, hogy a jellem, mely megismeri az emberben az istenit, erősebb, mint a sors.

MÁRAI SÁNDOR.

A MINIATURFESTÉSZET KEZDETE.

(Mutatvány a könyvfestészet történetéből.)

Az ember szellemi életének azon a fokán, amikor gondolatait már a nélkül tudta folyamatos írásba rögzíteni, hogy komolyabb technikai akadályokkal kellett volna megküzdnie, a minden szépre fogékony emberi lélek lassanként nem elégedett meg a szöveg egyszerű leírásával. Többre vágyott. Átérezve a megőrzésre méltó gondolatok nagy értékét, ki akarta azokat emelni az írásanyag egyhangúságából, díszít, fényt, életet biztosítva a holt betűkön keresztül is a halhatatlan szellem nyilatkozásainak. Az írásoknak, könyveknek rajzokkal és festményekkel való díszítése egyre tökéletesebb lett és általa új szépséggel ajándékozta meg magát az emberiség: a könyvfestészet művészetével.

Mint számos más művészetnek, a könyvfestészetnek is legrégebb emlékei az ókor műveltségének vezető államából, Egyiptomból származnak és kialakulásukban természetesen párhuzamosan haladnak az ábrázoló művészet általános fejlődésével. Akkor kezdődött a könyvdíszítés, amikor a szöveget alkotó misztikus jelektől független, magyarázó vagy díszítő rajzokkal látták el az írást.

Az ókori könyvfestészetet két nagy csoportra oszthatjuk: egyiptomi és görög-római ágakra.

A fáraók országa tudománykedvelő népének papiruszra írott tekerceiből a kutatók — bár nagyobbára csak töredékekben — hatalmas mennyiséget hoztak napvilágra a sírkamrákból. Ezekből, a Kr. e. 3000—4000-ból származó maradványokból megállapíthatjuk, hogy a tudományos és tan-könyvek nem voltak díszesek, a képeket teljesen nélkülözték, legfeljebb a kezdősoroknál találunk vörös színezést. A miniatorok csak a vallási célokat szolgáló papiruszteker-

cseket — különösen a halotti könyveket — díszítették. Az egyiptomi ember sajtáságos lélekvándorlási tana megkövetelte a holttesteknek lehető épségbentartását és az utódok által a legnagyobb pompával való sírbatételét. A halottal együtt igen sokféle tárgyat helyeztek a koporsóba és közülük a halotti könyveket tekintették legfontosabbnak. Ezek a meglehetősen nagyterjedelmű, képekkel díszített kéziratok megszázott imákat és gyónási formulákat tartalmaztak. Céljuk az volt, hogy a holtakat minden szükséges tudnivalókkal ellássák, melyek nélkül nem állhatták volna meg sikeresen a túlvilági bírák ítélkező vallatásait. Ezeket az okulásra szolgáló szövegeket nemcsak írásba foglalták, hanem képek segítségével is szemléltették. Szimbólikus jelentésű ábrák mutatják be a fehérruhás lélek vándorlását a nagyszámú istenek között, mérlegelését, bizonyításait, büntetéseit, éppen úgy, mint ahogyan a sírkamrák falaira festett és vésett képek ábrázolják. A kéziratkészítők a halotti tekercesek megírásánál beérték a másoló munkával, hűséggel utánozva az ősidők óta megszázott mintákat. A képek egyszerű díszítésű, vörös vagy fekete körvonalú tollrajzok, kitöltve töretlen fedőfestékkel. Árnyékolásnak, perspektívának, mai értelemben vett festői hatásra való törekvésnek nincsen nyoma. És mégis, finomságukkal, ragyogó színeikkel a mai szemlélőt is megkapják ezek a vallási célokat szolgáló évezredes papírusz-tekercesek. Pompás színezésükben díszesen csillog a sárga, vörös, kék, zöld és fehér mellett az arany. Mivel még nem ismerték a fémtinták készítését, rendkívül finom aranylemezeket erősítettek a papíruszlapokra, hogy ezáltal több fényt adjanak a szigorú gondossággal elkészített kéziratnak.

Ugyanez a gondosság, finom díszítés jellemzi az amerikai, közelebbről a mexikói, jucatani, guatemalai kéziratokat, azzal a különbséggel, hogy az amerikaiak nem alkalmazták az aranyat. Agavéból előállított és zsírkővel megalapozott írásanyagra rajzolták végtelen finomságú szimbólikus miniatúráikat. Az alap vakító fehérsége még jobban kiemelte a színek élénkségét. Ezen kéziratok korát a mai tudományos módszerekkel nem lehetett megállapítani, csak annyit tudunk, hogy az ősi aztek kultúra származékai.

Az irodalomtörténetre nézve sokkal értékesebb, de művészi szempontból gyarlóbb kivitelű az egyiptomi könyvdíszítésnek másik terméke, az állatmese. A komoly gondolkodású, de a humorra is hajlandó népnek kedves olvasmányai voltak ezek az elbeszélések, melyek az emberi gyarlóságokat meglepő gúnnyal ostorozták, sőt a fáraók és főpapok kicsúfolásától sem riadtak vissza. Az emberi gyöngék bemutatására jellemző állati tulajdonságokat könnyedén odavetett rajzokban csodálatos megfigyeléssel és meglepő találékony-sággal szemléltették.

Mint említettük, a legrégebbi korú díszített papírusz-tekercek, melyekről tudomásunk van, Kr. e. 3000—4000-ból valók. A korai időkől származó darabok sokkal gondosabb kidolgozásúak, díszesebbek az újabbaknál, hol a tömeges előállítás következtében a rajzolási és festőtechnika erősen aláhanyatlott, akárcsak az építmények falaiba karcolt színes képek esetében. Az egyiptomi kéziratdíszítés túlélte önmagát, nem tudott fejlődni a Földközi-tenger körül lakó népek gyorsan felvirágzó művészetétől.

Az ókor másik nagyműveltségű népe, a görög, ugyancsak átvette a papírusz használatát az egyiptomiaktól. A korai görög könyvfestészeztől azonban, sajnos, nincs semmiféle emlékünck. Pedig kellett, hogy legyen könyvdíszítés. Nem képzeltető el, hogy a görög, ez a művészi érzékkel oly gazdagon megáldott nép, a papírusz átvételekor elhagyta volna az új írásanyag művészi feldolgozásának lehetőségét. Nem egyeztethető össze semmiképpen ez a feltevés azzal, hogy Pamphilos, a sikyoni festőiskola híres vezetője, miért készítette volna tizenkét évig tartó tanfolyamon tanítványait a festészet és rajzolás művészetére, miért hozatta törvénybe azt, hogy a gyermekek előbb rajzolni tanuljanak az iskolában, csak azután lássanak az írás és a különféle tudományok elsajátításához, ha nem tartották volna elsőrendű fontosságúnak a festészetet. Ha pedig ilyen nagy szerephez engedték jutni, nem gondolhatjuk, hogy mellőzték volna az írás díszítésénél ugyanakkor, amikor más népeknél termékenyen virágzott ilyen irányú alkalmazása. Másik, igen jelentős érv, ami a görög könyvfestészet mellett tanúskodik, az, hogy

Rómában a könyvfestészet legrégibb emlékei nagyobbrészt görög művészek neveihez fűződnek.

Az antik világ egyik legnagyobb arcképfestője, Parrhasius nyitja meg azoknak az ismert művészeknek sorát, akik mesterműveikkel díszítették a papíruszra, később pedig pergamentre írott szövegeiket. Az ő idejétől kezdve — Kr. e. IV. századtól — beszélhetünk görög kéziratfestészetről.

Annak ellenére, hogy a legnevezetesebb római könyvfestők görög származásúak voltak, a Rómában készült, festményekkel díszített kéziratok közül sokkal több emléket ismerünk, mint görög eredetűt. A római nép éppen úgy, mint a görög, elsajátította az egyiptomi papírusz használatát. A császárság korában valósággal gyárilag készítették a könyveket és egy-egy kedvelt író munkáját ezret is meghaladó példányszámban írtak le a kiadók. Eleendő a Pompei és különösen Herculánium ásatásainál előkerült papíruszokra hivatkozunk. Plinius is említi, hogy közkezen forogtak ábrákkal ellátott füveskönyvek, melyeket a másolók nagyon elferdítettek. Tudva azt, hogy a rómaiaknál milyen nagy számban készültek a könyvek, nem gondolhatunk egyébre, mint arra, hogy ezek az ábrák patronok segítségével készültek s éppen ezért lehettek oly torzak és hibásak. Másképpen azt sem tudnók megmagyarázni, hogyan kerülhettek oly nagy számban forgalomba az egyiptomi és a római festményekkel ellátott könyvek.

Plinius említi, hogy Varro *Hebdomáit*, melyek a latin ókor legnevezetesebb nagyságainak életét tartalmazták, hétszáz arckép díszítette. Ezeket a meglehetősen hű képmásokat egy Kisázsziából, Cyziából Rómába került nő, Lala készítette. Kr. e. az első évszázadban. Nem sokat tudunk az ókornak erről a kiváló tehetséggel megáldott asszonyáról. Lala képei valódi értéket jelentettek, akár pergamentre, akár elefántcsontra rajzolta, kortársai gazdagon fizették arcképeit, melyek kizárólag római nőket ábrázoltak. Csupán Varró kedvéért vállalt magára egy másirányú munkát is: a *Hebdomáknak* képekkel való díszítését. Tekintve, hogy nagy számban kellett az arcképeket készítenie, — hiszen Plinius szerint ezeket a nagy embereket Varro az egész világgal megismertette —

segédeszközök híján nem lett volna képes ekkora munka elvégzésére és ezért az «inventum Varronis»-nak nevezett eljáráshoz folyamodott. Plinius ismerteti a könyvfestészetnek ezt a módját, de, sajnos, kissé homályosan. Mégis úgy lehet értelmezni, hogy egyforma arcélt ábrázoló patronok segítségével rajzolta fel az arcokat és azután ecsetjével adta meg mindegyiknek a jellegét. Sőt, még valószínűbb, hogy a patronok segítségével nem is Lala vonta meg az arcképek körvonalait, hanem másodrendű festőkre bízta ezt a gépies munkát, a művészno ecsete csak életet, jelleget adott az egyforma arcoknak.

Plinius különben nagylelkűnek, nemesnek találja Varro vállalkozását, mellyel hétszáz hírneves embert akart halhatatlanná, tehát csaknem az istenekkel egyenlővé tenni, azért, hogy képeiket megőrizze az utókor számára.

Másik, a *Hebdomákhoz* hasonló munka volt a Kr. e. első században élt Pomponius Atticusnak, Cicero barátjának *Imagines* című könyve, mely híres férfiak életrajzait tartalmazta. Atticus mint kortársai műveinek terjesztője volt nevezetes, és tudjuk, hogy e munkák sokszorosításához számos rabszolgáját használta. Seneca *De Tranquillitate animae* című munkájában ugyancsak képekkel díszített könyvekről beszél.

Ezeokról a tömegesen előállított munkákról kicsinylően emlékezik meg Martialis azzal a legkorábbi, pergamentre írott könyvvel kapcsolatban, melynek emléke számunkra fennmaradt.

Mily kicsi könyv s az egész nagy Vergiliust befogadja
És a legelső lap tükrözi arculatát.

Kitűnik ebből a két sorból, hogy a Vergilius képét viselő kiadás apróbetűs, kis alakú könyv volt. Tehát nem könyvtárba szánt, ékes, megbecsült papirusztekercs, hanem mindennapi forgatásra szánt munka. A rómaiak ebben a korban általában lenézték a pergamentet mint írásanyagot. Inkább csak írotáblákat, jegyzőkönyvecskéket készítettek belőle, miről az írást lemoshatták, letörölhették. A kiadók, ha nem gyakori forgatásra szánt, a kopásnak könnyen kitett munkáról volt szó, szívesebben másoltatták az írók alkotásait papiruszra,

mert jobbmódú ember lehetőleg csak ilyen tekerceket tartott könyvtárában.

A papírusz használatának közkedveltségéből következett a könyvfestészet hiánya. Ugyanis ez az írásanyag nem viselte el a vastagabb festékréteget, gyakori göngyölítés következtében letöredezett róla. De már a festék felrakása is nehézségbe ütközött, mert ha erősebben megnedvesítették, a papíruszlevél széjjelmállott. Természetesen nem szabad e kor könyvfestészetét párhuzamba állítani az egyiptomival, mely nem volt egyéb, mint színezett tollrajz és az egyiptomiak is többnyire csak halotti könyveiket díszítették, ezeket pedig csupán egyszer göngyölítették össze, hiszen sírkamrába szánták.

A római könyvfestészetet mégsem kicsinyelhetni, mert, ha nem ismerjük is számos és szép alkotását, még nem következtethetjük, hogy nem is létezett. Ha arra gondolunk, hogy Róma népe milyen nagy mennyiségben használta a pergamentet, — különösen Augustus korában — lehetetlen fel nem tételeznünk, hogy voltak szépen díszített, mestermunkával ellátott példányok is, csakhogy ezeket az idő múlása nem őrizte meg számunkra.

A Birodalom hanyatlásával Kelet mindinkább érvényesítette befolyását Róma fölött. A római birodalom keletről számos találmányt, szokást vett át és ezekkel együtt terjedt el a pergament általános használata is, melynek szembeszökő előnyei voltak a papírusz fölött. A kereszténység eljövetelevel egész könyvtárakat írtak át hártakötetekre. Szent Jeromosnál olvashatni, hogy Pamphilos nagy gyűjteményét, melynek papírusztekerceit az idő már igen megrongálta, nagy fáradtsággal két pap hártára írta át.

Felvetődik az a kérdés, hogy hol kezdődött a miniálás művészete: Rómában-e, vagy a Birodalom másik fővárosában, Konstantinápolyban, vagy talán Alexandriában, mely a császárság korában műveltségben vetekedett a Birodalom két fővárosával. Nehéz lenne eldönteni, mert hiszen csak emlékekről beszélhetünk, melyeket sokszor nem is egykorú források említenek.

BUDAPEST AZ ÓKORBAN.¹

Régen várta nagyobb érdeklődés régészeti mű megjelenését, mint az előttünk fekvő *Budapest története*-ét. Az utóbbi két évtizedben nagyon megizmosodott, európai hírű és tekintélyű képviselőkkel működő archaeológiánknak ez az első nagyszabású kísérlete a részlet-tanulmányok és jelentős emléanyag-publikációk alapján az egy-séges szempontok szerint történő összefoglalásra. Ennek a kísérletnek még növeli fontosságát, hogy mindjárt szép fővárosunknak őskori, ókori és népvándorláskori történetét adja elénk két pompás kötetben. Az előzmények nem hiányoztak e munka végrehajtásához. Attól kezdve, hogy a pannoniai archaeológiának alapítója, Schönwisner István megírta 1778-ban a flórián-téri hypocaustum ismertetését és megállapította, hogy a római városnak és táborhelynek, melyhez tartozott, a neve Aquincum volt, a leletismertetések és tanulmányok nagy serege foglalkozott Budapest őskorának, ókori és koraközép-kori történetének egy-egy kérdésével. Nem hiányoztak a szintetikus kísérletek sem. Talán elsőnek Hampel József próbálkozott meg *Aquincum történetének vázlatával* 1872-ben; munkáját a régebbi irodalom lelkiismeretes felsorolása jellemzi, de egyébként nagyon is töredékes és teljesen mellőzi Budapest őskori történetének ismertetését, amihez akkor a leletek és az előmunkálatok még teljesen hiányoztak. Az első összefoglalás érdeme Salamon Ferenc nevéhez fűződik; több szempontjában még ma is értékes műve, sajnos, töredék maradt és mindössze előkészítés egy «jövendőbeli érdekesebb és mesteribb történelmi rajz előállítására». Ezután már csak *Budapest műemlékeit* adták ki összefoglalóan Buda és Pest egyesítésének félszázados fordulója alkalmából Lechner Jenő szerkesztésében, neves tudósok közreműködésével. Ebben Kuzsinszky Bálint foglalta össze röviden

¹ *Budapest története*. Szerkeszti Szendy Károly. I. *Budapest az ókorban*. Két részben. Írták munkatársaikkal Tompa Ferenc, Alföldi András, Nagy Lajos. Budapest, 1942. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 8°, XXIII + 868. I., XCLVII táblával, 43 szövegközi képpel és 7 térképpel.

Aquincum történetét a város emlékei alapján. Ugyancsak Kuzsinszky Bálint írta meg a Szilágyi Sándor-féle *Millenáris történelemben* Fröhlich Róbert és Nagy Géza társaságában a magyar föld római foglalás előtti, a római uralom alatti és népvándorláskori történetét, ahol azonban Budapest területének vonatkozó leleteiről és történetéről csak a nagy egészbe beágyazva kapunk képet, a prehisztóriai rész is csaknem teljesen hiányzik és inkább a görög és római íróknak a magyar föld őskorára vonatkozó földrajzi, helyenkint misztikus történeti feljegyzéseinek összeállítására törekedtek. E csak időnként felbukkanó szintetikus kísérletekkel szemben egész légió azoknak a leletközléseknek, részlettanulmányoknak száma, melyek a főváros őskori leleteivel, római kori történetével és maradványaival, valamint népvándorláskori emlékeivel foglalkoznak, azokat adják közre, ismertetik és méltatják.¹ Az *Archaeologiai Értesítő*, a *Budapest Régiségei*, *Budapest Várostitörténeti Monográfiái*, *Tanulmányok Budapest Múltjából* mind ennek a szintézisnek előzményeiül tekinthetők gazdag anyagukkal.

Mindenképpen érettnek látszott tehát az idő egy «Budapest történeté»-nek megírására. Annál is inkább, minthogy ez a régi múltból a mai nemzedékre «maradt örökség», amint ezt Szendy Károly is írja a mű előszavában. A Főváros történetének megírását Budapest közönsége mindig a saját feladatának fogta föl és kívánta megvalósítani. A nagy, négy kötetre tervezett, de időközben nyolc kötetre nőtt munka előzményeit, elindulását és tervezetét *Szendy Károly* polgármester ismerteti említett előszavában lelkesen és meggyőzően. és bizonyára nagy öröme telt benne, amikor e szép program megvalósulásának beszélő tanúbizonyságaként az első kötet két részben kikerült a nyomdai gépek alól. Az az áldozatkészség és akarat, amely a polgármester előszavából az olvasó felé sugárzik, reményt gyújt bennünk, hogy ennek a szép feladatnak megvalósulását, «Budapest történeté»-nek elkészülését a mostani nehéz és nyomasztó idők sem fogják megakadályozhatni, és hamarosan előttünk lesz a tervezett főváros-történetnek mind a nyolc kötete, melyben a magyar régészet, történetírás és művészettörténet magának és Budapest kultúra-szerető polgármesterének állít majd hatalmas, «aere perennius» emléket, de egyúttal hirdetni fogja Budapest közönségének páratlan bőkezűségét és áldozatvállalását, melynek íme, sok egyéb kulturális feladatának teljesítése közben erre a tisztán tudományos feladatra

¹ L. A *Fővárosi Nyilvános Könyvtár budapesti gyűjteményének bibliográfiai munkálatai V. kötetét: Aquincum irodalma*, 1939., mely ez irodalom idáig legteljesebb összefoglalását adja.

is jutott pénze és ideje. Szendy Károly polgármestert a tudós írókon kívül a kötetnek megjelenésében Némethy Károly tanácsnok, Péczely Béla főjegyző és Kelényi Béla Ottó főkönyvtárnok odaadó segítése is támogatta.

Annak az előszóban vallott és igen helyes elvnek megfelelően, «hogy Budapest történetét ma csak kollektív alapon, a különböző korszakok szakembereinek együttes munkájával lehet megírni», az egyes korok és ezeken belül a különböző fejezetek megírását más és más szakemberre bízta a szerkesztőség. *A település földrajzi viszonyait és az őskort* a paleolitikumtól a késő vaskorig Tompa Ferenc írta, a római kort Alföldi András és Nagy Lajos, a *Vallási élet Aquincumban* című fejezet Nagy Tibor tolla alól került ki, míg *Aquincum helyőrségét* Szilágyi János ismerteti meg velünk, végül a *Budapest a népvándorlás korában* című fejezetet László Gyula írta. A gondosan és sokféle szempont szerint szerkesztett név- és tárgymutató megint Szilágyi János szorgalmát és pontosságát dicséri.

Tompa Ferenc röviden, szinte szűkszavúan ismerteti a főváros településének földrajzi viszonyait és inkább a jegyzetekben felsorolt művekhez utasítja a geológiai és klimatológiai viszonyok iránt különösebben érdeklődőket. De a kötetben mindenütt keresztülvitt elvként már itt megállapítja, hogy a «helytörténeti kutatás nem szorítkozhatik egy-egy zárt terület adatainak feldolgozására, hanem azokat a helyrajzi határokon túlmenő összefüggésben kell szemlélnie.» Az őskör idejéből a főváros területén és annak közvetlen környékén ezidőszert nem mutatható ki semmiféle emlék, az emberi település első nyomaival a fiatalabb kőkorban találkozunk. Egyébként is ez a kor, amelyben megvetik az emberi művelődés alapjait; ekkor mutatkoznak a földművelés, az állattenyésztés, és a különféle anyagot megmunkáló (bőr, fa, kő, csont, szövés-fonás) háziipar kezdetei. Ekkor jelennek meg a lakóházak, lakótelepek és temetkezési helyek is. Mindezek eredményezik, hogy ekkor kell feltételeznünk a népek kialakulásának időpontját is, melyeket írásos emlékek hiányában megnevezni nem tudunk; «a település, temetkezés és életmód azonossága, valamint az egyidőben egy bizonyos összefüggő területen hasonló formában jelentkező emléktanyag alapján azonban közöttük kultúráköröket állapítunk meg» és így vizsgáljuk az azokban képviselt kultúrákat. Ezeket a kultúráköröket vagy sajátos kultúrjavaik, vagy pedig egy-egy fontosabb lelőhelyük nevével jelölik meg. Tompa részletesen ismerteti ezután a szalagdíszes kerámia kultúráinak Budapest településtörténetében való jelentkezéseit, közöttük a páratlan fontosságú békásmegyeri és tabáni telepek maradványait, majd

a bádeni kultúra telephelyeit, de egyúttal lelkiismeretesen beszámol a kultúrák minden Budapest területén és közvetlen környékén előforduló szórványleletéről is, úgy hogy szinte megelevenedik előttünk ezeknek a kultúráknak fővárosunk helyén való elterjedtsége és összevegyülése. A rézkort a bodrogkeresztúri és a harangalakú edények kultúrájának emlékei jellemzik, melyeknek teljes felsorolását és méltatását kapjuk a rézkor művelődéstörténeti fontosságának alapos méltatásával. Ezután a bronzkor négy periodusának emlékeit sorolja elő és méltatja Tompa, hogy a korai vaskor és a késő vaskor emlékeinek és leleteinek ismertetésével zárja Budapest őstörténetének leírását. Ezekben a korszakokban tudjuk először ethnikumszerűen is megkülönböztetni a magyar föld őslakosságát, elsősorban a thrákokat, azután az illireket, akik a dór vándorlást valamivel megelőzőleg kerülnek a Dunántúl és az Alpeselek vidékére, valamint a szkítákat és a keltákat, akikkel be is zárul azoknak a nagyobb népcsoportoknak behatolása Pannoniába, amelyek a római hódítás előtt foglaltak ott helyet. De Tompa ért hozzá, hogy a holszegényesebb, hol gazdagabb emlékanyagot érdekesen elemezze, ismertesse, közöttük főleg azokat az emlékcsoportokat, melyeket általánosan «magyar földi»-eknek ismernek mindenfelé. Szép lapok jutnak a korszakok gazdag ékszer- és kincsleleteinek, melyek közül különösen az angyalföldi, ma már világhírű aranyleletet írja le részletesen. Fejtegetéseiből a korszakok kultúrája és élete csaknem egész teljességében tárul elénk és egyúttal meggyőződünk ennek az életnek sokrétűségéről, viszonylagos gazdagságáról és arról, hogy a hozzájuk kapcsolódó problémáknak megoldását a magyar föld leletei nélkül ma sehol senki el nem képzelheti. A magyar Kárpát-medence már ebben az időben is egyik gócpontja a kultúrának, nemesak felvevő, hanem igen gyakran kezdeményező központja, ahonnan kultúrák ágaznak el, sugároznak ki közelebbi és távolabbi területek felé. Hogy ezt ilyen világosan és érthetően fejti ki előttünk Tompa, azért különösen hálásak vagyunk neki.

Gazdag képanyaggal kíséri magyarázatait mindenütt, előadása lendületes, sokhelyütt szinte magával ragadó. Tanulmányát sok jegyzettel teszi a szakemberek számára még értékesebbé. De feltűnt valami Tompa jegyzetei között: az a sok, eddig publikálatlan anyag, mely íme, rendkívül fontos szerepet játszik a hazai föld kultúrtörténetének kifejlésében és felépítésében, s amely ennek ellenére többkevesebb éve mégis feldolgozatlanul hever a múzeumok raktáiraiban. Minden múzeumnak elsőrendű kötelessége kell hogy legyen ezeknek az eddig közzé nem tett ásatási eredményeknek sürgős, vagy legalább

is a lehetőség adta mennél előbbi közzététele, mert minden múzeumi vezetőnek és munkásnak intően hangzik fülébe Theodor Wiegand mondása: «Eine Ausgrabung ohne Veröffentlichung ist nichts». Inkább kevesebb ásátást, de amit végzünk, azt röviden, lényegében ismertetve azonnal hozzuk a tudományos nyilvánosság tudomására, hogy mennél előbb átmenjenek azok az élő régészet vérkeringésébe, ne maradjanak elfeledten és kihasználatlanul a múzeumi raktárak porosodó polcain. Tompa Ferenc szép tanulmánya alapja lehet a Kárpát-medence őskorát összefoglaló nagy munkának.

Ezután következik a római kor tárgyalása, mely a műnek természetszerűleg a legterjedelmesebb része. (138—779. l.) I. fejezete az eraviszkuszok népével foglalkozik, de e mellett megfelelően tájékoztat a dákok kárpátmedencei uralmáról és a bojok népének magyarországi betelepedéséről. Idézik Tacitus véleményét az eraviszkuszokról, aki szerint ezek, akár a szomszédos ózok, pannoniai, tehát illir eredetű nép voltak. Településükre és életükre fontos dokumentumokkal szolgálnak nagy tömegben és változatos minták után vert pénzeik, melyeket igen nagy mennyiségben találtak és «amelyek a Kr. e. I. századnak páratlan helyi kultúrbizonyosságai». A Budával szemben fekvő pesti oldal új urai a császárkor elejétől kezdve sarmata törzsek lettek, hiszen Esztergomtól le Kostolácig «ripa Sarmaticá»-nak nevezték a rómaiak a Duna bal partját. De ezeknek nagy törzsén, a jazigokon kívül a főváros szomszédságában helyezkedtek el a nyugati germánuság körébe tartozó quádok is. A továbbiakban pontos képet kapunk a Kr. u. I. század népmozgalmairól és a rómaiaknak a szomszédságban fel-feltűnő népekkel való állandó harcairól, valamint a Kr. u. II. században lejátszódott jazig-szvéb-markomann háborúk lefolyásáról és eredményeiről. Ezeket a lapokat Alföldi András írta, aki a Pannoniára vonatkozó legújabb, nagyrészt saját kutatásainak összegezését adja, de egyúttal remekül érvényesíti a történelmi forráskritika módszereit a római és görög auktorokkal szemben. Állítjuk, hogy a legteljesebb mértékben felhasználta ezeknek a pannoniai történelemre vonatkozó feljegyzéseit, melyeket azután alátámaszt és megerősít a leletekből levonható tanulságokkal. Hosszú éveknél állandó, megszakítás nélküli kutatása tette lehetővé Alföldinek, hogy szinte hézag nélkül, folyamatosan írhatta meg a rómaiak első két évszázadának igen mozgalmas és rengeteg küzdelemmel tele történetét, helyesbítve az eddigi írók sok félreértését vagy elírását. Ezután Nagy Lajos veszi át a szót és szélesen, részletes képen rajzolja meg az eraviszkusz kultúrájának budapesti és környékbeli emlékeit. A főtelep kétségkívül a Gellért-hegy volt, hol ennek a törzs-

nek megerősített nagy «oppiduma» állott. Ennek erődfalaiból máris ismerünk részleteket, bár részletes feltárásuk a Citadella épülete miatt eddig nem volt lehetséges. Ellenben a tabáni ásátások az utóbbi két évtized alatt feltárták ennek a törzsnek egyik ipari gócpontját, mely különösen a kerámia területén alkotott jelentékenyt és marandót már a római hódítás előtt is, majd később is, amely időkből Resatus mester volt a tabáni eraviszkuszok fazekas-céhének elismert feje, akinek eredeti tehetségről tanúskodó munkáival sokfelé találkoztunk. De a fazekasság mellett, úgy látszik, sajátos tehetségük volt az eraviszkuszoknak a kőfaragás mesterségére; Nagy Lajos jónéhány emlékét sorolja fel ennek a különös ízű szobrászatnak, és nem maradtak el a bronzművesség terén sem. Mindezeket a fejtegetéseket Nagy Lajos a leletek legjavának bemutatásával képekben is illusztrálja és így valóban elevenen rajzolja meg az eraviszkuszok gazdag tehetségű népének kultúráját és életét. Ezután ismét Alföldi veszi át a vezető szerepét Aquincum történetében, és világosan elénk rajzolja ennek a nagy és jelentős központnak, légió tábornak és helytartói székhelynek a helyzetét a római világban. Aquincum helye kivételes volt Pannoniában. Mindjárt a megszállás első idejében idekerülhetett egy lovas-csapat és mihamarabb állandó, kőből épített tábor fogadhatta be az idevezényelt megszálló csapatokat. Elősegítette ezt az eraviszkuszoknak virágzó és kiterjedésben is jelentékeny telepe, továbbá az, hogy az eraviszkuszok már korábban megismerkedhettek a rómaiakkal a Kr. e. I. évszázad nagyforgalmú kereskedelmének lebonyolításában, úgy hogy a rómaiakban nem idegeneket láttak, hanem régebbi ismerősöket. Ez és a helybeli lakosság nagy kultúra felvevő képessége lehetett az oka a benmszülött lakosság bámulatosan gyors romanizálódásának, ahol a helyi színezetet inkább a nők (!) őrizték meg jellegzetes és a római divatot nem követő ruháikban és ékszereikkel, míg a férfiak sokkal jobban akklimatizálódnak viseletben is az új világhoz. Alföldi reámutat arra, hogy ezek a római határszélen fekvő végvárosok tulajdonképpen Róma régi alkotmányának és szervezetének példája után indultak. Itt is a kettősség és az évenkéntiség jut kifejezésre a két, évenként választott duumvirben (polgármester), de a többi tisztségek is hasonlóak a Rómában lévőkhöz. A polgárság a decuriones, a tanácsviseltek rendjéből, azután a különböző egyesületekbe tömörült polgárságból állott. Ezek között az augustales szervezete egyike volt a tekintélyesebbnek és a lakosság második osztályának tekinthető. Ezeknek tulajdonképpen a császár isteni tiszteletének ápolása volt a tiszttük. Azonban lényegében ezzel a szervezettel olyan elemeket vontak be a város

életébe, amelyek születésüknél fogva bár nem vehettek részt az önkormányzatban, mégis volt kedvök és főleg tehetségök városuk javáért kisebb-nagyobb áldozatokat hozni». A lakosság többi részét pedig a különböző kollégiumok fogadták be, amelyek az életnek legváltozatosabb területein működő egyéneket fogták egy-egy testületben össze, és részben foglalkozás vagy származás szerint különböztették meg magukat, részben egyszerűen vallásos vagy temetkezési egyesületek voltak. Mindezeket a társadalmi osztályokat megint csak Róma mintájára bizonyos válaszfalak különítették el egymástól. Aquincum pedig idők folyamán, ellenére azoknak a csapásoknak, melyek a közben lezajló háborúk alkalmával érték, egyre fejlődött. Értékes láncszem lett abban a nagy összekötő vonalban, mely a birodalom északi és keleti határait összekötötte. A Gallia-Germániát a Balkánnal összekötő útnak egyik főállomása, kereskedelme virágzó, ipara messzeható, népessége jelentékeny. Az itt folyó élet azonos volt, csak kevésbé fényes, mint Rómáé vagy más itáliai nagy városé. Igen helyesen idézi tehát itt Alföldi Petronius híres leírását Trimalchió lakomájáról, mert az olvasó ennek segítségével mintegy betekintést nyer az itteni mindennapi életbe, akármilyen nagy földrajzi távolság választja el Petronius Puteoliját Aquincumtól. Mondanom sem kell, hogy Alföldi ebben a részben is értékesíti az auctorok legapróbb adatrészleteit a pannoniai kutatás érdekében, de lelkiismeretesen felhasználja az Aquincumban végzett ásatások régészeti eredményeit is, amikor Aquincum társadalmának és városi életének ezt a részletes képét megrajzolja.

A II. részben közelebbről ismerkedünk meg Aquincum topográfijával, vallási életével, temetőivel és a temetkezés módjaival, melyek koronként más-más divatot mutatnak, katonai helyzetével és helyőrségi csapataival, a családi és társadalmi élet emlékeivel, a művészeti maradványokkal, a gazdasági élet beszédes tanúbizonyosságaival. A topográfia kérdését Nagy Lajos a legújabb ásatások eredményeinek felhasználásával adja elő. Pontosan elválaszthatjuk egymástól a katonai és a polgárvárost, melyek között több mint másfél kilométer távolság volt. Mindkettőt fal vette körül. A kettő között a mai Szentendrei-út mentén sírokat találtak és ott futott a polgárvárosnak és a katonavárosnak egyaránt vizet vivő aquaeductus. Részben ásatásokból ismerik, részben az adatokból következtetve állapították meg a katonaváros területét, határait, falainak fekvését és a tábor kapuinak helyzetét. Néhány épületet is lokalizálhattak; a legátus (helytartó) palotája a mai hajógyári szigeten épült eredetileg, később azonban hátrábbvitték a többször átépített

táborban nyugatabbra, minek oka Nagy Lajos szellemes következtetése szerint az lehetett, hogy a Duna ekkor szakította el a mai Hajógyári-szigetet a szárazföldtől. A tábor praetoriumát az óbudai Főtéren lévő kincstári épületben keresik, a leletek alapján joggal. Az ennek közelében fekvő nagy fürdő egyik termét, mely legrégebben ismert kiásott része Aquincumnak, még Schönwisner István tárta föl. A Miklós- és Majláth-utcáknál találták meg a tábori kórházat, a valetudináriumot. A Szél-utca és Bécsi-út között terült el a táborváros polgári települése, a cannabae, ahol a «*veterani et cives Romani consistentes ad legionem II adiutricem*» laktak. Tehát veteránok, markotányosok, kereskedők, árusok, olyan emberek, akik a hadseregből éltek és akikre a hadseregnek éppen foglalkozásuknál fogva szükségese volt. A város déli határán feküdt a nemrégien kiásott és példászerűen rekonstruált II. amfiteátrum. Az északabbra fekvő polgár város romjait az ú. n. Papföldön, a régen kiásott I. amfiteátrummal együtt jól ismerjük. Nagy Lajos ezeket is pontosan leírja, hogy azután az Aquincumból kivezető utak helyének és irányának megállapításával zárja a fejezetet, melynek legnagyobb értéke, hogy benne először kapjuk meg azoknak a topográfiailag nagy-jelentőségű ásatásoknak összefoglalását, amelyek Aquincum katonai és polgár városáról való ismeretünket rengeteg új adattal gyarapították. Aquincum vallási életének kaleidoszkopikus tarkaságáról Nagy Tibor számol be egy bőszeges fejezetben. A bennszülött illir-kelta lakosság istenei eredeti alakjukban már alig-alig tűnnek föl, az «*interpretatio Romana*» ezekben a saját isteneivel rokon alakokat kereste és találta föl, s azok a római korszak alatt római néven, római habitusban jelennek már meg. Silvanus (az ősi Pan, akinek nevéből származtatják Pannonia nevét is), a Silvanák, Diana, Suleviae, Epona és mások kultuszaikkal tárkitják a római birodalmi istenek kultuszát, melyek élén Juppiter, Juno, Minerva, Mars, Hercules, Dionysos, Neptunus, Aesculapius, Apollo, Fortuna, Nemesis és a Lares haladnak. Mindegyiknek több-kevesebb emlékét ismerjük Aquincumból szobor és fogadalmi-kő vagy oltár formájában. A Genius-tiszteletnek számos emlékét is megtaláljuk és különös hely illette a császárkultuszt, melynek egyik pannoniai központja éppen Aquincum volt. Ennek főápolója az évenként tartott concilium, a tartománygyűlés, melyen a tartomány főpapja, a «*sacerdos arae Augusti nostri Pannoniae inferioris*» elnökölt és ő vezette a császár «*salusá*»-ért bemutatott áldozatok, körmeneteket, játékokat. Nagy Tibor Aquincum papi szervezeteit, továbbá azokat a testületeket is bemutatja, amelyeknek feladatai közé az itteni vallási élet ápolása is tartozott. De e mellett

a keleti kultuszok varázslásokkal, misztikus szertartásokkal telített miszteriumvallásainak az emlékeit is megtalálták Aquincumban. Mithras, — akinek a polgárváros területén eddig 4 templomát hozták napvilágra, közöttük a legnagyobbat, melyet egy Symphorus nevű egyházközségi vezető alimentált, úgy látszik, bőkezű ajándékokkal. éppen Nagy Tibor ásta ki két esztendővel ezelőtt, — Attis, Magna Mater, Dea Syria és Baltis, Juppiter Dolichenus, a dumai lovasisteniségek egyaránt bírtak hívekkel Aquincum lakói között. Különösen Mithras kultusza lehetett nagy és jelentős, kinek éppen a legutóbb kiásott templomáról állapítja meg Nagy Tibor, hogy az a IV. század végeig fennállhatott. Ezután Nagy Lajos mutatja be az aquincumi temetőket; ismerteti a temetkezési szokásokat, az elégetést, a hullatemetkezést, a szarkofágokban való temetést, azután érdekes rajzokban kísérel meg a sírépítmények képzeletbeli képeinek bemutatását előkerült maradványaik és alaprajzaik alapján. Különösen az aranyhegyi árok családi sírboltjaiban találtak gazdag mellékleteket (szép üveganyag került elő belőlük). Szilágyi János ismerteti ezután Aquincum helyőrségének évszázadokon át megállapítható változásait. A megszállás a Kr. e. I. század végén történt, de állandó tábort csak a Kr. u. I. század első évtizedeiben kaphatott a város. A légiók közül a legtovább és legállandóbban a II. segédlégió állomásozott Aquincumban, míg az itt átmenetileg vagy tartósabban időző segédesapatoknak, álláknak és cohorsoknak, száma meglehetősen nagy. Vannak közöttük germán, thrák, pannon, alpesi, numida, mór, szír stb. csapatok. Három világrész akkori népessége volt képviselve a római birodalomnak e végvárában, akik a katonák éppen nem egyhangú életét élték. Ezeknek idejét még a viszonylagosan békés állapotok között is elfoglalta a szolgálat, mely nemcsak határbiztosításból, a csempészek ellenőrzéséből, hanem mindenemű közművek (út, híd, tábor, vízvezeték és egyéb épületek) építéséből és állandó karbantartásából állott. Szilágyi a fennmaradt sok aquincumi katonasíremlék és fogadalmi-kő feliratából lebilincselően rekonstruálja előttünk a csapatok és az egyes katona életét, mutatja be a csapatok tisztjeit, altisztjeit és munkakörüket, úgy hogy csaknem a római birodalom hanyatlásának végeig teljes képet kapunk Aquincum katonai életéről. Jól és szépen megírt fejezet, melyben Szilágyi először teszi közzé a saját kutatásainak eredményeit, melyeket már évek óta folytat Aquincum és Pannonia hadtörténelmének teljes tisztázása végett.

Ezután *Családi és társadalmi élet* gyűjtőcím alatt ismét Nagy Lajos ismerteti Aquincum életét. A családban érdekesen keverednek

össze a különböző tribusokból származó elemek a helyi lakosság egvedeivel; nagyon figyelemreméltó a matrimonium justumból és a concubinatusból származott gyermekeknek helyzete a római jog szerint, melynek ereje itt a provinciában is csorbítatlanul érvényesült. Látjuk a sok sírfelirat adatai között egy-egy családnak emelkedését; szorgalommal és szerencsével lám a II. segédlegió veteránjának az unokája a városi tanács lovagrendre emelt tagja lehetett. Beszámolót kapunk Aquincum egészségügyi viszonyairól is. Ismerjük a város orvosait és az adatokból tudjuk, hogy a rómaiak éppen úgy megbecsülték a város gyógyfürdőit, mint mi. Hogy a római életet annyira jellemző fürdőhasználat itt is mennyire megvolt, bizonyítja a 7 katonai és a 6 polgárvárosi fürdő, ez utóbbiak közül kettő magánfürdő volt, tehát a tehetősebb lakosság otthonában sem nélkülözhetle a római életnek ezt a fontos tényezőjét. Azután az iskoláztatásról olvasunk adatokat; a közöttük említett és görög pedagógust ábrázoló gagát szobrocska azonban aligha lehetett idevaló termék és így első-sorban mint «nipp» jön számításba. Nagy Lajos érdeme, hogy rámutatott egy itteni helyi «költői irodára», mely, úgy látszik, sírversekkel látta el Aquincumot és környékét. Egy szarkofág sírversében azóta Révay József a szókezdő betűkből kiolvasta egyik versfaragónak a nevét is: «... LUPUS FECIT». Persze nem valami jelentős emlékei ezek a római költészetnek, de mint helyi emlékek nagyon érdekesek és a város életének jellemző részletét adják. A zenei élet is fejlett lehetett. Egy sírfelirat szerint Sabina — akinek ura maga is zenész, a II. segédlegió viziorgonistája volt — azért maradt meg Aquincum népének emlékezetében, mert sokszor orgonált előttük és különben is kedvesen énekelt és a lantjátékban is tanult volt. Különben éppen a zenének köszönheti Aquincum egyik világraszóló emlékét, a viziorgonát, melyet igen ügyesen restauráltak és meg is szólaltattak a tudományos világ nagy érdeklődése mellett. Olvasunk azután a tűzoltó-szervezetről, melyben a collegium fabrum et centonarium jártak elől, melynek polgárvárosi laktanyáját fel is tárta az elmúlt években az ásó. Végül a szórakozások legrómaibb formájáról, az amfiteatrális játékokról számol be Nagy, ismertetve azoknak helyeit: a polgárvárosi és a katonavárosi amfiteátrumokat, valamint berendezésüket.

A *Művészetek* című fejezetben Nagy Lajos első sorban az építészetéről beszél. A templomokról, főleg a mitraeumokról és a cella trichoráról, erről a jellegzetesen ókeresztény épületről, a középületekről és az eddig, sajnos, gyér számban napvilágra került villaépítkezé-

sekről kapunk beszámolót. Sajnos, sem a magánházakról, sem általában a fennmaradt építészeti maradványokról (oszlop- és pillérfők, építészeti faragványok) nem kapunk áttekintést, pedig ezek tették volna teljessé ezt a fejezetet. A falfestés, a stukkódíszítés és a mozaik-készítés emlékeit tárgyalja azután a szerző, aki a pannoniai művészet ezen ágaival már két évtizede behatóan foglalkozik. A szobrászatról szóló részben először az importált szobrászati emlékeket ismerteti, azután tér rá a helyi szobrász iskolák maradványainak tárgyalására. Nélkülözzük Nagy Lajos tipologiailag teljes felsorolásában a pannoniai szobrászat helyi stílusának beható és részletekbe menő tárgyalását. Bizonyos, hogy az az iskola, mely egyebek között a Múzeum gyönyörű, erőteljes duzzadó «biká»-ját, vagy a töredékeiben is érdekes «Mithras-szobrot» (az újabban feltárt Mithraeum kegyszobrárt) létrehozta, a római szobrászat megszokott típusaihoz a megelevenítésnek és ábrázolásnak olyan képességeivel járult hozzá, melyek méltók arra, hogy végre egyszer alaposan kielemezzük és lényegét pontosan megállapítsuk. A pannoniai kőfaragó iskola számos emléken jelentkező mitológiai tárgyszeretetét (nálunk sokkal több mitológiai tárgyú relief maradt a római hagyatékból, mint bármelyik környező római provinciában) talán a kelta származással magyarázhatjuk, mert a galliai szobrászatnak emlékeiből kitetszőleg a kelta képzelet nagy szeretettel fordul a mitológiai tárgyak ábrázolása felé. Viszont azonban ennek a helyi, pannoniai plasztikának egészen mások az ismertető, mondhatnók stílusjegyei, mint akár a galliaié, akár a környező provinciáké, melyek közül még leginkább a rokonfajú nép lakta Noricum mutat rokonságot a pannoniaival tárgyban és stílusban.

A pannoniai szobrászat sajátos stílusjegyeinek megállapítása és összegezése tehát még a jövő feladata, ebben az aquincumi kőfaragó iskola műhelyeinek feltétlenül nevezetes szerep fog jutni, a tipológiai osztályozást és az emlékeknek egyes műhelyekre való elkülönítését több részlettanulmánya után Nagy Lajos ebben a könyvben nagyjából elvégezte. A fémművességről, az ötvösségről igen szép és jellemzően összefoglaló áttekintést kapunk a könyvben, de a legjobban sikerült az agyagművességnek, a kerámiának összefoglalása, melynek Nagy Lajos egyik legkitűnőbb ismerője; és nemcsak a különböző műhelyekkel ismerttet meg bennünket, hanem egyúttal az emlékeket is szótválasztja a műhelyek stílusa szerint és közben a gázgyári fazekastelep egyik vezető mesterében, Pacatusban a pannoniai agyagművesség egyik legexportképesebb képviselőjével is

megismertet bennünket, kinek munkáival messze Aquincum határain túl találkozunk nagyobb bőségben.

Ezután *Gazdasági élet* gyűjtőcím alatt ismét Nagy Lajos ismerteti meg bennünket az ipar és kereskedelem legfontosabb emlékeivel, melyeknek fontosabb forrásai még a feliratok és a domborművek között található szerszámábrázolások. Aquincumnak fa-, agyag-, kőfaragó- és építőipara lehetett a legszámottevőbb, de e mellett híresek voltak a pannoniaiak, mint fuvarosok és postások is. Azután a vámbevétel kezeléséről és különböző formáiról kapunk kis ízelítőt, hogy végül, Aquincumnak gazdasági kapcsolatait Itáliával, Nyugat-Európával, a közeli Kelettel, Egyiptommal és Szíriával ismerjük meg. Ezek a fejtegetések meggyőznek bennünket arról, hogy Pannonia egyik legfontosabb provincia volt a nagy római birodalomban, akár hadtörténelmi, akár gazdasági, akár művészeti szempontból is vizsgáljuk helyzetét a birodalom többi részeivel szemben.

Ezután ismét Alföldi András veszi át a vezetést Aquincum történetében és megismerteti bennünket Aquincum átalakulásának képével, melyen ez a város a III. és IV. század folyamán keresztülment. Állandó háború, állandó küzdelem a birodalom északi határainak épségben tartásáért, ez jellemzi a legjobban ennek a két évszázadnak a történetét. De közben — és ezt nagyon szépen és érthetően érzékelteti az olvasóval Alföldi — a pannoniai hadsereg harci szelleme és intaktsága egyik főpillérjévé válik az imperium Romanum békéjének és biztonságának. A pannoniai származású csapatok mind jobban hallatják szavukat, mind jobban kimutatják erejüket, és az gyakran a császárok trónrajuttatásában és onnan való letaszításában is érvényesül. A katonák előtt megnyílnak a legmagasabb méltóságokhoz vezető utak és elmondhatjuk, minden római legionárius magával hordta a marsallbotot. Közben Diocletianus, Augustus óta a legnagyobb antik államférfi és uralkodó, teljesen átformálja a katonai és közigazgatási szervezetet. Pannonia ezentúl más provinciákkal együtt egy nagy közigazgatási egység, dioecesis egyik részévé lett és ez alaposan megnyírbálta a későbbi időkre Aquincumnak jelentőségét. Mint legio-tábor is elveszti helyőrségének jelentékeny részét, melyeket a mozgó sereg egységei közé olvasztanak be a limes mögött. A városi közigazgatás is elveszti autonómiáját és mindinkább részecskéjévé lett a mindent elnyelő központi centrális hatalomnak. E közben a lakosság is sokban elbarbárosodik a sok idegen elemnek határvédő szerepre való alkalmazása által s a romanizált provinciából ismét barbárosodó tartomány lesz, mely már csak nyelvében

tartja meg latinságát. Ez szorosan összefügg a késő római védőrendszer jellegében beállott változásokkal, melyeket Diocletianus, majd Valentiniánus katonai reformjai okoznak és amelyekben egy már magát biztonsággal nem érző és kapkodó, állandóan új s új megoldásokat kereső rendszernek az eredményei, vészthozó — eredményei jelentkeznek. Ennek a későkori limesnek, határvédelemnek Aquincumban és a közeli környéken keresztülvitt változásait Nagy Lajos tollából ismerjük meg. Ugyanő ismertet meg bennünket Aquincum legjelentékenyebb keresztény emlékeivel és azzal a szereppel, amelyet az ókeresztélyenség játszott Aquincum életének a római birodalom összeomlása után való fenntartásában. Természetesen a népvándorlás zivatarai között ez a jelentőség nagyon elhalványult. A hun korszakon, majd az avar korszakon László Gyula vezetésével megyünk keresztül és ismerkedünk meg ezeknek emlékeivel, valamint Aquincummal azzal a szerepével, amelyet mind a hunnok, mind az avarok alatt kereskedelmi és gazdasági szempontból játszott.

A könyv a művelt nagyközönség számára készült, erre vall, hogy minden szerző iparkodott lehetőleg könnyedén és folyamatosan írni, de a jegyzeteknek minden fejezethez csatlakozó nagy tömege a tudós számára is az adatok nagy tömegét szolgáltatja nemcsak bizonyító anyagként, hanem további kutatásra és vizsgálatokra szóló serkentésül. A tájékozódást pedig megkönnyíti a bőségesen adott *Hely-, név- és tárgymutató*, mely ügyesen igazít el bármely felmerülő kérdésben.

Most még, miután az egyes fejezetek tárgyalása közben már megtettük néhány kritikai megjegyzésünket, a munka néhány apróbb hibájára akarjuk a figyelmet felhívni, remélve, hogy ezeknek a mihamar következő II. kiadásban már nyomával sem fogunk találkozni.

A szerzők egységes felfogással végezték feladatukat Aquincum története egy-egy szakaszának megírásában. De ez az egység egy-két pontban elhalványul. Az óbudai gázgyár területén előkerült kelta típusú kerek-templom, melyet sokszögű kerítés vett körül, a 376. lap szerint a Kr. u. III. századból való, míg a 393. lapon azt olvassuk, hogy az I. században épült és a Marcus Aurelius alatti germán-szarmata háborúk idejében pusztult el. Ismét több helyen Mogentianaeről úgy emlékeznek meg, hogy az ma Keszthely-Fenekpusztának felel meg, míg a 680. lap után adott térképen ugyanaz a Savaria—Aquincumi útvonal mentén, kb. a mai Tüskevár helyén fekszik. Tudjuk, hogy e kérdés még «sub iudice est», de talán lehetett volna erre a térképhez adott megjegyzésben pár szóval reagálni. Apró hibák

ezek, de az egység érdekében sürgősen korrigálni kell. Néhány értelmzavaró sajtóhibát is felfedeztünk. A 410. lapon «külön kultusza is van Minervának», kétszer szedetett. A 440. lap 67. sz. jegyzeténél «lásd alább — l : — j.», mind a lap-, mind a jegyzetszám kimaradt. A 464. lapon «is classe» helyett *in classe* olvasandó. A 475. lapon, «szomódi» helyett *szomori* a helyes. A 662. lapon «tripos» helytelen, bár nálunk nagyon belerögződött a használatba, helyette *tripus* írandó. A XCIV. tábla 5. képének felírásában «maenard» helyett *maenas* olvasandó.

Egyáltalában nem törekedtünk teljességre, csak felhívjuk a munka szerkesztőjének figyelmét a fentiekre, melyeket itt fel nem sorolt társaikkal együtt az új kiadásnál feltétlenül javítani kell.

Az illusztrációs anyag bő és változatos. Nagyon szép táblák teszik érthetőbbé a szöveget, de azért ezekkel kapcsolatban is szeretnénk néhány megjegyzést tenni. A táblák elosztása általában helyes és megfelelő. Éppen azért tűnt fel nekünk, hogy a CXII. táblán az 5. kép (Női állószobor maradványa, — helyesebben torzó) a többiekkel egyforma méretben van a táblára véve, holott a vele együtt közölt reliefeknél kb. kétszer magasabb. Ha különböző nagyságú tárgyakat helyezünk egy táblára, ügyelnünk kell, hogy az aránykülönbség így is láthatóvá váljék közöttük. A LXIX. tábla 2. képén az ábrázolás nem «camillus», amint ezt a 474. lapon mondják, hanem «kezében kosarat vivő asszony». A camillus az aedicula egy másik oldalán van, melyet azonban a munka nem közöl. A legtöbb hibát azonban a táblákra és a képekre hivatkozó utalások között fedeztük föl a munkában. Bennünket, akik a vonatkozó anyagot amúgy is ismerjük különböző publikációkból, ez természetesen nem zavart meg, de gondolnunk kell a kevésbé tájékozott olvasókra, akiknek az illető kép felkeresése bizony már nagyobb munkát jelent. Egy helyütt a 775. lapon a táblaszám egyszerűen ki is maradt a zárójelből (CXXX). Egyébként ebből is jegyezzünk fel néhány példát. A 336. lapon említett «Priamos-Achilles-Hektor» reliefet nem a XCIII. t. 3., hanem a LXXII. t. 2. képe alatt találjuk. A 329. lapon említett kép a CXIX. tábla helyett a CXXI. táblán található. Az 559. lapon említett LXXXI. táblán nincs 3. kép, helyette a LXXX. tábla 3. képe értendő. Az 591. lapon említett «dipinti» nem a megadott LXXXVII. tábla 4-5. képén, hanem a LXXXVII. tábla 4-5. képén található. A 615. lapon említett XCIX t. 1-2. számú képeit a C. táblán találjuk. A 704. lapon említett CXXIII. tábla helyett a CXXVIII. táblát kell keresnünk. De ezek mellett jónéhányszor el-

cserélték a helyes táblaszám megadása mellett a képszámot. Ezeket az apróbb, de olykor bosszantó hibákat a következő kiadásnál feltétlenül ki kell küszöbölni.

Mindez azonban semmit sem von le a mű nagy tudományos és történeti értékéből. A magyar régészet olyan nagyszabású szintézisre vállalkozott ebben a műben és olyan feladatot oldott meg a legnagyobb sikerrel, hogy érte mindazokat a legnagyobb dícséret illeti, akik annak létrehozásában résztvettek. Dícséretet érdemel az Egyetemi Nyomda is, mely szépen és ízléssel készítette el a köteteket.

A legnagyobb várakozással nézünk a további kötetek elé és adja Isten, hogy azok programmszerűen, semmitől nem zavartatva láthassanak napvilágot mindnyájunk igaz örömére és okulására.

OROSZLÁN ZOLTÁN.

SZALONNASÜTÉS.

Ó te szerencsétlen nagyvárosi kákabelű nép!
Pompásan terített pazar asztalnál fanyalogva
És étvágytalanul nézván mindig tele tálba :
Nem tudhatjátok ti, mit élvez a gazda a pusztán,
S azt se, hogy érzi magát, aki hozzá megy ki, a vendég.
Kis fáradsággal zsíros lakomát kap, amelynek
Kellemes emlékét jó íze legyezgeti benne!

Munka is, élvezet is, pihenésnek is ünnepi élmény
Künn a szalonnasütés, ha a módját érti az ember.
Mert könnyebb dolog egy népet kormányzani bölcsen,
Távoli harctereken fegyvert forgatni vitézül,
Bújni a sok tudományt, költőnek lenni, repülni :
Mint a tűzön nyársat forgatva pirítani szalonnát!
Nagy feladat ; de nagyobb kár lenne, ha visszariadnék.
Mintha e felhívás szólítana : Szállok az úrnak!
Nem lehet erre egyéb válasz, csak ez : Állok elébe!

Aki szalonnát süt, legelőbb tegye félre a gondját,
S fogjon a munkához bizakodva, derült nyugalommal!
Tűzhelyet úgy állít helyesen s kedvünkre a gazda,
Hogy szem elől sohasem téveszti a célszerűséget.
Jó félölnyi helyet szabván ki alapterületnek
Udvára végén, vagy valahol kertjének az alján :
Úgy árkolja körül, hogy a térdünk még beleférjen,
S béleltesse ki jól viharálló fűzfonadékkal.
Targallyat, rőzsét, venyigét hordasson a tűzhöz,
Persze olyant, aminek parázsát használni lehessen.
Ennek a munkáját ügyesebb béresfiu végzi ;

Az sem baj, ha csinos szobalány, aki tudja a dürgést.
 Itt vár készen a nyárs, hogy megkezdheessük a munkát :
 Kéznek ügyébe eső mogyoró-vessző a javából ;
 Meghegyezett végén kissé meg is edzve keményre,
 Rajta parányi pecek, hogy a sütnivaló le ne csússzon.
 Itt van a tányér is jó barna kenyér karajával :
 Ezt fogjuk mindjárt félig ropogósra pirítani.
 Van, ki a tányérhoz kicsi ágast tűz le a földbe,
 Mert neheze érik nyulkálva kezelni a nyársat :
 Városi kényelem ez, de akad hive künn a tanyán is,
 Mert hisz a kényelemért mindent megtenni okosság !

Jöjj immár, magyaros lakománk fejedelme, szalonna !
 Nem húsos, nem abált, füstnélküli, paprikamentes,
 Egy cseppet sem avas, noha így is ajánlja a hentes.
 Zsírosan és fagyosan piritásra való gyönyörűség !

A kiszemelt darabot hosszában húzzuk a nyársra
 S jól odarögzítjük megerősítvén a pecekkel.
 Nem sűrűn, de nem is mélyen behasítjuk a végét
 S oldalait, hogy elég felület juthasson a tűzhöz.
 Fel-felcsapkod a láng, jó lesz kikerülni a füstjét,
 Mert kifacsarja szemed s teleszórja korommal az arcod.

Izzik már a parázs, sorban leülünk a helyünkre.
 Lassan forgatjuk mellette, fölötte a nyársat,
 S a csepegő zsírt úgy hullatjuk alá a kenyérre,
 Hogy mennél kevesebb zsákmánya lehessen a tűznek.
 Hogyha nem óvatosan s gonddal jársz el, vagy a szomszéd
 Kontárságából zsírcsepp freccsent a kezedre :
 Férfiasan tórd el s nyalogasd : tied az, nem a másé !
 Áhítatos gonddal, megfontoltan cselekedjünk,
 Legfeljebb sikerült élccel könnyítsük a munkánk :
 Nézzen előre szemünk ! Lehet oldalvást is olyankor,
 Hogyha helyes, takaros hölgyet hoz előnkbe szerencsénk.

Lassan, tempósan, türelemmel a végire érünk.
 Akkor lesz helye majd fáradságunkra pihennünk
 S módosan élveznünk a verejték drága gyümölcsét :
 Hogyha a tűz parazsát végig-bizseregte szalonnánk.

Szélei rózsásak, s az egész darab úgy mosolyog ránk,
 Hogy remek illattal meg-megcsiklandja az ínyünk.
 Jaj, ha elégeted azt, vagy félnyersen hagyod abba :
 Semmit sem használnsz vele sem másnak, se magadnak !
 Aki ügyes, mester-címet visel ; aki ügyetlen,
 Vagy két balkezes az, vagy a sütnivalója hiányos.
 A zsírtól átjárt kenyeret sózzuk meg azonban
 S finoman érintsük gyöngéd fokhagyma gerezddel,
 Mert hagyományszerűen csakis így adjuk meg a módját.
 Ezt a remek pecsenyét a parázs mellett falatozva,
 Majd a kulacs fenekét keresőn az egekre tekintve
 Oly lakomát kaptunk, aminél a király se különbet !

És amikor lakománk végén felharsan a nóta
 Szittya vitézekről, sárig tartó szerelemről :
 Képzetelem szárnyán multunkba, jövőnkbe csapongva
 Messze Kelet véres pusztáira röppen a lelkem.
 Ott kell megtönnünk sorsunk végső veszedelmét,
 Ott ítél rajtunk ezer évnek utána a végzet !
 Győzni fogunk, ha vitéz fiaink tábortüze mellett
 Ily vérré váló lakomák emléke sugárzik,
 S módjuk van hozzá, hogy az emléket ne hiába,
 Sőt inkább erejük növelő bőséggel idézzék.

Hadd csillogjon a nagy lélek ragyogása szemükben,
 Hadd törjön fel a nagy virtus lobogása szívékből ;
 Hadd tüzesítse kemény akarat letiporni az ellent,
 Hadd vigye fegyvereit diadalra az ősi vitézség !

Százsor jaj minekünk, ha csak álom a vágy, a reménység,
 S férfias áldozatunk a reményt nem váltja valóra !
 Ott küzdjön velük egy-sorban hadakozva a lelkünk,
 S tűrjük az itthoni bajt felemelt fővel, bizalommal !

Szép fiatalságom, ragyogó emléke a multnak :
 Adj a szavamba erőt, ha erőm nem több is a szónál !
 Így a szalonnasütés, amikor belepezsdülsz a vérünk :
 Nem henye régi szokás, de nemes patinájú örökség !

SZEMLE.

A kétezeréves Genf.

Tanulmány a magyar-genfi kapcsolatok történetéhez.

I. Hunok és rómaiak.

Genf történetét a helyi történetírás attól az eseménytől számítja, mely Kr. e. 58 tavaszán a Rhône hídján játszódtott le. Julius Caesar a galliai légiók élén ott állotta útját a helvetusoknak és onnan vetette vissza őket a hegyek közé, ahol megalakult *Helvetia*.

Svájc ennek az eseménynek köszönte nevét és létrejöttét.

Félezer évvel azután Aëtius római hadvezér volt az, ki Galliát a Rhône vonaláról a hunok ellenében védelmezte és ennek az eseménynek, mint alább látni fogjuk, már magyar kapcsolatai sem ismeretlenek.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy Gallia nemcsak azt a provinciát jelentette, amelyet Julius Caesar meghódított, hanem azt a nagy országot, hová a rómaiság, Itália pusztulása után, a barbárok ellen visszavonulni készült.

Aëtius védelmezte meg azt a skandináv burgundok ellenében, akik észak felől, Belgium irányából támadtak és Gundahar királyukkal együtt húszezer halottat hagytak a csatatéren (485).

Húszezer halott abban az időben egy nemzet halálát jelentette. Aëtius is úgy vélte, hogy ki fognak halni a burgundok és, mint mondják, könyörületből adta nekik a maga örökségét, Szavóját. Így maradt meg a tragédia híre a történelemben (Burgunderuntergang), a mondában, a néphitben, az irodalomban és a zenében.

Az sem lehetetlen, hogy Aëtius azért vitte a burgundokat Szavójába, hogy elzárja velök Gallia keleti határát a hunok előtt. Az elzárás vonalát a források a Rhône és Saône folyók vonalára helyezik. Ebben az esetben tehát Aëtius a hunokat Itália felől várta, mint ahogyan meg is találhatók a hun vonatkozású nevek az Alpok völgyeiben. Kézai krónikájának útvonala feltehetőleg az az útvonal, melyet a magyarok a kalandozás idején a hun hagyományok alapján használtak.

A római-burgundi kapcsolat klasszikus forrása Sidonius Apolli-

naris. a lyoni előkelő és gazdag római, korának egyik legfényesebb tehetsége, kinek Attiláról írt életrajzi művét kéziratban őrzi a zágrábi püspökség könyvtára. Ez az életrajz 1693-ban Genfben nyomtatásban is megjelent. Ugyanott jelent meg 1774-ben Corneille *Attila* című tragédiája. ott 1748-ban Montesquieu műve a törvények szelleméről, melynek szerzője Attilának volt egyik legnagyobb tisztelője.

Attila genfi kultuszának egyébként érdekes emlékei maradtak.

A hunok útvonaláról mindössze csak sejtjük, hogy Genfen kellett áthaladnia, mert hun emlékek vannak délen az Alpokban és északon a Saône felé. Ugyanilyen emlékek állapíthatók meg a Rhône felső folyása felől a Saône irányában is, a vásáraitól híres Chalon felé. Hogy ezeken az útvonalakon maradtak-e hun emlékek, azt a tudomány vitatja, de a hun tudat emlékei kimutathatók a nyomukban jött magyarok kalandozásaiban és a burgundok mondakincsében is. A Gallia déli részeiből a Száva—Duna irányában haladó út ugyanis ősidőktől kezdve használt útvonal volt.

II. Az első Burgundia.

A burgundoktól alapított első Burgundia (443—534) jelentős azért, mert nyomait a mai napig semmiféle hódítás nem tudta el-tüntetni és mert a burgundi mondakincs a mai napig él. sőt még mindig távol van a végleges rendszerezéstől.

A népvándorlaskori Burgundia királya Genfben székelt. Zsigmond nevű királyát Genfnek Carouge nevű részében koronázták meg. Ő volt az, ki Szent Péter tiszteletére katedrális épített Genfben; annak építését folytatta Nagy Károly és az alapja a mai katedrálisnak. A királyt az egyház később szentjei közé iktatta, földi maradványait pedig Zsigmond király Váradra vitette és Szent László székesegyházában temette el, ahová később ő maga is temetkezett.

Ha Zsigmond burgundi királynak veje volt Nagy Theoderich és ha ő maga mint barbár király (rex) bizánci megerősítéssel (*patrikios*) székelt Genfben, akkor feltehető, hogy kelet felé. Bizánc irányában is voltak kapcsolatai.

Zsigmond magyar király egyébként nagy tisztelője volt véd-szentjének és ő maga is felkereste Genfet, hol az uralkodott.

A burgundi mondakincs ismerete főként azért zavaros, mert a monda anyagát a burgundi földön megfordult szomszédok, az alemannok és a frankok, szertevitték, más területek és népek kincseivé tették vagy másutt öntötték formába. Csak lassan jöttek rá a kutatók arra, mit egyébként ma sem vallanak általánosságban, hogy a

korai középkor epikus anyagát közös forrásra kell visszavinni és hogy az út minden irányból Burgundia felé vezet. A Waltharius-ének, a Nibelungének és a hun-monda esetében ez a közös burgundi eredet irányadó.

Az a terjeszkedés, melyet a kutatás Attila halála után a burgundok javára ír, fölötte kis területre szorítkozott. Ha viszont nem pusztán területi terjeszkedésre gondolunk, akkor nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk annak, hogy Chlodvig frank király Genfből vette nőül a burgundi király leányát, Chlotildot; annak is, hogy a Burgundiával szomszédos, nála hatalmasabb frank királyság vette át annak politikai örökségét. Azzal együtt azonban átvette a burgundi mondakincsét is, mert az frank közvetítéssel állapodott meg belga területen és Worms körül, a Rajna mellett. A Genf irányából Worms és Tongres felé vándorló burgundi mondakincs azonban frank változatban is megtartotta hun és dunavidéki vonatkozásait.

A nyugat felé való terjeszkedést kétséggkívül a frankok állították meg, mert azok viszont Burgundián keresztül Itália felé igyekeztek. A rhône-menti sírokban kevés burgundi csontvázat találtak, még kevésbé ismerjük azonban a burgundok déli kapcsolatait, melyeket a *patrikos* cím sejtetett. A keletrómai császár ezeket a kapcsolatokat értékelte akkor, amikor 576-ban Susát és az Alpok vonalát a frankoknak engedte át.

III. A frank uralom és következményei.

A frankok teljes mértékben kihasználták Chlodvig házasságának előnyeit, mert szemmeláthatólag Chlotild királyné örökjogában keresték az alapot Burgundia meghódítására.

Nagy Theoderich tehát súlyos hibát követett el, mikor a burgundok ellen a frankokkal szövetekezett, mert röviddel halála után a burgundok állama is megszűnt és Burgundia Frankóniába olvadt.

A frank uralomnak nemcsak az lett a következménye, hogy a burgundok mondavilága frank szűrőn keresztül jutott az utókorra, hanem az is, hogy frank hatás alkotta meg Fredegarius krónikáját.

Hogy Fredegarius és a vele hasonló nyelven író Aethicus éltek-e és burgundiak voltak-e, az háttérbe szorul a zavar mellett, amelyet krónikaik azzal keltettek, hogy az arra kalandozó «magyarok fiatal állatok húsát szerették»; a mondatból ugyanis későbbi másolók elhagyták az állat szót és így keletkezett az a ráfogás, hogy a magyarok emberhússal éltek. A hibás szöveg napjainkig él és minden

magyarelles támadásnak végső alapja. A lombardiai Paulus Diaconus már azt állította, hogy a burgundokat Attila irtotta ki, holott a pusztítás a frankok műve volt. Ők adták a kalapács nevet Martell Károlynak, aki nem a szaracénokat verte meg Narbonne mellett, hanem a burgundokat a Rhône völgyében. A frank hatalomnak az Alpok vonalán való megjelenése és Itália felé való előnyomulása, Burgundia megszállása és a burgundok elnyomása voltak következményei Chlodvig házasságának.

A burgundi ellenállás vele szemben külön latin nyelvet alakított ki, melyet később provenszál nyelv néven ismertek. Ugyanez az ellenállás nyilvánult meg abban is, hogy a burgundok és a velök kapcsolatban élt alemannok Attilának rokonszenves, a frankok pedig ellenszenves képét adták át az utókornak.

IV. A második Burgundia.

A frank hatalom érvényesülésében az Itália felé vezető út éppen olyan fontos volt, mint az, mely az Alpok északi és déli vonalán haladt a Dunamedence felé, hol ebben az időben az avarok éltek.

Igaz, hogy az avarok nyugati kalandozásairól nincsen tudomásunk, de van arról, hogy kisugárzása egyformán érezhető volt északon a morva, délen a horvát vidékek felé. Ha Nagy Károly addig nem ismert katonai felkészültséggel vonult ellenök, akkor feltehetjük, hogy tartott támadásuktól nyugat felé, de azt is, hogy az avarok nyomában megtelepedett magyarok a frank birodalom gyengülését arra használták fel, hogy a hunok nyomán és az avarok helyett ők jelenjenek meg Galliában.

A frank birodalom felbomló részeiben a Karolingok szerezték meg magoknak a hatalmat és lassankint az a felfogás alakult ki, hogy törvényes uralkodó csak Nagy Károly ivadéka lehet, illetőleg hogy a vele kimutatható rokoni kapcsolat az, amely valamely uralkodót törvényesít és neki a többiek között elismerést szerez.

Így volt Karoling az is, akit 888-ban a rhône-menti Saint-Maurice-ban Burgundia királyává koronáztak. Nem lakott ugyan Genfben, de ott építette meg Szent Viktor egyházát, amely a többi Viktor-egyházakkal együtt a burgundi hagyományokat képviselte Marseille és a németalföldi Xanten között (Viktor-Siegfried).

A burgundi Karolingok ellen Berengarius friauli őrgróf az Arnulf császárral szövetséges magyarokat vitte magával és így történt, hogy a magyarok Arnulf szövetségében Itáliába, Berengarius szövetségében pedig az Alpokig eljutottak. Mivel ugyanakkor nyugat

felől a szaracénok is megjelentek, az Alpok völgyeiben olyan háborúskodás vette kezdetét, mely a korabeli krónikákat annyira megzavarta, hogy magok sem tudtak különbséget tenni az idegenek között. Az kétségtelen, hogy az ottani lakosság keresztény, a szaracénok pedig moszlimok voltak; ebben az esetben azonban azokat, akiket pogányoknak hívtak, magyaroknak kell tartanunk, mert azok ebben az időben még nem voltak keresztények. A szaracén szerecsen elnevezés is e harcok mellett bizonyít, mert az ebben a formában francia, olasz és magyar vidékeken ismert elnevezés, nem egyszer családnév.

Ha valóban találtak ott a magyarok hun telepeket, akkor feltehetőleg egybeolvadtak azokkal. Mindenesetre nem állottak meg az Alpoknál, hanem a források szerint Galliába is eljutottak. Erre nézve különösen fontos az, hogy Genf mögött, a Rhône és a Saône vonalán, ugyanazon a vonalon állottak meg, amelyen Aëtius Galliát védelmezte és hogy nyugat felé azon az útvonalon haladtak, amelyet Kézai megjelölt: Besançon (Bizantion), Chalon (sur Saône), Belvezer (Belvider) és Katalónia felé, amit a Catalaunum elírás jelent.

Van a kérdésnek egy homályosabb, de fölötte érdekes részlete: a magyarok megjelenése a burgundi mondákban, magyarok és burgundok elkeveredése a frankokkal barátkozásuk az alemannsváb törzsekkel. Erre nézve csak a burgundi-piemontei Novaleses és az alemannsváb Sankt Gallen viszonyára kell hivatkoznunk, meg arra, hogy a burgundi Karolingok magok is sváb eredetűek voltak.

Welf Rudolf burgundi király leányát a Berengariustól megvakított Karoling császár, a viennei udvarban élő Vak Lajos vette feleségül. Fia és utóda, II. Rudolf szintén sváb hercegnőt vett feleségül és ettől a legendás Berta királynétól született fia, Konrád, már a német király udvarában nevelkedett. Vak Lajos második felesége azonban bizánci hercegnő volt és fia, Károly, ezért vette fel a Konstantin melléknevet, mert őt tekintették atyja jogán császárnak 962-ben elkövetkezett haláláig.

Nagy Ottó, a németek királya Károly-Konstantin halála után vette fel a császári címet és szakította meg a magyarok összekötéseit Gallia felé a német hatalom olasz orientációja. Burgundia örökségét Adelhaid burgundi királyleány szerezte meg neki, kit Nagy Ottó már előbb feleségül vett. Hogy a német-olasz viszonylatból kirekesztett magyarokkal mi történt, azt homály fedi, de nem lehetetlen, hogy azok a burgundi Karolingok, a szavójai és az alboni

grófok, apró államaiban érvényesültek. Ide tartozik az a barátságos magatartás is, melyet a magyarok iránt a burgundi viszonylatokat kelet felé továbbépítő alemannok, svábok a bajorokon keresztül tanúsítottak. Ide Pilgrim passauai püspök szerepe, a burgundi mondanácsnak a magyarokkal való egybeforrasztása, ide Konrád burgundi király Gizella nevű leányának a bajor herceggel, Gizella leányának pedig a magyarok fejedelmével kötött házassága.

V. A provenszál ellenállás.

Attól kezdve, hogy a frank II. Konrád császár Burgundiát 1033-ban megszállotta és hogy a frankok nyomában a francia hatalom is a Rhône felé közeledett, kezdetét vette a provenszál ellenállás. Annak kétféle megnyilatkozását ismerjük: a provenszál nyelv és irodalom felvirágzását a troubadour-költészetben és a Szentírás különböző fordításait az Alpok között. A végén a kettő egybeolvadt és a XIII-dik század elején az Alpokból elterjedt eretnekségnek a franciáktól való leverését vonta maga után. Genf mindkét mozgalomhoz közel volt: a provenszál költészetéhez is, a valdensok felekezetéhez is. Azt, hogy ez utóbbiak között hun-magyar leszármazottak is voltak, nem árulják el a források. Balkán felől jött bolgár-görög papok mindenesetre voltak közöttük és ebben az esetben Bizánc kezét is fel lehet ismernünk a dologban. Barbarossa Frigyes német császár mindenesetre felhasználta őket, Beza Tivadar pedig Genfből kereste fel utódaikat, hogy összefüggést keressen a waldensek, az angol Wycliffe és Kálvin reformációja között. Ebben az összefüggésben a források nem árulják el annak a ténynek a magyarázatát, hogy miért éppen magyar területen honosodott meg a kálvinizmus. Azt sem, hogy ha volt kapcsolat a burgundok és a hegylakók szabadságküzdelme és Genf szabadságharcai között, ez a szabadságerzet volt-e hatással magyar területen.

Közelebbi adatokat találunk arra vonatkozólag, hogy a Kézaitól megjelölt útvonalon került Magyarországra III. Béla felesége, Margit francia hercegnő, Inre felesége, Konstancia aragóniai hercegnő és II. Ulászló felesége, candalei Anna francia királyi hercegnő. Az útvonal tehát Burgundia bukása után is használatban volt.

Mindezek az események nem érintették lényegesen Genf belső történetét, mert az egy szabad birodalmi városnak volt a története; annál jobban hatottak Genf környékén, ahol a német és francia hatalmak egymással érintkeztek. Genf közvetlen közelében olyan események folytak le, amelyek a magyar történelem szempontjából

is fontosak voltak, de melyeket azért nem említünk meg, mert nem szolgálnak anyagául a genfi-magyar érintkezésnek, a város és Magyarország közvetlen kapcsolatainak.

VI. A harmadik Burgundia.

Közvetlen kapcsolat emlékei Genf és Magyarország között luxemburgi Zsigmond idejéből vannak, aki 1395 óta Magyarország királya volt, 1410-ben pedig német-római császárrá lett és ebben a minőségében védelmezőjévé Genf kiváltságainak és függetlenségének.

Zsigmond főfeladatának a török hatalom megtörését ismerte és összeköttetései útján sikerült a hatalmakat nagyobb segélycsapatok küldésére bírni. Előkelő helyet foglaltak el az idegen kontingensek között a burgundiak, ideértve Szavóját és Genf vidékét is. A császár minden alkalmat megragadott, hogy a nyert segítséget viszonzozza. 1412-ben, Budáról alapította meg Torino egyetemét; 1416-ban Genfen át, hol a hálás polgárság, melynek szabadságát megújította, tüntető szívességgel fogadta, Szavójába utazott és Szavója grófját hercegi rangra emelte. Genfnek használt az a rendelkezése is, hogy Piemonte fejedelemséggé alakult, mert így a szavójai gróf terjeszkedési vágyát Genf helyett Itália felé fordította. Később a vidék egyik leghatalmasabb hűbérurát, János chaloni grófit egész Arelatum területén helyettesévé tette (1421), tehát hosszú időn át nem tévesztette szemei elől a régi burgundi területeket. Ő maga nagy tisztelője volt Burgundiának, így nevezték egyesek burgundi Zsigmondnak.

Zsigmond politikáját a Hunyadiak folytatták és így történt, hogy Mátyás király lebeszélni törekedett Merész Károly burgundi herceget arról a tervről, hogy megtámadja Svájcot, mellyel Mátyás Habsburg Frigyes császár ellen kívánt szövetkezni. Tudjuk, hogy Mátyás Beatrix nápolyi spanyol hercegnőt vette feleségül; Beatrix fivére, Frigyes nápolyi herceg maga indult Merész Károlyhoz, hogy annak leányát feleségül vegye és a dolgok menetére kedvező befolyást gyakoroljon. A burgundi herceget azonban nem sikerült visszatartani Svájc megtámadásától s ebből származott Burgundia pusztulása. A herceg két csatában mindent elveszített és 1476-ban a morati csataterőről Frigyes kíséretében menekült Genf város irányában. Az események súlya megviselte idegeit. Mikor arról értesült, hogy XI. Lajos király nővére, a szavójai herceg özvegye, ki neki akart segíteni és Genfben lakott, a szomszédban tartózkodik, a genfi országúton gyermekeivel együtt elrabolta. XI. Lajos nem az az ember

volt, aki elfeledte a merényletet és alig szenved kétséget, hogy ez az eset alkotta meg azt a francia-szavójai érdekközösséget, amely azután Genf városának függetlenségét bizonytalanná tette.

Egyelőre a szavójai befolyás érvényesült, pedig a város mindenképpen kedvébe járt a hercegnek, kinek birtokai körülvették. Nagy pompával fogadta Miksa császár leányát, Margit főhercegnőt, mikor az férjéhez, Philibert szavójai herceghez utazott 1501-ben. A korán elhalt hercegnek a szomszédos Bresse területén, Bourgban épített sírja fölé Margit művészi alkotásokban gazdag katedrális emelt, melynek kartonjait Dürer Albert készítette.

A francia király meg a szavójai herceg csapatai egymás elől kívánták megszerezni Genfet, a polgárság azonban egyforma örömmel látta elvonulni mindkettőt, mert szabad kívánt maradni. Ennek a régi provenszál szabadságszeretetnek volt a legnagyobb korabeli képviselője Bonivard Ferenc, a chilloni vár foglya.

VII. Genf, a menekültek városa.

Régi szabadságainak élvezetében a város menhelyévé lett a mozgalmas idők üldözöttjeinek, akik között a legnagyobb, Kálvin János francia földről menekült és Genfben telepedett meg.

Ettől kezdve az ő védelme alá helyezkedtek a különböző országokban üldözött kálvinisták, de Genf lett a szellemi központjává mindazoknak az országoknak is, hol a kálvinista egyház került uralomra. Ezért kerültek az 1909-ben felállított emlékműre az európai kálvinizmus kiváló férfiai, közöttük Bocskay István erdélyi fejedelem.

A nyugat felé vezető útvonal, melyen valamikor a magyarok Katalónia felé haladtak, ettől kezdve Genfben végződött, hol szép számmal jelentek meg Kálvin magyar tisztelői. Az első volt 1545-ben Belényesi Gergely. Kálvin genfi akadémiajának első magyar hallgatója volt 1566-ban Szikszai Bálint, a második Thury Mátyás. Ha Telegdy Miklós ajánlotta Bezának 1566-ban Paksi Mihályt, akkor Telegdynek lehetett valami összeköttetése a genfiakkal, mert 1573-ban Beza maga írt neki levelet.

1570-ben jelent meg Genfben az első magyar munka Szegedi Kiss István tollából, 1584-ben a második, Laskói Csókás Pétertől. Az előbbi munka négy kiadást ért meg és ez mutatta elterjedését.

Ebben az időben hallotta Szenczi Molnár Albert Genfben franciául énekelni a zoltárokat és fogamzott meg benne a gondolat, hogy magyarra fordítja őket. Így készült el a fordítás Marot Clément francia szövege alapján és terjedt el Magyarországon (1596).

Most egy kis szünet következett, mert a szavójai herceg támadó hadjáratot indított a város ellen. A támadás ugyan nem sikerült (*escalade*, 1602), de azután a franciák tervezték a város megszállását. IV. Henrik és Richelieu ismételt tervei azonban szintén csak tervek maradtak; a diadala kálvinista Genfet illette meg, amely függetlenségét megtartotta.

Nem hallgathatjuk el Kálvin ellenzékének megemlítését sem, mert annak jelentős kapcsolatai voltak Magyarország felé.

Az első ellenzék a katolikus egyház volt, melynek hívei Genfet minden oldalról körülvették és amely különösen a páduai egyetemen szervezkedett Kálvin hatása ellen. Igaz, hogy Páduából ment Genfbe Skaricza Máté is (1570), aki később az alföldi magyarság körében hirdette a kálvinizmust, de ott végzett Szalézi Szent Ferenc is, aki Genf püspöke volt és maga is megjelent a városban, hogy Beza Tivaddal, a genfi egyház burgundi szervezőjével beszélhessen. A kálvinista Beza és Possevino Antal jezsuita páter egyformán tanulmányozták a piemonti hegyvidék eretnekeit, akikben Beza a kálvinizmus elődeit kereste, Possevino pedig térített közöttük. Azután lett meghitt emberévé Báthory Istvánnak, aki szintén Páduában tanult. Pádua és Genf egyetemein végzett még a kálvinista Enyedi György is.

Kálvin másik ellenzékét az olasz unitáriusok alkották, akik a hegyvidék régi eretnességét a kálvinizmusnál is radikálisabb irányban fejlesztették. Vezetőik a saluzzói Biandrata (Blandrata) György, a világlátott Socino Lelio Asinari, a pápák rokona, és ennek unokaöccse, Socino Fausto voltak. Genfből kiszorulván, szerepük Erdélyben vált fontosabbá.

Külön meg kell említenünk az erdélyi fejedelmeknek azt a törekvését, hogy a görög-keleti románuokat megnyerjék a kálvinista hitnek. A mozgalmat Bethlen Gábor kezdeményezte és nagy segítségére volt neki Lukares Kyrillos görög patriárka, kinek kálvinista színezetű görög keleti kátéját Genfben is kiadták (1633). Munkájának görög kéziratát a genfi könyvtár őrzi. Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy Lukares Páduában tanult és ott kortársai Possevino, Szalézi Szent Ferenc voltak; hogy ő maga is megfordult Genfben és hogy Bethlennel együtt ő is a kálvinista hatalmakra és a hugenottákra támaszkodott. Így kerül elénk a hugenotta Rohan herceg, kinek megbízásából Talleyrand Károly Erdélyen át utazott Moszkvába. Erdélyben hosszú megbeszélést folytatott Bethlen Gáborral, Moszkvában pedig Bethlen és a hugenották leveleit Lukares tolmácsolta oroszul a cár előtt.

Ugyanígy használta fel egyébként a genfvidéki hugenottákat a francia hadjáratban Szavójai Jenő herceg is, aki szoros barátságot tartott fenn Leibnizzal. Leibniz viszont a delfti Grotius Hugónak. a genfi eszmék legnagyobb hollandi képviselőjének volt a tanítványa.

Meg kell említenünk, hogy a Ruyter hollandi admirálistól megszabadított magyar gályarabok Genfen át kerültek haza és átvonulásuk idején Turetini Ferenc üdvözölte őket. Az 1777-ben Genfbe látogató József császárt pedig az ott tanuló magyar ifjak, élükön Saussure Horác Bálinttal.

Voltak a Genfbe menekült hugenották között kiváló művészek, akiknek magyar vonatkozásai említésre méltók. Ilyen volt Arland Antal Jakab, kinek híres miniatürejei között XIV. Lajos. Nagy Péter és Cromwell képei mellett megtaláljuk Rákóczi Ferencét is. Ilyen volt Liotard János István, aki Mária Teréziát magyar öltözetben festette meg, a legnagyobb magyar rend. a Szent István-rend adományozásának szertartásán.

VIII. Montesquieu és Rousseau.

A menekültek tömegét a hugenotta üldözöttek alkották, nagyrészt férfiak, akik genfi nőket vettek feleségül és ennek folytán a város képe teljesen átalakult. Genf csak abban őrizte meg jellegét, hogy új lakosai a szabadság és függetlenség eszméinek harcosaivá lettek. Nem is voltak az idegenek mind polgárok, mert a franciaszavójai nemesség jelentős számban volt képviselve közöttük. Ilyen volt az a Saint-Saphorin, aki a magyarországi hadjáratokban Szavójai Jenő alatt harcolt. Genfből kerültek Magyarországra Saussure Cézár feljegyzései Rákóczi Ferenc utolsó napjairól, melyeket a genfi Claparède Sándor juttatott el a Magyar Nemzeti Múzeumnak; 1909-ben magyarul is megjelentek.

Franciaország az európai háborúk befejezése után, 1715-ben szerződésben igyekezett korlátot vetni a genfi menekültek érvényesülésének és ennek volt visszahatása 1738-ban az az alkotmánylevél, melyről azt tartották, hogy az angol alkotmányjogi felfogásokat tükrözte. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy az 1688-diki angol forradalom Hollandia kálvinista fejedelmét, az orániai herceget, a rhónementi hugenották pártfogóját emelte uralomra és hogy ennek a kálvinista diadalnak a védelmét írta meg 1690-ben Locke János, aki a hatalomnak a király és a nemzet között való megosztását hirdette.

Nagy hatással volt e felfogás elterjesztésére az, hogy Locke

könyvét 1724-ben Genfben francia fordításban is kiadták. A polgárság különböző rétegei, az ősi genfiak, a régi és az új bevándorlók közt folyt harcokban ez a könyv csakhamar népszerűvé lett és valószínű háború folyt a különböző pártok között a különböző politikai felfogások körül.

Ebben az időben, 1728-ban látogatott el Pozsonyba Montesquieu Károly Lajos báró, ki ott látott először parlamentet. Csak azután utazott Angliába és onnan hazatérve, 1748-ban Genfben adta ki művét a törvények szelleméről (*L'esprit des lois*). Szemmeláthatólag elkerülte Franciaországot, ahol korlátlan fejedelmi abszolútizmus uralkodott, Genfben viszont hozzájárult a társadalmi osztályok és politikai pártok küzdelmének fellángolásához.

A genfi könyv hatása külföldön is nagy volt. Mikor Napoleon Potsdamba bevonult, meglepetéssel húzta ki Nagy Frigyes könyvét közül; mikor pedig a porosz király megjegyzéseit látta benne, a könyvet magához vette. Bécsben el volt tiltva, Pozsonyban viszont minden könyvkereskedésben kapható volt. Bessenyei György már 1778-ban sürgette magyarra fordítását. Török Zsigmond pedig 40 aranyat ajánlott fel a fordításra, de az még sem készült el, mert mindenki latinban olvasta. Annak alapján készítettek emlékiratot II. Józsefhez 1785-ben gr. Esterházy József, 1788-ban gr. Forgách Miklós használták fel adatait Bessenyei György és gr. Batthyány Alajos. A vármegyéek 1790-ben utasításul adták az országgyűlésbe küldött követeiknek, a Magyar Tudományos Akadémia pedig első feladatául a könyv lefordítását ismerte. Montesquieu tanítványaként volt ismeretes a Genfben tanult Pétzeli József és gróf Teleki Sámuel.

Ennek a könyvnek az alapján szólt hozzá a genfi politikai harcokhoz a genfi Rousseau János Jakab *Contrat social* című munkájában (1761), mely azt vitatta, hogy a főhatalom birtokosa és a nép egyenlőjogú szerződő fél.

Genfi értelemben az elmélet azt jelentette, hogy a jogaira féltékeny városi tanácsot a jogokat követelő széles néprétegekkel állította szembe, mire a könyvet elégették, szerzőjét üldözőbe fogták.

Rousseau könyvének első fordítója nem kisebb ember volt, mint Kazinczy Ferenc, az irodalmi megújulás vezére, személyes barátai közé tartozott a két gróf Teleki.

Az irodalmunk történetében ismertetett franciás iskola egyébként részben genfi, nem pusztán párizs-bécsi minták után dolgozott. Fekete György alkancellár 1781-ben Genfben adta ki *Mes rapsodies* című verskötetét.

IX. A restauráció és a forradalom.

Távolról sem következik az elmondottakból az, hogy a forradalom eszméi Genfből jutottak Magyarországra, mert Genf és Párizs között át nem hidalható ellentétet vezetett a francia forradalomnak az a törekvése, hogy a várost Franciaországba kebelezi. Ennek folytán Genf inkább a restaurációnak lett előkészítő helyévé, mint a forradalmi eszméknek és azok terjesztésének központjává.

Nem a forradalom érdekében, hanem azzal szemben írta meg művét a genfi De Lolme János Lajos az angol alkotmányról (1791), melyet gróf Széchenyi István magyarra készült fordítani. A fordítás töredékben maradt reánk (1824), de tudjuk, hogy hatása éppen úgy nagy volt, amint a genfi Constant Benjaminé, kinek nevéhez az alkotmányos élet helyreállítása fűződött, valamint Madame de Staëlé, ki az európai ellenállás egyik szellemi vezére volt. Napoleon növekvő aggodalommal nézte Montesquieu hatásának fellángolását és bár személyesen is megfordult Genfben, a várost a maga ellenségének tartotta, mert az az ő hódító politikájával szemben a maga függetlenségéhez ragaszkodott.

1814. december 30-dikán Bubna tábornok vezérlete alatt osztrák csapatok szállották meg a várost és véget vetettek a francia uralomnak. A csapatok jelentékeny része magyar ezredekéből állott és így a magyarok is hozzájárultak ahhoz, hogy Genf 1815. újév napján ősi alkotmányrendjét ismét visszaállította. Bubna csapatai Gex felől vonultak be, Napoleon visszatérése után, 1815-ben Frimout herceg csapatai a Simplon felől jöttek. Ebben a második osztrák seregben is nagy számmal voltak magyar kötelékek.

A restauráció korszakának Genffel kapcsolatban főként egy vonatkozása érdemel említést: a romanticizmus.

A romantikus idők emlékeként maradt reánk annak a romantikus szerelemnek az emléke, melynek hőse Liszt Ferenc. Párizsból Genfbe szöktette Marie d'Agoult grófnőt és 1835—36. Genfben tartózkodott. Ott született Blandine nevű leánya és ennek öröme írta *Cloches de Genève* című zeneművét. Genfi emléküket a genfi Bory Róbert és Guy de Pourtalès, valamint egy emléktábla örökölte meg.

Nem volna teljes e megemlékezés, ha meg nem említenénk Liszt barátai közül gróf Nigra kiváló diplomatát és Madame Adamot. Genfben Sismondi Simont, a történetírót, Pietet Adolf író és bölcselőt, Fazy James politikust.

A liberalizmus korában az 1848-diki forradalom száműzöttéi találtak Genfben menedéket.

Első sorban kell emlitenünk gróf Batthyány Lajos özvegyét, aki Magyarország vértanú-miniszterelnökének volt az özvegye és akit Ausztria császárával, Ferenc Józseffel szemben élő tiltakozásnak tekintettek. Róla mondták, hogy Kossuthnál is jobban ismerte a külpolitikai viszonyokat.

Vele volt kapcsolatban Horváth Mihály püspök és miniszter, aki már 1852-ben jött össze gróf Teleki Lászlóval és Klapka György tábornokkal, hogy a magyar ügyeket, közelebbről az emigráció programját megbeszéljék.

Teleki látogatásai futólagosak voltak, Horváth azonban Genfben maradt és ott telepedett meg. Már 1853-ban a hunok és magyarok nyomai után kutatott a Rhône felső völgyében, ahol Szalay László élt.

Genfben élt Horváth, Sionban megfordult Szalay; egyszerre fogtak hozzá Magyarország történelmének megírásához. Szalay műve lett alapjává a későbbi magyar történetírásnak, Horváth művei a magyar kortörténet alapját vetették meg.

Genfben a Szent Szövetség diadala és az oroszok beavatkozása fordította Magyarországra felé a rokonszenves érdeklődést, mert éppen genfi Dufour tábornok volt az, aki a Szent Szövetségnek svájci beavatkozását egykor fegyverrel hiúsította meg.

Fazy James, a Nagy Tanács tagja, már 1848-ban üdvözölte a magyar forradalmat, később pedig meghitt barátjává lett Klapka György tábornoknak, aki Genfben telepedett meg és szintén tagja lett a Nagy Tanácsnak.

Horváth Mihály genfi házában írta meg munkáit: 1864-ben a *Huszonöt év Magyarország történetéből*, 1823—1848 és 1865-ben a *Magyarország függetlenségi harcának története, 1848—1849* címűeket. A két munka nem kis hatást, mondhatnánk izgalmat keltett Magyarországon, ahová az első kisérdetett íveket már 1860-ban elvitte gróf Károlyi Gyula. Toldy Ferenc lelkesedéssel olvasott fel belőlük a pesti egyetemen és diadallal állapította meg, hogy megszületett a magyar kortörténet. D'Agoult grófné maga vállalkozott azoknak lefordítására.

A száműzött Puky Miklós 1856-ban nyomdát alapított Genfben és ő adta ki Horváth könyveit. Ő adta ki a magyar Kertbeny Károly művét is Genf történetéről 1862-ben; kár, hogy a városnak általa tervezett általános története már nem készült el.

A közeli Torinóban élő Kossuth Lajos is megfordult Genfben és levelezésben maradt Revilliod Gusztávval, Jókai fordítójával. Horváth művei azonban nem tetszettek neki, mert attól tartott, amit

nyíltan megmondott róluk Toldy Ferenc, hogy a genfi könyvek nagyban hozzájárulnak a megegyezés előkészítéséhez Ausztria és Magyarország között. Miután Kossuth, Klapka és Fazy terve, az Ausztria ellen indítandó háború előkészítése, az aldunai román fejedelemségekkel való szövetség, nem valósult meg, a kiegyezés valóban létrejött 1867-ben és a fentiek alapján alig szenved kétséget, hogy annak létrejöttéhez a genfi Horváth Mihály is hozzájárult.

Fazy és Revilliod mindvégig megmaradtak Magyarország barátainak, sőt azok számát megnövelte Amiel Henrik Frigyes, a költő és filozófus egyetemi tanár, Petőfi költeményeinek kiváló fordítója.

Amiel magyar történelemmel is foglalkozott és ebből látható, hogy a Genfben élt magyarok érdeklődést keltettek Magyarország multja iránt. A Sayous Péter András genfi egyetemi tanár fia, Sayous Edvárd az egész magyar történelmet feldolgozta (*Histoire générale des Hongrois*. 2 kötet. Párizs, 1878) és érdemei elismerésül a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta, genfi szülőházát pedig 1935-ben emléktáblával jelölték meg.

Megemlíthetjük e helyen azt is, hogy Horváth Mihály sokat tett Erzsébet királyné jóindulatának megnyerése körül, a királyné életét pedig Genfben oltotta ki 1898-ban egy merénylő tőre.

X. Az utolsó évszázad kapcsolatai.

Genf a huszadik évszázadban az érdeklődés középpontjába került, mert Svájc kezdettől kimaradt a nagy mérkőzésből, amely Európa hatalmait megosztotta.

Magyarország nem részesítette ugyan akkora figyelemben, mint azt a Magyarország felosztására irányuló propaganda tette, de a magyar egyetemi hallgatók egyesületének megalakulása 1906-ban (*Association des Etudiants Hongrois Hungaria*) és a Kálvin születésének 400-dik évfordulóján rendezett nagy ünnepségek Magyarországról való megemlékezésekkel gazdagították a genfi-magyar kapcsolatok történetét. Magyarországról tekintélyes zarándokcsapat látogatott Genfbe, a genfi egyetem előtt a kálvinizmus vezéreit megalkotó nagy emlékművön pedig helyet talált Boeckay István erdélyi fejedelem.

Az 1920-diki trianoni békeszerződés után gróf Apponyi Albert jelent meg Genfben, hogy a Genfben megalakult Nemzetek Szövetségének ülésin, mint a magyar népszövetségi delegáció elnöke, védelmére keljen hazájának. A szabadságára büszke Genfben tartotta

meg 1929-ben azt az előadását, amelyben a szabadságért küzdő Magyarország részére megfelelő helyet kért a független nemzetek társaságában.

Az elmondottak arról győzik meg az olvasót, hogy Genf és Magyarország között nemcsak az érintkezésnek, hanem a szellemi és érzelmi kapcsolatoknak is számtalan megnyilatkozása érdemessé teszi megörökítésüket. Liszt, Horváth, Klapka, Sayous és Apponyi emléktáblái, Bocskay szobra ezeknek a kapcsolatoknak maradandó emlékei.

Források és irodalom.

A genfi-magyar kapcsolatok áttekintését nyújtotta Olay F. : *Les relations de la Hongrie et de Genève*. Revue des études hongroises. XII. Párizs, 1934. 352—65., *Mosaïque des rapports historiques et littéraires entre Genève et la Hongrie*. Budapest 1936.

A hunok emlékeiről Fischer A. G. : *Die Hunnen im schweizerischen Eifischtal und ihre Nachkommen*. Zürich 1896.

Kálvin és a kálvinizmus magyar kapcsolatairól Choisy J. E. : *Les relations spirituelles entre Genève et la Hongrie protestante*. Nouvelle Revue de Hongrie. Budapest 1941., S. Szabó J. : *A Kálvint látogató magyar*. Protestáns Szemle XXI. Budapest 1909., Szél K. : *A genfi akadémián tanult magyarok névsora*. Sárospataki Közlemények 1902.

A XVIII-dik századbeli kapcsolatokról Baranyai Z. : *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII-dik században*. Budapest 1920., *Az első Montesquieu-fordítások*. Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest 1920., *Une visite hongroise chez Rousseau à Montmorency*. Revue des études hongroises. I. Párizs 1923., *Henri-Frédéric Amiel, traducteur de Petőfi*. U. ott V. Párizs 1927. Eckhardt S. : *L'Angleterre, Genève et la Hongrie*. Elaboration d'un système constitutionnel, 1748—1848. Budapest 1938., Rácz L. : *Jean-Jacques, Rousseau et ses amis hongrois*. Revue de Hongrie. Budapest 1911., *Graf Joseph Teleki und Rousseau*. Ungarische Rundschau. Budapest 1913., *Jean-Jacques Rousseau et la Hongrie*. Revue des études hongroises. II. Párizs 1924., *Rousseau János Jakab élete és művei*. 2 kötet. Budapest 1929., Tóth B. : *Rousseauista politikusok*. Budapest 1928.

A Genfen átvonult magyar ezredek (Markó Árpád ezredes úr szíves közlése alapján) a következők voltak : 1813—14. Bubna hadseregében a 2., 19., 32., 33., 34., 48 és 60. gyalogezredek, az 1., 3., 4., 6., 7. huszárezredek ; 1815. Bubna és Frimont hadseregében a 19., 32., 34., 37., 39., 48. gyalogezredek, az 5., 9. és 11. huszárezredek.

Lisztről Bory R. : *Une retraite romantique en Suisse*. Genf

1923., *La vie de France Liszt par l'image*. Genf 1936., Guy de Pourtalès : *La vie de Franz Liszt*. Párizs 1932.

A szabadságharc koráról Dezsényi B. : *Magyar-svájci szellemi kapcsolatok a szabadságharc idejében*. Budapest 1938., Chapuisat E. : *Le général Klapka à Genève*. Nouvelle Revue de Hongrie. Budapest 1936., Keresztszeghy Z. : *Notes biographiques relatives au séjour de Klapka à Genève*. La plaque commémorative Klapka à Genève. Budapest 1910.

Revilliodról Dezsényi B. : *Une lettre inédite de Kossuth*. Gustave Revilliod et la Hongrie. Revue des études hongroises VII. Párizs 1929.

Amielről Baranyai Z. : *Henri Frédéric Amiel, traducteur de Petőfi*. U. o. V. Párizs 1927., Radó A. : *Henri-Frédéric Amiel et Petőfi*. Revue de Hongrie. Budapest 1923. Szigethy V. : *H. F. Amiel traducteur*. Szeged 1929.

Sayous Edvárdról Kont I. megemlékezése az Akadémiai Értesítő 1900-diki évfolyamában, valamint Gyulai Pál emlékbeszéde. Azonkívül Chapuisat E. : *A la mémoire d'Edouard Sayous, historien de la Hongrie*. Nouvelle Revue de Hongrie. Budapest 1936., Nagy M. : *Sayous Ede emlékezete*. Budapesti Szemle 1931., Olay F. : *Un maître français de l'histoire hongroise*. Edouard Sayous. Budapest 1933.

A protestáns kapcsolatokról Olay F. : *Un grand ami de Hongrie. Alexandre Claparède*. Revue des études hongroises XII. Párizs 1934.

Gróf Apponyi Albertről Baranyai Z. : *Le Comte Albert Apponyi et Genève*. Nouvelle Revue de Hongrie. Budapest 1934.

Horráth Jenő.

IRODALOM.

Magyar politika a mohácsi vész után.

Bárdossy László: *Magyar politika a mohácsi vész után* (1943.)
380 l. Kir. M. Egyetemi Nyomda.

Bizonyára nem véletlen, hogy ezekben a komor időkben egyfelől a költő, dráma- és essayíró, másfelől az államférfi és diplomata — visszatekintve a Mohács utáni negyedszázadra — rövid idővel egymás után könyvet írt erről a gyászos korszakról.

Bárdossy László évtizedek előtt értékes pedagógiai tanulmányt írt, aztán mint diplomata és közíró dolgozott s az utóbbi években különböző ünnepi alkalmakkor bebizonyította, hogy a szónoklatnak és a tollnak egyformán mestere. Különösen akik a Legnagyobb Magyar születésének másfélszázados évfordulóján tartott ünnepi ülésen hallották őt, bizonyára nem felejtik el az ilyenkor szokásos beszédeket magasan túlszárnyaló megnyilatkozását.

Néhány héttel ezelőtt megjelent könyvében Bárdossy feladat gyanánt azt tűzte maga elé, hogy a politikai elhatározás helyességének ismervéül szolgáló elvek világánál nyomon kísérje «a mohácsi vést követő idők magyar politikáját: az elhatározások és cselekedetek egymásutánját abban a korban, mikor a magyarság két ellentétes világ között a legmélyebb erkölcsi és fizikai elesettségből darabokra tépett testtel és meghasonlott lélekkel inkább ösztönösen, mint tudatosan tapogatózott és botorkált vissza a nemzeti élet egysége felé. Az úton sokszor elesett, véresre zúzta magát, de újból és újból feltápáskodott; szeme azon a fénysugáron, amely a multból világított feléje, keze egyetlen hűséges útitársán: a kardon». (30—31. l.)

A kötet az 1526-tól 1551-ig terjedő évek politikai történetén felül tárgyalja az akkori idők diplomáciájának törekvéseit és botlásait; egyúttal államtudományi fejtegetéseket is tartalmaz és történetbölcséleti munka is. Erre a negyedszázadra vonatkoztatva, a szerző nemcsak magyar történetet ad elő, hanem olyan európai más álla-

mokban, sőt részben Ázsiában és Észak-Afrikában lefolyt történelmi eseményeket is, amelyeknek akkor kihatása volt Magyarország sorsára és jövődjére. Helyesen emeli ki (6. l.), hogy a «Valladolidtól Bagdadig vagy Tebrizig, a Tunisztól Geldernig cikázó villámok hatása akkor átvonaglott a magyarság testén». Természetes azonban, hogy elsősorban eléünk tárul «tragikus» nemzetünk ezeréves történelmének «talán legtragikusabb és tanulságokban leggazdagabb korszaka», «az örvénylő válságok ideje».

A történelmi eseményeket a szerző az államférfi és a tapasztalt diplomata éleslátásával vizsgálja, mérlegeli; bírálja az elkövetett hibákat, utal a szomorú tanulságokra is.

A külföld szempontjából sok részletet olvasunk V. Károly császár nagy kiterjedésű birodalmának, továbbá egyfelől I. Ferdinánd római királyságának, másfelől I. Ferenc francia király országának, valamint az ozmán birodalomnak történetéből.

Mind a világeseményeket, mind a magyarországi és erdélyi történéseket a szerző a hazai és külföldi forrásoknak beható tanulmányozása, felhasználása, egyúttal értékelése alapján tárgyilagosan, híven, néhol részletezően adja elő. Rendszeresen, gyakran hivatkozik magyar, latin, német, francia és angol nyelvű kiváló történelmi munkákra; elmondja, hogy levéltárakban nem kutatott, de felhasználta boldogult Török Pálnak kiadatlan oklevéltárát, valamint a Magyar Országgyűlési Emlékekben, továbbá a *Századokban* és a *Történelmi Tárban* közölt okiratokat is. A történelmi események előadását gyakran tudatosan és rendszeresen megszakítják olyan elmefuttatások, amelyekben a diplomata, az államtudomány munkása, illetőleg a történetbölcselel szólal meg. Ezek a velős mondások és fejtegetések többször behatóbb tanulmányt kívánnak.

A kötet itt-ott csak röviden érint olyan eseményeket, melyek következményeikben néha hosszú időre jelentősek voltak. A szerző nyilván úgy volt meggyőződve, hogy ezek a történések azért nem kívánnak bővebb megvilágítást, mert más munkákból már ismeretesek az olvasó előtt. Így pl., ámbár néhány helyen futólag érinti, a szerző nem részletezi, miként történt az, hogy 1541. augusztus 29-én a magyarok által könnyelműen nyitva hagyott várkapun besétáló janicsárok nem harccal, hanem «hitvány csellel» birtokba vették Buda várát.

Nagyon értékes részletei a könyvnek azok, amelyek világtörténelmi vagy hazai szereplők jellemzését adják.

Uralkodók, egy-két államférfi, követek, hadvezérek, a tárgyalt negyedszázad alatt Magyarországon hatáskörhöz jutott, gyakran

nem bölcs urak, törtető, sokszor önző, kapzsi, néha éppen «a gyalázatos» jelzővel megbélyegzett egyének sorakoznak fel a kötetben.

Bárdossy nagyon értékeli V. Károly császárt, akitől ebben a negyedszázadban a magyarság egy része menedéket, megváltást remélt. Hívó, okos, nagyon kötelességtudó, óvatos, szorgalmas uralkodó. Kivéve egy-két kérdésben (mint az 1541 októberében megkísérelt északafrikai szerencsétlen támadás erőltetése) jól megfontolt államfő. A magyarok részéről hozzáintézett gyakori sürgető kérelmekre nem álnok hitegetéssel, hanem nagy fenntartással nyilatkozott. Így idézi Bárdossy azt a nyilatkozatát, «hogy erőinket a királyság üdvére, biztonságára és védelmére fordítjuk, *amennyiben hatalmunkban áll*». Ezeket a szavakat bizony tévedés volt ígéret számba venni.

A császár sokkal nagyobb tehetség, mint fivére, I. Ferdinánd, aki javíthatlan derűlátó, váltakozó jellemű, többször egyidejűleg két ellenséggel, mindkettőt félrevezetve tárgyal (a bécsi udvarnak ezt a gyakorlatát Bárdossy több helyen élesen megítéli); nem tudja magát a magyarság érdekeivel azonosítani; szörnyen bizalmatlan a magyarokkal szemben is és a segítségben nem bőkezű. Fráter Györgynek sürgető kérelme alapján a szultánnak 200.000 főnyi seregével szemben 2000 spanyol zsoldost, azt is késlekedve küld. Erdélyt ekkor csak az mentette meg, hogy a szultán Moldvából visszafordult.

Zápolya János király gyenge, tehetetlen, késlekedő; csak a korona megkaparintásában volt merész és makacs, az uralkodásra képtelennek bizonyult.

Izabella királynőt a szerző mint «tyúkeszű, csélesap asszonyt» jellemzi.

A francia diplomatákat Bárdossy sokkal nagyobbra értékeli, mint a bécsi udvar urait, akiknek nehézkes és ügyetlen eljárását többször bírálja. A könyv megemlékezik több «kalandor diplomatáról», főleg a velencei vakmerő kalandorról, Gritti Alajosról, akit éppen zseniálisnak is tart.

Mélyen leverő, hogy a legjobb történeti nevek viselői közül a korszakban sokak előtt az ország javánál «fontosabb volt a maguk hitvány érdeke».

Annál rokonszenvesebb képet ad Bárdossy Fráter Györgyről. Vázolja felfelé emelkedő pályafutását; hangsúlyozza, hogy amikor a barát kezébe jutott a hatalom, az ország kormányzásába bevonult «a józanság, az önzetlenség és a szegény, elnyomott föld népe iránt érzett emberszeretet». Kimutatja, hogy a barát törekvése nem «hintapolitika», hanem egyetlen célja az ország megvédése volt.

Kifejti, hogy óriási és megoldhatatlan célkitűzése nem az ő hibájából maradt eredménytelen.

A kötetnek több részlete nem történelmet tárgyál, hanem államférfiúi vizsgálódásokat és fejtegetéseket tartalmaz. A jellemzőkből íme néhány példa :

A váradi békéről a következő értékítéletet olvassuk : «A kialakult helyzet szentesítése legalább megfelelt a tényleges erőviszonyoknak. Minden ezen túl elképzelés volt, reménykedés vagy önáltatás, legjobb esetben kísérlet — de ennek is veszedelmes». (216. l.)

A Mohácsot követő években arra nézve, hogy Magyarország helyzete mikép alakuljon, két hatalom szabott irányt. A Németrómai császárság és az ozmán birodalom. V. Károly sem a maga hatalmi rendszerének kiépítésében, sem hatalmi állásának periferikus védelmében Magyarországnak nem szánt szerepet. A szultán 1526 óta magáénak tekintette az országot, de az ő számára az túlságosan messze feküdt a török erők gyökerétől. E két hatalomérdekei Magyarország területén nem ütköztek össze szükségszerűen. (329. l.)

Semmi sem sorvasztotta úgy a nemzet erejét, mint a «hiú ígérlet és a belőle táplálkozó oktalan bizakodás». (331. l.)

Sok történetírónk évtizedek óta nagy írásművészettel szerkesztette meg munkáját. Ezekhez méltó módon sorakozik ez a könyv is. Irálya választékos, sok helyütt költői. Hasonlatai szépek ; gyakoriak a magyaros fordulatok (pl. Ibrahim nagyvezérnek, a görög szatócs renegát fiának «majd busás ajándékok ütik a markát»). (164. l.)

Befejezésül néhány vigasztaló részlet : Felemelő, hogy ebben a szomorú korszakban Fráter Györgyön kívül is voltak jelentékeny, okos és önzetlen magyar férfiak.

Az 1533. március havában a békekötés ügyéhez «hozzászólhatás végett» Ferdinánd által Bécsbe hívott magyar tanácsosok emlékirata (119—121. l.) «valóban bámulatraméltó éleslátással mutat rá a kérdés lényegére» és arra, hogy az ország felosztása a nemzet pusztulására vezetne. Sajnos a hatalom ez alkalommal is megtalálta az eszközöket arra, hogy «engedelmessé tegye az aggódoakat és kételkedőket».

Bölcs és önérzetes Frangepán Ferenc érseknek Ferdinánd királyhoz 1537-ben intézett igen nyomatékos figyelmeztetése. (193—195 l.)

Különösen figyelemreméltó Bárdossynak az Epilógusban olvasható következő tétele : «Az egyensúlyra törekvő erők között mintha egyenesen arra rendelte volna a sors a magyarságot, hogy kiegyenlítsen, elválasszon vagy legalább elhatároljon.» (330. l.)

Úgy van! A nemzetek sorsát intéző Gondviselés arra rendelte

a magyar nemzetet, hogy Európának ezen a veszélyes pontján az egymással szembenálló, sőt időnként egymással küzdő hatalmas erőket legalább elhatárolja.

Fohászkodnunk kell, a Gondviselés akként intezze nemzetünk jövődjét, hogy ezt a történelmi küldetését a jövő századokban erőteljesen és sikerrel betölthesse!

Balogh Jenő.

Világgazdaság.

Dr. Neubauer Gyula: *A világgazdaság válaszüton.* A Budapesti Szabadegyetemen tartott tíz előadás. Budapest, 1943. Toldi Lajos bizománya. 371 lap.

Lehet-e, szükséges-e a világgazdaság korábbi szilárd épületét, jól működő szervezetét a békegazdálkodás alapjainak, irányító elveinek elrendezésekor visszaállítani, az érdeklődés és a tervezések legtöbbit vitatott tengelyébe került. Európai gazdasági együttműködés, nagytér-gazdálkodás kialakítása a német békés gazdaságpolitikai elképzelések kiindulópontja. Az angolszász gazdaságpolitika is abban jelöli meg a háború befejezését követő gazdaságpolitika irányvonalát, hogy nagy gazdasági egységek kerüljenek a zárt gazdasági egyedek helyébe. Az ilyen nagy gazdasági testek, amelyek egészséges működéséhez több állam közös akarata fűződik, jobban, eredményesebben dacolhatnak a változó idők gazdasági viharaiival, mint amikor kis területek élnek — merev elzárkózásukban — az ostromlott városzerű gazdasági életüket, s féltő gonddal ügyelnek arra, hogy külkereskedelmi mérlegük egyensúlyát a legnagyobb gazdasági áldozatok árán is megőrizzék. Ezek az erőfeszítések, mint a közelmúlt tapasztalataiból, a két világháború közé beékelődött két évtized gazdasági történetéből jól ismerjük, a behozatal fokozatos leszorításában, a kivitel mesterséges eszközökkel alátámasztott növelésében, ezáltal a fogyasztás korlátozásában jutottak kifejezésre és végső következményükben mindenhol válságyszerű jelenségeket idéztek fel. A kívánt és szükséges céltől, az egyenletes fejlődés menetétől messze eltávolították az egyes államok gazdaságpolitikai hullámvonalának nyugodt egyensúlyi helyzetét. Válságok követték egymást, sűrű egymásutánban nyugtalanító kilengések lendítették ki a ciklikus konjunktúravonalakat. Eleinte lázasan kutatták a válságok eredőit, s különféle elváltozásokban jelölték meg a krízis okait, és igyekeztek — minden állam a saját legcélszerűbbnek talált módszere szerint — a válságyszerű tüneteket az egyenletes gazdasági fejlődés útjából

eltávolítani. Csak amikor kitűnt, hogy a jelenségek minden államban — szinte kivétel nélkül — felütötték fejüket, s egyéni módszerekkel többé már nem orvosolhatók, meredt a világ elé az országokra. sőt egész világrészekre áttérjedő világgazdasági válság a maga összedvezőtlen következményeivel. Ettől kezdve az államok gazdaságpolitikájában nemzeti gazdaságpolitikai törekvések váltak irányító elvekké, s igyekeztek világgazdasági kapcsolataikat egyre szűkebb határok közé szorítani. Minden túlzás nélkül állítható fel a tétel, hogy *ahány állam élt a földkerekségen, annyiféle gazdaságpolitika érvényesült*. Egyetlen közös jellemvonás domborodott ki ebből a gazdasági hangzavarból: mennél élesebben, mennél érezhetőbben érvényesíteni az önellátás politikáját a világgazdasági kapcsolatok fokozatos lefaragása által.

Az ilyen gazdaságpolitika — természetesen — világgazdasági válságot robbant ki, amely végső fokon a külpolitikai kapcsolatokat elmérgesítését is — szinte szükségszerű következetességgel — maga után vonja. Ne ismétlődhessék meg még egyszer ilyen gazdaságpolitika, amely a háborús bonyodalmak csíráit is magában rejt. Főtörekvése mindkét hadbaszállt országsoportnak. Ebből a megfigyelésből kiindulva szövögetik már jóelőre német és angolszász oldalon egyaránt a békegazdálkodás egészséges fejlődését biztosító hálókat és próbálják azt a szerepet kirajzolni, amely az egyéni nemzeti gazdaságok összességére, a világgazdaságra hárul a békeállapot beköszöntése után. Ezeket az előzményeket kellett az összefüggések könnyebb megértése kedvéért röviden összefoglalnunk, amikor Neubauer Gyulának *A világgazdaság válaszáton* című könyvéről kívánunk részletesebben megemlékezni.

«A világgazdaság ma kétségkívül válaszáton van. Ez az az időpont, amikor a kérdés fölött érdemes és időszerű gondolkodni. A várható fejleményeket csak a múltból levont következtetésekkel közelíthetjük meg. Ez adja meg ennek a könyvnek feladatát». (4. l.) Ebben a pár rövid mondatban tájékoztat bennünket a szerző célkitűzéséről s jelöli meg rajtuk keresztül a feladatot, amelyet könyvében megoldani kíván. Célkitűzésének megfelelően nyomban rátér, a könyv első fejezete, a világgazdasági kapcsolatok ismertetésére. Szerinte «világgazdaság tulajdonképpen mindig is volt». (11. l.) Tétele igazolására széles történeti fejtegetésekbe bocsátkozik s szerinte a főnciáiak nyitották meg a világgazdaság első korszakát, amelynek főútvonala Amerika felfedezéséig a Földközi-tenger volt. A mai értelemben vett világgazdaságról valójában a XIX. század óta beszélhetünk. Ez az időpont jelzi az angolok viláгурalmának

kialakulását és vezetőszerépük megjelenését a világgazdaság területén. Két körülmény segítette elő Anglia világgazdasági hatalmának kifejlődését és megszilárdulását. Az egyik kedvező földrajzi helyzetük, mert a szigetország a világ nagy tengeri útvonalainak kereszteződésében fekszik. A másik az 1820-as évek elején bekövetkezett angol gazdasági vagy ipari forradalom, amely teljesen átformálta nemcsak az angol, hanem úgyszólván az egész világ gazdasági fejlődésének vonalát. A gőzgéppel és egyéb ipari találmányokkal az angolok ajándékozták meg a világot és ezek a fordulatok a termelés menetét korábban el nem képelt feladatokat elé állították. Első sorban a munkaerő megtakarításának kérdése, sok munkáskéz felszabadulása váltott ki a munkásrétegek soraiban túlfűtött izgalmakat, s hosszú évek lehiggadt tapasztalatai igazolták a világgazdasági rendnek azt az alapigazságát, hogy a gépek és a munkás jól megférhetnek egymás mellett, ha a nemzetközi munkamegosztás elvei érvényesülnek.

Nemzetközi munkamegosztás nélkül világgazdaság el sem képzelhető, ezt már Smith Ádám is jól látta, amikor sokszor hivatkozott alapvető könyvének tengelyébe helyezi a munkamegosztás fontosságát és annak nagy jelentőséget tulajdonít. Természetes, hogy ezzel a jelenséggel mindenkinek bőven és részletesen kell foglalkoznia, aki világgazdaságról ír s így szerzőnk is részletes tárgyalás alá fogja a kérdést. Szerinte azonban «a munkamegosztás alapjául szolgáló *munkaegyesítés* szempontja egészen elhalványodik» (203. l.), holott a munkaegyesítés elsőbbségének az üzemi munkamegosztással szemben is érvényesülnie kell. Ebben a megállapításban van is némi igazság, de annak a ténynek elhomályosulnia nem szabad, hogy a nemzetközi piaci összefüggésekben egyedül a munkamegosztás idézheti elő a nagyobb termelési eredményt. A Ricardo által felállított s mindmáig — természetesen mindenkor normális viszonyokat feltételezve — érvényben levő és sokszor vitatott komparatív költségek elmélete nemzetközi munkamegosztás hiányában el sem volna képzelhető, holott tudvalevő, hogy Ricardo és elméletének továbbfejlesztői, Cairnes és J. St. Mill, külkereskedelmi teóriájukat éppen az összehasonlított költségek tanából alkották meg. Mindaddig, s erre többször mutat rá igen helyesen W. Röpke, amíg piacgazdálkodás az alapja az államok és világrészek között a külkereskedelemnek, addig a nemzetközi munkamegosztás elvének és gyakorlati érvényesülésének látható jelei törést nem szenvedhetnek. Inkább arra lehet utalni, s erre szerzőnk is rámutat, hogy alapvető a különbség a nemzetközi munkamegosztás kérdésében a mezőgazdasági és ipari országok között, s ez az eltérés abból a tagozódásból áll elő, amely a világ-

gazdaságban résztvevő államokat kifejezetten ipari és mezőgazdasági országokra különíti el. A nemzetközi munkamegosztás szempontjából a mezőgazdasági államok a kivándorló országok, míg az ipari államok azok, amelyek felé a bevándorlás irányul. Természetes, hogy örök érvényességgel ez a szabály nem állítható fel, mert az idők változásai folytán egy-egy ország gazdasági összetétele is átalakulásokon mehet keresztül.

A nemzetközi munkamegosztás törvénye a gyakorlatban akkor érvényesül a maga teljes valóságában, ha a gazdasági eszközök szabad játéka mennél kevesebb megszorítással találkozik, ha szabadon fejtheti ki tevékenységét. A szabadkereskedelmi irányzat követeli meg a gazdasági szabadság érvényesülését, amire először az angol klasszikus iskola mutatott rá. Szerzőnk kimerítően foglalkozik a szabadkereskedelmi és az ezzel szoros kapcsolatot tartó tőkeuralmi rendszerrel. Nagy részletességgel tárgyalja a szabadkereskedelemnek azt a fejlődési vonalát, amely végül az angol gabonavámok eltörlésén keresztül a manchesteri iskola kialakulásához vezetett el. Nagy-britanniának a szabadkereskedelmi rendszer fenntartására és megőrzésére irányuló tevékenysége sikerét ipari fölényében keresi és találja meg. Világ gazdasági hatalma erősítésének kedvezett a szabadkereskedelmi irányzat, amellyel szemben a többi állam védekezésre szorult. Ez a védekezés fejlesztette ki a nemzeti elzárkózás irányát (140. l.), amely különösen a két világháború között lepergett két évtizedben nyilatkozott meg egyre élesebb formában. A nemzetközi kereskedelem az ilyen gazdaságpolitika folytán terjedelméből vesztett és «a szabadkereskedelmi politika a nemzetgazdaságokon belül is kérdésessé vált». (152. l.) A XIX. század utolsó évtizedeiben, de különösen a XX. században az állami beavatkozás jut egyre nagyobb szerephez a közgazdaság fejlődésénél, ami maga után vonja «a liberalizmus háttérbe szorítását». (158. l.) Ezt a megállapítást Röpke «társadalmunk eltömegesedési» elméletével támasztja alá, s Röpke azt a felfogását, amely az egyéni kezdeményezés, az individuális gazdálkodás értékét fölébe helyezi az állami beavatkozás széles terjedelmű érvényesülési lehetőségének, «vaskos eltévelyedésnek» (162. l.) minősíti. Othmar Spann hivatásrendi gazdaságelméletét szegezi szembe Röpke liberalizmus felé hajló felfogásával, amelyet végső fokon «végzetes tévedésnek minősít» (163. l.) és szerinte szinte egyetlen mentségül az hozható fel Röpke számára, hogy «nem mentes az előítéletektől és így saját elfogultságának áldozata». (163. l.)

A szabadkereskedelem fénykorát a tőkeuralmi rendszer idején éli és így természetesnek kell találnunk, hogy szerzőnk a szabad-

kereskedelmet követő fejezetet a tőkeuralmi rendszer feletti elmélkedésnek szenteli. Szép az a levezetés, amellyel keresztülvisz bennünket a tőke első nyilvánulási formájának kialakulásához, s kifejti Böhm-Bawerk «termelési kerülő út» elméletét, melynek lényege röviden úgy összegezhető, hogy olyan termelési eszközöket kell létesíteni, hogy segítségükkel több jószág legyen előállítható, mint a közvetlen fogyasztási jószágtermelésnél. A cél mindenkor az új tőkék bevetése által közelíthető meg, illetve érhető el. A személytelen termelési tényezőnek, a tőkének a fejlődés menetén hosszú utat kellett megtennie, amíg a kapitalizmus rendszere, vagyis a tőkeuralmi rendszer kialakult, amely egybeesett azzal az időponttal, amikor a XIX. század világgazdasága is kifermálódott, amelynek egyik igen lényeges elemévé éppen a tőkeuralmi rendszer vált. A kapitalizmus fejlődési történetének vázolásánál Werner Sombart hivatkozik, akinek a kapitalizmusról írott könyvei alapján az angol tengeri uralom kifejlődéséről nem a leghízelgőbb módon emlékezik meg. (183. l.) A tőkés termelési rendszer befolyása az iparra kétségtelenül kedvezőbb, mint a mezőgazdaságra, mert a tőke a gyorsabban visszatérülő kihelyezéseket előnyben részesíti a hosszabb lejáratú befektetésekkel szemben, mint amilyen hitelekre éppen a mezőgazdaságnak van szüksége. Erre vezethető vissza, hogy az ipari államok, elsősorban Anglia a kapitalizmus fénykorában és a késői kapitalizmus korszakában jutott el gazdasági fejlettsége legkiemelkedőbb állomására. A nagy angol ipari termelés lehetővé tette számára, hogy iparcikkei emelkedő kivitele révén külföldi felvevő piacait fokozatosan szélesítse, s így az újabb és újabb kapcsolatok a világgazdaság vezető államai sorába emelték. A helyzet lényeges változását idézte elő a második világháború kitörését megelőző két évtized gazdaságpolitikai fejlődése — amelynek jelenségei közismertek — s amely nagy ipari munkanélküliségre vezetett. A rendellenességeket a tőkés termelési rendszer rovására írták, s állami beavatkozást sürgettek. Közvetlenül az újabb világháború kitörése előtt, amikor Németország a kényszerintézkedések segítségével a munkanélküliség kérdését megoldotta, lépett a nyilvánosság elé Keynes a *teljes foglalkoztatottság* elméletével. Ez a tervzet nem kimondottan állami beavatkozást sürget a teljes foglalkoztatottság érdekében, hanem inkább olyan pénzügyi politikát tart célszerűnek, amelyben a pénzforgási sebességét hátráltató mozzanatokot ki kell kapcsolni a pénzforgalom pályájából. Szerzőnk szerint Keynes újabb elmélete «1930. évi álláspontjával már semmiképpen sem egyeztethető össze». (195. l.) Ebből és egyéb részletesen kifejített példákából azt a végső következ-

tetést vonja le, hogy «a tőkeuralmi rendszeren belül a munkanélküliség problémájának és vele az emberi munka termelési tényezőként való elnyomatottságának megoldása nem sikerült». (196. l.) A tőkeuralmi rendszert a jövedelem-megoszlás aránytalanságáért is felelőssé teszi és ezért zárja könyvének ezt a nagy fejezetét azzal a megállapítással, hogy a tőkeuralmi rendszer «már kiindulásában téves és ezért nem is vezethet kielégítő eredményre». (199. l.)

Nem követjük a könyv beosztását, mert a tőkeuralmi rendszer szerves kapcsolatot tart fenn a pénzgazdasággal, hiszen egyik amerikai közgazdász, Veblen, megállapítása szerint az uralkodó közgazdasági rendünkben egyoldalúan domborodik ki a gazdálkodás pénzgazdálkodási jellege, így tehát közgazdaságunk kifejezett pénzgazdaság. Éppen ezért célszerű a kapitalizmusról szóló fejezet ismertetése után nyomban a pénzgazdaságról vallott fejtegetéseivel foglalkozni. A pénz a közgazdaság legegyszerűbb tünetének látszik, s mégis a legszövevényesebb jelenség, amelynek megszületése arra az időpontra esik, amikor a csere már nem képes a forgalom növekvő igényeit kielégíteni. Szükségessé válik egy csereközvetítő, s így jutunk el a pénz fogalmához, az általános csereeszköz és értékmérő kialakulásához. Részletes gazdasági visszapillantást nyerünk a munkából a pénzgazdálkodás kifejlődéséről, és a fejlődéstörténet egyik legkiemelkedőbb csúcspontjánál, az aranyvaluta kialakulásánál — miután képet kapunk az ezüstnek, mint valutapénznek a háttérbe szorításáról és a fedezeti rendszerekről — rátér a pénzgazdaság és a hitelgazdaság kapcsolatának vázolására. A hitelgazdaság rendkívüli fejlődése és a termelésre gyakorolt átalakító hatása egészen az első világháború kitöréséig az aranyvalutának volt köszönhető. Ez a tény sarkalta az 1920. évi békeszerződések után is a világot arra, hogy a valutákat ismételten mindenhol aranyalapra fektessék. Ettől remélték az árszínvonal tartását, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok sűrű hálózatú kiterjedését. Az elképzelések nem válhattak valóra, a reorganizált fizetési eszközök hamarosan ingadozni kezdtek, s a legtöbb állam, hosszabb-rövidebb időn belül, kénytelen volt az aranyalapról letérni. Még azok az országok sem vonhatták ki magukat a világgazdasági válság következményei alól, amelyek nem is kíséreltek tiszta aranyvalutával, hanem nagy szerényen beérték az aranyat, illetőleg az aranydeviza valutarendszerrel. Az árszínvonalak megingásáért, a valutáris zavarokért, amelyek különösen az 1931. év első háromnegyedében annyi válságos megpróbáltatásnak tették ki az egyes államokat, az aranyvalutát tették felelőssé. Közismert tény, és régen túlhaladott igazság azonban,

hogy a világgazdaság nyugvópontonra nem tudott jutni a szerencsétlen békeszerződések következtében és bármilyen valutáris rendszerekhez folyamodtak volna is az államok a nagy rendezések, az 1920-as évek elején, egyetlen valutarendszer sem bírta volna ki azt a túlterhelést, amelyet minden ország közgazdasági fejlődésére jelentettek a gazdasági célkitűzések érvényesülési lehetőségeit tökéletesen figyelmen kívül hagyó békeszerződések. A tények ilyen szemléltetése alapján nem osztható teljesen szerzőnk azon végső következtetése sem, hogy «az aranyvaluta teljes egészében problémává vált». (318. l.) Ha nem is esik abba a túlzásba, — és ez dicséretére válik — mint Gustav Cassel, aki 1936-ban megjelent *The Downfall of the Gold System* című könyvében az aranyvaluta bukásának bekövetkezését látta, nagyon is vitatható azonban idevonatkozó fejtegetéseit lezáró utolsó mondata, mely szerint: «Az aranyvaluta tehát a velejáró kétségtelen fogyatkozásokkal együtt nem tekinthető a pénzprobléma igazi és tartós megoldásának, hanem csak olyan szükségmegoldásnak, amely mellett a hagyomány és a tapasztalat, valamint nem utolsó sorban a versenyző megoldások elégtelensége bizonyít». (319. l.) Azok a legújabbban eddig megjelent angol és amerikai valutatervezetek ugyanis, amelyek a nemzetközi pénz problémájával foglalkoznak, ellentmondani látszanak annak, mintha az aranyvaluta tökéletes felszámolása következniek be az új valutarendezések idején, a háború befejezését követő időszakban.

Az egész világ feszült érdeklődéssel függeszti tekintetét a világgazdaság bekövetkező elrendezésére, s éppen ezért helyes beosztást alkalmazott szerző munkájában, amikor a könyv utolsó fejezetét a konjunktúra, az önellátás és a nagy gazdasági egységek kérdéseinek szentelte. Német megállapítás szerint a konjunktúra a kapitalisztikus gazdasági folyamat normális állapota. Nem mellőzhető ezért a világgazdaság kérdéscsoportozatának tárgyalásánál a konjunktúra elmélete. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindaddig, amíg az államok nem élnek hermetikus elzárkózottságban, addig az egyik ország mindenkori gazdaságpolitikája visszahat, érezhetővé válik mindazoknak az államoknak gazdasági fejlődésében, amelyekkel gazdasági kapcsolatot tartanak fenn. Ez a kölcsönösség, ez a nem kicsinyelhető visszahatás fejlesztette nagygyá a konjunktúrapolitika tudományát, amely a jólét, a kedvező gazdasági fejlődés kérdését éppen olyan mély alaposággal vizsgálja, mint amennyire törekszik a tapasztalható válság okaira is fényt deríteni. Ugyancsak német megállapítás jutott el annak a ténynek felismeréséhez, hogy azon nyugszik úgyszólván a konjunktúrakutatás egész célkitűzése, hogy azokat a különbségeket

vizsgálja és magyarazza, amelyek a termelési javak és a fogyasztási javak piaca között fennállanak. Ebből következik, hogy a konjunktúrapolitika feladatát abban jelöli meg, hogy az egyes piacok között jelentkező különbségeket visszaszorítsa, mérsékelje és csökkentse, ami más szóval azt jelenti, hogy visszaesés nélkül biztosítsa a haladást és a fellendülést igyekezzék állandósítani. Ez az ideális célkitűzés az első világháború lezáródása után nagyon szerény eredményre képes rámutatni, aminek főleg az a magyarázata, hogy a világgazdaságot alkotó nemzeti gazdaságok között nem volt összhang, nem törekedtek nemzetközi gazdasági és pénzügyi kapcsolatok teremtésére és azok ápolására. Ilyen módon minden állam konjunktúrája a saját, a pillanatnyi fejlődés meglehetősen egyenetlen, rendezetlen útját taposta és a jövő fejlődés lehetőségeit alig mérlegelte. Nem is vezethetett másra az ilyen gazdasági politika, mint nemzetközi pénzügyi válsághoz, amelynek továbbgyűrűzése általános gazdasági pangást eredményezett és előkészítette az utat az önellátás gazdasági politikája felé. A nemzetközi vásárlóképesységnek az ilyen gazdasági politika mellett fokozatosan csökkennie kell és a kiviteli kényszer és a behozatali képtelenség nem is vezethetett másra, mint «az autarkiára, mint nemzetközi gazdasági rendszerre. Vagyis lett belőle a kölcsönös elzárkózás, mint világgazdasági szükségesség». (353. l.) Ez a fejlődési folyamat, amely lényegileg nem egyéb, mint a konjunktúrafolyamat felismerése és irányítására való törekvés, mindennél «az államhatalomnak a gazdasági életbe való növekvő beavatkozására vezetett». (359. l.) Ez a beavatkozás kitermelte a tervgazdaságot, amely a gazdaságpolitika legutólsó és egyúttal legújabb állomásának tekinthető.

Mi lesz most már a legújabb fejlődés, arra a szerző azt a választ adja, hogy olyan megoldás látszik előtérbe nyomulni, «amelynek az államhatalmi irányítást a világgazdasági kihatással kell összeegyeztetnie». (360. l.) A feladat megoldása túlságosan nehéznek látszik s ezek az előrelátható akadályok termelték ki a nagytérgazdaság ideológiáját. Célszerűségét és jövőjét szerző azzal a német állásponttal magyarazza, hogy «a világgazdaságot mint áttekinthetetlen egészet központilag irányítani nem lehet és a nagytérgazdaság legnagyobb kiterjedésű terület, amelyen észszerűen még irányított gazdaságot lehet folytatni». (361. l.) Ezzel a végső megállapítással zárul a könyv, amely a világgazdaság szétesésével bőségesen foglalkozik és a világgazdasági válságok okait a vonatkozó forrásmunkákból vett szemelvényekkel is igyekszik alátámasztani. Arra a kérdésre váró feleletnél azonban, hogy a világgazdaság szerves egységének

felépítésére milyen gazdaságpolitika vezetne célhoz, nem megy tovább a nagyterg gazdaság, a nagy gazdasági egységek felé való törekvés felemlítésénél és feldolgozásánál. Erről a kérdéstről pedig tudvalevőleg ez idő szerint mind a németeknél, mind pedig az angolszász hatalmagnál állandó eszmecserék és viták vannak napirenden. Igaz azonban, hogy az újabb tervek már a könyv megjelenése után kerültek felszínre, tehát szerzőnk — a tőle megszokott alapos lelkiismeretességgel — azokat már nem foghatta tárgyalás alá.

Domány Gyula.

Az antik világ zenéje.

(Wagner József: *Az antik világ zenéje*. Parthenon-tanulmányok. 8-r. 95. l. Bpest, Franklin.)

A zene klasszikus forrásokból eredő örök-friss varázsa egyfelől és az antik világ ismételtlen megújhódó gazdagsága másfelől — kétszeresen indokoltta, érthetővé teszi e téma napirenden tartását. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy ez a tárgykör — főként hazai viszonylatban — kevés számottevő művel rendelkezik.

Bevezető megállapításunkból önként adódik, hány iránytadó szemszögből lehet megközelíteni e kérdést: az antik világ zenéje. Vagy a vérbeli muzsikus lélek bontakoztatja ki anyagából, vagy arra hivatott klasszikus-filológus teszi vizsgálat tárgyává. Szerencsés esetben a két szempont megértően egymásra talál a zeneértő ókortudósban.

A körülbelül hat ív adta kereten belül természetesen eleve megalkuvásra kényszerül a kutató, legalább is, ha mindkét oldal közönségét — az antikvitás, illetve zene iránt érdeklődőt — egyaránt ki akarja elégíteni. Ilyenkor a probléma első sorban abban rejlik, mit célszerű kidomborítani és mit lehet háttérben hagyni? Wagner József elve — úgy látszik — az volt, hogy mozaikszerűen sorakoztassa egymás mellé az antik zene életformáló, színes alapmintáit. Hiszen zenei fejlődéstörténetről beszélni olyan értelemben, mint későbbi korok egymásutánja folyamán, az antik világ fordulópontján aligha szabad. «Bár vannak egyezések és hasonlóságok ritmikai, melódikai és hangköztani tekintetben az antik s a későbbi zene között, mégis oly nagyok a különbségek a kettő között, hogy összehasonlításokat csak a legnagyobb óvatossággal kockáztathatunk meg» — írja a szerző művében (5. l.).

Lássuk mármost, miből indul ki a fent idézett tanulmány. Első fejezete a mítikus korról szól. Itt mindjárt megjegyezzük,

hogy a magunk részéről a görög-római világ egészén belül a mítikus kort nem tekintjük valami körülhatárolható, még kevésbé lezárt egységnek. A mítikus kor hitvilága szerves módon folytatódik az úgynevezett történelmi kor vallásában. A mítosz istenei a mítikus kor végén nem halnak ki, hanem még előbb valóságok lesznek. Mi tehát, az antik zenével kapcsolatban is, szívesebben beszélünk valásról, mint mítoszlól.

Még helyénvalóbbnak látszik ez akkor, mikor a görögök hangszerait kell bemutatnunk. Egyáltalán nem szimbolikát űzünk, hanem a görög vallásban fogant zene lényegét tárjuk fel, mikor rámutatunk pl. a lantos Apollon és a fuvalós Dionysos zeneművészeti és vallástörténeti — vagy ha úgy tetszik, mítikus — összefüggésére (V. ö. *Musica, A görög zeneköltészet megértéséhez*. Egy. Phil. Közl. 1936. 353. kk.).

Mindez annak a szellemnek, amely az antik világzeneanyagát — Wagner tanulmánya szerint is — eltölti, egyik nem jelentéktelen alapvonása. Ezt az anyagot a szerző ritka szaktudással és szinte kimeríthetetlen bőséggel árasztja. Akár az antik zeneműfajok kialakulásáról (a munkadalok s az epika) számol be, akár egyes korok (átmeneti kor, a virágzás kora, az új művészet kora) belső összefüggéseit taglalja, mindig találó és tetszetős tanulságokkal szolgál. Ugyancsak biztos útmutatásokat ad a görög zeneelmélet elhanyagolt terén. A zenepedagógia és erkölcsstan, továbbá a társasélet körébe vágó mondanivalóit a fentebb vázolt vallásfilozófiához fűződő tárgykörbe utalnók.

Nagy Ferenc.

IDŐSEBB GRÓF ANDRÁSSY GYULA.

(1823—1890.)

A magyar történelem korszakai közül mintha egyik sem esnék annyira távol tőlünk, mint a kiegyezésé, különösen az azt követő első évtizedeké. Az okok között bizonyára szerepet játszik a liberális korszakot a maga egészében elítélő és vádoló propagandisztikus irodalom, amely kiölt minden megértést ennek a korszaknak és nagy férfainak rendkívüli alkotásai iránt. Szinte anatómia alá esik az ember, ha azt meri állítani, hogy ez a kor minden hibájával és minden természetes túlzásával — ugyan melyik történelmi épocha nem túlozza eszméit és eszményeit? — együtt egyike volt a magyar történelem legtermékenyebb, leggazdagabb és szereplőiben is legtiszteletreméltóbb korszakának. Így történik azután, hogy ez idők legragyogóbb képviselőinek egyikéről, idősebb Andrássy Gyuláról, a mai kor fia alig tud valamit, — mindenestre alig van halvány fogalma rendkívüli képességeiről, vagy arról a nagy szerepről, amelyet ő és általa a magyarság az európai történelemben több mint egy évtizeden át játszott, legkevésbé pedig arról, hogy minden tulajdonságával, fényes képességeivel vagy hibáival együtt egyike volt a magyar férfi, a magyar államférfi legkiválóbb megtestesítőinek.

A Budapest utcáin járókelő magyart vagy idegent csak az Andrássy-út, amelynek az ő koncepciója szerint még szebbnek és pedig egyenesen a Lánchídba torkolónak kellett volna lennie, valamint a parlament előtt álló lovasszobra — Zala György kiváló alkotása, a főváros kevés jókikerült szobrainak egyike — emlékeztetik arra a férfiúra, aki döntő szerepet játszott a magyar nemzet egyik legnagyobb politikai győzelmének kivívásában: Ferenc József császárnak magyar

királlyá való koronázásában. A szobor talapzatán két dombormű Andrassy életének két legjelentékenyebb eseményét örökíti meg : az 1867. június 8-án a magyar szent koronával végbement koronázást és az 1878. június—júliusban lefolyt berlini kongresszust. Négy teljes évszázad után, amely az ország életében Mátyás királynak Bécs, Csehország és Szilézia meghódítójának uralkodása óta lefolyt, a haza fájdalmas szétदारabolásának és kimondhatatlan szenvedésének hosszú ideje, a szabadságért és függetlenségért mindig újra fellángoló harcaink után Andrassy Gyula emelte hazáját megint arra a magaslatra, amelyen a habsburgi Monarchia egyik részeként ismét európai, sőt időnként sorsdöntő szerepet játszatott.

Andrassy Gyula egész életében büszke volt tiszta magyar származására, arra, hogy ereiben egyetlenegy csepp idegen vér nem folyik. Gondolatainak gazdagságát és politikai tehetségét korán elhalt, genialis apjától, Andrassy Károlytól, megingathatatlan szilárdságát és jellemerejét, megnyerő nyíltságát pedig anyjától, Szapáry Etelka grófnőtől örökölte. Tanulmányai befejeztével, amaz idők szokásai szerint, egy-néhány barátja és egy preceptor társaságában hosszabb utazást tett külföldön, különösen Franciaországban és Angliában. Visszatérte után az alig húszéves ifjú természetesen első-sorban Széchenyi István búv körébe került. A «legnagyobb magyar» látnoki szeme a fiatal Andrassy éles, szokatlan, sőt elrajzolt, de mindenképpen megkapó vonásai mögött felismerte a rendkívüli politikai tehetséget. «Belőled minden lehet, — mondotta — még Nádorispán is, ha Magad is akarod.»¹ Az út azonban, amelyet Andrassy Gyulának végig kellett járnia, amíg végül mint miniszterelnök és nádor-helyettes léphetett az ország színe elé, hosszú volt, kalandos, romantikus és, mint ennek a különös embernek az egész élete, telve ellentétekkel. A fiatalos hevülékenység korszaka ugyan hamarosan eltávolította őt Széchenyi István evolucionizmusától, amely alkotó, felépítő munkában élte ki magát és minden felforgató cselekvéstől irtózott, ellenben Kossuth-

¹ Wertheimer Ede : *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*, I., 8. 1.

hoz, a dinamikus forradalmárhoz vonzotta. Érdekes azonban, hogy ennek a benne végbement változásnak ellenére a reformkor fiatalsága mind általánosabbá váló forradalmi hangulata mellett Zemplén megye 24 éves követénél már megtaláljuk azokat a politikai alapgondolatokat, amelyeket húsz évvel később tényleg győzelemre is juttatott. Ugyanazt az eszmét, amely 1867-ben a kiegyezés alapjává lett, *Andrássy Gyula* 1847. november 24-én az országgyűlésen így fejezi ki: «Nem akarják átlátni azon igazságot, hogy alkotmányos nemzetet csak alkotmányos úton lehet kormányozni s hogy Magyarország alkotmányos kifejlése nem árthat Ausztriának, sőt a dynastia zavaros időkben Magyarországra számíthat leginkább, mert csak ennek van határán kívül más védenivalója is: szabadsága.»¹ A másik alapgondolatot, amelynek érvényesülését később mint miniszterelnök és mint császári és királyi külügyminiszter szolgálta, a Németországgal való együttműködés gondolatát, szintén plasztikusan kifejezve találjuk meg egy 1848. május 9-én kelt, nyilván általa fogalmazott, de követtársával, *Lónyay Gáborral* együtt aláírt követjelentésében: «Európa népei a szabadságban egybeolvadtak... és mi, hajdan védőfala a kereszténységnek, legközelebbi szomszédai vagyunk az éjszaki óriásnak, tán azon rendeltetéssel, hogy, valamint hajdan a Kelet hatalma hazánk határai között megtörött, úgy megtörjék jövőben az éjszaki hatalma is. Ha a végzet határozata reánk nézve ez, fogadjuk el az isteni gondviselésben vetett megnyugvással, nemcsak azért, mert nagyszerű, hanem azért is, mert számot tarthattunk Európa civilizált és szabad népeinek rokonérzetére ama nagy harcban, mely talán reánk várakozik. Ámde emlékezzünk meg arról is, hogy győznünk csak akkor lehet, hogy áldozatul esni csak akkor nem fogunk, ha nem elszigetelve állunk a viadalban. Magyarország a legközelebbi események által Európa civilizált s szabad népei között fontos helyet foglal el. Hogy ezen helyet kellően betöltse, egyetértésre van szüksége s egységre, mely általerős legyen, és rokonszenvre, mely által támogattassék. E rokonszenvet felgerjeszti a szabadság

¹ Lederer Béla: *Gróf Andrássy Gyula beszédei*, I., 18. l.

érzete, táplálni és megerősíteni az érdekegység fogja, legközelebb azon népekkel, melyeket a *pragmatica sanctio* által a história s törvény összekötött; távolabb pedig, nemzetiségünk s önállásunk épségben tartása mellett, azon népfajjal, mely a civilizációnak bölcsője, mely a könyvnyomtatásban és másban a szellem leghatalmasb fegyvereit számolja találmányai közé.»¹

De ez még a forradalom hangulata előtt fródott. Egy évvel később a józanul gondolkodó, világosan látó fiatal embert magával ragadja a negyvennyolcas események forgataga. Belép a honvédhadseregbe is és a schwechati csatában, mint őrnagy, az osztrák csapatok ellen körültekintésével, éles ítéletével és halált megvető bátorságával tünteti ki magát. Ezután a rövid katonai közjáték után, amelyből mint honvédhuszárezredes került ki, kezdődött, egyideig bár kissé excentrikusan és nem egészen sikerdúsan, de nem is egészen ki nem elégtő módon, Andrássy diplomáciai pályafutása. Kossuthnak az a gondolata támadt, hogy a Magas Porta segítségét a mind valószínűbbé váló orosz veszély ellen diplomáciailag, sőt esetleg katonailag is megnyerje. A kormányzóra a fiatal Andrássy sokoldalú tehetsége és megnyerő egyénisége nagy hatással volt, ezért 1849. májusában elhatározta, hogy az alig huszonhat éves ifjút követnek küldi Konstantinápolyba, ahol úgy látszott, hogy az addig ott működő Splényi teljesen elvesztette a talajt lábai alól. Nyilvánvalóan nem Andrássyn múltott, hogy a Portát nem tudta az orosz elleni hadviselésre bírni: sok súlyos oka volt a szultánnak arra, hogy ilyen kalandba bele ne bocsátkozzék. Ám mégis sikerült neki a Paskievics hadserege elől menekülő Kossuthnak és tekintélyes számú magyar politikusnak menhelyet biztosítani Törökországban. A szultán kormánya hű maradt a régi hagyományhoz és megtagadta a menekültek kiszolgáltatását Ausztriának. Andrássy pedig mindenesetre ennek a kissé bizarr küldetésnek köszönhetette, hogy egyáltalában életben maradt, hiszen ha otthon fogják el, talán végre is hajtják rajta az 1851 szeptemberében a császár által jóváhagyott *in contuma-*

¹ Lederer: i. m., I., 92. l.

ciam halálos ítéletet. Ez az in effigie végrehajtott ítélet a párizsi szalonokban romantikus fénykört kölcsönzött személyének, ahol «le beau pendu»-nek nevezték. Másrészt azonban ez az ítélet alapjává lett Andrássy életében az egyik leg-erősebb kontraszt-hatásnak. Huszonhét évvel később, 1878. január 1-én, hálás császára és királya kinevezte az aranygyapjas rend lovagjává, annak a lovagrendnek a tagjává, melynek szabályai szerint csak a legmagasabb lovagi erények és az uralkodóhoz való feltétlen hűség előfeltételei e kitüntetés elnyerésének. Egy francia eredetű anekdóta szerint, amikor a berlini kongresszuson egy külföldi diplomata áradozva fejezte ki csodálatát az osztrák-magyar külügyminiszter nyakában lógó rendjel felett, Andrássy szenttelenül így válaszolt: «Hogyne, szép! Bár egykor nyakamat egy képen egészen más kitüntetés díszítette...»

Az emigrációban.

A konstantinápolyi diplomáciai misszió, amelynek alapja, mint láttuk, inkább naiv politikai elgondolás volt, Andrássy Gyula számára életének megmentésén kívül még más hasznot is hozott: Sztambulból ugyanis Párizsba utazott és emigráns létének nyolc esztendejét részben a francia, részben az angol fővárosban töltötte, ami látkörét és politikai tapasztalatait rendkívüli mértékben gazdagította. Erősen fejlett politikai megfigyelő- és ítélőképessége ismét e két legfontosabb európai vártárol hazája viszonyainak és az osztrák monarchia helyzetének megítélésében olyan fokú tisztánlátáshoz, a realitások olyan felismeréséhez vezette, amely nem adatott meg sem otthon maradt honfitársainak, de még emigráns társai nagy többségének sem. Itt, a száműzetésben ragadja meg először az alkalmat, hogy egy-két politikai alap gondolatot, — mint pl. Ausztriának legsajátabb érdeke, hogy Magyarországot szabadon kormányozzák, továbbá a magyarságot a német néppel összefűző érdekkapcsolatok felismerése, amelyeket, mint láttuk, már mint fiatal zempléni követ világosan meglátott — egy hibátlan logikai felépítésű cikkben kifejtse. Andrássy 1850 novemberében a London-

ban megjelenő *Eclectic Review*-ban *Ausztria mai helyzete és politikája* címmel teszi közzé ezt az értekezését, amelyben a Duna-medence politikai helyzetét már a magasabb európai érdekek szemszögéből vizsgálja.¹ Meggyőzően küzd a Bécsben uralkodó centralisztikus törekvések ellen. Ha a bécsi kormány továbbra is ragaszkodik az elnyomási rendszerhez, — fejtegeti — akkor Ausztriának sohasem lesz elég ereje ahhoz, hogy az orosz hatalmi terjeszkedésnek gátat vehessen. «Adjátok vissza a magyaroknak történelmi függetlenségüket, adjátok vissza országukat és a dinasztia iránti egykori ragaszkodásuk ismét át fogja őket hatni. Ez azonban épp annyira európai, mint amennyire osztrák vagy magyar érdek, mert Ausztria fennmaradása Oroszország elleni ellensúlyként a többi hatalom számára csak nyereség lehet. Amíg azonban kormányrendszere Magyarország elnyomatásán alapszik, sohasem lesz képes arra, hogy ezt a hivatását teljesítse.» Külföldi exisztenciájára a rajta végre nem hajtható halálos ítéletnek azonban még más, rögtön érvényesülő következményei is voltak: egész vagyont elkobozták és még anyja utáni örökösödési jogától is megfosztották. Ez a kitűnően gazdálkodó, energikus dáma azonban megtalálta az utat és módot arra, hogy száműzetésben élő fiát a szükséges pénzüsszegekkel ellássa. Így Andrassy Gyula a párizsi szalonoknak szívesen látott, sőt elkényeztetett vendégévé lett, ahol érdekes megjelenése, fürtös, fekete haja, villogó, szellemet sziporkázó szeme, nyulánk alakja, humora s védelemre és ellentámadásra mindig kész intelligenciája teljes mértékben érvényesült.

A párizsi magyar körökben találta meg Andrassy Gyula a hozzá méltó élettársat is; a legendásan szép Kendeffy Katinka grófnőt 1856-ban vezette oltárhoz. Házassága egy magyar hölgyel, akinek édesanyja, Bethlen Borbála grófnő, harmadik férje, gróf Abensperg-Traun útján grata persona volt a bécsi udvarnál, egyengette az időközben férfivá érett emigránsnak útját a hazába. A nélkül, hogy politikai mult-

¹ Wertheimer: i. m., 70. l. *Eclectic Review*, XXVIII. k., 1850. *The present position and policy of Austria.*

ját meg kellett volna tagadnia, kegyelmi kérvénye, amelyben az uralkodó iránti hűségre kötelezte magát, meghaligtásra talált, a halálos ítéletet megsemmisítették és birtokait is visszakapta. Itt kezdődik Andrássy Gyula pályafutásának második, termékeny, alkotó, történelmileg jelentőségteljes időszaka. Az emigrációból visszatérve, hirtelen belekerült az abszolutizmus nyomán fakadó küzdelmek és keserőségek valóságos tengerébe.

A kiegyezés útja.

A világon akkor, 1857-ben, a nemzeti elnyomtatás éjtszakájában még senki sem láthatta a tényleg közeledő hajnalhasadást.

Magyarország helyzete csak nagyon lassan változott. Hiszen tudjuk, mily nehezen tudott az autokratikus abszolutizmus eszméjétől annyira áthatott fiatal Ferenc József császár a balsikerek után, amelyeket ez a kormányzat Schwarzenberg herceg utódai alatt aratott, ahhoz a felismeréshez eljutni, hogy alattvalói jószándékú közreműködése nélkül nem tudja azt a hatalmat, amely felett országaiban különben rendelkezett volna, kifelé érvényre juttatni. Ez a felismerés azonban előbb csak azokhoz a szerencsétlen kísérletekhez vezetett, amelyekkel, különböző osztrák tanácsadói befolyása alatt, népeire az alkotmányt és központi népképviselést igyekezett ráerőszakolni. Így hirdette ki 1861-ben a magyar országgyűlési választásokat is. Andrássy Gyulát ismét Zemplén megye küldte be a képviselőházba és mint Zemplén egyik képviselője vett részt a politikai életben, a felirati vitában. A határozati párttal szemben Andrássy is Deák mellé állott és a, bár elutasító, de hódolatteljes válaszfelirat mellett foglalt állást.

A Schmerling bukása és az 1861. februári birodalmi alkotmány felfüggesztése megnyitván az eleinte bizony rögösutat egy jobb jövő felé, ez az idő már szoros barátságban találta Andrássy Gyulát és Deák Ferencet. Míg Deák szerkesztette meg a kiegyezés jogi alapjait, addig Andrássy széles látköre, európai tapasztalatai, gyors és éles ítélete döntő szerepet ját-

szottak azoknak a formuláknak a kidolgozásában, amelyeknek azt a nehéz problémát kellett megoldaniok, hogyan lehet az alkotmányos Magyarországot a monarchia nagyhatalmi állásával összeegyeztetni. A világhi biztos fellépésével, tapintatos alkalmazkodóképességével, kitűnő debatteri készségével és az uralkodóval szemben is érvényesülő bátorságával. feltétlen őszinteségével Andrásynak sikerült megnyitnia a Hofburg ridegen elzárt kapuit a «rebellis magyarok» előtt. Ez volt az a pillanat, amikor Erzsébet császárné mint «Magyarország védőangyala» a színre lépett. Sem azelőtt, sem azután a «mi királynénk» a politikába bele nem avatkozott, de úgy látszik, hogy a bécsi udvari élet ridegységével és zárkózottságával megbarátkozni nem bíró bajor hercegnő, a possehofeni kis udvar Sissyje, kezdettől fogva valamilyen megmagyarázhatatlan vonzódást érzett a magyarság iránt.¹ Az a szabad szellem és közvetlenség, az igazi melegség és lelkesedés, amellyel őt ebben az országban még a legsötétebb abszolutizmus korszakában is fogadták és körülvették, az úgy látszik bennünk levő, meg nem határozható romantikus elem megragadta ennek a költői hajlamú nagyszerű asszonynak a szívéét és így lett ő, mielőtt még megkoronázták volna. már érzelmileg is a magyarok királynéjává, mint a Habsburg-család egyetlen tagja, akit a magyar nemzet valaha is szívéébe zárt.

Érdekes, hogy a sok meg nem értő osztrák «statusférfit» között Erzsébet volt az, aki ösztönösen felismerte vagy megértette, hogy egy ki nem elégített Magyarország nélkül férjének országai sem belső nyugalmukat, sem külső ütőképességüket nem fogják visszanyerni. A barátság, amely a magyar nemzet két nagy vezetőjéhez, Deákhhoz és Andrássyhoz fűzte. mind bensőbbé vált. Ettől az eszmétől vezetve, ezen az úton lett közvetítővé az uralkodó és magyarjai között. Deák és Andrássy helyes taktikája azt kívánta, hogy amikor 1866 tavaszán a porosz-osztrák háború mind valószínűbbé és fenyegetőbbé vált, a 67-es országgyűlési bizottság, illetve annak 15-ös albizottsága előtt levő tárgyalás alatt levő felirat, amely-

¹ Egon Caesar Conte Corti: *Elisabeth*, 57—181. l.

ben a kiegyezésre vonatkozó elveket és gondolataikat foglalták egybe, mennél gyorsabban tető alá és a császár elé jusson. Ezért tehették meg, hogy a rövid csehországi hadjárat után, amely a régi Ausztria minden gyengeségét feltárta, de Bismarck politikai lángelméje következtében az osztrák államot életben hagyta, a meggyengült Ausztriától, illetőleg a meggyengült Ausztria uralkodójától a königgrätzi csata után sem kívántak egy jottáival sem többet, mint az osztrák vereség előtt. Hiszen az alapeszmék, amelyekben Deák és Andrássy vezetése alatt egyrészt a magyar országgyűlés többsége, másrészt már Ferenc József is megegyeztek, pasztikusán egyszerűek voltak: a negyvennyolcas alkotmányos szabadságok és törvények visszaállítása, azoknak a változott helyzethez való természetes módosításával, viszont a Monarchia nagyhatalmi állása és a közös védelem elve szükségességének fenntartás nélküli elismerése. Az elvek kölcsönös tisztázása mellett a gyakorlati nehézség abban állott, hogy a császár és centralistái ezek érvényének biztosítékát csupán egy közös parlamentben látták: Andrássy lángelméje itt is megtalálta a megoldást a delegációk intézményében, amelyeket a két országgyűlés volt kiküldendő, de amelyek külön tanácskoztak és határoztak. A 15-ös bizottság javaslata, tehát helyesebben Andrássy és Deák koncepciója szerint, a delegációk elé tartoztak a külpolitika, a külügyi szolgálat, a közös hadsereg, valamint az ezekre vonatkozó költségvetés és pénzügyi intézkedések (az 1867: XII. törvénycikk kiegészítéseként később természetesen a delegáció hatáskörébe utalták Bcsznia-Hercegovina okkupált, 1908 után anektált tartományok kormányzatának kérdéseit is).

Magyarország miniszterelnöke.

1867 elején, több, mint egyévi tanácskozás és újabb ausztriai kormányválság után, a dolgok annyira jutottak, hogy az uralkodó felelős magyar minisztériumot nevezhetett ki. A «haza bölcse», aki, mint a képviselőház többségének vezére, lett volna a természetes jelölt a kormányfő állására, tudvalevőleg azonban egészségi okokból, de meg azért

is, mert az udvari parketten lejátszódó harcokhoz nem érezte magát eléggé gyakorlottnak, elhárította magától ezt a megbízást. Maga helyett természetesen Andrássy Gyulát ajánlotta legfelsőbb helyen, aki államférfi és «grand seigneur» is volt és így az uralkodóhoz közelebb állott, ami által könnyebben tudta ellensúlyozni a magyar ókonzervatívok arisztokrata csoportjának befolyását. Az új miniszterelnök kineveztetése 1867. február 17-én történt. Andrássy, akit Deák Ferenc «providenciális államférfiú»-nak nevezett, nem kereste a hatalmat. Mi sem állott tőle távolabb, mint a hatalomvágy, amit később egyszer egyik bizalmasának így fejezett ki: «A hatalomnak mindig a kényelmetlenségét éreztem és azokat az áldozatokat, amelyeket megkíván. Ebben a viszonylatban olyan voltam, mint a hajós, aki sohasem szabadul meg a tengeri betegségtől.»¹ Ugyanilyen jellemzőek rá nézve azok a szavak, amelyeket az országgyűlésen az alkotmány visszaállításáról és az ő kineveztetéséről szóló királyi leiratok felolvasásakor mondott: «...Átlátom, hogy midőn a király parancsol és a nemzet vár, az egyéni elégtelenség érzete nem ok az el nem fogadásra.»² És ez nála nem volt nagyképűsködés. Abban is igazi magyar ember volt, hogy törtetés és hataloméhség egyaránt távol állottak tőle. A szabad tevékenységet szerette, lovasember és sportférfiú volt, — kora fogalmainak megfelelően — az íróasztali munkát igen súlyos megterhelésnek tekintette, amit csak az ország érdekében volt hajlandó vállalni.

Ezzel a kinevezéssel és a dicsőségteljes koronázással, amelyen mint nádorhelyettes működött közre, Andrássy életének majdnem tizenhárom éves korszaka kezdődött, amely kemény munkát — mindenestre állandó agymunkát — és idegeinek teljes megfeszítését követelte. Négy és fél évig volt Magyarország miniszterelnöke. Úgyiszlóván a semmiből kellett kormányának az addigi osztrák államhivatalok, az úgynevezett dikaszteriumok helyébe új magyar

¹ *Pester Lloyd*, 1890. február 20. (*Beszélgelés Andrássy Gyula gróffal, közölve halála alkalmából.*)

² Lederer: i. m., I., 194. l.

központi kormányzatot, megfelelő ügykörrel és hivatalnokikkal megszervezett minisztériumokat teremtenie. Ha ennek az időszaknak csak a legkimagaslóbb alkotásait és a legyőzött válságokat tekintjük is, csendjével kell adóznunk mindannak, amit ez a nagy államférfi ez alatt az ötödfél év alatt teljesített. Ez alatt jött létre az első gazdasági és pénzügyi kiegyezés Ausztriával, az 1866-os hadjárat által szükségessé vált véderőreform, a delegációk létjogcsultságának bebizonyítása, a magyar honvédség megteremtése, amely a magyar nacionalisták követeléseivel szemben mint engedmény elkerülhetetlenné vált, amellyel szemben azonban Bécs hallatlanul kemény ellenállást tanúsított; a nemzetiségi kérdés rendezése a még ma is mintaszerűnek tekinthető 1868: XLIV. tc. által, a horvát határőrvidék eltüntetésének előkészítése, amely Andrássyt különösen a katonai hatóságokkal hozta igen éles összeütközésbe, a kiegyezés Horvátországgal, a fiumei kérdés megoldása, az uralkodó új, a változott helyzethez alkalmazkodó változott címének megállapítása s ezzel kapcsolatban a Monarchia és a közös szolgálati ágak megfelelő elnevezése — ezek a 67-es kiegyezési korszak első éveinek legjelentősebb alkotásai, amelyeket Andrássy legnagyobb részét maga fogalmazott, dolgozott át, vagy nagyszerű dialektikus képességeivel győzelmesen fedél alá hozott. Hogy mit jelentett az ő személye, képességei s a varázs, mely belőle áradt, azt legjobban a szétesésnek azok az esztendei bizonyítják, amelyeket Magyarország belpolitikailag attól a pillanattól kezdve élt át, amikor Andrássy Bécsbe költözött és amelyeknek, legalább is egy bizonyos szempontból, csak Tisza Kálmánnak, a nagy taktikusnak kormányzása vetett véget.

A belpolitikai alkotómunka mellett Andrássynak megszakítás nélkül befolyást kellett gyakorolnia a külpolitikai vonalvezetésre is, amely akkor a Szászországtól kölcsönkért (később grófi rangra emelt) Beust báró kezében volt. A szász államférfi természetszerűleg mélyen benne gyökerezett a «revanche»-gondolatban és a poroszellenes hangulatban, míg Andrássy már régen azt a meggyőződést vallotta, hogy Ausztria-Magyarország csak akkor tud megerősödni, ha Poroszországnak, később a Német-birodalomnak barátságát

meg tudja nyerni. A magyar államférfi ebben nemcsak magyar, hanem egyben osztrák-magyar, sőt európai érdeket is látott. A nélkül, hogy bármilyen előítélet rabja lett volna, világosan látta az Oroszország felől fenyegető veszélyt, az Ausztrián kívüli német államok egyesítését pedig megakadályozhatatlan történelmi kényszerűségnek tekintette és magyar miniszterelnökké történt kinevezése óta a Poroszországhoz való közeledés érdekében gyakorolta befolyását. Az 1870 júliusában kitört francia-német válság napjaiban a legnagyobb határozottsággal lépett fel Beust és bizonyos udvari és katonakörök ellen. A július 18-i történelmi jelentőségű koronatanácsban nagy szónoki készséggel, tapintatos ügyességgel, de épp olyan erejű határozottsággal lépett sorompóba a semlegesség kimondása és a legnagyobb mérvű tartózkodó magatartás mellett.¹ Minden francia rokonszenve ellenére — hiszen hét évig Párizs volt második otthona — soha, már előbb sem mulasztotta el, hogy ne óvja a bécsi köröket a III. Napoleonnal való együttmeneteléstől, kinek személye őt a legnagyobb bizalmatlansággal töltötte el. A gyors porosz győzelmek igazolták politikáját és emelték tekintélyét az uralkodónál. Ferenc József elhatározása, hogy a külügyi politika vezetését a legközelebbi kínálkozó alkalommal Andrássy Gyulára bízva, az 1870. év eme júliusi napjaiban fogamzott meg az uralkodó agyában — ez iránt alig lehet kétség.

A Ballplatzon.

Beust belpolitikai helyzetének a kegyelmdőfést a hírhedt Hohenwarth-krízis adta meg, amidőn ez az osztrák hivatalnok-államférfi megkísérelte (N. B. a császár jóváhagyásával), hogy a cseheket — a császárnak a Vencel-koronával való megkoronázását és messzemenő nyelvi és politikai engedményeket kilátásba helyezve — az Osztrák-bírcdalm vezetésében, elsősorban a Reichsratban, szorosabb együttműkö-

¹ *Protokoll des unter dem Vorsitz Seiner Allerhöchsten Majestät des Kaisers und Königs abgehaltenen gemeinsamen Ministerrates vom 18. Juli, 1870. Wien. Staatsarchiv.*

désre bírja. Beust bizonytalan és kétszínű viselkedésével mind az udvar, mind az alkotmányhű és nagynémet körök bizalmát teljesen eljátszotta. A császár és király ekkor szinte természetes megoldásképpen 1871. november 7-én gróf Andrássy Gyulát bízta meg a Monarchia külpolitikájának a vezetésével (mint magyar embert természetesen nem bízhatta meg az osztrák kormány vezetésével — ezáltal szűnt meg automatikusan a Beustnak még külső díszként megadott birodalmi kancellári cím is). Az uralkodó Andrássyval szemben külön ki is emelte az egyik főindokát annak, hogy mint első magyar embert a ballplatzi öreg házba őt vonultatta be: benne látta ugyanis a Német-birodalomhoz fűződő jóbarátság biztosítékát: «Csak most és csak Ön által válhatik valósággá jóviszonyunk a Német-birodalomhoz.»¹

Gróf Andrássy Gyulát egészen utolsó, végtelen kínok között átszenvedett napjaiig, legyőzhetetlen optimizmus jellemezte. Semmiféle feladatba nem kezdett bele könnyelműen, az összes következmények alapos átgondolása nélkül. Ha tehát egy megbízatást vállalt, akkor világosan látta maga előtt az utat, amelyen haladnia kellett, tudatában volt saját vasakarátának, amely képessé fogja őt tenni arra, hogy a kitűzött célt el is érje és sziklaszilárdan meg volt győződve arról, hogy vállalkozásának sikerülnie kell. Szerinte, mint ezt gyakran mondogatta, az államférfi első kötelessége, hogy «ne csináljon ostobaságokat». «Tisztában szoktam lenni magammal, és nem félek a felelősségtől» — fűzte tovább a gondolatot. «A félelem egyáltalában rossz tanácsadó. Ez vezet a nyulat, mely az agarak elől oda fut, ahol egy másik nyulat sejt, hogy az átvegye a helyét...»²

Követte tehát uralkodója hívó szavát azzal a meggyőződéssel, hogy hasznos szolgálatokat fog teljesíthetni. A megoldandó feladatról világos koncepciója volt és ismerte a ren-

¹ Wertheimer: i. m., I., 775. l.

² Dr. Fritz Leidner: *Die Aussenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französischen Kriege bis zum Deutsch-österreichisch-Ungarischen Bündnis*. 1870—79. Akademischer Verlag, Halle, 1936., 39. o. Andrássy sajátkezü széljegyzete a párisi cs. és kir. nagykövegy jelentéséhez.

delkezésére álló eszközöket. Mint magyar embernek, kétségtelenül egyedülálló történelmi elégtétel volt, hogy a Habsburg-Monarchia sorsának legfőbb vezetését rábízta Felséges ura, hogy Kaunitz, Metternich és Schwarzenberg utódjává lehetett. Az út, amelyen elindult, valóban nem volt síma. Hiszen nemcsak nagy politikai nehézségekkel kellett megküzdenie, — mint például Berlin még mindig fennálló bizalmatlanságával, Oroszország akkori, majdnem nyíltan ellenséges magatartásával, Anglia közönyével és végül az Ottomán-birodalom kezdődő fokozatos felbomlásával — hanem szembe kellett szállnia azzal az ellenszennvel is, amelyet kinevezése Ausztriában kiváltott, a Birodalmi Tanácsban ellene indított intrikákkal, a Ballplatz tisztviselőinek passzív ellenállásával és végül a saját hazájában fennálló belpolitikai bizonytalansággal. Ha tehát ezt a magas missziót mégis az elégtétel egy bizonyos érzésével vállalta, akkor azt nyilván az elhivatottságnak ama belső meggyőződése adta neki, hogy valóban értékes szolgálatokat tehet királyának, hazájának és az egész Monarchiának. Honfitársainak érzelmeit Deák Ferenc fejezte ki legplasztikusabban, hozzáintézett búcsúbeszédében: «Isten különös kegyelme adott Téged nel.ünk: csak duplikátumról is kellett volna gondoskodnia, mert Belőled két példányra lenne szükségünk, egyre itt, egyre pedig Bécsben.»¹ Magyarországról való távozását valóban az endemikus válságok hosszú éveit követték, amelyek nem maradhattak hatás nélkül a külpolitikára sem.

Így került a Ballplatz régi házába egy politikai lángelme, magávalragadó, de minden fegyelmetlen szilajság nélkül; munkamódszerében rapszódikus — koncepcióiban és elhatározásaiban azonban soha. A mód, ahogyan a munkáját végezte és beosztotta, valóban nem volt vaskalapos és a külügyminisztérium hivatalnokai számára kétségtelenül rendkívüli megterhelést jelentett, amelyet mindaddig igen nehezen viseltek el, amíg maguk rá nem jöttek, hogy a miniszternek, aki rendszerint csak késő délután jelent meg hivatalában és legszívesebben a késő éjtszakai órákban dolgozott,

¹ Lederer : i. m., I., 193. l.

tényleg sikerült a Monarchia rég elvesztett presztizsét visszaszereznie. Andrassy ritka éleslátással gyorsan felismerte munkatársai értékét. Ha valakivel szembekerült, tekintete, mint ezt egy megfigyelő feljegyezte, valóságos «delki házkutatást» végzett. Embertársairól alkotott véleményére jellemzően mondotta egyszer, arra a legbüszkébb, hogy az embereket ismeri és annak ellenére szereti.¹ Ebben az ítéletében pedig sem embermegvetés, sem cinizmus nem rejlett, mert jelleme egyáltalában nem mutat fel cinikus vonásokat. Egyik osztrák miniszterkollégája, a szellemes és tehetséges Kaiserfeld, mondotta róla : «Csupa melegség és nemes érzés ez a férfiú.»² De a legérdekesebb és legtalálhatóbb jellemzését egy fiatal német tudós csak nemrég fedezte fel az angol külügyi hivatal oklevéltárában. Ez E. R. Bulwer Lytton, bécsi angol ügyvivő egyik kevéssel Andrassy külügyminiszterre történt kinevezése után készült jelentésében olvasható. A Lord Granville brit külügyi államtitkárhoz intézett jelentés³ egyes mondatai még számunkra, magyarok számára is érdekes formulákat tartalmaznak : «Andrassy gróf bátor, kétségtelen energiával megáldott, világlátott ember. Feltűnő mértékben van nála kifejlődve a cselekvőképesség és a természetes politikai tapintat. Alaposan ismeri honfitársait, és tudja, miként kell őket kezelni. Magyarországi kormányzása nagyon sikeres volt, bár semmiképpen sem volt könnyű feladatnak mondható. Katona és sportférfiú egy személyben, megjelenése előkelő ; talán túlságosan temperamentumos. Jelleme makulátlan, fellépése egyszerű, megnyerő, őszintesége minden kétségen felül áll. Minthogy politikai gondolatai és meggyőződései biztos alapon nyugszanak, nincs szüksége arra a hivatalostartózkodásra, amely oly sokszor szolgál az alacsonyabbrendűség érzésének és a szellemi bizonytalanságnak a leplezésére. Képes arra, hogy az óvatosságot gyors cselekvéssel

¹ Graf Julius Andrassy : *Bismarck und Andrassy*. Budapest u. Leipzig, 1924., 43. o.

² Angyal Dávid : *Gróf Andrassy Gyula*. Magyar Tud. Akadémia kiadása. 1941., 4. l.

³ Leidner, Fritz i. m. I. fejj., 9—10. l. : *Bericht Lytton an Granville vom 23. November 1871.*

és az előrelátást szilárdsággal párosítsa. Ha ennek a Birodalomnak a belső viszonyai rendezettebbek lennének, nem kételkednék abban, hogy Andrássy gróf nagy képességeinek sikerülne valamilyen nagy külpolitikai válságot sikerrel megoldani.»

Azt a külpolitikai koncepciót, amellyel Andrássy működését, mint a császári és királyi Ház és a külügyek minisztere, Bécsben megkezdette és amelyet nem csupán minisztersége utolsó napjáig, hanem úgyszólván élete végéig változatlanul követett, következőképpen lehet összefoglalni: a Német-birodalomhoz fűző viszonyoknak minden eszközzel való tudatos ápolása azzal a céllal, hogy annak Oroszországhoz való kapcsolatait meglazítsa és hogy így egy, a Monarchiával kötendő defenzív szerződés számára meg lehessen nyerni. A Monarchia, de különösen Magyarország léte szempontjából a legfenyegetőbb veszélyt Oroszországban látta, vagy, tágabb értelemben, az onnan árasztott pánszláv tendenciákban. (Teljesen hamis beállítás, ha, mint ezt itt-ott hiszik, Andrássynak oroszellenes előítéleteket tulajdonítanak azzal az indokolással, hogy a negyvennyolcas Andrássy nem feleltetheti el Oroszországnak azt a segítséget, amelyet I. Miklós cár Ausztriának a szabadságharc leverésénél nyújtott; Andrássy, amennyire ezt írásaiból, kijelentéseiből és tetteiből meg lehet ítélni, sohasem volt rabja kicsinyes előítéleteknek: épp oly kevésbé volt oroszellenes érzelmű, mint maga a magyar nép; felismerte azonban a veszélyt, amely ennek a dél és délnyugat felé feltartóztathatlanul előretörő hatalomnak részéről azt az államot fenyegeti, amely a Kárpátokat megszállva tartja.) Minthogy azonban a Monarchia legfőbb igyekezetének a béke fenntartására és megerősítésére kellett irányulnia, — a kineveztetésekor az európai kancelláriákhoz intézett köriratában ezt a legnagyobb határozottsággal ki is emelte — közvetlen feladatának az Oroszországhoz fűződő igen zavaros viszonyok normalizálását és lehetőleg barátságos kialakítását tekintette. A cári Birodalom és Ausztria-Magyarország között keletkezőben lévő viszály főoka az úgynevezett keleti kérdés volt, azaz Törökországnak mint hatalmi tényezőnek a létezése a Balkánon. Andrássy Törökország fennmaradását az

összes lehetőségek között a legkívánatosabbnak tekintette és semmi körülmények között sem akart felosztatásához segítséget nyújtani. Ha azonban Ausztria-Magyarország hozzájárulása nélkül mégis sor kerülne erre, akkor — szerinte — gátat kellett vetni a szláv előretörésnek a Balkánon és biztosítani kellett az Osztrák-Magyar Monarchia hatalmi állását. Ami a nyugati hatalmakat illeti, a magyar államférfiú a német-osztrák-magyar szövetségi viszony megkoronázását abban látta volna, hogy ez hasonló szerződéses kötelezettségekkel Nagybritanniára és Olaszországra is kiterjesztessék. Ezáltal olyan békés hatalmi konstelláció létrejöttét remélte, amely eleve is kizárná azt, hogy akár a «revanche»-éhes Franciaország, akár a mindig nyugtalan Oroszország a békét veszélyeztessék.

Az első lépések, melyeket politikájának végrehajtására kezdeményezett, tehát a Berlinhez való közeledés előkészítése, ezzel kapcsolatban Ferenc Józsefnek a Német-birodalom fővárosában teendő látogatása, azaz e látogatás gondolatának felvetése és végül Londonhoz intézett emlékirat voltak, amelyben kifejtette Ausztria-Magyarország és Nagybritannia érdekeinek sok ponton való találkozását Oroszországgal és a keleti kérdéssel szemben.¹ Ezeknek a fejtegetéseknek ugyan a kontinentális megkötöttségek iránt fennálló hagyományos angol tartózkodás mellett nem volt közvetlen sikerük, néhány évvel később azonban az orosz-török háború idején a két hatalom közös fellépésében a san stefanói béke ellen és az azt követő berlini Kongresszuson mégis gyakorlati eredményhez vezettek. Semmi sem bizonyítja azonban világosabban Andrássy előítéletmentességét és politikai rugalmasságát, mint az a tény, mily gyorsan felelt barátságos hozzájárulással arra a közlésre, hogy II. Sándor cár is jelen akar lenni mint harmadik az 1872. évi berlini császártalálkozón. Bár bizonyára fontos lett volna neki, hogy előbb Bismarck herceggel közvetlen eszmecserét folytasson, rögtön felfogta az orosz közeledés előnyeit és ezzel nagyban hozzájárult az úgy-

¹ Leidner: i. m., 15. o. *Andrássy an Graf Beust, Botschafter, in London. Aide-Mémoire d. d. 1. April 1872.*

nevezett «háromcsászárcapcsolat» megalapításáhc, amely kb. négy-öt évig valóban jó szolgálatot is tett.

Személyisége nem tévesztette el hatását Berlinben; Bismarck, a fölényes emberismerő, rögtön rájött arra az alig felmérhető értékre, amelyet politikája számára a dunai Monarchia ügyeinek élén álló nyilt, őszinte és megbízható partner jelentett. Andrásynak azonban sikerült mindkét császár — I. Vilmos és II. Sándor — sőt még a hiú, nyegle, agg Gortsakoff herceg, orosz kancellár bizalmát is megnyernie. Jóllehet sem Ferenc József, sem külügyminisztere nem voltak hajlandók a valamivel később Oroszország és Németország között egy osztrák-magyar csatlakozás kikötésével létrejött katonai szövetséghez hozzájárulni, a «három császárság» viszonya az 1875—76. évek válságáig nagyban és egészben zavartalan maradt. Sőt az orosz urak bizalmi kifejezéseikben Magyarországgal szemben oly messze mentek, hogy még Bismarcknak bécsi kollégájáról szóló híres jellemzését is: «Andrassy gróf túlságosan büszke ahhoz, hogy illojális legyen» — teljesen magukévá tették. A német birodalmi kancellárnak ez a mondása valóban nemcsak legtökéletesebben megvilágítja Andrassy jellemét, hanem — mintegy kategorikus imperativuszként — egyben a magyar államférfíui magatartás változatlan formáját is jelenti a multban, a jelenben és a jövőben.

A Boszniában és Hercegovinában, Bulgáriában és az Epiruszban folyton növekvő zavarok hamarosan az összes európai nagyhatalmak figyelmét az Ottomán-birodalom veszélyes és veszélyeztetett helyzetére irányították. Amidőn egyes kísérletekkel, mint pl. Andrassy reformjavaslatai (1875. december 30.) nem sikerült a nyugalmi állapotot helyreállítani, — noha időnként a nagyhatalmak még egységesek voltak — nemsokára világossá vált, hogy egyrészt az ottomán adminisztráció passzivitása és tehetetlensége, másrészt a pétervári és moszkvai nagyorosz körök fel nem tartóztatható terjeszkedési törekvései a válságot háborús konfliktussá fogják fejleszteni. Mielőtt azonban Oroszország elindíthatta volna hadigépezetét, biztosítania kellett felvonulását egy mindig lehetséges osztrák-magyar támadás ellen. Azok a

megbeszélések, amelyeket Sándor cár és Gertsakoff Ferenc Józseffel és Andrássyval a Reichstadti kastélyban, Csehországban, 1876 nyarán folytattak, továbbá az 1877 januárjában Budapesten kötött titkos megállapodás azt célozták, hogy Oroszországot — amennyiben megtartja szerződéses kötelezettségeit — az 1854—55-ös események megismétlődésétől megóvják, Ausztria-Magyarországnak pedig a cári Birodalom hozzájárulásával lehetőséget nyújtsanak kompenzációkra a Balkánon, akár közvetlenül, akár pedig egy európai konferencia útján. Ezek voltak azok az ütőkártyák, amelyeket Andrássy orosz győzelem esetére fenntartott magának, hogy azokat a kellő pillanatban kijátszhasssa.

Ennek következtében az osztrák-magyar külügyminiszter számára a legnagyobb idegfeszültség napjai akkor kezdődtek, amikor az orosz csapatok a Balkán-hegyláncot átlépték, amikor román segítséggel Plevnát hosszú ostrom után sikerült elfoglalniok és — a san stefanói békét követő hónapokban — a kongresszus egybehívásának pillanatáig tartottak. Jóllehet Andrássy érezte, hogy nemcsak nyíltan, hanem helyesen is játszott, amikor hagyta, hogy az oroszok nyugodtan verekedjenek, — hiszen elűzésük Konstantinápoly kapuitól Anglia feladata kellett, hogy legyen, — figyelmeztető hangját csak akkor emelte fel, amikor nyilvánvaló volt, hogy a törökökre rákényszerített békefeltételek messze túlmentek azon a kereten, amelyet Oroszországnak szerződéses kötelezettségei megengedtek. Az ő célja az volt, hogy azt a biztonságot, amelyre Ausztria-Magyarországnak szüksége volt, — ez pedig nem kevesebbet jelentett, mint Bosznia-Hercegovina megszállását és az orosz csapatok visszavonulását a Balkánról — háború nélkül érhesse el. Andrássy azonban jól ismerte azt a tételt, amelyet pszichológiai-politikai közhelynek nevezhetünk, hogy egy háborút csak akkor lehet elkerülni, ha az ember azt megvívni kész. Azonban politikai harcát nemcsak a sikereitől megrészegült orosz partnerrel kellett végigküzdenie, — erre jól felkészült — sokkal nehezebb volt a helyzete politikájának belső ellenzékével szemben. Magyarország közvéleménye nagy mértékben törökbarát volt: tömegtüntetések és egyéb megnyilatkozások útján bele akarták ker-

getni a kormányt egy Oroszország-ellenes akcióba. Felismerve a kísérletek forrását, Andrássy kijelentette Alekko pasa török nagykövetnek, aki viszont Andrássy személyes törökbarát érzelmeit jól ismerte, ne higgyék Konstantinápolyban, hogy politikai tüntetések útján bármilyen befolyást gyakorolhatnának reá, mert hiszen nincsen kormány, amely megengedhetné, hogy politikáját ilyen tényezők befolyásolják.¹

Az elhatározás szilárdsága, engedékenység mellékes vagy részletkérdésekben, népszerűség-hajhásztól való irtózás jellemezték fellépését ebben a válságban éppúgy, mint a Berliini Kongresszuson és a viharos delegációs viták folyamán, amelyek a Bosznia-Hercegovina-i okkupációt követték. Reá nézve, diplomáciai tapintatára és arra a souverain megvetésre, amellyel minden politikáját kifelé megszépíteni, vagy akárcsak felfedni alkalmas eszközzel szemben viseltett, semmi sem lehet jellemzőbb, mint amaz emlékiratának egyes passzusai, amelyet 1886-ban I. Ferenc Józsefhez az 1877—78-as politikájának sikereiről és arról a támogatásról, amelyben azt Németország a Berliini Kongresszuson részesítette, intézett. «Annakidején tartózkodtam attól, hogy az elért eredményeket a nyilvánosság előtt egész valójukban feltárjam, mert aggódtam, hogy ezáltal Oroszország érzékenységét megsérthetném. Ugyanebből az okból hosszú ideig benső elégtétellel tűrtem a politikám ellen irányuló együgyű támadásokat. Tettem ezt azért, mert a keleti háború alatt és utána egyik legnehezebb, de egyúttal legfontosabb feladatunk az volt, hogy politikánknak az orosz aspirációkat legérzékenyebben sujtó eredményeit úgy valósítsuk meg, hogy az Orosz-birodalom «rancune»-je ne egyedül a Monarchiát sujtsa.»² A német-orosz viszonyt sem akarta azonban feleslegesen megterhelni és ezért óvakodott attól is, hogy azt a diplomáciai támogatást, amelyben a Monarchiát Bismarck részesítette, a nyilvánosság előtt különösen erősebben hangsúlyozzák. Ugyanebből az okból igyekezett elérni azt,

¹ Wertheimer : i. m., III., 13. l.

² Wertheimer : i. m., III., 204. l.

hogy Salisbury marquis, a második brit fődelegátus javasolja a konferencián, hogy a két balkán tartomány megszállásával Ausztria-Magyarország bízassék meg.¹

Ausztria a megelőző harminc esztendőben két háborút és értékes területeket veszített, sőt szinte egész tekintélyét is elveszítette: a magyar államférfiú fellépésének és politikájának sikerült visszaszerezni az Osztrák-Magyar Monarchia magas rangját a nagyhatalmak sorában és területét két tartománnyal növelni, a nélkül, hogy háborút viselt volna, amiért Gortsakoff herceg élete végéig irigységgel viseltetett vele szemben és szemrehányásokkal illette — Bismarckot. «Monarchiánk számára Bosznia és Hercegovina megszerzése nem jelenti hatalmának megnövekedését, hanem egyszerűen önvédelmi aktust fenyegető veszéllyel szemben» — írta Andrássy 1878 őszén, a Philippovics tábornagy helyébe az okkupációs csapatok élére kinevezett Württembergi hercegnek.² Ennek a területgyarapodásnak valóban inkább sztratégiai és politikai jelentősége volt. Sztratégiai jelentősége abban állott, hogy Dalmácia számára hátvéd volt; a «magas politika» szempontjából pedig azért volt jelentős, mert megakadályozta a szláv törzsek egyesülését a Balkánon és mert Ausztria-Magyarországnak a közelkeleti események további kifejlésében elhatározó súlyt biztosított. Hogy az Oroszország elleni háború elkerülhetetlen volt és az is maradt, arról Andrássy Gyula mélyen meg volt győződve. Erre vonatkozó emlékiratai és az a meg nem szűnő törekvése is, hogy a császári és királyi hadsereg egyenértékű tényezővé váljék, ezt bizonyítják.

Andrássy lemondása.

Az a megértés nélküli kritika, amelyben politikáját a Monarchia mindkét részében, de különösen a rendkívül rövid-

¹ Gróf Andrássy Gyula külügyminiszter távi rata Ő császári és apostoli királyi Felségéhez, d. d. Berlin, 1878. június 28. Wien, Staatsarchiv.

² *Österreich-Ungarns Aussenpolitik 1908—1914*. I. Brief Andrássy's am FZM. Herzog von Württemberg, vom 6. August 1879.

látó katonai körökben részesítették, erősen elkedvetlenítette azt az államférfit, aki saját egészségének feláldozásával a Monarchia rábízott érdekeinek védelmében szinte hihetetlennek látszó eredményeket ért el. Az okkupáció katonai előkészítése lassú és tökéletlen volt ; azt a pillanatot, amelyet Andrásy a bevonulásra kitűzött, azonnal a Berlini Kongresszus befejezésével egyidejűen a katonai vezetőség elmulasztotta, azután pedig a veszteségteljes harcokért minden felelősséget illojálisan a külügyminiszterre igyekezett áthárítani. Uralkodója teljes bizalmának birtokában Andrásy, bár bizonyos keserűséggel szívében, minden támadással szembe szállott. Az a körülmény azonban, hogy «Beaconsfieldet Cyprus megszállása miatt Londonban ünnepelték, őt (Andrásyt) pedig szidalmakkal fogadták», maradandó nyomokat hagyott hátra lelkében. Azonban, mint ahogyan ezt később egy beszélgetésben kifejtette, akkor azért nem mondott le, mert a feladat még nem volt befejezve, még helyt kellett állania, még meg kellett verekednie a gáncsolókkal. A következő nyáron azonban mégis közölte az uralkodóval azt a szándékát, hogy egészségi okokból visszavonul. Ferenc József nem bírta megérteni, hogy egyik legbensőbb tanácsadója, teljes bizalmának birtokában és azután, hogy minden ellenfelét legyőzte, ott akarja hagyni magas hivatalát. Andrásy Gyula gróf lemondásának okait a mai napig sem ismerjük a maguk teljességében. Egy bizonyosfokú fáradtság, a magas hivattal járó lekötöttség szorító érzése, az Albrecht főherceg vezetése alatt álló katonai körök állandó intrikája, amelyek nem tudták megbocsátani neki a porosz barátságot, talán a betegség első csírái, amelynek azután tizenegy év múlva áldozatul esett és végül az a benne rejlő hajlam, amelynek sokszor kifejezést adott, hogy a politika színpadáról az alkalmas pillanatban kell visszavonulni és nem szabad úgy tenni, «mint a primadonnák, akik megvárják, amíg a közönség megünja őket» — mindez együttvéve valószínűleg befolyással volt elhatározására. Ugyan az uralkodó korlátlan bizalmának birtokában érezte magát, hiszen elmondhatta róla később, hogy annyira azonosak voltak az elgondolásaik, hogy sokszor egyik sem tudta biztosan, melyikük volt egyik vagy másik

terv kezdeményezője, mégis, úgy látszik, érzése az volt, hogy vissza kell vonulnia a terhes hatalomtól: ahogyan tréfásan mondotta, nem akarta, hogy ugyanaz történjék vele is, mint Beust gróffal, akivel a császár-király egy magas hivatalnok útján közölte, hogy lemondását szívesen látná. De nincs kizárva az sem, hogy talán volt valamilyen hallgatólagos megállapodás Ferenc József és első munkatársa között, amely szerint a király őt később vissza fogja hívni a külügyminiszteri székbe. Maga a legkegyelmesebb császári és királyi kézirat, amellyel felmentetett: «Ha Én, bár nem szívesen és sajnálkozással, felmentése iránti kérelmének... eleget teszek, akkor vegye ezt annak bizonyítékául, mily nagy súlyt helyezek egészsége megóvására» — valamint a kézirat utolsó mondata, amely szolgálatainak újból való igénybevételét kilátásba helyezi, talán valóban az uralkodó ilyen szándékaira engednek következtetni.

A német-osztrák-magyar szövetség.

Andrássy azonban távozását néhány héttel elhalasztja, hogy Bismarck herceg egy sürgős kérésének eleget tegyen és vele megbeszélje a Monarchiát a Német Birodalomhoz fűző szorosabb kapcsolatok alapelveit. A német birodalmi kancellár már évek óta foglalkozott azzal a gondlattal, hogy, amint ő kifejezte magát, «a két német hatalmat» egymáshoz közelebb hozza. Célja az volt, hogy először is az orosz fenyegetés ellen hátvédet nyerjen, messzebbmenően pedig, hogy egy francia-osztrák-orosz koalíció veszélyétől megmeneküljön, amely mint rossz álm kísértette és nyugtalanította éjtszakáit. Amikor Andrássy lemondásának híre elérte Bismarckot, a vaskancellár elhatározta, hogy azonnal cselekednie kell; tudatában volt annak, hogy ezt a szó legszorosabb értelmében sorsdöntő alkotást senki mással nem tudja megvalósítani, mint Andrássy Gyulával, aki a nagy porosz államférfi bizalmát oly mértékben élvezte, mint bizonyára egyetlen más nem-német államférfi sem. Hiszen birodalomszerte nagy feltűnést keltett Bismarck hercegnek 1878 januárjában egy beszédében a birodalmi gyűlésen tett kijelentése: «Andrássy

grófhoz személyesen — ez számomra öröm és megtiszteltetés — olyan baráti viszony fűz, amely neki megadja a lehetőséget, hogy velem szemben minden kérdést, amit Ausztria érdekében szükségesnek tart, nyíltan felvethessen, ő pedig meg van arról győződve, hogy én a valóságnak megfelelő választ adok, minthogy én nekem is az a meggyőződésem, hogy ő Ausztria szándékairól csak a tiszta igazságot mondja nekem.»¹ A két államférfi hamarosan és viszonylag könnyen meg is egyezett az úgynevezett kettős szövetségi szerződés szövegére vonatkozólag — Bismarck herceg a főnehézségekkel nem szövetséges társánál, hanem saját uralkodójánál találkozott. I. Vilmos császár ugyanis hallani sem akart egy Oroszország ellen irányuló, sőt egyáltalában olyan szerződésről sem, amelyben öccsének és barátjának, II. Sándor cárnak birodalma névszerint szerepel. Ferenc József és első tanácsadója pedig nem voltak hajlandók olyan általánosan fogalmazott megkötöttségbe belemenni, amely bármely támadó ellen irányult volna, mert ennek éle lett volna Franciaország ellen is, ami Ausztria-Magyarország számára mind politikailag, mind katonailag elviselhetetlen terhet jelentett volna. Magának Bismarcknak is az volt a véleménye, — és az ősz Moltke tábornagy támogatta ebben — hogy a Német-birodalomnak nincs is szüksége ilyen osztrák-magyar kötelezettségre, sőt ellenkezőleg: ez csak növelné az orosz támadás veszélyét valamelyik vagy mindkét szerződő fél ellen. Így jött azután létre az a szerződés, amelynek 1879. október 7-én történt aláírása gróf Andrássy Gyula utolsó hivatalos ténykedése volt.

Ferenc József császár és király nem hívta vissza többé azt az államférfit, aki annyi vereség után ismét sikert hozott számára és növelte hatalmi állását. Úgy látszik, a két férfit összekötő harmónikus együttműködésben — a nagy megbecsülés ellenére, amelyet az uralkodó legjelentékenyebb magyar tanácsadója iránt érzett — a hajbókclókhöz szokott

¹ Bismarck: *Politische Reden* (J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger Stuttgart u. Berlin, 1928), Band II. Reichstagsrede vom 19. Februar 1878.

császár-királynak Andrássy világfiasan kellemes és megnyerő, uralkodója előtt tiszteletet tartó, de túlságosan büszke, hajlíthatatlan, megalkuvás nélküli nyílt személyisége annyira mégis kényelmetlen volt, hogy amikor visszatért a hivatásos diplomatákhoz és a külpolitika gyepűjét ismét egyedül saját kezében tartotta, nem ébredt fel benne a kívánság, hogy esetleg újra nyílt ellentmondást kelljen eltűrnie. Andrássy Gyula még sokszor emelte fel figyelmeztető szavát a delegációkban, vagy a főrendiház plénumában és bizottságaiban, sőt az uralkodóhoz magához intézett emlékirataiban is, ha azt vette észre, hogy el akarnak térni az általa kijelölt politikai vonaltól, vagy pedig, ha szükségét látta annak, hogy az általa alkotott politikai rendszert, a kiegyezés és dualizmus rendszerét, megvédelmezze.

Azzal a bírálattal, amelyben külpolitikáját a Monarchia mindkét részében még szellemileg kimagasló politikusok is illették, lemondása után is hosszú ideig és gyakran találkoztunk. Amikor azonban 1888 februárjában, az akkori veszedelmes válság tetőpontján, a berlini és bécsi kabinetek nyilvánosságra hozták a kettős szövetségi szerződést, hirtelen elnémult a gáncsoskodás: csak akkor kezdték felismerni Andrássy hatalmas politikai koncepcióját és méltányolni rendkívüli teljesítményét. Ezen a sokat szenvedett európai kontinensen — ha egyáltalán — akkor is csak ritkán jutott államférfiaknak olyan siker osztályrészül, hogy művük egy emberöltőt túléljen volna. Se Nagy Károly, se V. Károly, se XIV. Lajos, se Metternich nem dicsekedhettek azzal, hogy a történelem futóhomokján sikerült volna nekik olyan épületet emelni, amely eredeti szubsztanciájában ötven-hatvan évnél tovább élt volna. Az osztrák-magyar kiegyezés, Deák és Andrássy alkotása, ötven évig értékesnek bizonyult, sőt nem is belső gyengeségei vagy hibái buktatták meg, hanem egy világháború viharjában omlott össze. A német-császár-magyar szövetség pedig közel negyven évig legtartósabb alapja volt az európai politikának, amely akkor az egyensúlygondolat jegyében állott; hova fejlődhetett volna, ha Bismarcknak és Andrássynak kongeniális utódai lehettek volna, azt megbírálni nem áll módunkban. Az első világháború, és

annak tragikus befejezése azonban világosan megmutatták, hogy a két birodalmat e nagy államférfiak tényleges utódai hova vezették.

Andrássy Gyula egyéni nagyságát, politikai jelentőségét a mai kör gyermeke alig ismeri. Talán kortársai is csak halála után eszméltek arra, ki volt ő a magyarság számára. Kétségtelen, hogy a mult évszázad tiz-tizenöt legnagyobb európai államférfia között van. És ha ez a magyarságnak nagy elégtétele és büszkesége, talán nem helytelen, hogy tudatossá is tegyük magunkban: ilyen férfiakat — és menyire minden ízében tiszta jellemmel! — tudott kitermelni a mi fajtánk. De éppen jelleméből s politikai egyéniségéből, módszereiből meríthet egy ékességeiben és értékeiben megfogyatkozott korszak tanulságokat; magyar államférfiúnak lenni hetykeség nélküli bátorságot, gőg nélküli önérzetet és büszkeséget, — mert a gőgnek nincs erkölcsi tartalma — valamint természetes tisztességet jelent, melyet nem kell hangoztatni, mert cselekedeteiben felismerhető: de jelenti továbbá az egyén és érdekei teljes, fitogtatás nélküli feláldozását is. Andrássy Gyulánál halála után ötven évvel az archivumok tartalmát kutatók találták meg az előrelátó tervezésnek a bizonyítékait: a kortárs hízelgéseire és tapsaira nem számítva, kritikájával nem törődve végezte államférfiúi, osztrák-magyar miniszteri és magyar emberikötelességét. Nem egyedül helyzetünkben folyó helyes politikai felismeréseieit, de ezért a tanító példaadásért is érdemes nagy, nemes alakját egyre újra magunk elé idéznünk, hogy kicsi és nagy tanulhasson tőle és okuljon példáján.

BIBLIOGRAFIA:

Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora.* I—III., 1910—1913.

Gróf Andrássy Gyula beszédei I—II. 1847—1871. Léderer Béla, 1893.

Kállay Béni: Akadémiai emlékbeszéde: *Gróf Andrássy Gyula emlékezete.* Akadémiai Értesítő, 1891.

Dr. Muntján István: *Id. Andrássy Gyula gróf.* Előadás. Szeged, 1940.

Angyal Dávid: *Gróf Andrássy Gyula.* Előadás. Akadémiai Értekezések, 1941.

Könyi: *Beust és Andrássy.* Franklin, 1890.

- Halász Imre : *Bismarck és Andrássy*. Franklin, 1913.
- Ifj. Andrássy Gyula : *A világháború előzményei, I. Bismarck és Andrássy*.
- Tury Béla : *Az Andrássy—Kossuth-probléma*. Stefaneum, 1924.
- Szekfű Gyula : *Történetpolitikai tanulmányok — Andrássy*. Napkelet-könyvtár, 1924.
- Klaczko Julian : *Két kancellár*. (Ford.) Athenaeum, 1878.
Német nyelven :
Die grosse Politik 1871—1914., I—III.
Österreich-Ungarns Aussenpolitik 1908—1914., I.
- Graf Beust : *Aus Dreiviertel—Jahrhunderten* I—II., 1809—1885., 1866—1865.
- Ullrich v. Hassel : *Im Wandel der Aussenpolitik*.
- Kohut : *Bismarck*. Ernst Hoffmann, Berlin.
- Andrássy : *Bismarck und Andrássy*. Leipzig, 1924.
- Heller : *Das Deutsch-Österreichisch-ungarische Bündnis in Bismarcks Aussenpolitik*. E. S. Mittler u. Sohn, Berlin.
- Dr. Fritz Leidner : *Die Aussenpolitik Österreich-Ungarns*. Halle, 1936.
- Graf Brandis : *Die Ungarische Seele*. Amalthea, Wien.
- Staatsarchiv* (vorm. K. u. K. Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Wien.
Unveröffentlichtes Dokumentenmaterial, 1870—79.
Francia nyelven :
Documents Diplomatiques Français. I—II., 1871 1915.
- Gorjainow : *Le Bosphore et les Dardanelles*, 1914.

OTTLIK GYÖRGY.

EGYÜTT VAGY EGYMÁS ELLEN?

— A világ hamarabb rendbejönne, ha visszaadnák a szavak igazi értelmét! — mondotta Európa egyik nagy gondolkozója a XIX. század végén. Ha ez igaz volt akkor, — pedig alighanem az volt — százszorosan az ma, mert talán még alig volt kor, amelyben annyira összezavarodtak volna a fogalmak s annyira elhalványodott volna a szavak valódi értelme. Szinte ott tartunk, hogy előbb magyarázgatásba kell kezdenünk, mielőtt egy fogalom megjelölését kimondjuk. A szavak az időkben könnyen elkopnak, sőt, ami nagyobb baj, igazi értelmük elhomályosul s a közhasználatban egyszerűre csak nem azt a határozott fogalmat fedik többé, amit régebben, hanem egészen más, később belemagyarázott valamit. Ez a sors különösen a jelszavakat éri utól. Ennek pedig az a következménye, hogy a különböző felfogások úgy vitakoznak fölöttük, hogy mindegyik mást és mást ért alattuk. Ez mindig úgy volt, ma csak a folyamat gyorsult meg, amely az egyszerű és érthető szavak körül ködös zavart teremt. Nálunk újabban gyakran az is előfordul, hogy a mindennapi nyelvből a szó valahogyan eltűnik s azután visszatér, nem is eredeti magyar értelmében és formájában, hanem idegenből fordított jelleggel.

Alighanem ez a félreértés vagy félrehallás az okozója annak, hogy a nyilvánosság előtt minduntalan irodalmi csatazaj hallatszik a «nemzeti» és «népi» fogalmak körül. Ez néha ködös elméletek között viharzik, néha ádáz személyeskedéssé fajul, míg az egyszerű, józan magyar ész értetlen csodálkozással kérdezi: vajjon mire való mindez? Történelmi szükségszerűség-e, hogy ide jutottunk, vagy a jelszó-divat átokfutása? Vagy egyszerűen áldatlan magyar természete-

tünkől folyik, hogy egymás fejét verjük be, a helyett, hogy az ellenünk acsarkodók felé vigyáznánk és — felkészülnénk?

Mindebből bennünket most az a visszás zavar és hiábavaló feszültség érdekel, amely szellemi életünket tölti el miatta.

Kétségtelen, hogy mindezekben a jelenségekben politikai okok is közreműködnek, gazdasági ellentétek morajlanak alattuk, társadalmi egyensúlyozatlanságok robbannak fel mögöttük. Ám a harcnak erről a részéről nem akarok itt most szólni. Sőt gondosan kerülök mindent, ami a kérdésnek ebből a szempontból való megítélésére mutatna. Ezért nem foglalkozom a népi és városi irodalom állítólagos szétválasztásával és a nép meg a középosztály mesterséges szembeállításával sem.

A szellem területéről van szó s elsősorban az irodalomról, amely végre is mindannyiunk egyetemes öröksége, közös kincse, a magyar szó áldozatos szolgálatában vállalt hivatása. A nemzet lelke nyilatkozik meg az irodalomban, az az eszme, amelyet a magyarság az emberről, az isteni és természeti törvényekről, az igazságról, a jóról, a szépségről és ezzel és ebben az önmagában élő értékekről alkot.

Amit itt el akarok mondani, annak nem az a célja, hogy ilyen vagy olyan pártállásfoglalás legyen a nemzeti és népi szavak körül folyó irodalmi harcban. Ellenkezőleg, inkább szelíd és őszinte kísérlet arra, hogy a mesterséges ellentétek természetes összhangba olvadjanak, hogy a magyar író ne egymás ellen, hanem együtt sorakozzék fel. Van mit védeni! A magyarságnak rendkívüli időket kell ma élnie. Ami szellemében érték a világ számára, azt az íróknak együtt kell kisugárzaniuk kifelé s ami ebben erő, a magunk számára együtt kell fenntartanunk az egész magyar társadalom felé.

Van-e erőnk ahhoz, hogy túl tudjuk tenni magunkat valamennyien minden elfogultságon és ellentétén és megkísértsük legalább megértését egymásnak abban a tagadhatatlan tényben, hogy mind magyarok vagyunk. Vigyázzunk! Ezen fordul meg az is, hogy mit látnak meg és mit ismernek el bennünk kívülről, az is, lesz-e tekintélyünk és mekkora — úgynevezett írástudóknak — a magyarság összessége előtt. Ha azt, amit az egyik magyar író érez és világnak

kiált, a másik mint nem magyart megtagadja, vagy a másik nem ismeri el az egyiket a nemzeti lélek megnyilatkozásának, hogyan tudja akkor az idegen: mi a magyar? És hogyan képzelje el a magyar ember, hogy ezt — mi tudjuk neki megmondani? Ha az egyik költő a néptől idegennek mondja azt, amit a másik énekel, az pedig egy harmadiknak a dalában nem akarja elismerni fajtánknak dallamát és ütemét, — természetesen mindig valódi, művészi értékről beszélünk — ezzel csak azoknak tesz szolgálatot, akik a magyarságot ki akarják rekeszteni az európai kultúrközösségből, a kereszténység és a humánus szellemi létéből, vagy akik ezekkel ellentétes szellemiségnek bilincsebe akarják vetni a magyar szellemet, megfosztva önállósága és függetlensége lehetőségétől, szabadságának és emberméltóságának kivirágoztatásától.

Az a félreértés, amely szellemi életünkben egyre több zavart okoz s kifelé és befelé egyformán csak veszélyt hozhat ránk — legalább is nekem ez a meggyőződés — mindenkefelett abból származik, hogy nagy fogalmakból divat-jel-szavak lesznek. Ezek elferdítik a valódi értelmet s a propaganda sajtáságos értelmezéseivel használják a kifejezéseket, amelyek nem fedik többé az eredeti fogalmat s egyik félnek is, másik félnek is mást és mást jelentenek.

Legkülönösebb, hogy gyakran a melléknevet függetlenítik a főnévtől, amelyből jól, vagy rosszul képezték, olyan tartalmat adnak neki, amely az alapfogalommal nehezen, vagy egyáltalában nem egyeztethető össze. Ez történt a *nemzeti* és a *népi* szó használatával is, holott a nemzeti fogalmának azonosnak kell lenni a nemzetével épp úgy, mint ahogy a népi szónak a néppel kell egy ugyanazon fogalmat jelentenie.

Csakhogy itt megint az a baj, hogy magának a nemzet szónak és a népi szónak egymáshoz való viszonya is elhomályosodott. A hiba itt gyakran kétféle. Vagy egyszerűen a magyarság egyetemes és azonos közösségét értik mind a kettő alatt minden megkülönböztetés nélkül, vagy úgy állítják szembe, mintha két ellentétes, sőt ellenséges fogalom volna.

Az igazság azonban az, hogy mind a kettő sajátos, önálló fogalom s mégis összetartozik, csak fokozati különbség van

közötte. A nemzetben feltétlenül van nép, de viszont nép lehet, amelynél még nincs nemzet, amelyben benne lehetne! Nem pedig azért, mert a nemzeti élet a népi létnek felső foka. Az emberiségben a nemzet nagyobb rangot képvisel, mint a nép, amit Concha Győző úgy fejez ki, hogy a nemzet alatt öntudatos akaratú és cselekedni bíró emberi közületet értünk, amelynek sajátos eszméje van az egyetemes emberiről. Ezt a maga öntudatos erejével valósítja meg, ennek az egész emberiségre nézve is értéke van. Míg a népnél is megvan — szerinte — az emberinek valamilyen sajátos eszméje, de vagy nincs róla saját tudata, vagy azt nem tudja a maga erejével érvényesíteni, vagy az egész emberiségnek nincsen különösebb érdeke e sajátosság fennállásában. A nép tehát a magyarság természetes fizikai közössége, a nemzet pedig öntudatos lelki-szellemi és akaratú közössége. A nép az alap, a nemzet a csúcs!

A nemzeti életre azok a népek érnek el, amelyekben kifejlődött az országgló erő, az ellenállhatatlan legfőbb hatalom, azaz az állam. A nemzet tehát egy az öntudattal, az önrendelkező erős akaratú, az országglással, az állami léttel, mert éppen ez jelenti a nép jóról, igazról, szépről való elfogásának öntudatos megvalósítását, még pedig mindenkivel és mindennel szemben érvényesülő erővel.

— A nép — mondja Concha Győző ma is érvényes meghatározásában — az emberinek sajátos megjelenése, benső kapcsolatokkal összefűzött olyan csoportjában az egyéneknek, amely e sajátosságának — öntudatos, vagy öntudatlan, erős vagy gyenge, az emberiségre értékes vagy értéktelen volta szerint marad tovább is csak népnél, vagy emelkedik nemzetté. Népek lesznek nemzetté, sőt nemzetek esnek vissza a népek sorába az idők rendjében. Sokszor a legvegyesebb faji keveredésből és népek össze-vissza társulásából alakulnak ki nemzetek s még maga a történelmi múlt emléke sem tartozik feltétlenül a nemzet fogalomhoz, mert sokszor a népi színvonalból nemzetire emelkedő népeknek — amint azt éppen korunkban láthatjuk — gyakran nincs önálló történelmi múltjuk, vagy pedig egymástól különböző, nagyon is ellentétes múltjuk van. Mégis a nemzetté válás folyamata ment

végbe bennük, mert elérték azt a fokot, amely a nemzeti élet mértéke, az öntudatot és a maguk eszméjének megvalósításához szükséges erőt és akaratot.

A magyarság ezen a földön már nem mint nép jelent meg, hanem mint nemzet — bár törzsi szervezetben. Amióta azonban itt államot alkotott, önmagában olyan eszmét alakított ki az emberiről, amelyet öntudatosan vallott, a maga erejével megvalósított és azt az egész emberiség számára értékévé tette. Ez független attól, hogy időnként milyen mértékben ismerték el, mennyire méltányolták és mennyire hálálták meg. Ez az eszme, amelyet a magyar nemzet ezer éven át magában hordott és valósított, öntudatosan mindig ugyanaz volt, ami a magyar népben öntudatlanul élt. A magyar nemzetnek az erkölcsi jóról éppúgy, mint minden nagy emberi fogalomról, igazságról, tisztességről, bátorságról, hűségről, becsületről nem volt soha más fogalma, ítélete, mint ami véleménye volt ugyanerről a magyar népnek.

Igen, a magyarság nemzetként érkezett Európába, az maradt és az is akar maradni mindörökre. Amikor itt letelepedett a maga törzseivel és nemzetségeivel — nemzeté egyesült. A keresztény magyar királyságban nemzeti élete létet kapott s ez megmaradt a történelem legsúlyosabb viszontagságai közepett is. Sem a tatár pusztítás, sem a mohácsi vész, török hódoltság és az ország három részre daraboltsága nem rombolta le azt a nemzeti öntudatot, a magyarság nemzeti egységét. Nyugati és északi részeken a habsburgi magyar királyság, Erdélyben külön fejedelemség, közben, mint óriási ék, a török hódoltság állami viszonylatban szétdarabolta a magyar királyság területét, de nem szakíthatta szét a magyar nemzetet és a magyar nemzeti öntudatot.

Ugyanezt a rendkívüli próbatételt állotta ki a magyar nemzet a trianoni békében, amely feldarabolta ugyan Magyarországot, de a magyar nemzeti lelket és ebben az egyetemes nemzeti hivatástudatot két évtized alatt nemhogy megváltoztatni, vagy gyengíteni nem tudta, hanem ellenkezőleg, megedzette és erősebbé tette, mint valaha, még ha népközönségi keretek közé szorult is.

Megmaradt a magyar nemzet és megmaradt a magyar

nép. A nemzet tartotta fön a népet, vagy a nép a nemzetet? Meddő kérdés. Egymást tartották fön, mert egyiket a másik nélkül el sem lehetett képzelni soha.

Szabad-e tehát ma, éppen ma a kettőt szembeállítani, egyiket a másik ellen kijátszani, egyiket a másiktól elrekeszteni, ha mindjárt a belőlük képzett jelzőkben is?

Sajnos, a nemzeti szót sem használják és főképpen nem használták mindig a maga igazi fogalmi értékében. Hol csak a történelmi multtal, hol csak a faji jelleggel, hol csak az úgynevezett uralkodó osztállyal, hol csak külsőséges jelekkel kapcsolták össze, hol pedig valamilyen ellenséges módon az *úri* fogalommal azonosítják, de ennek nem a valódi, hanem a gyűlölködő értelmezésében.

A népi szó körül pedig még nagyobb a zavar. Ezt néha csak a vérség közösségével, vagy csak a nyelvvel, vagy csak egyik társadalmi osztállyal, vagy annak esetleg csak egyik rétegével kötik össze, vagy pedig valami bizonytalan ősi mythosszal, esetleg a történelmi fejlődésnek azzal a különleges folyamatával, a mely — más népek életében játszódott le. Ezzel azonban a magyar népi szó is kirekesztő és elzárkózó értelmet kapna.

Az a népi eszme, amely például ma a német szellemi életben egyik vezérgondolat, a magyarság szempontjából — hasznavehetetlen. Ez a német népiség, a faj és a nyelv szigorú és zárt, minden mástól megkülönböztető és minden mást kizáró jellegű, még szellemi értelemben is. Olyan kapcsolatot jelent, amely századokon át tartotta össze, vagy legalább is tartott összeköttetést a hozzátartozók között, de ugyanakkor ki is rekesztett belőle mindenki mást. Ha azonban mi a magyar nemzetről, vagy akár magyar népről beszélünk is, mindig az ezeréves szentistváni magyar államiságra gondolunk első sorban, tehát általánosítunk, befogadunk, azaz egyetemessé tesszük a fogalmat.

De két teljesen különböző történelmi, földrajzi és szellemi fejlődés van a kétféle felfogás között. A német nemzet egészen napjainkig népiségénél kisebb területen élte államiságát, sőt több államon belül élte s még ezek határain kívül is túlterjedt népisége. Ezeket pedig éppen egyedül a népben

lévő belső erők, hagyományok, szokások, erkölcs és gondolkozásmód őrizték meg a németiség számára, amely mindig nagyobb területen volt elterjedve, mint amekkorra fölött állami souverainitása uralkodott.

A magyar nép azonban mindig sokkal nagyobb területen élt, mint amekkorát maga betöltött s a magyar állami főhatalom ezen a nagyobb területen belül nemcsak fajilag és nyelvileg magyarokra terjedt ki.

De ami még fontosabb : a németiség a XIX. század elejéig nem is ébredt nemzeti öntudatra, nem élt egységes nemzeti életet, nem volt egységes nemzeti szellemisége, nem volt egy és ugyanaz az embereszméje. Épp ezért azt a magasabb fokot, amit a nemzet egyetemesen jelent, még sokáig nem tudta elérni s a maga törzsi szakadozottsága és külön-külön állami rész-élete századokon át nem is engedte kifejlődni benne a nemzeti egyetemességet. Hogy a németiség mult század elején megkezdődött nemzeti differenciálódása szinte a teljes befejezéshez jutott el, szellemi élete most a népi eszmében a maga számára különleges értéket ünnepl. Hiszen első sorban a népiség tartotta fenn az összetartozás érzését, abból fejlődött ki az egyesülés vágya és célja s most kiterelvényesedett új állami és nemzeti léte és felfokozott nemzeti öntudata népiségében keresi és találja ereje és diadala legfőbb magyarázatát és eredetét.

A magyarság századokon át megtartott nemzeti élete azonban népiségében — a mellett, hogy országolt területét teljesen sohasem töltötte ki — számszerűen is váltakozó erejű volt. Bár a történelem folyamán megéltünk olyan időt, hogy a magyar regnum területén a lakosság négyötödét magyar nép tette, ezt az arányt századok viszontagságai gyászosan megváltoztatták s még a mult század nagy felvirulása idején sem tudott népiségünk ősi határaink között a lakosság felén túl terjeszkedni. De éppen itt mutatkozott meg nemzeti voltunk nagy ereje, hogy az ország jellege az emberiségről vallott eszméje és önmagáról érzett tudata csak erősödött. Sőt, idegen népelemeket és idegen származású egyedeket úgy tudott ebbe a nemzeti létbe beolvasztani, hogy azok népiségének is alkotó részeivé váltak s a nép-

nek olyan tagjai lettek, akik ugyanazokat az érzéseket, tulajdonságokat, sajátságokat, hagyományokat és jegyeket vették magukra, mint népünk többi része. Népünk antropológiailag, biológiailag vagy haematológiailag bizonyára nem tökéletesen azonos immár a Scythiából kijöttekkel. Mégis nyilván épp olyan balgaság volna kirekesztő szándékkal kutatni egy-egy magyar táj népében a kún, a szláv, a bessenyő, a tatár vagy a germán származást, — mint amilyen dőreség lenne Zrínyi Miklóstól vagy Petőfi Sándortól, Teleki Lászlótól, Madách Imrétől vagy Munkácsy Mihálytól számonkérni holmi irodalmi és művészeti őstáblával a származási magyarságot, vagy a nemesi vagy paraszti születést — életük, alkotásaik és szellemük örök bizonyosságaival szemben.

De ahogy nem lehet a népnek, vagy népnek ilyen idegen és kirekesztő értelmezésével jelölni ki a fogalmi körét, épp olyan téves át nem értése a nép szó mélységes értelmének, ha azt csak egy osztállyal, vagy egy gazdasági ágnak valamelyik rétegével azonosítják. A néphez való tartozásnak nem lehet mértéke *egyedül* sem a faji különállás, sem a vérség közössége, sem a foglalkozás életformája, sem a társadalmi osztálytagozódás. A néphez való tartozásnak vannak különleges jegyei, tulajdonságok és érzelmek, sajátságok és hagyományok, de ezek egyike sem teszi ki külön a népet, hanem éppen az a kép és fogalom, amely ezekből együttesen kialakul.

A népben mindannyian benne vagyunk! Nemcsak azért, mert származásilag többé-kevésbé ki tudunk mutatni jó egynehány paraszti őst, hanem azért, mert lelkileg és benső egyéniségünkben vagyunk voltaképpen egyek vele. A földműves magyar lakosságot régen helyesen hívták a föld népének vagy a falu népének, ellentétben a városi néppel, a munkás néppel. Amikor a falusi kislány Budapestre jött és elcsodélkozott rajta, hogy milyen szép ez a város, Istenem, de szép!, nem azt mondta, hogy benne milyen finom és úri az urbánus lakosság, hanem azt, hogy milyen finom és úri — a nép! Amit különben fordítva is nyugodtan lehetett volna mondani mindig, hiszen nincs a világnak egyetlen országa, ahol a földműves népben annyira meg volnának az igazi és

tiszta értelemben vett úri tulajdonságok. A magyar ember ebben az értelemben sem használta a nép szót sohasem kirekesztőleg sem lefelé, sem felfelé, míg az újabban divattá vált szóhasználat a társadalom többi rétegét teljesen ki akarja rekeszteni a népből. Holott azok épp úgy benne vannak a népben, mint ahogy a legegyszerűbb és legszegényebb napzármas is benne van a nemzetben.

A magyarság tulajdonságai és sajátosságai lényegükben nem, legfeljebb kifejezési módjukban mások társadalmi rétegenként. A magyar ember a városban és a falun, a társadalmi élet mélyén és felső fokán alapjában egyforma, éppen — mert *magyar!* Egyformán haragszik és egyformán szeret, egyformán verekszik és egyformán barátkozik, egyformán búsul és egyformán mulat, egyformán lelkesedik és egyformán hűl le, egyformán bírja a munkát és — egyformán húzódik tőle, akár gróf, akár zsellér. Más dolog, hogy az egyéni tulajdonságok a foglalkozás, életszínvonal és egyéb szempontok szerint másképp alakulnak, ez azonban nem ide tartozik. Még abban is sokszor hasonlóak vagyunk mind, hogy aki falun lakik, a városba vágyik és aki a városban él, a faluról álmodzik. Az életérzés és az életszínvonal nem ugyanaz, az életszínvonal gazdasági és szociális okok eredője, az életérzés a földnek, a munkának, a hivatásnak, a településnek, a létért való harcnak a függvénye. A falun élő embernek azonban igazában még az életmódja is sokban hasonlatos, feltéve, hogy mindegyik a földdel foglalkozik. Az életmód a jólét foka szerint lehet különböző, de az életforma lényegét tekintve nem. A jó gazda akkor kel és akkor fekszik, akkor pihen és akkor dolgozik, akkor néz utána a gazdaságnak és akkor van ideje a maga számára, ahogy azt foglalkozása megköveteli és megengedi. Az igazi gazda, ha gróf, ha középbirtokos, ha kiscgazda, ha zsellér, életformájában közelebb áll egymáshoz, mint a városi munkáshoz, gyároshoz vagy tisztviselőhöz, a városi ember pedig életmódjában természetesen jobban hasonul egymáshoz, mint a földből élőkhez, mindez azonban sok mindenféle különbségnek lehet az oka, csak annak az egynek nem, hogy akár egyiket, akár másikat kizárjuk a magyar népközösségből. Ha azonban — egyszerűség okából —

a közbeszédben csak a föld, a falu magyarságát nevezzük is népnek, — nyilvánvaló, hogy ez nem lehet alkalmas az ország egyetemes érdekének és szellemiségének képviselőjére egyedül. Tehát rész-szellemiség, rész-irodalom, amely az egyetemes magyarsághoz tartozik, de nem annak teljessége.

Mindezek után tehát kell-e mindenáron ellenségeskedést szítani ellentétes fogalmi meghatározások alapján a nemzet és a nép, a nemzeti és a népi között? Lehet-e szembeállítani a nemzetet a néppel mint két ellentétes, sőt ellenséges erőt? Jó szándékkal és felelősségérzettel aligha. A nemzet szembefordulása a néppel elképzelhetetlen szerencsétlenség, a nép szembefordulása a nemzettel pusztító katasztrófa. Ki akarja ezt, ki meri ezt vállalni? Aki a magyarság nemzeti értékét úgy próbálná megállapítani, hogy népiértékét kivonja belőle, igen gyenge eredményhez jutna... Mi maradhatna belőle? Aki pedig azt hinné, hogy a magyarság csak mint népi fogalom érték volna és élő valóság maradna, az nemcsak a nemzetit tagadná meg, hanem a magyarság egész létét.

A magyarság nem szállhat le nemzeti rangjáról, mert ezt csak akkor tehetné, ha megszüntetné állami-ságát és lemondana önálló, független és szabad szellemi létéről is. Ez azonban képtelenség, mert ezzel éppen a benne élő népnek egész lelkeségével kerülne ellentétbe. Mi lett volna a magyar népből, ha a magyar öntudat valaha megfeledkezett volna nemzeti köteletségéről, ha engedte volna, hogy nemzeti volta megszűnjék? Hol volna akkor már a magyar nép! És hová lenne, ha a magyarság ma lemondana a nemzeti rangról és megelégednék, hogy csak mint holmi népi közösség éljen Európában? És mivé lett volna a nemzet, ha a magyar nép belülről átváltozott volna, ha erői elernyedtek volna és nem maradt volna minden időkre a nemzeti élet őstevénye, a megújulás örök forrása? Az a nemzet, amelyik egyszer erre a rangra emelkedett, önszántából sohasem mondhat le róla, ha időnként erőhatalom meggátolja is, hogy saját erőit érvényesítse, országglását maga intézze, nemzeti létének tudata megmarad benne. De ha ez lecsökken vagy elvész, akkor visszafejlődik az egyszerűen népi életre, ám akkor a maga eszméjének éppen

azok a fényei húnynak ki, amelyek az emberiség előtt értékét bizonyították és jelentőségét megvilágították.

Észre kell azonban vennünk azt is, hogy az utolsó negyedszázad alatt körülöttünk népek nemzetekké váltak, ami azt jelenti, hogy állami öntudatuk keletkezett és az emberi eszmét saját erőikkel, saját felfogásuk szerint próbálják megvalósítani. El lehet-e képzelni, hogy a magyarság éppen akkor hallgasson el nemzeti életének szavával, vagy halkítsa el egyéniségének nemzeti hangját és legyen *egyedül* a rosszul értelmezett népiség szószólója szellemi életében, amikor körülötte a túlfűtött nemzeti érzések lángjai égnek és friss népi erőkből nyert nemzeti életek akarják a maguk fényével önmaguk felé terelni a világ tekintetét? Ezek a maguk állami keretében a magyarságot népi sorsba akarják leszorítani, — tehát örülnének, ha mi itthon is *csak* ezt vallanánk és a nemzetit nem!

Szabad-e tehát szellemi életünkben a nemzeti gondolatot második helyre sorozni, vagy a kuckóba állítani a népi gondolat mellett, a helyett, hogy mind a kettőt feladatuk és területük szerint érvényesítsük abban az élet-halálküzdelemben, amely ránk vár?

Kell-e a nemzeti irodalmat és a népi irodalmat egymás ellen felvonultatni s az írókat, költőket a szerint osztályozni, hogy az egyik csak népi, a másik csak nemzeti s akár egyik-től, akár másiktól elvonni a jogot, hogy a népet és a nemzetet írja és mutassa. Lehet eltiltani egyiket az egyetemes nemzeti problémáktól, a másikat pedig a nép életkérdéseitől? Csak népi írónak lenni fogalmi lehetetlenség. Mert ha az emberinek, a jónak, az igaznak, a szépnek öntudatosodása túllép a nép öntudatlan szellemi keretein, — akár akarja, akár nem, benne van a nemzeti életben, hiszen a különbség éppen az, hogy ez a népben a fizikai egység közösségében öntudatlanul, a nemzetben a szellemi egység közösségben tudatosítva jelenik meg.

Okos-e s nem jár-e helyrehozhatatlan károkkal az irodalomra és magyar nyelvünk művészetére, ha bárkivel szemben azt kutatgatjuk, hány paraszt őse volt, földes-szobában, vagy városi lakásban született, földön vagy műhelyben,

gyárban vagy irodában dolgozott az édesapja? A származási kevélység nem kevésbé nevetséges, akár arisztokrata gőg, akár plebejus dölyf nyilatkozik meg benne, mert mind a kettő egyformán távol van az egyszerű és természetes emberi méltóságtól. Meggondolatlan és veszedelmes ellentétet keresni, vagy ellenségeskedést szítani költők, írók és tudósok között azon a címen, hogy az egyik fiatal korában béresgyerek volt, a másik pedig gimnazista. Széchenyi gróf volt, de senki sem szerette jobban nála a magyar népet. Miért kellene az írásban a gyűlöletet szolgálnia annak, aki egyszerű sorban kezdte! Az életküzdelem próbája annál nagyszerűbb, minél kedvezőtlenebb életkörülményekből tud valaki felemelkedni legmagasabb szellemiségbe. Ez értékmérője az emberi erőnek, az egyéniség érdekének, a kitartó akaratnak, a szorgalomnak és az érvényesülni tudásnak. De sohasem magának a műnek és az alkotásnak. Már pedig *ez és csak ez a fontos!* A többi életrajzi adat, irodalomtörténeti adalék, a nemzeti szellem egyetemes szempontjából azonban másod-, sőt harmadrangú kérdés. A nemzet irodalmán belül senkinek értékéből, sőt nemzeti jellegéből sem von el az semmit, ha van bizonyos osztálytudata, feltéve, hogy ezt nem akarja a nemzet magasabbrendű érdekeivel szemben kijátszani. Kisfaludy Sándor önérzetes és öntudatos képviselője volt a nemesi társadalomnak, Eötvös minden európaisága és haladó szellemisége ellenére is arisztokratikus egyéniség volt, Mikszáth az apró gentry tagjának érezte magát, Petőfi az alföldi földműves nép fiának, de azért szépen megférnek a magyar Pantheonban egymás mellett. Íme, éppen Petőfi Sándor. Ő is írt népdalokat, — de nemzeti dalt írt akkor, amikor talpra akarta állítani a magyart. Arany János a népköltészetet tanulmányozta, de abból a nemzeti versidomok elméletét vezette le... Hiszi-e valaki, hogy a nemzet nagy költői közül például Vörösmarty magyarságának ártott, hogy hexaméterekben és jambusokban is írt, vagy Berzsenyinek magyarságából elvett valamit az, hogy klasszikus versformákat használt? Vagy lehet-e beszélni arról, hogy az új költők, akik nemcsak a nép ősi versalakjaival és közvetlen kifejezéseivel fejezték ki magukat, a szívükben távol lettek volna a néptől, mert a magyarság

nyelvének kertjében rózsát vagy orchideát is neveltek, nemcsak rozmaringot? Azok az új költők és írók pedig, akik a népből indultak el s onnan hozták magukkal érzéseiket és élményeiket, nem találták-e meg az utat a nemzeti lélekhez s a nemzeti gondolkozású magyar olvasóközönség nem fogadta-e őket megértő, magához ölelő szeretettel?

Mindazzal, amit elmondottam, semmiképpen sem akartam tagadni, hogy a magyar falusi népben lévő rendkívüli képességekre, tehetsége, emberi értékre, e szellemi, társadalmi és gazdasági erőkre nem volna jobban szükségünk, mint valaha. Magyar fajtánkban a föld népe mindenkor forrás és televény lesz, mint maga az ősi föld, amelyen élünk és amelyhez szívből, lélekben annyira hozzá vagyunk növe.

Igenis, minden időkre legfőbb tartalékunk maga a magyar nép lesz, amelyen azonban ilyenkor már nem kizárólagosan a falu földművelő lakosságát értjük, hanem a magyarság nyelvben és lélekben magyar tömegét. De itt sem szabad ezt soha kirekesztően használnunk semmi irányban. Ez az ősi magyar gondolkozással összeegyeztethetetlen. A magyarság nemzeti voltában és népi létében is egységes és oszthatatlan. Abba mindenki belekerülhet és hozzátartozhat, aki lélekben, érzésben, gondolkozásban és magatartásban egy velünk.

Természetes, hogy a földműves magyar népnek megvan a maga különleges életében szokásai, hagyományai, szellemi és művészi megnyilatkozásai, meséi és dalai, himzései és faragásai, mint ahogy megvan ez külön-külön és sajátosan a világon majdnem mindenütt. Ezekre, mint különleges értékekre, de mint kultúránk és társadalmi életünk erőforrásaira, mindenkor szükségünk lesz. Ezeréves szellemünk-höz, ősi lelkiségünkhöz tartozik s hivatása, hogy azt mindig megújítsa és friss étellel töltsse meg újra, ha valaha lankadás volna benne.

Arról sincs szó, mintha az etnikumnak nem lett volna döntő szerepe a magyarság kialakulásában és történeti életében s hogy nyelvünk s faji tulajdonságaink nem lennének akár ma, akár a jövőben féltett kincseink s azokat nem kellene minden idegen behatástól védeni. A legfontosabb azonban, hogy éppen azt tudjuk megtartani tisztán és befolyásment-

sen, ami történeti hivatásunkban, európai szerepünkben eddig is megőrzött bennünket, — nemzeti öntudatunkat és szellemiségünket, amely ma is a magyar nép ősi lelkéből ered s amely a magunk erejéből valósítja meg azt az emberi eszmét, amely a világ számára értékes.

Mi következik ebből?

Ha az íróknak és költőknek parancsolni lehetne, helyesebben, szabad volna nekik parancsolni, a nemzeti élet őreinek azt kellene feljűk kiáltaniok, ide is és oda is tűzet szűntess! De mert ez senkinek eszébe sem juthat, csak kérni lehet: ne vitassa el senki a másiktól a magyarságát, hanem mindenki becsületes vetélkedésben, tiszta versenyben mutassa meg, hogy a magáé mit ér! Vigyázzon arra, hogy a nemzeti élet a nép érzésének, vágyainak és érdekeinek megfelelően s hogy a népgondolat soha a nemzet érdekei ellen ne támadjon! Szlemi életűket ne zavarja meg, — különösen ma nem, azoknak egymás ellen való acsarkodása, akiknek az a hivatása, hogy együtt képviseljék az ország és a világ előtt egyformán az emberi lélek, s a magyar szellem igazságait és szépségeit s hittel és bátorsággal énekeljék a jövő dalát!...

Milyen jó volna, ha ennek itt most szolgálatot tudtam volna tenni. Ha ez nem sikerűlt, legyen mentségem, hogy szándékom tiszta volt és igaz. Lehet, hogy csak hiába elkiáltott szó marad, de az írást sohasem a siker igazolja, hanem csak az, hogy meggyőződés szerint igazat mondtunk-e és ki mertük-e mondani az igazat, amiben hiszűnk? Én pedig hiszek abban, hogy az íróknak legalább is az irodalom területén együtt, egymás mellett és nem egymás ellen van a helyűk akkor, amikor a nemzet és a nép a történelem egyik legnagyobb megpróbáltatását éli át.

TÓTH LÁSZLÓ.

KÖLTEMÉNYEK.

Az eltűnt Örömhöz.

Hová tűntél el, gyöngycipős, pirosruhás Öröm?

Talán a nagy hegyek közé vonultál hallgatag
S most hús ezüstgyopártól csillog omlatag hajad?
Rablók kezébe estél és a vesztedbe rohantál,
Vagy tán egy szirtfokról a mélységbe zuhantál?
Valami odvas börtön nyirkos mélyén senyvedsz
S hideg bilincs tapad forró virág-kezedhez?
Vagy tán a messze nádak bujdosója lettél
S bölömbika kiált csodálatos fülednél?
Az ér mellett bolyongsz s hogy el sohse felejtse,
A partjain keressz egy árva nefelejcsset?
Vagy tán a harsogó szilaj tengerre szálltál
S a bős víz űz-hajt, tündérpiros virágszál?
Vagy búvárként a mélyre jársz vak éjeken,
Hogy gyöngyöt lélj s felhozod a mélyről énnekem?
Vagy tán e rút világot annyira meggyűlölted,
Hogy tündöklő-Magad a mély tengerbe ölted?

Hová tűntél el, gyöngycipős, pirosruhás Öröm?

Tört ablakom alatt füttyül a tiszta ősz.
Te azt ígérted, hogy egyszer majd visszajősz.
Jőjj vissza hát! Akárhol élj a földtekén,
Ha alszol tán, e verssel most felköltlek én.
Gyertyákat gyujtok ablakomban minden estelen
S a domb alól kémelve boldog jöttödöt lesem.
Kis gyermekek fogják a harangkötelet már
S az éji őr a hold alátt csak tégedet vár.

És téged vár minden madár s a zöld berek,
 Neved kiáltják szüntelen a kínzott emberek,
 Dúlt nemzetek sikoltanak a dörgő éjtszakába
 És téged vár, karját kitárva, már maga a Pápa!
 És téged vár a könnyű hold, a lángoló nap
 S ha nem jössz, tört cseréppé omlanak maholnap
 S babérral terhes lantom én is végleg széttöröm,
 Ha nem jössz vissza mielőbb, királyi szép Öröm!

Hósi halott felett.

Kezében puska volt és sápadtan futott előre.
 Az ágyúk bógtek, mint kötött kutyák a vad-lesen.
 Ő csak futott. Fehér fogáról csordogált a vér
 És azt gondolta hirtelen: ma — elesem.

A többiek — kilőtt sötét nyilak — tovább nyilaltak.
 Ő ott maradt a réten, senki nem kereste
 S mikor az égre felszökött a véres esti csillag,
 Már mozdulatlanul feküdt a földön ifjú teste.

S megállt fölötte az Idő. Jaj, soha nem lesz
 Huszonöt éves. Se negyven. Se ötven.
 Mint egy pogány fiatal isten-szobra fekszik
 Örökre dermedten, hat lábnyira a földben.

Nem mondja majd egy tiszta lánynak: szép szerelmem!
 S az esküvőjén nem búcsúzkodik: szeress, anyám!
 Ruháit öccse, nyakkendőit a kocsis öröklí
 És este majd sokáig nem dalolnak a tanyán.

Húszéves lesz örökre: tündöklő húszéves,
 (Ki mégis emberül elvégezte a dolgát!)
 Ha rosszat tett is néha tán, mindenki elfelejti
 S akik szerették, mindig is szeretni fogják.

Sírja felett kis vaskereszt lesz majd idővel,
 Két ága szétáll, mint két megbarnult ököl,
 De tünt szemének csillaga a kis tanya felett
 Mint roppant gyémánt — mindig tündököl!

Ha újra születhetnék.

Ha újra születhetnék, megint magyarnak születnék,
Almapirosnak s tragikusnak,
Akinek vágy-darui halk csapással Ázsia felől
Az égő Nyugat felé huznak.

Ha újra születhetnék, megint a kékegű Dunántúl
Tündöklő tájain születnék,
Ahol rubintpiros és mézédés a dombokon a szőlő
És bölcsen józanok az elmék.

Ha újra születhetnék, megint a dönthetetlen Egyház
Lenne brokátruhás anyám,
Boldog lennék malasztjain a bíbor magasában
S a legeldugottabb tanyán.

Ha újra születhetnék, megint szelíd, hűvös pap lennék,
Magányos, áldásosztó,
S keményen állnék ott is, hol a dühödt embereknek
Egyedül lennék — vörös posztó.

Ha újra születhetnék, megint költőnek születnék.
Ki az örök Széppel verekszik.
A költő, mint az angyal fenn a villogó egekben :
Soha meg nem öregszik.

HARSÁNYI LAJOS.

IRODALOM.

A magyarországi csigák és kagylók seregszemléje.

Soós Lajos: *A Kárpát-medence Mollusca-faunája*. VIII+478 oldal, XXX tábla fényképfelvételével és 22 szöveggéppel. Magyarország természetrajza, I. Állattani rész. Budapest, 1943. a Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

A csigák és kagylók héja nemcsak az egyszerű és kezdetleges népek kedvelt játékszere, sőt sok helyen pénzszerű fizetőeszköze, nemcsak gyermekkorunk boldog játékaiknak kincsekként őrzött tartozéka, hanem asztalaink, szobáink díszé és szívesen nézegetett tárgya is. Igaz, hogy a legszebb, legdíszesebb csigák és kagylók a tenger apró gyermekei. Az édesvizek és a szárazföld csigái jóval egyszerűbbek, szerényebbek és kevésbé díszesek. A tengerparti népek a parti fővény homokjából szebbnél-szebb csiga- és kagylóhéjakat bányásznak elő könnyű szerrel s ezért a szárazföldi csigákat figyelemre sem méltatják. Ám a szárazföld gyermeke megelégszik a dísztelenebb szárazföldi csigaházakkal is s sok szeretettel gyűjti össze akár a rét, akár a száraz mészkőszikla csigaházait, melyeknek lakói porrá lettek s csak a kemény mészből felépült ház, héj tanúskodik arról, hogy egykor élet volt benne. Élet, mely egy puha testben rejtőzködött és serkentette a gazdáját arra, hogy évek során felépítse a vázat, héjat, házat.

A kemény váz nagyon szívós, időtálló. A földbe, tengerfenékre, folyómeder iszapjába kerülve nem pusztul el, hanem évezredekig, évmilliókig megmarad. Az őskori tengerek ősi csigái évmilliók előtti idők tanúi azokban a földrétegekben, amelyek a tenger üledékének lerakódásaiból keletkeztek. A geológus kezében megbecsülhetetlen korjelzők, mert a földrétegek korának meghatározásában biztos útmutatók.

A jelenkorban élő csigák és kagylók gyűjtése régebben olyan gyakori szenvedély volt, mint például az ásványok gyűjtése. Különböző országok gyűjtői csereviszonyban voltak egymással. Így sok szép csiga- és kagylógyűjtemény keletkezett hazánkban is. Manapság

már kevesebb a rendszeres gyűjtő, de a csigák és kagylók házainak szeretete nálunk sem csökkent.

Hazánk szárazföldi ország. Tengerszomszédok nem mossák határait. Csigái és kagylói is szárazföldiek vagy édesviziek. Soós Lajos jeles könyvében seregszemlét tart a jelenkorban élő magyarországi csigák és kagylók felett. Tudományos rendszerbe foglalva vonultatja el előttünk azt a 360 fajt és 349, a fajnál alacsonyabb rendszertani egységet (alfaj, fajváltozat, alak), melyek a *Kárpát-medence* rendkívül változatos élettereit szerényen, külsejükkel nem hivalkodva, benépesítik. Ez a 360 faj és 349 alfaj, fajváltozat és alak 34 családba s ezen belül 112 nemzetségbe tartozik. A 112 nemzetségből (genus) 106 esik a csigákra és 6 a kagylókra.

A könyv élénk tárja ezeknek a puhatestűeknek bizony sokszor olyan küzdelmes életét, mint amilyen élete van e haza minden lakójának... Látjuk, hogy testük legnagyobb kincse a víz s ezt minden módon meg kell védeniök. Hiszen testsúlyuknak mintegy 87%-a víz s teljes pusztulás a végük, ha ez a vízmennyiség 60% alá süllyed. Nem csoda, ha a szárazföldi csigák (a kagylók mind viziek) kedvelt tartózkodási helye a vizek szegélye, erdők talajának levélzete, nedves rétek, nyirkos szakadékok. Nedves időben folyik le minden fontosabb életműködésük. Ilyenkor párosodnak s rakják le petéiket. Ilyen időben járnak táplálék után s változtatják helyüket. De vannak kimondottan szárazságkedvelő fajok is.

A nedvesség mellett a *meleg* a legfontosabb életfeltételük. Túlnyomó részük igazi *melegkedvelő* állat, bár akad néhány olyan faj, mely az örökös hó határán is megél s a jégen is mászkál. Mindenesetre a nagy meleg és szárazság jóval veszedelmesebb, mint a hideg. A szárazság és nagy meleg ellen úgy védekeznek, hogy elbújnak, elrejtőzködnek és hosszú álomra vonulnak. Ezért a lomboserdők a csigák legkedvesebb élőhelyei. Az erdők fajokban és egyedekben gazdagabb csigafaunát rejtgetnek, mint a rétek és mezők. A magyar csigafauna túlnyomó része is, főképpen *húzatlan csigáink*, igazi erdőlakók. Télire mindnyájan hosszú téli álomba merülnek.

A csigák házáinak legfontosabb építőanyaga a *mész*. Ezt táplálékukkal veszik fel s ezért nagyon fontos, hogy a táplálékban (főképpen növények) sok mész legyen. Ezt legbővebben a mészkőhegyek között találják meg s így nem csoda, ha az ilyen vidékeken nagyon sok csiga él, nagy egyedszámban. Régi várromok, omladozó kőfalak közelében is mindig sok a csiga. Igen sok csiga él a vizekben is. Ezek egész életüket a vízben, vízhez kötve élik le.

A rendszertani részben a szerző előbb a hazai csigák, majd

a kagylók alosztályainak, ezeken belül a rendeknek, alrendeknek, családoknak, alcsaládoknak, nemzetségeknek és alnemzetségeknek megfelelő, gondos és világos jellemzése után az egyes fajok, alfajok, változatok részletes leírását végzi el. A felsorolt rendszertani egységek előtt a nemzetségekig terjedően igen jó táblázatokat («kulesok») ad. Ezek alapján a kezdő is kitűnően el tud igazodni a kezébe került fajok helyének és nevének megtalálásában is. Az osztályokat, alosztályokat és rendeket igen jó magyar nevekkal látja el.

A *fajok* részletes, találó, szemléletes leírása mellett megtaláljuk a pontos testméreteket, előfordulási helyüket, a szükséges utalásokat életmódjukra, életigényeikre és anatómiai jellegzetességeikre. Megmutatja, hogy a környezet és életmód miként alakítja át őket. Elmondja a törzsfaj hazai előfordulási helyeit, de sohasem mulasztja el, hogy európai vagy ázsiai előfordulásának területét pontosan meg ne jelölje. Ezzel a megelevenítő és szemléletes leírással ráismerünk a szóban levő fajra s látjuk küzdelmes életét hazánk sokféle tájain.

De nemcsak a térben helyezi el a fajokat, mint a festőművész a színfoltokat, hanem *időben* is. Minden faj jellemző bélyegeinek leírása után ugyanis megtaláljuk a pontos utalásokat arra, hogy hazánk és Európa melyik területén milyen geológiai idők milyen rétegeiben találták meg eddig megkővesedett maradványait. Így a könyvet nemcsak a zoológus és biológus, hanem a geológus is nagy haszonnal forgathatja.

Szerző a törzsfaj keretén belül találó jellemzését adja az alfajoknak, fajváltozatoknak (varietas) és formáknak is.

A könyvnek 414 oldalát a csigák foglalják el. A természetszerűleg kevesebb fajszámmal rendelkező kagylókat a szerző 27 oldalon ismerteti, hasonló beosztással és módszerrel.

Rendkívül értékes és megkapó a Kárpát-medence *Mollusca*-faunájáról nyújtott *általános kép*, mely a mű utolsó fejezete. Megtudjuk ebből, hogy a magyar *Mollusca*-fauna gyökerei a *miocénkor* végéig (a szarmatáig) nyomonozhatók visszafelé. Az *ősi törzsbé* 35 faj, az egésznek közel 10%-a tartozik. Számos faja fordul elő nálunk a *középeurópai*, az *alpesi*, *déli*, *dalmata*, *illyriai*, *mórsiai* és *szarmata* fajoknak. Ezeknek a területeknek csigafajjai hazánk területén adnak egymásnak találkozót...

Bámulatos és nagyon gazdag azonban a *bennszülött* (endémikus) fajoknak a száma, mely összesen 105, tehát a hazai *Mollusca*-fajoknak 29.16%-a! Ezek a *fajok mind az áldott magyar Föld édes gyermekei*. Ez a szám olyan nagy, amilyen csak a *szigetek* faunáját jellemzi. Soós ennek okát nagy éleslátással és meggyőző

erővel magyarázza meg, levezetve geológiai, klimatológiai és környezettani hatásokból. Bár a könyv sorai közül nem tűnik ki, mi mégis tudjuk, hogy a magyar malakológusoknak — közöttük oroszlán-részben Soósnak — fáradhatatlan kutatómunkássága szülte ezt az egész tudományos világ előtt is feltűnő eredményt.

A fejezet rendkívül értékes része a Duna-medencének a *Mollusca*-fauna elterjedése alapján történő állatföldrajzi felosztása, ami kitűnő útmutatója lesz a hazai állatvilágról végzett további kutatásoknak.

Soós könyvének nagy dísze és kiváló értéke az a 30 gyönyörű fényképes tábla, mely az összes tárgyalt fajokat és fontosabb alfajokat, fajváltozatokat feltünteti. A fekete háttérből összesen 636 szebbnél-szebb fényképen tárul szemünk elé, faji jellegzetességeiket gyönyörűen feltüntetve, a hazai csigák és kagylók képe. Ezeket a pompás fényképeket a Tudományos Akadémia nagylelkű anyagi támogatásával Rotarides Mihály készítette, aki maga is nagyon szorgalmas és kiváló kutatója a hazai csigáknak és kagylóknak. Benne szerencsésen egyesül a kitűnő szakember a jeles és művészi fényképezővel. A múzeumi dobozok holt csiga- és kagylóháza szinté megelevenednek és szerénységük ellenére is teljes szépségükben jelennek meg előttünk. Pedig nem a szépség a fontos, hanem az, hogy minden faji bélyegük erősen szembetűnjék.

Soós Lajos nagy munkájában csak azokat a fajokat dolgozta fel, amelyek áthullottak a szigorúan alkalmazott fajkritika rostáján. Ebben a tevékenységében éleslátása, szigorú kritikája vezette a neves szerzőt. Az ő tudása, alaposága, éles és biztos látása volt a rosta. Kellott hozzá a magyar és külföldi hatalmas irodalom tökéletes ismerete és kemény kritikájú elemzése s felhasználása, éles megfigyeléssel és rengeteg tapasztalattal párosult tárgyilagos alkalmazása. Kellott hozzá évtizedek gyűjtő és múzeumi munkája. Kellott hozzá a széleskörű és alapos képzettségű, lelkes, munkaterületét imádó tudós négy évtizedes, fáradhatatlan ügyszeretete.

Ennek a nagy munkának, mely a történelmi Magyarország *Mollusca*-faunájának a legkorszerűbb rendszertani ismeretek alapján végzett első teljes rendszertani és faunisztikai feldolgozását nyújtja, az eredményeit mi készen kaptuk. Ámde értékét csak akkor látjuk igazán, ha meggondoljuk, milyen alapos, tüzetes, hosszú és türelmes kutatómunkát kellett a megvalósulásig elvégezni. Soós Lajos pedig elvégezte ezt végtelen szeretettel, bámulatos éleslátással, fáradhatatlan munkakedvvel, nagy lelkesedéssel, egyedülálló szak-tudással, biztos módszerrel, következetes tárgyilagossággal, az ala-

posan felkészült, tökéletes szakember minden készségével és a magyar nyelv szépségeit kiválóan felhasználó íróember nemes tollával.

Nagy és kitűnő munkája a *magyar zoológiai irodalom egyik bűszkesége*. Nyugodtan állíthatjuk, hogy hozzáfogható a tudományos világirodalom megfelelő, a puhatestűekről szóló művei között nincsen. Megjelenéséért a Magyar Tudományos Akadémiát illeti köszönet. A magyar természetkutatók hálája azért is száll az Akadémia felé, mert vezetősége elhatározta, hogy önálló monográfiákban *kiadja hazánk természetrajzának korszerű leírását*. Ezeknek a monográfiáknak közös címe: *«Magyarország természetrajza»*. Első sorozata az *állattani rész* s íme, ennek is legelső kötete *Soós Lajos* műve. Olyan munka, mint a hegycúson a háromszögelési pontok fölé épített gúla: iránymutató, hozzá állítható, hozzá mérhető a további monográfiák tartalma, kidolgozása, alakja, iránya és lelke. Legyen minden további monográfia hozzá hasonló és vele egyenlő értékű!

A műhöz *Mauritz Béla* akadémiai tiszteleti tag, a természettudományi rész megírását és kiadását irányító matematikai és természettudományi osztály titkára írt előszót. Ebben vázolja a M. Tudományos Akadémia legújabb, korszakalkotó tudományos vállalkozásának: Magyarország természetrajza kiadásának céljait. Vele együtt szívből óhajtjuk: *«Alakuljon hazánk és a Magyar Tudományos Akadémia jövője olyan szerencsésen, hogy mielőbb újabb kötetek láthassanak napvilágot»*.

Dr. vitéz Vargu Lajos.

Szenteleky Kornél.

Szenteleky Kornél irodalmi levelei (1927—33). Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Bisztray Gyula és Csuka Zoltán.

Megható feladat a könyv táblájáról ránk néző halotti maszknak mögött keresni a hús-vér embert, a küzdő, vágyó, szépet szerető lelket, aki tudta, hogy évei meg vannak számlálva, de utolsó percéig teljes életet élt. Érdeklődésünket fokozza, hogy ez az ember egy szívünkhöz nőtt tájnak, Bácskának sajátos egyénisége. Vére és neve a megszálló szerbekhez kötné, de a Sztankovicsból Szenteleky lesz. A szerbségnél a gör. kel. vallás nemzeti hit, a nemzet egyik összetartó és a többi néptől elválasztó eleme. Szenteleky meghalni nem tudott másképp, csak e vidék magyarjainak módján, mint az aradi vértanú Damjanich. Halála előtt katolizál.

A megszállók adta lehetőségek, kilátások ellenére a kisebbségi sorban élő magyarság szellemi vezére, irodalmának szervezője, irá-

nyitója. Talán magyar neveltetése, kultúrája kötötte elidegeníthetetlenül e néphez. Magyarsága mindenesetre nem a fájába beleszületett ember szent, de magától értetődő kötelessége, hanem tudatos sorsvállalás akkor, amikor ez áldozatot jelentett. Talán a távoli (édesanyja Koszits-lány) anyai ágon való Kisfaludy ősök vére szólalt meg benne: «Én megyek azon az úton, amelyre az élet, a szükségesség és Kisfaludy őseim vére parancsolt». Ez az út — «a kiválasztottak keserű ösvénye» — nem volt könnyű. Ha nem hangsúlyozzuk is ez út kisebbségi jellegét, mely csakugyan és minden szólamtól mentesen nehéz feladatok elé állította a magyarságot, maga a tény is sokat mond, hogy a bácskai magyarság anyagi helyzete korántsem kifogástalan. A «zsiros Bácska» és egyéb kifejezések az ott élő magyarság szempontjából, főleg a szerb megszállás alatt az anakronizmusok világába utalandók. A három bácskai nemzetiség: magyar, német és szerb közül a magyarság van a legkevésbé előnyös anyagi helyzetben. Anyagi megalapozottság nélkül kultúrát terjeszteni, irodalmat teremteni szinte lehetetlen. Elképzelhetjük ezek után Szenteleky hősi küzdelmeit. Helyzetét megnehezítette a biztos anyagi alapokon álló, magyar nyelvű, de nem magyar szellemű Bács megyei Napló versengése és Szentelekyék irodalmi orgánumait tervszerűen többször megfojtani akaró rosszindulata. A finomlelkű Szenteleky ilyenkor erősebb hangnemben ír, és a közlésben a pontozások itt a leggyakrabbiak. A nehézségek időnként megsebzik hitét, aktivitása lankad, «mint sebzett hársfaág», de újra-újra nekilendül, sőt még másokat biztatni is telik erejéből: «Mindnyájunknak teljesíteni kell azt a kötelességet, melyet magasabb hatalmak és eszmények parancsolnak ránk. Önnek is teljesíteni kell kötelességét, elhivatottságát, ha mindjárt gáncs és igaztalan támadás éri is». Néha megjelenik a nagy kísértő és a könnyű élet lehetőségét villantja elé. «Sokszor magam is elgondolom: mennyivel szebb lenne az életem, ha esténként a zongorához ülhetnék, azután szép francia könyveket olvasnék, néha talán egy regényt is írnék és semmit se törődném az itteni irodalommal! De lelkiismeretem nem enged ilyen bűnös szépségeket. Az elhivatottság érzése nagy kötelességeket rajzol elém.» Tovább látott a jelen pillanat látkörén és erre az erőt a hivatottság érzése adta meg. «Profán elfoglaltsága» — orvos volt — idejét felőrli, de a fennmaradóban lelkesít, irányít, dolgozik szakadatlan, lázas állapotban is. Elveit is körvonalozza. Inkább enyhébben ítél, nehogy egy embert is elriasszon. «Kevesen vagyunk és ezért egy-két dilettánsnak mégis csak meg kell bocsájtanunk.» A vidéki irodalmak örök problémája ez: a dilettantizmus réme. Ez súlyosítja szerkesztői

munkáját is. A szerkesztő Szenteleky aprólékos, gyakorlatias, figyelme mindenre kiterjed, munkatársai szabadságát érintetlenül hagyja, bár irányít. Mindent össze akar fogni, és egy közös lapot teremteni. «A harc, a tagozódás, a táborokra szakadás szerintem csak egy többségi irodalomban engedhető meg, ezért nem lehet nálunk megengedni tőkecsoportok szerinti tagozódást. A helyes és becsületes irodalompolitika nálunk okvetlenül és csakis színtétikus, kollektív irányú lehet. Minden kisebbség politikai helyzeténél fogva nemzeti, következőleg irodalma is nemzeti jellegű. A mi esetünkben első sorban a magyar nyelv, a magyar kultúra, a magyar nép szeretete determinálja az irodalmunkat. De ezt a nemzeti jelleget teljesen friss, mai szociális tartalommal kell kitölteni. Az én irodalompolitikám mindíg ebben az irányban haladt.» «Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy mi nem gögös írói egyéniségek vagyunk, hanem egy elnyomott kisebbség elnyomott kultúrájának munkásai.»

Szenteleky iparkodott számolni az adott helyzettel, keresni a magyar-szerb közeledést (irodalmi téren), de kisebbségi sorsát nyomasztóan érezte. «A teljes és tökéletes internáltság korlátai keretezik be sápadt életemet. . . Európában az olaszországi kisebbségek mellett mi vagyunk a legvigasztalanabb sorban.» Legjobb lenne elmenekülni, «itt hagyni ezt a fojtó és facsaró levegőt, de így nem lehet megoldani egy kisebbség életét és jövőjét». «Rettenetes elnyomást», «rettenetes éjszakát» érez, «emberi és történelmi gazságot, a huszadik század legnagyobb igazságtalanságát». Megszívlelendők e szavai: «Itt egy új nemzedék cseperedik fel, amely talán megtanul magyarul írni és olvasni, de magyarul érezni már nem. Ki törődik az ő magyarságával? A szláv iskola minden bizounyal nem. Magyarországról néhány üres irredenta jelszó puffog, mely azonban nem találhat ott-hont abban az ifjú lélekben, mely mindennap a szláv igazságról és, a bűnös, feudális magyar politikáról hall, olvas és lát tendenciózus, szemléltető ábrákat. A jobbik esetben kihál belőle a faji hovatarozás érzése, de lehet, hogy szégyelni, sőt megtagadni fogja magyarságát. Ha egy jó magyar olvasókönyvet adnának a kisebbségi ifjúság kezébe, amely minden irredenta íz nélkül utalna az ezeréves faj érényeire, irodalmának, művészetének kiválóságaira, a hovatarozás kérdése előtérbe kerülne és a magyar ifjú talán már nem hinné el a magyar rágalmat és a szláv igazságokat.»

A pesti irodalmi életről lesújtó a véleménye. «Csupa féltékenykedés, kicsinyes érzékenység és szigorú klikkrendszer az ő programjuk, de nem nagy, magyar koncentráció». Szigorún ítél a vajdasági irodalom felől is. Másutt «nincs ennyi laposság, szürkesség, dilettan-

tizmus, mint erre mifelénk». A vajdasági irodalom «szürke, szomorú téma». «Minden elalszik, mindenki elalszik, a lelkek elaluszhatnak... Úgy látszik, menthetetlenül halálra vagyunk ítélve.» De ugyanakkor élesen szembefordul minden illetéktelen helyről jövő meg nem értő kritikával.

Az idealizmus végül is csodát teremtett, és megszületett a délvidéki irodalom. Ez ma talán még jobban, mint valaha, Szenteleky szellemének igézete alatt áll. Az ő neve alatt tömörül a Szenteleky Kornél Társaságban, és nyári palicsi táborozásában egyik vezér-szólama volt a couleur local szükségességének hangoztatása. Ez is Szenteleky-örökség. Ő kívánt olyan irodalmat, «melyben a bácskai-bánati levegő remeg». Ugyancsak szorgalmazta a magyarság-ismeretet, a vajdasági magyarság néprajzának minden oldalról való földolgozását.

Fényképéből, finom vonásaiból rokonszenves, kissé fanyar mosolyát küldi felénk, írásaiból pedig egy alapjában halk egyéniség lép elénk. Puha, pasztell-színeket használt volna, ha festő lett volna. Legkedvesebb költője Rainer Maria Rilke. Ifjú korában sokat zenél: bizonyára halk, bánatos melódiák hangzottak fel ujjai alól. Magányos, társtalan lélek, aki szinte ellágyulva keresi a baráti kezet. «Vae solis» idézi, és fölpanaszolja, hogy «kókadt keserű napokon botorkálok és nagyon árvának érzem magam». Lelke különösen hajlamos «az árnyak, borúk, elkókadások felszívására». Sokszor menekül napfényesebb vidékekre «a tespéd, szenttelen és szívtelen lapály»-ról, «a kopár fák és még kopárabb lelkek» közül «feledni kicsit a nyugót, a sarat, a szürke és ráncosarcú hétköznapokat». (Kis faluban lakik.) És mégis, ez impresszionista, puha lélekben mekkora erő rejlik, ha a közös ügyről, magyar ügyről van szó! Itt nagyságának igazi titka! A vajdasági írók minden Szent István-napkor, halála napján sírjához zarándokoltak erőt meríteni, hisz ezt kiáltotta felénk: «Ha fáradtak vagyunk is, csüggednünk nem szabad, hinnünk kell, hogy hitünk: a megértés, a béke, a szeretet, az okosság — egyszer mégis uralomra jut». Idealizmusából merft ma is a délvidéki író. «Sosem a vigaszt kell keresnünk, hanem a jót, a szépet, az eszményt, a nagy fényt, azt, ami túl és kívül van a mának életén, ami felette van életünknek. És vigaszunk a keresés.»

Irtózott az olesó részvételtől és a szálnalmat elutasította. Rilkével kérte: «Hagyjátok meg nekem az én haláloamat». «Én a lehető legnagyobb csendben igyekszem megjárni a hátralévő pár lépcsőfokot.» Mint orvos tudta, hogy a halál már visszavonhatatlanul ki-nyujtotta érte a karját. Nehezen mondott le a munkáról, a tervek

ról, «a halál pitvarában» néha úgy érezte, hogy «elszenderül feletünk az Isten». Levelei tele vannak lírával.

Szentelekynél nem kerülhetjük el a kérdést, mi az, ami alakját, leveleinek kiadását országos érdekűvé teszi. Mint író nem jelentékeny. Az írók, akiket szervezett, akikbe lelket öntött, akikről véleményét élénk tárja, szintén nem tartoznak a nagyobbak közé. De leveleiből, működéséből egy kivételes emberi nagyság tornyosul élénk. Az ember nagy itt, a lélek. E mellett a nemzet szomorú éveiben öntött hitet ezrek és ezrek szívébe, és küzdött a magyar kultúráért. Végül ma egy egész ország rész számára szimbólum és példakép. Íme, ezért nő alakja és jelentősége egy vidék szűk körén túl, a magyarság egyetemességébe.

Valamit a kiadásról is. Bisztray tanulmányának legnagyobb érdeme a kívülálló tárgyilagos képe a vajdasági irodalomról és problémáiról. Csuka Zoltán arcképe eleven. Csuka szerepe Szenteleky életében nagyon jelentős. Ha nem állítjuk is, hogy Csuka nélkül nincs Szenteleky sem, tagadhatatlan, hogy makacs szívóságának oroszlánrésze van abban, hogy Szenteleky Kornélból az lett, aminek ma látjuk. Csuka mindezt elhallgatja (Bisztray sem hangsúlyozza). Korunkban szokatlan szerénység ez. és jól esik kiemelnünk.

Ha a töredékeket is ideszámítjuk, a levelek az 1926—33-ig terjedő időszakból valók. Szenteleky korával mérve: a 33-ik évtől a negyvenedikig, haláláig. Lelki fejlődéséről nem igen beszélhetünk (legfeljebb észrevehető eltolódásáról a mindinkább és kizárólagosan nemzeti gondolkodás felé a pánhumanista és páneurópai eszmekörtől). Az idő rövid, és Szenteleky már 33 éves korában az a kész férfi, aki akkor volt, amikor örökre távozott. A levelek időrendi közlése helyes elv, nélkülözzük azonban a jegyzeteket. A Délvidék életében tájékozatlan — és ez a többség — nem érti meg mindenütt a levelek háttérét; szeretné tudni, kik azok az emberek, akikkel kapcsolatban állott, pl. ki Leszkovác Mladen, a magyarbarát szerb író. Hiányzik a jóbarátokról egypár ismertető szó. Legjobb lett volna természetesen a Szentelekyhez írt leveleket is közölni, ahogyan Váczy rendezte sajtó alá Kazinczy leveleit. Egy bőven jegyzetezett kiadás még inkább kortörténeti dokumentuma lett volna a délvidéki magyar irodalom megteremtésének, bár így is az.

Zimándi Pius.

A homo sapiens lélektana.

(Halasy-Nagy József: *Az ember lelki élete*. Pantheon-kiadás, Budapest, 1943. 246 oldal.)

I. «...Nem volt az a céloom, hogy a lelki életnek teljes és ki-merítő rajzát adjam az olvasó kezébe, hanem hogy lehető röviden és világosan összefoglaljam... mindazt, aminek ismeretét elvárhatjuk a művelt embertől, ha némileg járatos kíván lenni a lelki élet rejtélyeiben» — írja szerzőnk műve rövid Előszavában, és (meg kell állapítanunk) közben indokolhatatlan szerénységgel kicsinyíti, vagy ha úgy tetszik, elbeszélgeti a mű igazi jelentőségét. Azt, ami annál élesebben látszik át mindenestre, magában a könyvében. Először : inkább negative, azokon a pontokon, ahol az úgynevezett asszociációs lélektant teszi kritika tárgyává, amely nemhogy a Lélek teremtő törekvését — a «schöpferische Synthese»-t — de még az örök változásokat sem képes megmagyarázni ; azután : pozitívabban, amikor minden tudatjelenségnek a tárgy felé való igazodását vagyis a lelki életnek sajátos értelemre és célra irányulását igyekszik kimutatni és az akarat és cselekvés elválaszthatatlan összetartozását hirdeti ; végül : mégis talán a legvilágosabban, ahogyan az eszes éniség valóság- és világteremtő szerepére mutat rá, vagyis főleg a tudós és művészi alkotás leírásában, amely — szerinte — «nem kész képekből indul el az alkotás útján, hanem valami szándékból : egy többé-kevésbé homályos érzelemből, üresnek érzett keretből, ami tartalomra vár» ; az alkotó képzelet is — mondja talán legszínvallóbb szavával — nem annyira a gépies emlékezetre, mint inkább az értelmes gondolkodásra támaszkodik.

Nem lehet kétségünk : ez a lélektan az érzéki világ (az «élet») szerepének háttérbe szorításával, az ember (és csak az ember) lelki működését úgy akarja egyedül a szellem aktivitásában látni, ahogy a — Descartes tanait kifejtő — Spinoza látta lelkünk lényegének a gondolkodást és ehhez képest az akaratot nemcsak az ismeret függvényének, hanem azzal azonosnak is ; vagy ahogy később — Schelling hatása alatt — Hegel állította a dialektika logikai törvényét egyszersmind világtörvénynek, és a világot a Szellem kifejlésének. Csak éppen hogy sem ezek a nagy intellektualisták, sem bárki más eddig az ilyen általános elképzelésnek megfelelő lélektant részletesen nem dolgozta ki s nem írta meg. Most viszont Halasy-

Nagy, öntudatos következetességgel, éppen ezt az elvégzetlen feladatot vállalta, helyesebben: kifejező készsége egy ilyen vállalkozását burkolta a népszerűsítő alkotás szerény öltözetébe.

Bizonyítja ezt nemcsak az, amit nagyvonalúan elhagyott a tárgyalásából: hogy művében hiába keressük bizonyos — meghaladott — pszichológiai felfogások hosszas kifejtését és cáfolgatását vagy az állatiból «evoláló» emberi lélek bonyolult problémáit; hogy ellenállt a metafizika, a behaviorizmus s hasonlók kísértéseinek és nem törekszik semmi olyan rejtély megoldására, ami túlmenne az Én jelentkezési formáinak megállapításán és i. t. Bizonyítja és igazolja ezt: egész művének céltudatos szerkezete és menete, ez a logoszférában szabaddá vált ember énjéről szóló konstrukció is, amely szerint ez az én «nem elszenvedi, hanem meghódítja és alakítja a világot, s ebben megtalálja életének az értelmét». Egy konstrukció, amelyben a tudatalatti csak annyi helyet kap, amennyire a tudatosban tükröződik: a tudatalattinak genezise, mivolta, — nem tartozik belé; az érzékek csak mint az eszközök jönnek tekintetbe, amelyekkel a lélek a világba kapcsolódik; és különösen: «a kialakult és szellemi életet élő embert» egyedül jelentő «eszés éniség» rendre úgy adódik ki, mint az előzőleg szükségkép a tárgyi világban élt, de e felett még nem gondolkodó *érzéki éniség* meg az érzelmek és érzületek uralmától s a tárgyi világ értékelésétől jellemzett *tiszta éniség* antitézisének feloldása; mint egy eredmény-szintézis, amelyben a tudat nem tárgytudat és nem öntudat, hanem az a működő ész (*eszés éniség*), amely «a tárgyi világban önmagát és a világot is, mint a saját alkotását fogja fel.»

2. Lehet-e egy ilyenféle lélektant általános érvényességűnek tekintenünk?

Halasy maga, talán túlélesen is, hangsúlyozza, hogy «az egész élet végigélhető úgy, hogy alkalmazkodunk a közösség kész képzeleteihez és eszményeihez, a nélkül, hogy valamikor önmagunkra eszmélnénk», tehát az eszes éniség foka alatt; más szóval ész, azaz emberi lélek nélkül. Így azonban, mintha ez a lélektan igazában nem az emberre, mint fajtára, hanem csak a kivételes jobbakra, a normálisnál nagyobb értelmekre és akaratokra, katexochén teremtő héroszokra volna szabva, «akik alkalmas környezetben és időben meg tudják változtatni a kollektív képzetek és eszmények s velük az akaratok egész rendszerét». Mintahogy kétségtelen, hogy filozófusunk konstrukciója valamiféle elit-csodálatnak jegyében fogant.

A veszedelmet, amelyben ennek a lélektannak generális ér-

vényessége forog, Halasy is nyilvánvalóan érzi; és érzi, hogy ezt a veszedelmet egyedül a «kétfajta ember», a végletek közös nevezőre hozásával lehet kivédenie. Ezért hangsúlyozza, hogy az egyén sohasem vonhatja ki magát teljesen környezete szellemi légköréből: a nagy ember nemcsak alkot, hanem (ahogy szinte költői színezéssel mondja) «szereti a meglevőt is». Szereti a mellett, sőt annak ellenére, hogy mint nagy ember inkább «ahhoz akar alkalmazkodni, ami még nincs». «valami értékhez, amelyet a maga feladatának érez s amiről azt tartja, hogy az ő hivatása megvalósítani a világban», mert «eljövetelét kívánatosnak tartja, mert jobb és nagyobb érték». És bár igaz, hogy másfelől, a csak-gépiesen-reprodukáló tömegembernek felfelé közelítésére a szövegben, *expressis verbis*, nem történik kísérlet, feltehető mégis mindenesetre, hogy szerző ennek kifejtését, mint magától értetődőt, egyszerűen ránhagyta. Abban is nevezetesen, amikor hangsúlyozza, hogy pl. egy megtanult költemény elszavalása, új (egyéni) hangsúlyával, a jelen helyzetből jövő színezetével stb. — már alakítás, tudatos «múlthamisítás» a jelenben, eleve bentfoglaltatik, hogy az ú. n. reprodukció is produkciónak számítandó, azaz hogy alapjában mindenki túlmegy a köz kész képzetének és eszményeinek passzív elfogadásán, az ilyenekhez való pusztán alkalmazkodáson.

Mindame'lett azt hisszük: a Mindenki — elengedhetetlen — lényegi egyfőleségét. nem lett volna felesleges annak világos kijelentésével is elősmerni, hogy az az alkotó szellemelettől keresett «még nincs», a megvalósítandó «új», sohasem olyan valami, ami *teljességgel* hiányzott; mindig csak olyasmi lehet, ami (a köz és) az alkotó érzése szerint is beléje tartozandó az emberbe, a «törvénybe». legfeljebb még nem volt kellőképp tudatosítva. Mihelyt t. i. a «meglevő szeretését» *így* látjuk az alkotó szellemben megokolva, nemcsak annyiban kaptuk meg a közös nevezőt, amennyiben az egyéni alkotás irányulása bizonyos fokig kollektív hatások által előre meghatározottnak bizonyult. Az iránt sem lehet immár kétségünk, hogy — valóban — a teljesen passzív alsó végletet legfeljebb elvi lehetőségnek, illetőleg feltevésnek tekinthetjük: a legpasszívabb, leggépiesebb egyén is, mint egyén, önkénytelenül már aktív és produktív is: rá az eszes egyéniségnek *ez* a lélektana *érvényes*. Így szoktunk mi, egyaránt honorálva az aktív egyénben tagadhatatlan kollektív alapot és a passzívban is szunnyadó cselekvéskészséget, a költészetben például olyan átlagról, «köz»-ről beszélni, amelynek fogalma a tömeget és az egyént, a közönséget és a költőt egyaránt magába fogja

úgy, hogy az egyik — «arasznyival» — már túllépni, a másik még alatta lenni látszik a «nép» aktuális fokozatának, amelybe mindazonáltal többé-kevésbé mind a ketten beletartoznak. Ez a fogalmazás pedig, azt hisszük, nemhogy ellentétben volna Halasy szándékaival, inkább csak határozottabb alapokra állította s világosan igazolta azokat.

3. Örömről szolgál, hogy a Halasy-féle «tudatfejlődés» irányzatából a vallási és költészeti fogalmak keletkezését illetőleg folyó követelések egybevágóan azokkal, amelyeket az illető szaktudományokból kiindulva mi is, többek közt, mérvadóknak ismerünk el. Jól látszik ez, ahol ő — Höfdinggel — a vallásos érzelmeknek a világos istentudatot megelőző voltáról beszél (az Isten eszméje nem forrása, hanem eredménye a vallásos érzelmeknek; v. ö. nálam: először *A vallás egyénlélektani gyökerei*, Athenaeum, 1919, 77. kk., 128 kk. stb.); vagy ahol minden kultúrát a természethez és társadalomhoz való biológiai alkalmazkodáson túlmenő, tudatos tevékenységnek, az emlék-szintézisekbe beleágyazott és áttördeléssel újra, új szintézisekbe összeillesztett képek *aktív* feldolgozásának minősít (v. ö. főleg: *Les origines du poète Homère*, Rev. des Études Homériques, 1934, 14. kk.). Idáig tehát kétségtelenül egyetértünk. De azt is szintén úgy hisszük, ahogy Halasy, hogy a reláció-csomó, amit a gondolat a dolgok közt észrevesz, előbb van meg a tudatban, mint a jelek vagy a képek, amiken át kifejezéshez juthat. Vele hisszük — másszóval — hogy a nyelvi kifejezés már csak «szétbontása és kifejtése egy eredeti és globális adottságnak, melynek részei éppen a kifejezés által alakulnak meg», úgy hogy a legelső szavak, helyesebben a magunk-kifejezésének legdifferenciálatlanabb formái valóban indulatszó-félék lehetnek (v. ö. nálunk: *Kronos und die Titanen*, Studia Materialia 1932, főleg 189. kk. és *Langue et Religion*, L'Antiquité Classique, 1936, 249. kk.). Mégis: mi azokat a «magasabbrendű, de zűrzavaros és igen bonyolódott tudattartalmakat», amelyek — éppen szerinte — inkább mint tendenciák (Bergson szerint: «dinamikus sémák») előzik meg a képeket és a beszédet, nem jelölnek a félreérthető «fogalom» szóval; és — különösen, hogy helyesen vagy helytelenül, a nyelvfejlődésnek a konkrétól az absztrakt felé való irányulása is hangsúlyozódik, — nem beszéljünk a fogalomtól mint absztrakctumtól, a kép mint konkrétum felé történő haladásról. A fogalom szóhoz ugyanis általában olyan logikus képzetek kapcsolódtak, amelyek amaz elmosódott «dinamikus sémák» jelölésére meglehetősen alkalmatlanná teszik; és az sem hangzik valószínűen,

hogy amikor a kifejező mozdulat (a szó, a beszéd) vallottan csak a. m. objektív oldala a gondolkodásnak mint szubjektív élménynek, akkor a kettőnek a fejlődése ellentétes irányú legyen. De hát ezt Halasy nyilván nem is így gondolta. S ezért talán nem felesleges, ha itten kifejtjük, hogy legalább az elgondolást tekintve, szerzőnk nem mond önmagának ellent és így a nyelvet illetőleg is egyetértünk. Egyszerűen: a kritikus helyen (199. l.) a «fogalom» szó megközelítő, faute de mieux használatát kell megállapítanunk és az összefüggés rigorózusabb szemügyrevételével azt is könnyű lesz észrevennünk, hogy a nyelvfejlődést illetőleg a konkrétól az absztrakt felé irányulást Halasy bizonyos nyelvtani formák egyszerűsödési irányzatára kívánja értetni (ahogy ez csakugyan, a dinamikus sémák zűrzavarosságának megfelelő, kezdeti bonyolultság után, sokszor igazolható). Nem arra tehát, amire szavait a szakember annak a tévhitnek elterjedtsége miatt legkönnyebben volna érteni hajlandó, amely szerint a konkrét fogalmak megelőznék az absztraktokat (v. ö. legutóbb EPhK. 1943, 257, 7. j.).

4. Végül még Halasynak azt az — ugyancsak helyes — elképzelését szeretnők egy teljesen parallel futó gondolattal erősebbé, illetőleg határozottabbá tenni, amelyet a csökevényekről (survival) formált. Itt is bizonyos nevezetesen, hogy azok az említett tömbök, a magok feldolgozatlan tömbszerűségében, azért jönnek át alkotás közben a régi formákból az újakba, mert (jól mondja Halasy) «lelki világunk nem tud egyszerűen megújulni, hanem ragaszkodik a maga megszokott komplexumaihoz». Viszont ehhez részünkről — ennek a folyamatnak szükségességét hangsúlyozva — azt is még kifejezésre juttatnók, hogy a gondolkodásnak vannak bizonyos örök formái és ezért: a «megszokott komplexumok» bizonyos fajtáitól az ember, bármennyire eszes lény is, nemcsak nem tud, de nem is akarhat eltérni. (Jóllehet a lélek alkotó tendenciájának elképzelése egy ilyen eltérni-akarásnak a feltevését mindenestre megengedhetné.) Egyszerűen: ezek a komplexusok, mint emberiek, mindenkire, tehát az alkotó egyénre is kötelezők, aki hozzájuk, mint a bevált legjobb kifejeződési formáinkhoz, önkénytelenül is ragaszkodni kénytelen. Megint tehát, ezen a ponton is nyereséges lett volna egy szóval legalább, az egyén természetszerű közbegyökerezettségére és köz-nevelői kötelezettségére rámutatni. A csökevényt éppen azzal az elengedhetetlen fejlődésmozzanattal kell azonosnak látnunk, amely csak lényegben maradvá állandónak, a kifejezési módot illetőleg mindig megújulva, nemcsak közvetíti az aktív és passzív

típusú lelkiségek érintkezéseit, hanem egyáltalán egyedül teszi lehetővé is. Ilyen közösségi csirákkal, e csirák kifejlesztésére irányulva — kell a legegényibb alkotásnak is megindulnia. (A dologhoz v. ö. *Hagyomány és fejlődés*, Társadalomtudomány, 1935, 35. kk.; *Survivance*, Deuxième Congrès International. d'Esthétique et de Science de l'Art. 1937, I, 276. kk. és több más tanulmányomban.)

Mindez azonban — nyilván — csak hivatlan lényegtelenység, stiláris pepecselés ahhoz a fölényes eleganciával végrehajtott tettehez képest, amit ez az eléggé nem dicsérhető Lélektan jelent. Ennek a tettnek a teljes nagyságát mindamellettképp inkább akkor láthatjuk majd igazi jelentőségében, ha sikerült szerzőnknek az észtől elválaszthatatlan akarat körét is ugyanolyan szellemben és hasonlóan sikeres következetességgel kidolgoznia. Érdeklődéssel várjuk tehát Halasy *Erkölcsei Világ* című művének immár hirdetett megjelenését mint művének máig még hiányzó darabját és ígéretes rendszerének szerves folytatását. Quod adest, memento componere aequus!

Marót Károly.

Thurzó Gábor új novelláskötete.

Thurzó Gábor: *Apátlan évek*. Budapest, Szent István Társulat, Év n. (1944) 8-r. 381 lap.

E vaskos kötet elolvasása után legelőször is egy hiányérzet válik bennünk tudatossá. A világtörténelem legszörnyűbb válsága dúhög a földtekén ötödfel év óta, s hazánkra is egyre inkább ránehezedik, — de szerzőnk nem vesz róla tudomást. Nemcsak hogy egyik elbeszélés sem ú. n. háborús tárgyú, hanem egyáltalán még csak egy mondatnyi vagy egy szónyi utalás, a legmellékesebb vonatkozás sincs a legutóbbi apokaliptikus négy esztendő véres eseményeire vagy könnyes szenvedéseire, pedig a huszonnégy elbeszélés közül tizenhat éppen az 1939 és 1943 közötti években íródott. Szerzőnknek olyan a lelki alkata, hogy egyrészt a friss és lármás jelentől ösztönyszerűen elfordul, s a szelíd bánatú vagy enyhe komikumú halk emlékek látják el ihlettel, másrészt a nagyobb emberközösségek sorsalakulatai helyett az egyéni és családi élet szűkebb köre érdekli. A békeszerető polgár-lélek ízlése és szemléletmódja tükröződik Thurzó Gábor műveiben. A két világháború előtti századforduló szélcsendes pár évtizede a legkedvesebb kirándulólhely írónk számára, s az ilyen

ízlést és világnézetet ugyanazzal a szóval kell megjelölnünk, amely a napoleoni háborúk utáni elcsendesedett évtizedek jelzőjeként ismeretes: a «biedermeier» névvel. Szerzőnk majdnem sehoh sem mondja meg, hogy melyik időben játszódik az elbeszélés többnyire ártatlan kis cselekménye, csak a láthatár fellegtelen derűjéből következtethetünk a millennium és az első világháború közötti ál-idilli pár évtizedre. Kivétel a *Niobe* című darab, amelyben a törökországi örményüldözés történelmi rangú eseménye teszi tönkre egy család életét. Érdekes példa az első világháború után francia földön játszódó *A nagy pénz* című elbeszélés; ebben pár kedélyes célzás történik a Zeppelin-léghajókra, Párizs bombázására, de minthogy a baj már emlékké vált, s egyelőre szélcsendes az időjárás: akadálytalanul kisarjadhat a biedermeier-illatú szerelmi történetke.

Szerzőnk művészi érdeklődését a társadalom polgárinak nevezett rétege vonja magára, vagyis az átlag-emberek, akik nem képesek sem nagy erényekre, sem nagy bűnökre. Vannak vágyaik, merész álmaik, de ezeket csak képzeletben élik át, a valóságban pedig egyre megalkuvóbbakká, vagy egyre öncsalóbbakká, s végül rendszerint nevetséges különcökké lesznek. Szerzőnk részint komoly szolidaritással fordul feléjük, részint ironikus világtításban mutatja be őket. Az előbbi esetben szereti is alkalmazni az első személyű előadásmódot, mintegy ő maga az, aki a szépért és a jóért hevül, de megmarad az ábrándozásnál, s lassanként ráfizeti az életre egyetlen vagyonát: illúzióit. Igen jellemző darabja e mostani kötetnek az *Üstdob-szimfónia* című. A zenekarban játszik a kisbőgős, és játéka közben «mire gondolt? Arra a mozdulatlan semmire, ami az élete. Arra, hogy nincsenek események napjaiban, minden egyforma, egyenletes...» Ekkor a zenedarabba beledördülő üstdob-fortisszimó hirtelen megrémítette. «hátha őt is magával ragadja egyszer egy ismeretlen szenvedély, a pusztulásnak, a halálnak, a rendetlenségnek üstdob-szólója...» Majdnem elájult, de aztán a zene ismét lehalkul, ő is magához tér, és tovább folyik rendes medrében az élete. — Ironikus ábrázolásai-ban szerzőnk a nyárspolgár erkölcsi gyarlóságaira, különcödéseire, kicsinyességeire mutat rá (*A rasorrú bába. Az utolsó pohár, Öreg oroszánok, A három nővér* stb.).

A művészi alakítás szempontjából e kötet darabjai nem nagyigényűek. A felépítés tekintetében a címadó első elbeszélés, az *Apátlan évek* a legfigyelemreméltóbb. Ennek az első személyben elmondott elbeszélésnek főalakja tizenkétéves korában elvesztette apját, jó fényképek nem maradtak róla, mert az özvegy, aki boldogtalan

házasságban élt vele, igyekezett őt mennél igazabban elfelejteni. A fiú eleinte sokat gondolt apjára, de aztán az emléke mindinkább elhalványult lelkében. Egyszer azonban gyakori vendég kezdett lenni náluk az apának egykori hadifogolytársa, egy hatvanhároméves nyugalmazott alezredes, és kifogyhatatlan volt a barátjával közösen átélt kalandok emlegetésében. Az ekkor már harmincnégyéves fiú lelke megint tele lett apja emlékével, s az alezredesnek és az özvegy anyának elejtett szavaiból igyekezett rekonstruálni apja alakját és jellemét. Apja harmincyolc éves korában halt meg, tehát a harminenégyéves fiú — a tükörbe nézegetve — önmagának mostani énjében mintegy apját fedezte fel, másrészt azon tűnődött, vajjon apja — ha meg nem hal — most ugyanolyan nevetséges, rozoga, gyengeségeit ügyetlenül titkoló öreg bácsi volna, amilyenné kortársa, az alezredes lett?... Szerzőnk írói tehetsége az ilyen tárgy keretében érvényesül legszerencsésebben, ahol a jelenből kiindulva, a kíváncsiság és a meghatottság szárnyain röpködhet az emlékek néma és mégis beszédes birodalmában.

Thurzó Gábor stílusa kellemes, hangulatos, különösen természetfestő jelzői között vannak találók és újszerűek. De nem állhatom meg, hogy ne idézzem a kötetből a pesties beszédmódnak egy fülkínzó példáját. Egy kislány ajándékabát vár az apjától, és így unszolja: — «Hol van a baba? Adj oda mindjárt!» (T. i. *nekem adja — oda!*)

— *df* —

Tóth Árpád.

Tóth Árpád összes versefordításai. Révai-kiadás. Budapest, 1942.

Tóth Árpád irodalomtörténeti sorsa az utóbbi évtizedben igen kedvezően alakult. Életműve mindinkább teljessé válik az újabb kiadások során és egyre nagyobbodik a magyar olvasóközönségnek az a része, mely a huszadik századi magyar költészet egyik, figyelemre legméltóbb alakját látja benne.

A nagy magyar magányosok csoportjába tartozik, azok közé, akikben egyforma eleven erővel hat és munkálkodik a magyarság és európaiság. Természetesen hívalkodó én-kultusz és elemezhetetlen szertelenségek nélkül; Tóth Árpádot bizonyos klasszikus nyugalom jellemzi és hűvös tartózkodás kora túlhajtott individualizmusától. A hagyománynak nem fordít háttal, hanem egyenesen aláztos követőjévé szegődik, de nem elégti ki önmagában; mindenesetre kiinduló

számára, majd vissza-visszatér hozzá. Újítása szemléletmódján kívül elsősorban abban áll: egyike a jelen század magyar költőinek, aki mindenekelőtt költői eszközeit kívánta csiszolni, nemesíteni, tökéletesíteni, fel- és megújítani. Ideálja a tökéletes költő; tartalmi és formai öneszmékedése aránylag hosszú ideig tartott, ennek ellenére kiváló mértékben munkálta ki a modern magyar vers nyelvezetét, ő hangolt össze ellentétes versmértékeket, ő látott harmóniát a mai magyarság életében, végül ő tudta a klasszikus külföldi versalkotások megközelítő magyar változatát szinte újraalkotni nyelvünk és verselésünk szellemében.

Az örökkévaló értékek tiszteletét és teremtését tette költészete legfőbb elvévé. Sohasem az új érdekelte először, hanem azt kereste, hogy mi a régiben az időszerű; ami hiányzott kora verstudatából, mindazt pótolni igyekezett egyik-másik egyéni versével, de legtöbbször az eredetien nagy nyugati költészet remekeinek elérhető tökéletes magyar fordításával. Tóth Árpád műfordító művészetének egyik jellemvonása, hogy azokat ugyanaz az ihlető erő alkotta, mint amely eredeti verseinek lényegét létrehozta és meghatározza. Halk és tartózkodó egyéniségén átszűrt idegen gondolatok, eszmék jellegzetesen sajátjaivá válnak; nem módosulnak különösebben, mindössze beleilleszkednek gondolatvilágába. Az idegen versnek azonban nem csupán eszmei tartalma ejtette meg, hanem a hangulati elemek találhatnak nála élénkebb visszhangra. Idegen gondolatformát magyar gondolatformával fordít első sorban, hangulatot hangulattal igyekszik visszaadni, a magyar nyelvi kifejezőség eszközeivel érzékeltetni. A finom hangulati elemek fogják meg a versből, ez aztán tovább rezeg benne, míg végül anyanyelvén próbálja elmondani azt a gyönyört, melyet benne az idegen vers fölkelített. Valóban Tóth Árpád műfordításai azon kevesek közé tartoznak, melyek — akár Arany Jánoséi — kívántatják az eredetit; nem elnyomja tehát az idegen költői egyéniséget, hanem annyira közelhozza hozzánk, hogy akármelyik fordítását eredeti nyelven akarjuk hallani. Az ismertebb és hangulatilag tudatosított idegen verseket szinte együtt mondjuk Tóth Árpád fordításával. Elég itt Verlaine *Őszi chansonjának* zeneiségére utalnunk és Goethe *Vándor éji dalának* egy-két virtuóz sorát idéznünk. A megoldott műfordítói sikerek Tóth Árpád eredeti költészetének színvonalán állanak, a halvány, szüntelen fordítói egyezmények ékesen bizonyítják, hogy vannak az idegen verseknek lefordíthatatlan elemei, melyek azok eredetiségét és páratlanságát hangsúlyozzák.

Ha Tóth Árpád műfordító művészetét az egyes külföldi költők viszonylatában próbáljuk lemérni, akkor elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy egyéniségének melyik felelt meg leginkább. A külső érvek azt vallják, hogy a francia Samainben bizonyos értelemben költői ideálját látta. Samain kisebb, egyszerűbb egyéniség, főleg szimbólista költő; Tóth Árpád tőle rokonvonások alapján inkább bátorítást, ösztönzést nyert.

Még egy-két francia érdekelte és izgatta, a döntő hatást az angoloktól nyerte. Nem határozott egyéniség hatott rá, hanem általában az angol líra. Félénk, tartózkodó, magányos természetéhez közelebb állottak az angol líra igazi klasszikusai, mint a francia líra romantikus vénájú nagyságai. Igazi fordítói teljesítményeit az angol versekkel érte el: egyesek szerint Shelley *Óda a nyugati szélhez* Tóth Árpád fordításában a legszebb magyar vers közé emelkedik, tartalmi és formai szépsége oly magávalragadó. Goethe két remeke (*Vándor éji dala*, *Az Isten és bajadér*) Tóth Árpád fordításában felülmúlhatatlan magyar vers ez idő szerint. Keats-fordításai felérnek az eredetiek szépségével és művésziességével; Musset-, Rimbaud-fordításai az eredetiekhez mérten zeneileg tökéletesek Tóth Árpádnál, néhány tartalmi árnyalat azonban elsikkad. Milton, Byron, Browning, Gautier, Jammes, Rilke más és más műfordítói probléma megoldására adott alkalmat Tóth Árpádnak, mindegyik közös jellemzője az eredetivel összehangolódó versforma és a hangulatot sugalló nyelv-zene. Wilde-fordítása tisztességes művészi munka, itt-ott pompás helyekkel. Baudelaire-fordításai egy nemes versenynek szülöttei; annakidején Babitscsal és Szabó Lőrincel kelt versenyre Baudelaire lehető jó fordítása érdekében. Időközben Babitsnak és Szabó Lőrincnek alkalmá nyílt fordításaik átdolgozására, Tóth Árpád fordításai változatlanul maradtak eredeti szövegükben. Túlzás nélkül meg lehet állapítani, hogy Tóth Árpád Baudelaire-fordításai művészebbek, hatásosabbak kortársaiénál. Tóth Árpád szokatlan alkalmazkodó képességgel szólaltatta meg magyarul Baudelaire verseit. Fordításai a versek hangulati értékére, vers-zenéjére, formai tökélyére ügyelnek, nem pedig a francia költő szélsőséges és szokatlan egyéniségére, mely utóbbi Babitsot és Szabó Lőrincet első sorban érdekelte. Tóth Árpád a francia versművészet halhatatlanját látta Baudelaire-ben, szerinte az egyéniség másodrendű. A francia verskultusz és a magyar fordítói hagyomány ez esetben feltétlenül Tóth Árpádot fogja igazolni. Aucasin és Nicolett ó-francia *chante-fable*-t Tóth Árpád különös vonzalommal fordította magyarra; egyes idegen alkotások fordítása

bizonyos nyelvi archaizmust kíván a fordítótól: Tóth Árpád magyar nyelvi ódonságai megoldják ezt a fordítói elvet. A verses és a prózai részeket a magyar nyelvfejlődés menetébe illő régies szavakkal, fordulatokkal ékesítette, az eredeti alkotás szellemét és levegőjét ezáltal tette érzékelhetővé a magyar olvasóközönség számára.

Tóth Árpád versfordításainak kötetét Szabó Lőrinc gondozta, a kortársat illető alázattal és kötelező tisztelettel; bevezető és magyarázó sorai a szélesebb rétegek előtt nyilvánvalóvá teszik Tóth Árpád versfordító művészetének nagyságát és valódi értékeit.

Paku Imre.

8/891

A BUDAPESTI MELEGFORRÁSOK.

Hetvenöt éve, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a *Mathematikai és Természettudományi Közlemények* VII. kötetében kiadta Molnár János *A hévizek Buda környékén* című munkáját. Tizenöt év gondos munkásságának eredményeit közölte ez a mű: a források általános földtani viszonyait, vizük vegyi elemzését, hőmérsékletüket, vízmennyiség-mérések eredményeit, kéziratában alaprajzokat. A budai melegforrások első nagyobb szabású, valóban tudományos ismertetése ez a munka.

A következő évtizedekben csak különleges irányú vizsgálatok eredményeiről beszámoló rövidebb, de azért fontos értekezések láttak napvilágot.

Tíz évvel ezelőtt az Akadémia — javaslatomra — *A budapesti melegforrások* címen nyílt pályázatot hirdetett, melyet dr. Papp Ferenc magántanár, adjunktusom munkája nyert el. Ez a mű minden további forrástani kutatásnak alapja. A munka németül 1938-ban a Hidrológiai Közlönyben, magyarul 1942-ben a Rheuma- és Fürdőkutató Intézet külön kiadványa alakjában jelent meg s a teljes irodalmat is közölte.

1940-ben a vezetésem alatt levő tanszékhez kapcsoltn kezdette meg működését a Rheuma- és Fürdőkutató Intézet Forráskutató Osztálya. Azóta a budapesti melegforrásokon állandó és rendszeres hidrológiai vizsgálatokat végzünk. Ebben a munkában adjunktusom, tanársegédeim és több volt tanítványom vesz részt.

Az Akadémia III. osztályának egyik bizottsága a közelmultban a budapesti melegforrásokkal foglalkozott. E bizott-

ság kívánságára vázolok most összefoglaló *forrástani* képet a budapesti melegforrásokról.

A székesfőváros tizenöt területén ma száztizennyolc ismert ponton tör fel a meleg víz a felszínre. Ezek a meleg-vízkibuggyanások «természetes» források és «artézi kutak».

Az első csoport azokat a forrásokat foglalja magában, melyek vize magától emelkedik fel a felszínre, vagy olyan közel a felszínhez, hogy a felettük levő néhány méter kőzet-takaró eltávolítása után (ásással, fúrással) vizük eléri a felszínt. Az artézi kutakból mélyebb fúrással feltárt meleg víz jut a felszínre.

A budapesti természetes melegforrások tulajdonképen természetes artézi kutak. A források zöme a budai oldalon, a Duna partján fakad a nagyjában É — D-i irányú «melegforrások vonala» mentén.

A fővárosi melegforrások eloszlása ma a következő: I. Az *Erzsébet-sósfürdő* 536·5 m mély artézi kútja. II. A *Szent Gellért-fürdő* 18 forrása 13 csoportban és 1 eredetileg 142 m artézi kútja. III. A *Dunában* fakadó 3 «szökevény» forrás a budai rakpart alján a Ferenc József-híd budai pillérétől északra. Az egyik önállósága még nem teljesen tisztázott. IV. A *Rudasfürdő* és a *Székesfővárosi ásványvízüzem* 20 forrása. Közülük az *Attila-ivóforrás* 36·8 m, a *Juventus* 43·4 m, a III. *Árpád* 27·3 m, a IV. *Árpád* 32 m mély artézi kút. V. A *Döbrentei-téren* levő 150 m mély fúrás. VI. A *Szent Imre-fürdő* 2 forrása s 93·6 m mély artézi kútja. VII. A *tabáni* 200 m mély kút. VIII. A *Várhegy* 261 m mély artézi fúrása. IX. A *Király-fürdő* 5 forrása. X. A *Szent Lukács-fürdő* 26 forrása, köztük az egyik 23·6 m mély artézi kút. XI. A *Császár-fürdő* 14 forrása. XII. Az *Óbudai Árpád-forrás* (=kerékcárdai) 2 forrása. XIII. A *Római-fürdő* 17 forrása 15 forrascsoportban. XIV. A *Szent Margitsziget* 3 artézi kútja a sziget északi részének nyugati szélén 118·53 m, az északi részén 236·5 m, déli részén a *Magda-forrás* 310·75 m mély). XV. A *Városliget* 2 artézi kútja (a régi 970·48 m, az 1938-ban elkészült *Szent István-forrás* 1257·10 m¹ mély).

¹ A fúróvállalat tévedéséből régebben 1256·10 mélység szerepelt a szakmunkákban.

Ezeken kívül a Duna medrében a Rákos torkolata előtt az újpesti rakpart közelében — úgy látszik, több ponton — tőr elő meleg víz. 1857-ben még megvolt a Fürdősziget a Margitszigettől északkeletre a Rákos torkolatával szemben. Ezen a zátonyon *Szabó József*,¹ Akadémiánk tagja, 50—60, ponton észlelt 23·7—58·8 C⁰ hőmérsékletű vízkiömlést.

A zátonyt 1874-ben a Duna medrének szabályozásakor elkotorták. Valószínű, hogy az egykori zátonyon volt források azok, melyek ma a Duna fenekén fakadnak a Rákos torkolata előtt.

A pesti síkság szélén a székesfőváros nyugati területén emelkedik ki a délnyugat felől húzódó *Magyar Középhegység* felszíni végződése. Ennek a *budai hegységnek* a keleti lábánál, nagyjában a Duna jobb partján húzódik a vetődéseknek az a nyalábja, melyen túl kelet felé, a budai oldalon felszínen levő hegység kőzetei mélyen a mai pesti térszín alatt helyezkednek el. Azaz a pesti síkság, az Alföld széle, nagy mélységbe leszakadt hegység fölött terül el.

Budapest területén a felszínen levő legrégebb kőzet a földtani *középkor* felső triász időszakában, az ú. n. karni emeletben, lerakódott *szürke mészkő*. Ez a kőzet csak kevés helyen látható a rárakódott dolomit alatt; csak ott, hol jóval későbbi elmozdulások miatt felfelé tolódott. (Mátyás-hegy, Csúcshegy, Hármashatárhegy ÉK-i lejtője, Gellérthegy kis része). A mészkő fölött telepszik a szintén felső triász *dolomit*, a budai hegyvidék legelterjedtebb és legnagyobb tömegű kőzete (Hármashatárhegy, Jánoshegy, Svábhegy, Sashegy, Gellérthegy stb.); vastagsága legalább mintegy 400 m. Itt-ott a dolomittal közelítőleg egyidejűleg mészkő rakódott le (Fazekashegy). A felső triász második

¹ Dr. Szabó József: *Fürdősziget Pest és Buda között*. A Magyar Természettudományi Társulat Évkönyvei, III, Budapest, 1867, p. 1—11.

A rómaiak idejében a Fürdősziget a Margitszigettel összefüggött s Aquincummal és a pesti parttal híd kötötte össze. A szigeten fürdő s más épületek voltak. Később a Duna a sziget északi részéből nagyobb darabot levágott és a Fürdősziget különvált.

felében (nori emelet) rakódott le a *dachsteini mészkő*. Ez a kőzet Budapest határában csak kisebb tömegekben fordul elő (Jánoshegy, Hárshegy, Fazekashegy stb.).

A dolomit és a dachsteini mészkő a melegforrások szempontjából igen fontos. Mind a két kőzet erősen *repedezett* s nemcsak a budai hegységben, hanem a hegység folytatásában, a Vértesben, a Bakonyban, a Pilisben is a *csapadékvíz legfontosabb elnyelő kőzete*.

Mindezek a kőzetek tengeri üledékek. Ezek alatt következnek a Bakonyban — hol a rétegcsoport a legteljesebb — a *középső*, majd — lefelé haladva — az *alsó triász* képződményei. Ezek alatt telepsznek a *permi* kőzetek (homokkő, konglomerátum) s valószínűleg a *karbon* kőzetei; sőt a karbon alatt még a kristályos alaphegység kőzetei (gnájsz, csillámpala, gránit stb.) is feltételezhetők. Biztosra vehető, hogy ezek a kőzetek Budapest területe alatt nagyobb mélységben szintén megvannak.

Az eddig említett kőzetek a budai hegység, a Vértes, Bakony, Pilis *alaphegységének* a képződményei. Ezek a triász után — a budai s a pesti oldalon egyaránt — szárazulat alakjában kiemelkedtek. Az egész kiemelkedés a budai hegyek területén mintegy 1200 méterre becsülhető.

Az újkor elején (mintegy 65 millió évvel ezelőtt) az erősen lepusztult hegység nyugati szegélyének egy része süllyedni kezdett. A főváros területének legnagyobb része azonban még szárazon állott. Később, az újkor első szakaszának, az eocénnek vége felé, a főváros területe is annyira süllyedt, hogy az ÉNy felől előrenyomuló tenger ennek a területnek alacsonyabb részeit is elborította. Ekkor rakódott le a *nummulinás* mészkő a triász kőzetekre. Ez a kőzet hidrogeológiai szempontból olyan szerepű, mint a dolomit és a dachsteini mészkő.

Ezután a terület újra emelkedett keveset. Az akkori tenger partvonala a Gellért-hegy déli oldalától kezdve a budaörsi hegyek déli végéig követhető. A parti hullámverés a partvonal mentén dolomitkavicsokat rakott le, melyek később összecementeződtek. Majd a tenger újbóli kisebb mélyülése következtelt s mohaállatokat tartalmazó *márga*

és — további lassú süllyedéssel kapcsolatban — foraminiferás budai márga rakódott le. A márga csak akkor vízáteresztő, ha repedezett.

A budai márgának az oligocén elején történt lerakódása után — mintegy 30 millió évvel ezelőtt — kiemelkedés indult meg s Budapest területének javarésze újból teljesen szárazzá vált. Majd e terület némely része vetődések mentén süllyedni kezdett s az előállt mélyedésekbe ÉNy. felől újból előrenyomult a tenger s partvonalá mentén kavics és homok rakódott le, a *hárshegyi homokkő* anyaga. A süllyedés egyes pásztaókban főleg a budapesti terület DK.-i részén erősebb volt s a keletkezett mélyedésekbe behatolt tengerből kékes-szürke agyag, az ú. n. *kiscelli agyag* ülepedett le. A pesti terület lépcsősvetődések következtében jóval nagyobb mértékben süllyedt, mint a budai. Ez az erős mélyülés volt az első nagyobb elmozdulás, mely a Magyar Középhegység mélybeszakadását, nagyjában a mai Duna vonala mentén, előidézte.

A kiscelli agyagban több, vékony vulkáni hamuréteg ismert. Ekkor is folytatódott ugyanis az a dunántúli gyenge vulkáni működés, melynek nyomai már az előző újkori kőzetekben is jelentkeztek.

A *kiscelli agyag* általában *vízáró kőzet*.

A mai budai hegység körül — főleg a pesti területen — a kiscelli agyagra rakódtak rá a fiatalabb újkori üledékek.

A budai hegység, éppen úgy, mint az egész Magyar Középhegység, jellegzetes röghegység. Azaz: a többször emelkedő és süllyedő kőzettömegek sok helyen megropantak, rögökre törtek szét, helyenként meg is gyűrődtek. A rögök vetődések következtében különböző szintekbe kerültek s néhol pikkelyszerűen egymásra is tolódtak.

A természetes melegforrásaink a fellazult irányokban a *vetődési síkok* nyálábja mentén, vagyis törésvonalakon törnek fel. Ilyen törésvonal húzódik pl. a Gellérthegy budai tövében s ÉÉNy-i irányban folytatódik az Ördögárok—Vérmező völgyén keresztül.¹

¹ Horusitzky Ferenc: *Adatok az Ördögárok krisztinaváros—tabáni szakaszának hidrológiájához*. Hidrológiai Közlöny, XV, 1935.

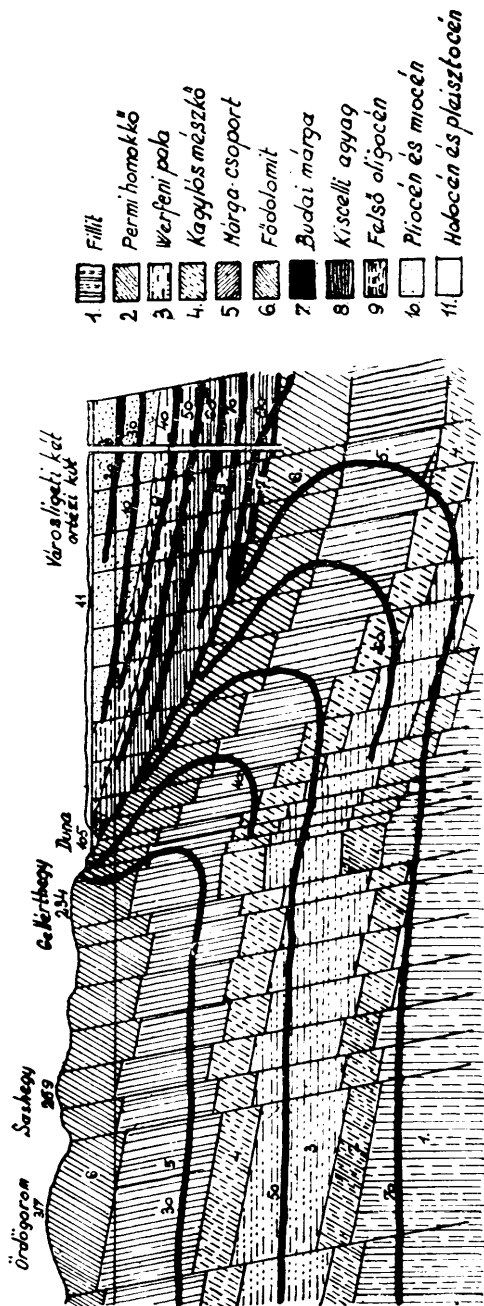
A budapesti melegforrások vize — közvetlenül vagy közvetve — a *dolomitból* és a *dachsteini mészkőből* származik. Ez a két kőzet a budai oldalon a felszínen van s repedezettségénél fogva fontos vízgyűjtő nemcsak itt, hanem a mélyben velük összefüggő egész Magyar Középhegységben.

Az ezen kőzetek alatt levő rétegsorozatban vizet át eresztő és át nem eresztő kőzetek az említett hegységben egyaránt előfordulnak, gyakran váltakozva. Így a dolomit alatt levő füredi márga, a budai hegységben raibli mészkő, legnagyobb része át nem eresztő, azaz vizet tárolni nem képes. A középső triász kőzetek erősen repedezettek, azaz átteresztők és víztárolásra alkalmasak. Az *alsó triász* werfeni palák csoportja ismét vízzáró. A *permi* kőzetek megint vízben kissé gazdagabbak. A két utolsónak említett kőzetcsoport a budai hegységben nincs a felszínen.

A víz *nemcsak* a vizet átteresztő kőzetek lyukacsaiban s repedéses hasadékaiban helyezkedik el, hanem az útjába eső vizet át nem eresztő kőzetek valamennyi törését és nyílt vetődését is kitölti. Tehát a víztartó rétegcsoportok közt elhelyezkedő *át nem eresztő rétegcsoportokon át az összeköttetést vetődéses repedések közvetítik*. Így több vízben dúszint alakult ki s köztük a vetődések tartják meg az összeköttetést.

A budai oldal s a vele összefüggő Magyar Középhegység tehát lényegében olyan alaphegységből áll, melyen át a csapadékvíz lefelé szivárog a nehézségerő hatására. Még pedig a vizet át nem eresztő kőzeteken át csak lassabban és kisebb mennyiségben. Minél mélyebbre kerül a víz, annál melegebb kőzetekbe jut, tehát annál melegebb lesz.

A pesti oldalon az alaphegység kőzetei *nagy mélységbe süllyedtek le* (a Városliget területe alatt 917—1246·8 méter mélyre s még távolabb kelet felé még mélyebbre). Ezeket a vizet tartalmazó triász kőzeteket a pesti oldalon s a budai oldal ÉK-i és DK-i részén a *kiscelli agyag* vizet át nem eresztő, igen vastag rétegcsoportja takarja. A Városliget alatt ez a kőzetcsoport 325, illetőleg 546·5 m vastag a két artézi kút szelvénye szerint.

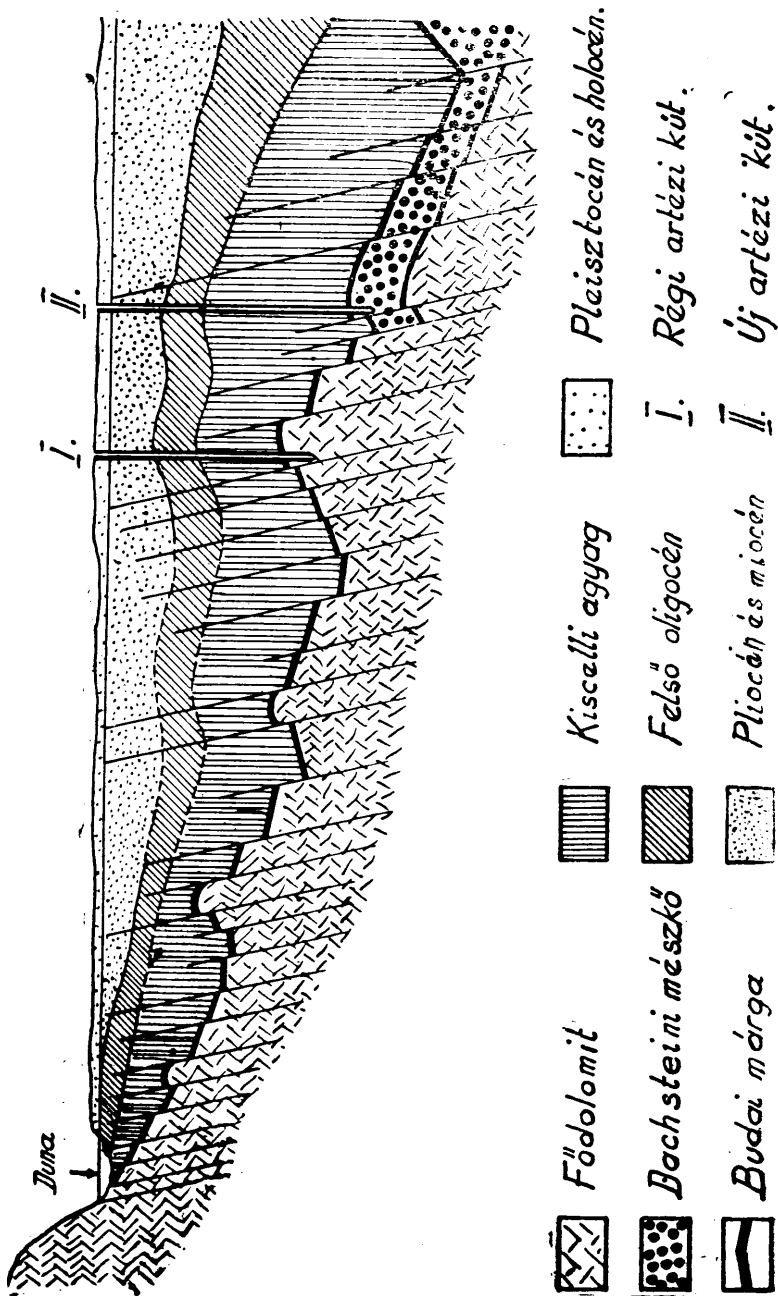
1. ábra. Budapest területe geizotermáinak helyzete. A vastag vonalak mellé irt számok a hőmérsékletet jelzik.

A budai oldal repedezett triász-kori kőzeteiben a szelölés elég nagyfokú s főleg ezért ezekben a kőzetekben a *termikus grádiens elég kicsi*, mintegy $3\cdot3\text{ C}^\circ$ száz méterenként. A pesti oldalon ugyanezeket a kőzeteket a kiscelli agyag s a fölötte levő többi harmadkori rétegek csoportja borítja ; ezek mind rossz hővezetők. Ezek mélyebb szintjeiben a termikus grádiens $7\cdot92\text{ C}^\circ$ -ra emelkedik. A budai oldalon a geizotermák tehát távol, a pesti oldalon közel vannak egymáshoz.

A budai oldal vízvezető kőzeteiben tekintélyes mélységbe lejutott vízhez hozzákeverednek az igen nagy mélységből eredő juvenilis, vagy közel juvenilis alkotórészek (bór, fluor). Ezek mennyisége azonban melegforrásaink vizében elenyésző. A pesti síkság alatt levő alaphegység kőzeteiből a *hidrosztatikai nyomás* s a felmelegedett és rendszerint gázt is tartalmazó víz *kisebb fajszűlye* következtében *felszálló áramlás* áll elő. Ez a melegvíz-áramlás a triász-kőzetek fölött levő vizet át nem eresztő kiscelli agyagnak nyugat felé emelkedő alja mentén halad a budai oldal felé s a felszín közelébe jut. Eléri a felszínen végződő vetődési síkokat, illetőleg az ezeket jelző törésvonalakat s ezeken keresztül források alakjában tör ki a felszínre. Ezeket a viszonyokat az 1. ábra a geizotermákkal együtt vázlatos, eszményi összefoglalásban tünteti fel.

A szelvényen feltűnik, hogy az alaphegység kőzet-csoportjai K. felé lejtjenek. Ezért a budai oldalon beszivárgó víz egész tömege nem juthat le a kristálycs alaphegységig, hanem két vízrekesztő kőzetcsoport közt a lefelé haladó víz egy része torlódik s kénytelen kelet felé áramlani a víz-záró alsó kőzet felső lapján.¹ Ez az oldaláramlás a kiscelli agyag alatt Ny-i irányban felfelé haladó melegvízzel találkozik, vele keveredik és mint langyosvízű forrás tör a felszínre. A keveredés aránya igen különböző lehet s ezért a budai melegforrások is különböző hőmérsékletűek : 20° —

¹ Dr. Schafarzik Ferenc : *Budapest székesfőváros ásványvíz-forrásainak geológiai jellemzése és grafikus feltüntetése*. Hidrológiai Közlöny, IV—VI, 1928, p. 14—20.

2. ábra. A városligetői két artézi kút vázlatos földtani szelvénye.

76·6 C°-ig. A 2. ábra a városligeti két artézi kút vázlatos földtani szelvénye.¹

A budai dunaparti melegforrások elődei a mai kor előtt, *Schréter Zoltán*² szerint az *alsó miocén* korszakban (mintegy 18 millió évvel ezelőtt) kezdtek működni. A budai hegység nyugati részében talán már az eocénban. Ezek a régi gájrészterű források a dunántúli tűzhányókkal függhetnek össze. Az igen forró vizű források nyomai Budaörs elől K.-ÉK.-i irányban sorakoznak egymás után több — nagyjában párhuzamos — törésvonal mentén. A meleg víz a fellazult irányokban, a vetődési síkok mentén, könnyen a felszínre jutott.

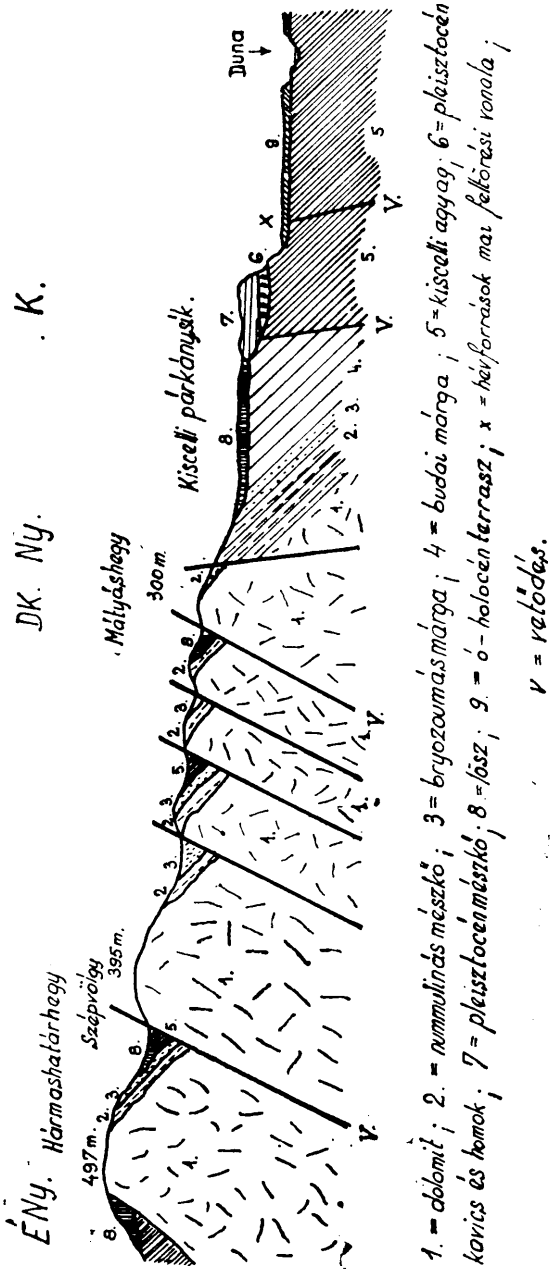
A budaörsi-budai törések együttesen jelölik azt az *ősi «melegforrások vonalát»*, melyen az alsó mediterrántól a pannoniai kor végéig, mintegy 16 millió éven keresztül a meleg források feltörték.

E közben azonban a tűzhányók tevékenysége csökkent a Kárpátok koszorúján belül, majd teljesen megszűnt. A melegforrások gájrészterű jellege is eltűnt. Csökkent a meleg vízben a nagy mélységből, esetleg közvetlenül a magmából származó alkotórészek mennyisége is. A régi forrástölcsérekben lassanként elapadt a meleg víz s új utakon, a Duna budai oldalának tájékán tört ki. Ezt a helyzetváltozást kisebb részben a terület általános emelkedése s a pannoniai tenger visszavonulása idézte elő. Nagyobb részben a budai hegységet keleten határoló és már előbb is megkezdődött vetődések mentén, a hegység keleti tövében elterülő vidék — azaz a mai Alföld — újabb mélyebbre süllyedése. E süllyedés következtében azok a régibb kőzetek, melyek a budai oldalon a felszínen vannak, a Városliget területén ma 1000—1250 m mélységben érhetők el.

A források ekkor már főleg csak a beszivárgó csapadékok-

¹ Vendl Aladár: *A városligeti új artézi kút*. Természettudományi Közlöny, 1938, p. 273.

² Schréter Zoltán: *Harmadkori és pleisztocén hévforrások tevékenységének nyomai a budai hegységben*. M. Kir. Földtani Intézet Évkönyve, XIX, 1912.

3. ábra. Vázlatos földtani szelvény a Hármashegytől a kiscelli párkányokig a Dunáig. A pleisztocén mészkő (7) mintegy 40 m magasban települ a Duna fölött.

vízből táplálkoztak s ezen újabb vetődési síkok nyalábján törtek a felszínre.

A pannoniai kor végén, illetőleg a levantei idő kezdetén kialakult Duna áttörte a Visegrád—Esztergom—Nagymaros területén levő hegycsoportot. A hegység alatt a síkságon alsó szakasz-jellegűvé vált s hordalékát nagy törmelékkúpban rakta le. Vize lefolyására az imént említett vetődésnyalábok okozta mélyedést használta fel s itt, a hegység keleti tövében vájta ki medrét. Itt tehát a térszín mélyült. Az «ősi melegforrások vonala» mentén levő terület ekkor is — úgy mint eredetileg — magas térszín volt s ennek magas szintjére a megcsökkenő hidrosztatikai nyomás miatt a források vize már nem tudott felemelkedni.

A budai területen a vetődéseken át felszálló melegforrások kezdetben a mai 250 m t. sz. f. magasság fölött fakadtak (Nagy Svábhegy, Kakukhegy).

A jégkorszak elején a Duna a mai tükrenél mintegy 40—50 méterrel magasabban folyt. A Duna mélyülésével karöltve a melegforrások is alacsonyabban fakadtak. Ma a természetes melegforrások közelítőleg a mai Duna tükrenek magasságában a mai Duna partján buggyannak a felszíne. A jégkorszak első időszakában az akkori hidrosztatikai viszonyoknak megfelelően az akkori Duna magasságában ömlöttek ki.

Ekkor a Duna nem vájta tovább mélyebbre a medrét, hanem inkább feltöltötte s hordalékának egy részét kavics, homok és iszap alakjában lerakta. A jégkorszak elejei Duna partján és árterületén fakadtak a mai Várhegy tetejének magasságában a források. A kiömlött meleg víz forrástavai-
ban a vízben oldott szabad szén-sav eltávoztatása közben a kalciumkarbonát *mész-tufa* (=pleisztocén mészkő a 3. ábrán) alakjában rakódott le. Ilyen mésztufa borítja a Várhegy Dunától lenyesett s részben a Duna iszapjával borított tetejét. Ebben vannak a várhegyi barlang-pincék. A kiscelli parkánysíkon is és az óbudai régi temető déli szélén is mésztufa borítja a jégkorszaki Duna homokos üledékét ugyanabban a magasságban, mint a Várhegyen. A Naphegyen,

Rózsadombon, Ürömhegyen stb. is melegforrások fakadtak ekkor.

A régi, gájrészterű melegforrások DNy—ÉK-i, a jégkorszak eleji termák É-D-i irányú vonal mentén fakadtak. A melegforrások vonalának ez az átfordulása a Gellért-hegy körül, mint középpont körül ment végbe.¹ A *Gellért-hegyen* ezért vannak meg a *régi*, kovasavat lerakó s a *fiatalabb*, mésztufát lerakó források egyaránt.

A jégkorszak vége felé a Duna a nagyjában É-D-i törésvonalak mentén erősen kivájta medrét, alacsonyabb szintbe vágódott be s a budai hegyek mai keleti lábának tájáról kelet felé elkanyarodott. A mai kor elején, mintegy 200.000 évvel ezelőtt a Duna ismét nyugat felé, a hegység tövéhez tért vissza mintegy 40 méterrel alacsonyabb szintben, mint a Várhegy mai teteje. A Duna tükrének mélyebb helyzete idézte elő azon völgyek bevágódását, melyek ma a Várhegyet, Naphegyet, Gellért-hegyet, Sashegyet, Svábhegyet stb. elválasztják egymástól.

A Duna szintjének alászállásával együtt járt, hogy a megcsökkent hidrosztatikai nyomásnak megfelelően a források fakadási helyei is mélyebbre kerültek a törésvonalak mentén a mai «termák vonalára». A természetes melegforrások csak ott folynak ki a felszínre, hol a térszín alacsonyabb, vagy nem sokkal magasabb a Duna tükrénél. A 3. ábra a mai Duna óbudai helyzetét s a magasabban levő jégkorszaki mésztufa előfordulását jelzi.

A felfelé jutó meleg víztömegek közt *elméletileg* csaknem minden irányban igen erős *összefüggésnek kellene lennie* a különböző helyzetű vetődési síkok közvetítésével. E síkok mentén azonban a kőzetek a legtöbb helyen igen erősen szétzúzódtak kolli-finomságú szemcsékké. Ezek a vetődési síkon elfenődtek s vizet át nem eresztő lemezek alakjában választják el a kőzetek egy részét egymástól. Ilyen vizet át nem engedő közbeiktatások több helyen előfordulnak és a meleg víz egységes összefüggését megszakítják. Ez azt

¹ Dr. Schafarzik Ferenc: *Visszapillantás a budai hőforrások fejlődéstörténetére*. Hidrológiai Közöny. I, 1928, p. 9.

jelenti, hogy a budai természetes melegforrások nem csupán csak egyetlenegy vizet tartalmazó járatnak a felszínre ki-vezető nyílásai. Az eddigi adatok mind arra utalnak, hogy csaknem mindegyik forrásnak külön főjárata alakult ki. Ezek a főjáratok mélyre lenyúlnak. Szűkebb járatok közvetítésével össze is függhetnek egymással.

Az összefüggés igen különböző mértékű s ki nem szá-mítható. Ismerünk egymás közelében fakadó forrásokat, melyek között nem sikerül az összefüggést észlelni. Lehet-séges azonban az is, hogy távoli források csatornák is nagy mértékben közlekednek egymással.

A források, illetőleg a vízjáratok összefüggését és egy-mástól való függetlenségét az eddigi megállapítások alapján a következő érdekes megfigyelések igazolják.

Az Erzsébet-híd budai hídfőjének építése előtt 1897 elején a rudasfürdői kert nyugati sarka előtt kutatófúrást mélyítettek. Január 11-én a Duna 0 pontja fölött +8·61 m magasán levő fúróluk-nyíláson át meleg víz tört fel. Kalecsinszky Sándor, Akadémiánk néhai tagja szerint¹ ezt az 1000 m³ nap mennyiségű, 47 C° meleg vizet —9·05 m mélyen tárta fel a fúró. A fúrást 48 óra mulva betömték.

A hídfő alapozásakor 1898. augusztus 31-én ugyanazon a helyen robbantottak s ekkor a Duna 0 pontja alatt 2 m mélységből Kalecsinszky szerint 44·5 C° meleg víz fakadt. Félóra mulva 1·5 m magasra szökött fel a vízszugár. A munka-gödörben «a víz tükre egyre emelkedett s szeptember elsején reggel 9 órakor már +3 métert ért el. Még körülbelül 0·75 métert emelkedett és azután elérte a Dunába lefolyó csatornát». A kifolyó víz térfogata az első órában 500 m³, később 260 m³ volt óránként. A víz kitörése után már másnap a Rudas-fürdőben és a nem egészen 250 m távol-ságban levő Szent Imre-fürdőben az «összes források víz-mennyisége nagyon megapadt».

A Szent Imre-fürdő Nagy forrásának vízmennyisége

¹ Dr. Kalecsinszky Sándor: *A budapesti esküteri hídfő munkálatai alkalmával kitört artézi hévíz kémiai elemzése*. Földtani Köz-löny, XXVIII, 1898, p. 306—311.

1897-ben napi 720 m^3 volt. Heinrich N. János gondos mérései szerint az említett forrás kitörése után 1898. szeptember 2-án a Nagy forrás csak 599 m^3 vizet szolgáltatott. Szeptember 4-én a forrást betömtek; szeptember 6-án 612 m^3 , 7-én 623 m^3 , 8-án 636 m^3 , 16-án 648 m^3 -re emelkedett a víz mennyisége s lassan visszatért az eredeti állapot.

Október 4-én robbantások miatt a nem elég gondosan betömött forrás újból előtört. Erre a Rudas- és a Szent Imre-fürdő forrásai újból lényegesen megapadtak. Így pl. a Szent Imre-fürdő Nagy forrásának vízhozama 450 m^3 -re csökkent, Mátyás-forrásának vize egészen elapadt. Az előtört forrás igen gondos eltömése után a fürdők forrásaiban néhány hét múlva az eredeti vízmennyiség újból visszatért.

1902-ben a még mindig nem elég jól eltömött forrás újból életjelt adott magáról: a hídpillérek alapozásakor a szigetelő aszfaltréteg megmelegedett s kis eltolódást — egy hónap alatt 3.3 cm -t — idézett elő. A melegedés okának megállapítására 15.8 m mély aknát készítettek a két budai pillér közt. Kiderült, hogy az aknába a dolomiton nyugvó budai márga repedéséből 24 C° hőmérsékletű víz szivárgott. Június 1-én a hídpilléreket gondosan szigetelték, a vízszivárgást a hasadék alapos eltömésével megszüntették. Ezután további eltolódás nem jelentkezett.

A Rudas-fürdő mellett 1932-ben fúrással fakasztott 3 melegforrás a közeli fürdők forrásaira 5 héten át végzett megfigyelések szerint nem volt hatással. Itt azonban a feltárt víz kevés volt, összesen napi 290 m^3 .

1935-ben az Erzsébet-híd budai hídfőjétől délre, mintegy 100 m -re a Duna partján készült 100 m mély próbafúrás a dolomitból 46 C° meleg vizet fakasztott. A fúrás azonban a közeli Juventus-forrás vízmennyiségét csökkentette. Ezért eltömtek.

A Gellért-hegy tövében levő II. Hungária-forrás hat a környező forrásokra: a Török-, Mátyás- és Gülbaba-forrásokra. Ezért csak annyi vizet vesznek ki belőle, amennyi még nem hat károsan az említett forrásokra.

Papp Ferenc a víz festésével a Császár-fürdő Török- és Szikla-forrása összefüggését állapította meg.

Egymás közvetlen közelében fakadó források is erősen függetlenek lehetnek egymástól bizonyos körülmények között. Különösen a Gellérthegy keleti lábánál a dolomitban fakadó források némelyikén tűnt szembe, hogy egymástól alig néhány méter távolságban levő két forrás nyugalmi szintjében lényeges magasság-különbség észlelhető. A vízszegényebb forrás vízmennyisége nem változik meg észrevehetőn, akár duzzasztva, akár vele egyszintben folyik ki a másik forrásból a víz.

A meleg víz mállasztására ugyanis a dolomit a vízjáratok mentén széthullik dolomitlisztté. Ebben igen apró — kolloid méretű — szemecskék is vannak. Ez a dolomitliszt olyan ellenállást iktathat különböző helyeken a vízjáratokban a források közé, hogy nem lehet egyszerűen csak közlekedő csövek törvényszerűségével s a hidrosztatikai nyomással magyarázni a források víztükreinek magasságát. Kapilláris erők szerepével is számolnunk kell.

Nemcsak a felszín közelében, hanem mélyebben is előfordulnak ilyen kőzetliszt-felhalmozódások vagy eldugulások ott, hol a járatok vízszintesek vagy közelítőleg vízszintesek. Weszelszky Gyula¹ ezeknek a nagyobb mélységben levő dolomitliszt-kitöltéseknek fontos szerepet tulajdonított a rádiumvegyületek abszorbeálása szempontjából.

Igen nagy távolságban levő források és vízjáratok összefüggése is ismeretes a budai oldalon: a Szent Lukácsfürdőben levő Malomtó összefüggése a Rudas- és a Szent Imre-fürdő forrásaival.

1819-ben a császári kincstári építési bizottság lecapolta a Malomtavat s egyidejűleg a budai melegforrások néhányát is észlelte. A megfigyelések eredményeit összefoglalón Molnár János közölte, aki Szabó József közleményeit is felhasználta. A Malomtó mesterségesen készült (már 1540-ben megvolt) s két forrás táplálja: a Boltív-forrás 24 C° hőmérsékletű s az Alagút-forrás 31 C°-os vize látja el. Mikor a tó tükre emelkedik, akkor a két forrás vize egy-két fokkal melegebb.

¹ Dr. Weszelszky Gyula: *A budapesti Rudas-fürdő körül fakadó hévforrások radioaktivitásáról*. Hidrológiai Közöny, XII, 1922.

Molnár szerint a Malomtó lecsapolása után «A kávéház szögletén» (a mai igazgatósági iroda alatt) és a «meggyógyultak épületének» közepén s az út alatt levő forrás a mai Timsós-forrás) egészen kiürült. Az «alsóbb duzzasztott meleg tó» (a mai Iszaptó) 0·05 métert, a Török-forrás 0·09 métert apadt. Kisebb mértékben apadtak az alacsonyabban fakadó források a Császár-fürdőben is. A Király-fürdő forrása 0·04 m-t apadt. Ugyanekkor a Rudas-fürdő forrásának szintje 0·47 m-rel szállt alá.

Mikor a Malomtó zsilipjét elzárták s a tó víztükre 1·58 m magasságot ért el, a melegforrások vize újból megjelent; a források kezdetben melegebbek — 47·5—50 C° — voltak, később — a vízmedencék megtelése után — hőmérsékletük a régre leszállt.

Molnár saját észleletei alapján leírta, hogy 1858-ban a Malomtónak március 11-étől március 24-éig tartó lecsapolása alatt a József-hegy forrásokcsoportja (Szent Lukács-és Császár-fürdő) forrásai közül több teljesen elapadt. A lecsapolás megszűnte után március 27-én visszatért a régi állapot. (A részleteket az 1819-es adatokhoz fűztük.)

Sajnos, a többi fürdő tulajdonosai ekkor nem engedték meg a részletes méréseket.

1896-ban január 22-és 24-e közt a tó egy részének beboltozása céljából 1375 mm-rel süllyesztették le a Malomtó tükkrét. Böckh János,¹ a m. kir. földtani intézet akkori igazgatója, akadémiánk tagja közölte, hogy a földművelésügyi minisztérium bizottságának megállapítása szerint a Császár-fürdő forrásai elmaradásának vagy apadásának oka a tó lecsapolása volt. Ekkor is mutatkozott vízcsökkenés a Rudas- és a Szent Imre-fürdőben is.

Pálffy Móric, a M. Kir. Földtani Intézet igazgatója, igen részletesen megvizsgálta a Malomtó lecsapolásakor 1927-ben előállt változásokat, főleg azért, hogy a régi adatok megbízhatóságát ellenőrizze:

A Malomtó zsilipjét 1927. október 31-én nyitották ki.

¹ Böckh János: *Igazgatósági jelentés*. A M. Kir. Földtani Intézet évi jelentése 1896-ról.

November 2-án a Rudasfürdő Hungária-forrásában már víz-csökkenés jelentkezett. Ekkor megkezdték az igen gondos megfigyeléseket a Rudas-fürdő forrásain. November 10-től kezdve a Szent Imre-fürdő Mátyás-forrását is mérték. Kitért, hogy a Malomtó víztükrének 0·8 méteres lesüllyesztését a Rudas-fürdő Hungária-forrása már harmadik nap megérezte. A Szent Imre-fürdő Mátyás-forrása is lényegesen apadt.

A Malomtó víztükrének november 15-én megkezdett emelése a Szent Imre-fürdő Mátyás-forrásában már november 18-án, a Rudas Hungária-forrásában november 22-én a vízszint emelkedését idézte elő. A megfigyelési idő alatt semmi más jelenség nem okozhatta a két forrás vízének apadását és gyarapodását.

A Malomtó víztükrének lesüllyesztésekor leszállt a Lukács-fürdő és a Császár-fürdő Török-forrásának a vízszintje is. Mind a két Török-forrás vize langyos : 25—27·5 C°.

1943 októberében és 1944 februárjában újból csökkentettük kis mértékben a Malomtó víztükrét. Kiderült, hogy a víztükörnek még gyengébb alászállásakor is nemcsak a Császár- és a Lukács-fürdő néhány forrásában áll elő csökkenés, hanem a Rudas- és a Szent Imre-fürdő forrásai-ban is ; sőt a fúrt Juventus-forrás is erősen megérezte a Malomtó alacsonyabb vízállását. A Malomtó távolsága légvonalban a Rudas-fürdőtől 3·4 km. Lehet, hogy a Malomtó tükrének jóval hosszabb ideig tartó süllyesztésével még más forrásokon is megállapítható volna vízhozamcsökkenés. Erre azért lehet gondolni, mert a dolomitból és tömött mészkőből felépült más területeken végzett megállapításokból tudjuk, hogy a csapadékvíz hatása csak hosszú idő múlva (0·5—2·5 év, esetleg még később) mutatkozik.

Ezeket az összefüggéseket kissé részletesebben tárgyaltam. Ezekből tűnik ki, hogy milyen bonyolult a vízjáratok rendszerének helyzete és hogy milyen kényes feladat e rendszerek bármelyikének megbolygatása.

A budapesti melegforrások tehát közös eredetűek, azaz mind ugyanazon kőzetekből fakadnak. Igazolja ezt a megállapítást a források vízének kémiai összetétele is.

Melegforrásaink vize jellegzetesen olyan, mint amilyen a karbonátos kőzetekből, azaz a mészkőből, dolomtból fakadó víz szokott lenni, nevezetesen földes, alkálikus, hidrokarbonátos-szulfátos. Kisebb különbségek kimutathatók a különböző melegforrások vizében. Ezek az *eltérések gyógyhatás szempontjából* lényeges szerepűek lehetnek ugyan, de sohasem akkorák, hogy a hidrokarbonátos alkali-földfemes jelleg erősen ki ne domborodjék.

A budapesti melegforrások vizében az oldott alkotórészek mennyisége általában annál nagyobb, minél melegebb a víz. A langyos- és melegforrásaink vizében átlag mintegy 1·3 g szilárd alkotórész van feloldva literenként.

A forráskutató osztály elkészítette a források *kataszterét*. Első hallásra talán különösnek látszik, hogy erről külön megemlékezem. A források pontos megállapítása azonban sok helyen nem könnyű feladat akkor, ha több melegforrás fakad egyetlen közös medencében. Megemlítem pl., hogy az egyik fürdő nagy forrásmedencéjében néhány héttel ezelőtt állapított meg az osztály olyan forrást, melyről eddig senki sem tudott. Pedig a forrás vizének hőmérséklete mintegy 20 fokkal tér el a medencében fakadó többi forrás vizének hőmérsékletétől.

A természetes melegforrások többnyire csoportokban fakadnak. Például a Szent Lukács-fürdő iszaptavának medencéjében eddig 16 forráscsoport ismert.

Az osztály dr. Tarics Sándor és Valtinyi László geodéziai mérései alapján megállapította a források fakadási helyét és magasságát.

Rendszeres méréseket végzünk a fontosabb *források vízmennyiségének* megállapítására. Az alkalmazott mérési módszereknek a források adottságaihoz kell alkalmazkodik.

A részletekre itt nem térhetek ki. Megemlítem azonban, hogy ott, hol lehetett, egyszerűen a kifolyó víz térfogatát mértük több hektoliteres tartályban az idő függvényében. A medencékben összegyűlő vizet szivattyúzással tartottuk állandó szinten s a kiemelt víz térfogatát mértük. Néhány helyen beépített műszerekkel: Venturi-féle készülékkel vagy önműködően jelző úszóberendezéssel végeztük a méréseket.

Ugyanazon forrás hozamát *mindig ugyanazzal a módszerrel* állapítottuk meg.

Eddig többezer mérési adatot gyűjtöttünk össze. Ezekből kitűnt, hogy melegforrásaink vízhozama átlag 694·445 liter másodpercenként, azaz 60 millió liter naponként. A források vízmennyisége 0·1 l/sec (=8640 l/nap.) és 108·4 l/sec (=9,410.320 l/nap.) közt változik.

Melegforrásainkban az oldott alkotórészek összege literenként átlag 1·3 g. Ez annyit jelent, hogy naponként a vízben 780 métermázsa szilárd anyag jut oldottan a felszínre s onnan a Dunába.

Ha a Duna medrében fakadó melegforrásokat is számítjuk, — melyek mérésére azonban nincs berendezésünk — hozzávetőleg átlag 752 l/sec-ra becsülhetjük Budapest területén a kiömlő víz térfogatát.

Átlag-értéket említettem, mert a források vízhozama részben a külső körülményektől függ.

A források történetének vázolásakor említettem, hogy feltörési magasságuk a Duna tükrenek alábszállásával együtt csökkent. Már a régi megfigyelők is észlelték, hogy a Duna *vízállása* ma is hat a melegforrások vízhozamára. Ez a hatás *durva megközelítésben* annál erősebb, minél közelebb van a forrás a Dunához. Természetesen függ ez a hatás attól is, hogy milyen kőzet-összetételű térszínen és milyen mélységből tör fel a melegvíz.

Magasabb Duna a forrás bőségét fokozza. A vízállás hatása azonban általában késéssel jelentkezik. A késés többnyire néhány naptól mintegy három hétig tart a források helyzete szerint. Pl. a Rudas-fürdő forrásainak összes vízhozama és a Duna vízállása közt 17, sőt 25 napos késés volt. Az Attila-forrás a Duna vízállásait 2—8 napos, legtöbbször ötnapos késéssel követi. A Malomtó vízhozamán a Duna vízállásának hatása csak mintegy 5—6 hét múlva jelentkezett.

A Szent Imre-fürdő Nagy Forrásának legnagyobb vízmennyiségei 6—10 nap késéssel, legkisebb hozamai 2—3 nap késéssel simulnak a Duna vízállásához. A fürdőnek a Dunától távolabb levő forrása, a Kénes-forrás mintegy

12 nap mulva jelzi a Duna emelkedő vízállásának hatását, noha ez a forrás 93·6 m mély artézi kút.

A Rudas-fürdő Juventus-forrása 43·4 m artézi kút; hozama szintén követi a Duna vízállását.

A vízhozamnak a Duna vízállásától függő értéke különböző. Pl. a Szent Gellért-fürdő forrásainak hozama 1940. november 14-e és 1941. szeptember 26-a közt 6·39—14·51 l/sec között változott.

A *havi átlagos* vízhozamok és a Duna *havi közepes* vízállásai azonban nagyjában párhuzamosan változnak.

A Dunától messze levő mély artézi kutak vízmennyisége és a Duna vízállása között eddig nem sikerült határozottan kimutatni a kapcsolatot. Valószínű azonban, hogy — bár kis mértékben — megvan; talán a további mérések fogják ezt érzékeltetni.

Általában a Duna tartja meg a természetes melegforrások szintjét.

A Duna hatását úgy értelmezik, hogy áradáskor a folyó magasabb víztömegének nagyobb nyomása visszaszorítja a Dunába folyó melegforrások vizét s evvel megduzzasztja a forrásokat. Ez el is fogadható azokra a forrásokra vonatkozólag, melyek hőmérsékletét a Duna vízállása nem módosítja. A legtöbb melegforrásunk ilyen. Néhány forrás helyzete azonban olyan, hogy számolni kell azzal, hogy a Duna áradásakor a folyóból származó szivárgó talajvíz esetleg eljuthat a forrásig. Ettől a lehetőségtől a forrás-tulajdonosok félnek, noha erre semmi okuk sincs. Míg a szivárgó víz eljut a forrásig, addig éppen olyan tökéletesen megszűrődik, mint a székesfővárosi vízvezeték kútjaiba a káposztásmegyeri, szentendrei-szigeti stb. szakaszon beszivárgó dunai víz.

A *levegő nyomása* is hat a források vízmennyiségére: kisebb levegőnyomáskor a vízhozam megnő, nagyobb nyomáskor megfogy. Ez a hatás azonban igen kicsi a Duna befolyásához képest. Ezért csak kedvező körülmények között jelentkezik annyira, hogy jól észlelhető. Eddigi megfigyeléseink során csak néhányszor sikerült kétségtelenül meg-

állapítani, pl. a Rudasfürdő Mátyás-forrásán, a Juventus-forrás, az Attila-forrás vizén.

A *csapadék* közvetlen hatása melegforrásaink vízmennyiségére nem mutatható ki. Nem is várható ez, mert azokban a kőzetekben, melyekből a források származnak, a csapadék befolyása csak későn, 0·5—2·5 év múlva, esetleg még később jelentkezik. Ennyi idő alatt azonban a Duna vízállása és a légnyomás is sokszor módosul s ezek a változások csaknem tökéletesen megghiúsítják a csapadék befolyásának közvetlen megnyilvánulását.

Valószínű, hogy csak a csapadék mennyiségének rendkívül nagy kilengései okoznak megállapítható változást.

Az 1939. és 1940. év rendkívül csapadékdús volt, annyira, hogy a Dunának az 1940. évi középvízállása Budapesten 107 cm-rel volt több, mint az utolsó 10 évre számított középérték.

Melegforrásaink és melegforrás-csoportjaink némelyikében 1941- és 1942-ben s némileg 1943-ban kevés többlet jelentkezett. Ez a többlet nyilván a bő csapadék eredménye. Ez a kérdés csak akkor dönthető el, ha hosszabb időn át tartó megfigyelésekből ki fog derülni, hogy újabb rendkívül csapadékdús évek után hasonló többlet áll elő.

Mivel a források vízbősége ingadozik, összehasonlításokra csak több havi, vagy még inkább *évi átlag-hozamok* alkalmasak.

Az utolsó három év méréseinek évi átlagai a régibb mérések adataihoz képest több forrás vízhozamának *csökkenésére* utalnak. Így pl. a Rudas- és a Szent Gellért-fürdő forrásainak vízmennyisége lényegesen kisebb, mint a Molnár munkájában 1869-ben közölt adatok s kisebbek, mint Pálffy néhai tagtársunk 1925—1927-ben végzett méréseinek eredményei.

Ezeket a csökkenéseket azonban csak a több éven át folytatott mérések alapján tudjuk majd helyesen értékelni.

A melegforrások *hőmérsékletéről* ismert régibb adatokat az újabb mérések lényegesen kiegészítik. Régebben egészen általánosan felhévíz- és alhévíz-csoportokat különböztettek meg. Az első csoport azokat a forrásokat foglalta magában,

melyek között 44 C° -nál melegebbek is voltak. (Szent Lukács- és Császár-fürdő).

A hőmérséklet mérését is Molnár kezdte meg. Sorozatos méréseinkből kitűnt, hogy a forrásokra csekély hőmérséklet-ingadozás jellemző. A mélyebbről fakadó s jól foglalt források (artézi kutak) vizének ez az ingadozása igen kicsi s hőmérsékletük ezért gyakorlatilag állandónak tekinthető addig, míg újabb mélyfúrás kifolyó vize esetleg meg nem változtatja.

A fontosabb források hőmérséklete :

Szent István-forrás	$76\cdot6\text{ C}^\circ$ (a fenéken $79\cdot5\text{ C}^\circ$)
Városligeti I. artézi kút	$73\cdot4\text{—}73\cdot8^\circ$
Magda-forrás	72°
Szent Antal (Császár)	$59\cdot2\text{—}62\cdot7^\circ$
Szent Lukács	$59\cdot0\text{—}61\cdot7^\circ$
Szent István	$59\text{—}61\cdot5^\circ$
Szent János (Császár)	$56\cdot3\text{—}58^\circ$
Buzogó (Lukács)	$55\cdot8\text{—}58\cdot4^\circ$
Szent Imre (Császár)	$55\cdot8\text{—}58\cdot4^\circ$
Királyfürdő	$52\cdot6\text{—}54\cdot1^\circ$
Mária (Császár)	$52\cdot2\text{—}54^\circ$
Nádor (Császár)	$50\cdot2\text{—}50\cdot8^\circ$
Attila (Rudas)	$46\cdot7\text{—}47^\circ$
Juventus (Rudas)	$46\cdot4\text{—}46\cdot9^\circ$
Gellért (több forrás)	$44\text{—}46\cdot4^\circ$
Kinizsi (Rudas)	$43\cdot2\text{—}44\cdot5^\circ$
Mátyás (Rudas)	$42\cdot8\text{—}43\cdot3^\circ$
Margitsziget III.	$43\cdot2^\circ$
Gülbaba (Rudas)	$42\cdot5\text{—}43\cdot9^\circ$
Kara Musztafa (Rudas)	$42\cdot8^\circ$
Árpád (Rudas)	$42\cdot2\text{—}42\cdot7^\circ$
Margitsziget I.	$41\cdot0\text{—}42\cdot6^\circ$
Udvari (Rudas)	$41\text{—}42^\circ$
Rákóczi (Rudas)	$41\text{—}42^\circ$
Rákóczi (Rudas)	$40\text{—}43\cdot2^\circ$
Nagy forrás (Szent Imre)	$41\cdot8\text{—}42\cdot9^\circ$
Beatrix (Rudas)	$39\cdot9\text{—}42\cdot2^\circ$
Kénes forrás (Szent Imre)	$38\cdot8\text{—}43^\circ$
Iszaptó (Lukács)	$38\text{—}39^\circ$
Szikla (Császár)	$25\cdot6^\circ$
Római (Lukács)	$25\text{—}25\cdot7^\circ$
Boltív (Lukács)	$23\cdot5\text{—}24\cdot4^\circ$
Török (Császár)	$21\text{—}29\cdot4^\circ$
Római fürdő (több forrás)	$19\cdot2\text{—}22\cdot8^\circ$
Árpád (Óbuda, 2 forrás)	$18\cdot4\text{—}20\cdot4^\circ$

A méréseket csak a felszínen (artézi kutak) s a néhány méter mély aknában, kútban végezhetjük. Itt pedig a külső hőmérséklet közvetlenül is hathat.

Budapest területén a levegő hőmérsékletének változása a felszín alatt átlag 20 m mélységig hat a talaj hőmérsékletére. Ez a hatás tompítva és átlag két hónap késéssel jelentkezik. A Lágymányos déli részén mintegy 10 m mélységben a talaj leghidegebb márciusban (átlag 7°) és legmelegebb szeptemberben (átlag 13°). Mélyebben a különbség még kisebb és 20 m körül állandó a hőmérséklet. E mélység alatt a hőmérséklet független a levegő melegétől. Ezért mértük főként az aknában fakadó források hőmérsékletében sokszor tavasz elején a legkisebb és ősz elején a legnagyobb értéket.

Néhány forrás vize az üzemi időben néhány tized fokkal erősebben ingadozó hőmérsékletű s melegebb, mint üzemszünetben.

A *Duna vízállása* — különösen szélsőséges vízjáráskor — elvileg kihat a források hőmérsékletére, de csak igen kis mértékben. A melegebb forrásokon csak kivételes esetekben jelentkezik ez a hatás. Pl. a Gellért-fürdő forrásmedencéjében a Duna 4·64 m-es vízálláskor, azaz áradáskor, kis lehülést lehetett megállapítani.

A *helyi csapadék* mennyiségének befolyását a források hőmérsékletére a Római-fürdő forrásain lehetett megfigyelni: a csapadék gyenge hűtőhatása jelentkezett. Ezek a források a Duna régi árterületén fakadnak, ami megmagyarázza a csapadék befolyását.

A források medencéjébe több helyen több forrás eltérő hőmérsékletű vize fakad. A Szent Lukács-fürdő Iszaptavába 16 forrás vize gyűlik össze, hőmérsékletük $27-55^{\circ}$. A Római-fürdő tavát is eltérő ($19\cdot2-22\cdot8^{\circ}$) források táplálják. A Császár-fürdő Török-forrásának déli részében a víz 21° , az északnyugati részében $29\cdot4^{\circ}$ meleg. A forrásban tehát különböző víztartók vize keveredik. A Duna vízállása szerint a forrásmedencében felbuggyanó két vagy több, különböző hőmérsékletű forrás vízmennyiségében előállt változások a forrás hőmérsékletét is befolyásolják.

Mindezek az ingadozások — melyek csak 3—4 év méréseinek az eredményeiből adódtak — gyakorlati szempontból lényegtelenek. Ilyen rövid idő alatt az *átlag*-hőmérsékletekben lényeges változást nem lehet megállapítani.

Lényeges és gyakorlati szempontból is fontos hőmérsékletváltozás állt elő a Margit-sziget régi artézi kútjának vizében. Ezt a 118·53 m mély kutat 1866—67-ben fúrta Zsigmondy Vilmos. A kút vizének hőmérsékletét Than Károly 1868-ban és 1869-ben $43\cdot22^\circ$, illetőleg $43\cdot33^\circ\text{C}$ -nak állapította meg. 1878-ban elkészült a városligeti 970·48 m mély régi artézi kút. Zsigmondy Vilmos ekkor a margitszigeti kút vizét ismét 43° -nál melegebbnek ($43\cdot8^\circ$) találta. Kalecsinszky Sándor¹ 1898 és 1907 között sok mérést végzett a margitszigeti vizen s a legnagyobb hőmérsékletet $42\cdot7^\circ$ -nak, a legkisebbet $42\cdot4^\circ$ -nak mérte. Az 1935- és 1936-ban végzett mérésorozatok szerint $42\cdot6^\circ$ volt a maximum, 41° a minimum.

A hőmérsékletcsökkenés tehát kétségtelen. A lehülés a városligeti artézi kút elkészülése után következett be. Ezt az átlag $0\cdot70$ hőmérséklet-csökkenést már Kalecsinszky szerint is az 1878 óta feltörő s azóta állandóan kiömlő városligeti artézi kút okozza. Ez a víz jóval mélyebben levő, tehát melegebb víztartóból folyik ki; ugyanabból származik a margitszigeti kút vizének egyik melegvízkomponense is.

A különféle hőmérsékletű melegforrások úgy keletkeztek, hogy a felfelé törő meleg vízhez más víztartókból hidegebb víz keveredett. Ha a hideg és a meleg víztartóban levő víz állandó nyomású, akkor a keveredésből származó víz hőmérséklete állandó. Ha a melegvíz nyomása kisebbedik, akkor a nyomás csökkenésének megfelelően kevesebb víz emelkedik fel s a változatlan mennyiségű hidegebb vízzel keveredve kevésbé meleg vízzé keveredik.

A városligeti artézi kút a mélyben a melegvíz-készletet megcsapolta. Ennek következtében a melegvíz nyomása

¹ Dr. Kalecsinszky Sándor: *A margitszigeti artézi kút vizének hőmérsékleti viszonyairól*. Földtani Közlöny XXXVIII, 1908, p. 337—343.

csökkent s a margitszigeti artézi kút vizének hőmérséklete is csökkent.

Kalecsinszky kémiai elemzése szerint a margitszigeti artézi kút vizében az oldott alkotórészek mennyisége csökkent. Ezeket a változásokat is — szerinte — a városligeti régi artézi kút okozta.

Véleménye szerint: «bizonyosra vehető, hogy a városligeti kút hatását a többi hévforrás is megfelelő mértékben megérezte.»

A margitszigeti artézi kút vizének hőmérséklete 1908 óta 1923-ig lényegesen nem változott, ami az egyensúly helyreállításával magyarázható. Azóta azonban újból kis csökkenést észleltek. Emszt Kálmán¹ 1923-ban a szigeti kút vizének összetételében nem talált lényeges eltéréseket Than Károly eredményeitől. A Kalecsinszky eredményeiben mutatkozott változásokat a víz összetételében gyakorlati szempontból nem tartotta lényegeseknek.

Sajnos, a forrástulajdonosok — kevés kivétellel — rendszeres, állandó és megbízható hőmérséklet-méréseket régebben nem végeztek. Ezért nem is lehet tudni, hogy az újabb fúrásokkal feltárt víz nem módosította-e kissé némelyik régibb forrás hőmérsékletét. Pedig a hőmérséklet rendszeres, állandó megfigyelése gyakorlati szempontból fontos útmutatást nyújthat a forrás foglalásának tökéletlenségéről.

Így például a Rudas-fürdő Hungária-forrásának állandó hőmérséklet-méréséből azt a következtetést kellett levonni, hogy a forrás — rossz foglalása miatt — nincs eléggé védve a csapadéktól s a külső hőmérséklet-változástól. A foglalás megfelelő átépítése és módosítása kiküszöbölte a hibákat.

Nem tudományos feladat ugyan, de mégis érdemes futólag megnézni, hogy melegforrásaink vízkincsét mennyire használjuk fel.

A 40°-nál melegebb forrásokból naponként mintegy 9 millió liter víz felhasználatlanul folyik a csatornába.

¹ Dr. Emszt Kálmán: *A Szent Margitszigeti artézi kút vizének kémiai vizsgálata*. Hidrológiai Közlöny, 1923, p. 47.

Ebből 2·0 millió liter 70°-nál melegebb : A városligeti régi artézi kút 73·4°-os vize teljesen használatlanul folyik el ; a városligeti Szent István-kút 76·6°-os vizének télen legalább kétharmada, nyáron egyharmada felhasználatlan.

Ehhez azonban még hozzá kell vennünk a Duna medrében fakadó forrásokat. Ezek vízmennyisége ismeretlen, de valószínűleg szintén néhány millió liter.

Körülbelül hasonló mértékben pazaroljuk a kevésbé meleg vizet is.

Ha az üzemszüneteket is számításba vesszük, kiderül, hogy melegforrásaink vizének csaknem a fele felhasználatlan.

Ez a rövid forrástani ismertetés összefoglalón tárta elénk, hogy melegforrásaink milyen bonyolult és kényes szerkezetek. Távol vagyunk még attól, hogy *tökéletesen* ismerjük őket. Rendszeres, állandó, *minden* irányú megfigyelések és vizsgálatok sorozata szükséges, hogy ezt a célt elérjük. Az éveken át tartó gondos tanulmányozás eredményei s a belőlük helyesen megállapított következtetések nemcsak tudományos értékek lesznek, hanem gyakorlati szempontból is fontos követelmények : Budapest fürdőváros nagyobbszabású és józan továbbfejlesztésének lehetősége jórésztben a melegforrások mennél szélesebb körű tanulmányozásának eredményétől függ.

VENDL ALADÁR.

AZ ELSŐ MAGYAR PÓSTABÉLYEG.

Az első magyar postabélyeg Budán születik meg 1871-ben. Kezdeti történetének sok részletét elnyeli az idők távolsága és a hivatalos ügyiratoknak túlságig menő selejtezése.

Gondosan átvizsgálva azonban az Országos Levéltár, a Pénzügyminisztérium, az Államnyomda, az egykori Földművelésügyi és a mostani Kereskedelemügyi minisztériumok irattárait és azokat összevetve a m. kir. posta Bélyegmúzeumában őrzött idevonatkozó tárgyi emlékekkel, művelődéstörténetünknek egy merőben új fejezete bontakozik ki előttünk.

Az 1867-i osztrák-magyar kiegyezés postaügyi alapaktájából (Uebereinkunft), melyet magyar részről Fest Imre és Gervay Mihály készítenek elő és ugyanazon év április 17-én a két ország kereskedelmi miniszterei írnak alá, megállapítható, hogy abban a magyar postabélyegeg sorsát ideiglenesen az osztrák kereskedelmi miniszternek szolgáltatják ki. Nekünk sem nyomdánk, sem kellő kezelő-szervezetünk nincs kéznél.

Viszont minden magyar lélek égető vágygal igyekszik sürgősen kiszabadulni a veszedelmes közösség béklyójából. Az összbirodalmi gondolat polipszerűen készül rátapadni az újszülött magyar postára. Levelbélyegeinket az osztrákokkal egyforma bélyegképpel a bécsi Államnyomda nyomja, s az Österr. kk. Post Oekonomie-Verwaltung gondozza. Ezenkívül még a legegyszerűbb postanyomtatványaink előállítását is maguknak szeretnék megkaparintani. Alig sikerül lekötni azokat hamarjában a budai Egyetemi Nyomda

számára, amely nyomda azonban külön memorandumban fejti ki, hogy bélyeget, ha akarna, sem tudna csinálni.

Lónyay Menyhért pénzügyminiszter előtt elsősorban fiskális szempontokból fontos ez a kérdés, ő indítja el a magyarországi bélyeggyártás ötletét: «a pénzügyigazgatás felette kívánatosná teszi azt, miszerint a magyar Koronához tartozó országok számára a szükséges bélyegjegyek (okmány-bélyegek) Budán állíttassanak elő.» A postabélyegek érdekében Gorove István kereskedelmi miniszter is rögtön csatlakozik: «A postai levéljegyek, bélyeges borítékok, bélyeges postautalványok és levelezési lapok gyártását készséggel engedem át a magy. Államnyomdával egyesítendő Katasteri Könyomda Intézetnek, — feltéve, hogy a kiállítási árak a bécsi cs. és kir. Államnyomdának árait meg nem haladják...»

A két miniszter e két kis házi üzemet veszi kézbe és magasabb feladatokra «alkalmasítják»... egyesítik, felszerelik, megrendelésekkel látják el. Azt szeretnék, ha már 1870. június 1-re forgalomba lehetne hozni «új jelvényű» postai értékcikkek, «a cs. és kir. postaigazgatás levéljegyeitől való megkülönböztetés végett, minthogy egyenlő jegyű postabélyegek visszaélésre adhatnak alkalmat».

Javaslatok, engedélyek, egyezmények és számlák beszállnak arról, miként lép az osztrák Post. Oekonomie-Verwaltung helyébe a Magyar Postagazdászati Hivatal és a bécsi Államnyomda helyébe pedig a budai Államnyomda, magábaolvasztván a Telekzeti (vulgo Katasteri) Könyomdat is. Mindenekelőtt átépítik a Fortuna-utcai Kimnach és Bruckmann-házat: raktár, szedő- és nyomóterem, öntőde, marókonyha, szárítószoba és kazánház készül. Aztán az új Államnyomda nagy körültekintéssel és még nagyobb határozottsággal «azon munkákra megkívántató műerőknek és gépeknek birtokába jut.» Jönnek Bécsből, Lipcséből, Offenbachból sajtók, lyukasztógépek, lemezek, festékek, galvánfelszerelések stb., a papirost Barber és Klusemann szállítja, a pesti Dávid Károly-cég útján; a bélyegek számára finomabb minőségű «velint». Egy évi szükséglet levél- és hírlapjegyre 700 rizsma, levélborítékra 2000 r., levelezőlapra 800 r., utalványra 500 r. A sárga első osztályú nyomókövek

Solnhofenből érkeznek a Dunán. Az egybegyűlt feldolgozandó és kiadandó felszereléseket és anyagokat a legnagyobb gondossággal raktározzák és könyvelik a Hitelosztályon. A papírokat, lemezeket, a kész- és félkész-árúkat, valamint a selejteket külön szervezett «felügyelőbizottmány» ellenőrzi, melynek első elnöke Schuster János pénzügyminiszteri titkár.

Megszületik a mindenre kész Államnyomda: «az intézet... bélyeg, levél és pecsétjegyeket képes elkészíteni, könyv- és könyomatban, továbbá a horgany, vörösréz és acélnyomat, valamint fényképészet és önnymat segítségével... a sokszorozás pedig galvano, képelés és átnymat által könnyen eszközölhető» — jelenti a szervező munkálatokat végző Bauer Norbert «trigonometer». Ez a kis köpcös, nagyszakállú úr a Katasteri Könyomdával jön át igazgatónak: a nyomdászathoz nem sokat ért, de lelkiismeretesen megtanulja Bécsből az üzemvezetési szabályokat, az üzleti számvetést, az alku-bérrendszer módszereit, s aránylag elég jól ki tudja választani a szükséges munkakerőket, akikkel némi bukdácsolás után jelentős sikerre is vezet az új postabélyeg-vállalkozást.

A pénzügyminisztérium nagy súlyt vet nemcsak a gépekre, hanem főleg a szakerőkre. Műtani gyakernokokat vesznek fel, hogy «jó hazai erőket neveljenek» és egyelőre húsz műszaki állásra írnak ki pályázatot. Az értékjegyekre való tekintettel ezek «mint rajzoló, a térképészeti szakmán kívül a díszítőrajzban is kitűnő jártassággal bírjanak.» A bélyeggyártás legfontosabb személyei Baueren kívül Zawadowszky Vazul, a Temesvárról jött első budai Államnyomda műtani vezetője, Harrer József, a galvanoplasztika mestere, Csomortányi Pál művezető, Péchy Imre rajzó (a későbbi igazgató), Hatschek Ignátz, Horváth Pál, Rajner Károly rajzó ; Kovacsék István, Jung Manó, Kraumann Sándor, Haager János, és Unrein János műszaki tisztek. A réznyomdai művezető Kaufmann György, a könyomdai Czapek Ede, főgépmeister pedig Lanczenberger Bernát. Postabélyegekkkel különlegesen Harrer, Jung és Unrein foglalkoznak.

Harrer József a budai egyetemnek volt egykori «vegystani járulnoka», aki nemcsak honi születésű (budai), hanem a magyar nyelvben is tökéletes. Bauerről és Zawadowszky főművezetőről ezt nem lehet mondani. Harrer «kitűnő műszaki vegyész, s a színek vegyészétét illetőleg különös szakismerettel bír, úgy hogy e nembn már több fontos felfedezéseket tett.» Mindjárt tanulmányi ösztöndíjjal a bécsi Államnyomdába küldik, hogy a tömöntést s a galvano eljárásait elsajátíthassa és a nyomólemezek készítésébe begyakorolja magát.

Jung Emánuel külföldről jelentkezik, Majna-Frankfurt-i születésű (1823), Európa különböző várcaiban működött, jó bizonyítványokkal rendelkezik. A bécsi Államnyomdában galvanografiával foglalkozott. Értékjegyek rajzolásában kitűnő ismeretekkel bír. Dolgozott Frankfurtban Dondorff-nál tizennyolc évig, Olaszországban pedig öt évig.

Unrein János (Payer és Rédey szerint az 1871-ben forgalomba hozott postabélyegeket rajzolója), mint «vésnök» adja be pályázati kérvényét «a műszaki irodatiszti állomásra». Folyamodványában előadja, hogy Pesten született 1829-ben, evangélikus hitvallású és «a bécsi Művészeti Akadémiát két éven át látogatván, a vésnöki szakmában alapos ismereteket és képzettséget szerzett. Évek során át Pesten önállóan működén, utóbbi időben Egger Testvérek pesti vésnöki intézetében mint vésnök állt alkalmazásban... Az állomás kegyes megadása esetében magát az ú. n. fekete-nyomatú munkálatoknál alkalmaztatni kéri...» Unrein 1882-ben hal meg.

A postabélyeggyártás elindulásakor az Államnyomda számára bizonyos fokig a sötétbe való ugrást jelenti. A gép, az anyag, az ember, a merészség és a jószándék megvan, de hiányzik a gyakorlati tapasztalat. Előljárójában Harrer 1870. január 16-án teszi meg kémiai vizsgálatainak alapján előterjesztését a festékre, az enyvezőanyagra és a papírra vonatkozóan.

A további lépésekhez, különösen a sokszorosító eljárások tekintetében Bauer igazgató meglehetősen szabadságot tud biztosítani magának. Az elfogadott szervezeti szabályzat

alapján az ő kezébe futnak össze az üzem összes «műmunkálatai». A postabélyegeket illetően is «gondoskodik az eredeti rajzok elkészítéséről és a lemezeknek fára, kőre, horganyra, rézre, acélra metszéséről, illetőleg azoknak tömnyomó, galvaniai, átnyomási úton való sokasításáról».

A levéljegyek, a levélborítékok és levelezési lapok készítési és kikészítési műveleteinek végzése «alku jegyzőkönyv» szerint megy végbe. Száz ív réznyomásnál a nyomdász 20 kr-t, a lemezdörzsölő 16 kr-t, a felrakó 15 kr-t, a sajtómester pedig 5 kr-t kap. A sajtómesterrel együtt a rézsajtó tíz embert foglalkoztat. Ezer ív után a nyomat ára 2·80—4 frt közt váltakozik a színek különbözősége szerint. A levéljegy ezer darab negyedívének enyvezése 42 kr, kiterítése 25 kr, felakasztása 36 kr, csomagolása 10 kr, feltűzése és berekesztése 32 kr., átlukasztása 46 kr., szélek leszakítása 15 kr.

A bélyegrajzoló 2·25 frt, Kovacsek vésnök 2·50 frt, Jung pedig, aki a «gépi vésetekhez» is ért, 3·50 frt napidíj-kulccsal dolgozik. Fizetésüket azonban ebből leszámítják.

A postabélyegek tervezetének (mintájának) elkészítése felől Bauer Norbert már előzetesen (1869. január 7-én) megállapodik Gervayval és Danielikkel, akik megadják legfőbbképpen a címerre (jelvényre) az utasításokat és engedélyezik a nyomóformák (lemezek) készítését. A tárgyalások kiindulására szolgáló gyorsvázlat, a nagy magyar címerrel és a Szent Koronával, megvan a Bélyegmúzeumban. Hogy a végleges tollrajz után készülő nyomóforma magas, sík, vagy mélynyomásra megy-e a könyv-, a kő- vagy rézsajtóba, annak eldöntése az Államnyomda tetszésére van bízva.

A Kereskedelmi Minisztérium postai ügyosztálya csak arra ügyel mindvégig, hogy az új magyar levélbélyegek rosszabbak és drágábbak ne legyenek a megelőző bécsi bélyegeknél. 1870. május 20-án rögzítik az osztrák Kereskedelmi Minisztériumból beszerzett árakat, melyek a metszvények és lemezek betudásával együtt a következők: 100 drb. levél- és hírlapjegy 4 kr., 100 drb. jegyesboríték 50kr., 50 drb. levelezési lap 10 kr., 100 drb. postautalvány 50 kr.

A nyomda önköltségi számítása ezzel szemben: 100 drb.

levéljegy 2·88 kr., 100 drb. hírlapjegy 1·55 kr., 100 drb. levélboríték 46·18 kr., 50 drb. levelezési lap 9·66 kr., 100 drb. postautalvány 45·36 kr. A Pénzügyminisztérium, mint legfőbb felügyeleti hatóság, a vele bizalmasan közölt államnyomdai belső önköltségi árakat jóváhagyólag veszi tudomásul, «mint-hogy azok 25⁰/₀ kezelési költség mellett sem érik el a m. kir. Kereskedelmi Minisztérium által (bécsi mértékre) ajánlott árakat, mely árak mellett az Államnyomda jelentékeny tiszta jövedelmet kell hogy eredményezzen.» A postai érték-cikkek nyomdai számlája 1871-ben összesen 59·134— frt, 1872-ben 69.399— frt, és 1873-ban 102.745— fit.

Az Államnyomda igazgatósága a Kereskedelmi Minisztériummal csak utólag köti meg a végleges egyezményt (1871. szeptember 28), melyben tulajdonképen a bécsi norma szerint a bécsi bélyeg minőségi munkájára van kötelezve, azaz a levélbélyegeknél magasnyomásra, ez pedig úgy viszonylik a réznyomás költségeihez, mint az 1·51 kr. a 2·88 kr.-hoz. Az Államnyomda azonban számvetését megtéve látja, hogy van megfelelő kerete és a maga jószántából áttér a drágább és nemesebb technikákra. Először a litografiára, azután a réznyomásra. A könyomásnál első kísérletképen magasnyomású fotokémiailag maratott dúcok levonatait veszi igénybe, később a rézvésetű lapokat használja átnyomó mintáknak.

A Kereskedelmi Minisztérium az általa felajánlott áraknál tulajdonképen igen nagy számítási hibát követ el, melynek folytán a budai nyomda a levélbélyegeknél kétszer annyit kap teljesítményeiért, mint a bécsi Államnyomda. Az tény, hogy Magyarország az 1867-es közös bélyegeknél 100 drb. levél- és hírlapjegyért 4 kr.-t fizet Bécsnek, azonban ebből csak 2 kr. jut a Hof- u. Staatsdruckerei-nek, 2 kr.-t lefog magának belőle az osztrák Postagazdászati Hivatal — kezelési költség címén (100⁰/₀). Ilyenformán tehát Budán olyan jól sikerül a bélyegvásár, hogy drágább nyomású eljárásokra is bőven jut. Az árdrágításra a nyomdászamlák utólagos átvizsgálásánál rájön a Kereskedelmi Minisztérium kebelbeli postaszámvevőség osztálya. Leleplezése így szól: «Végül megjegyeztetik még, hogy a bécsi cs. kir. posta-

igazgatásnak gyártásai fejében 1—1 levéljegy lap után 2 kr. térítették meg, a m. kir. Államnyomdának pedig 4 kr. szerződésileg megtérítendő, miáltal ezen értékcikkért minden egyes lap után 2 kr költség a postakincstárnak merül fel». A hibás kalkulációt azonban csak 1880. április 1-én javítják ki véglegesen. Ezúttal Kerkápoly pénzügyminiszter 1871. június 18-án sajátkezűleg jegyzett átiratban kel az Államnyomda minőségi munkájának védelmére: «Ha a levéljegyek árai magasabbnak mutatkoznak az egykori bécsiek-nél, az onnan van, hogy az itteni levéljegyek réznyomatok útján állítatnak elő, mely körülmény a fennforgó árkülönbség igazolására elegendő, mert e nélkül a könyvnyomdászilag gyártott levéljegyek egységes ára túlságos drága lett volna. Ami pedig azt illeti, hogy az Államnyomdának a bécsi árak ajánltattak fel, erre nézve kénytelen vagyok megjegyezni, hogy ezen ajánlat csak addig állhat, míg a gyártmányok egyenlő módon készítettendők, de nem állhat akkor, ha azok előállításánál lényeges eltérést feltételező kívánalmaknak kielégítése forog kérdésben».

A budai Államnyomda több rendbeli kísérletezés után a jóváhagyott bélyegrajz sokszorosításába fog. Megkapja Bécsből az 1869 óta elfogyott magyarországi példányszámok jegyzékét, a minisztérium is összeállítja a kívánt mennyiséget. Az 1871-ben ténylegesen elfogyott bélyegek darabszáma (milliókban számítva) levéljegy 2 kr.-os 34·20, 3 kr.-os 8·30, 5 kr.-os 147·20, 10 kr.-os 20·20, 15 kr.-os 9·90, 25 kr.-os 0·74, 50 kr.-os 2·45; hírlapjegy 1·57, levélboríték 3 kr.-os 88, 5 kr.-os 91·70, 15 kr.-os 1·35; levelezési lap 39, postai utalvány 144.

Minthogy pedig az új postabélyegek megjelenésének időpontját a kilátásba helyezett 1870 júniusa és decemberje után még 1871. január 1-ről is el kellett halasztani, az Államnyomda minden igyekezetével azon van, hogy ennek premiérjét legalább február 15-én megtarthassák. Előzetes próbanyomatot be sem mutatva, Bauer igazgató 1871. január 27-én a Kereskedelmi Minisztérium elé jegyzéket terjeszt, a postai értékcikkek előállítása körül végzett munkálatairól, egyúttal néhány teljesen elkészített és kikészített minta-

darabot is bemutat, és közli a saját felelősségére eddig ki-nyomtatott példányszámok részletező tételeit.

A cikk megjelölése	Ív v. csomag (100 db)	Előirányozva 3 óra	Kinyomva	Kikészítve	Jegyzet
1. Levéljegy	2 kr.	ív	8.600	24.000	2.100
“	3 “	“	2.500	8.000	
“	5 “	“	36.300	40.000	1.500
“	10 “	“	4.600	3.000	
“	15 “	“	2.400	2.000	
“	25 “	“	100	1.200	
2. Hírlapjegy	1 “	“			
3. Bélyeges					
levélboríték	3 kr.	csomag	230	1.260	
“	5 “	“	20.500	4.230	100 továbbnyomása folyik
“	10 “	“	270	270	
“	15 “	“	270	270	
“	25 “	“	270	270	
4. Levelezéslap	2 “	“	7.100	1.687	1.387 “ “
5. Utalvány	5 “	“	36.600	3.100	1.122 “ “

A levéljegyek körülyukasztása és a borítékok enyvezése munkában. Buda, 1871. I. 27.

Bauer Norbert s. k.

Ekkor történik aztán az, hogy az Államnyomda gyakorlatlansága és főként a nyomóformák készítésében való járatlansága folytán a sok fáradozás és előkészítés eredménye fálnak megy és az egész magyar levéljegyügy szinte végzetesen megtorpan. Bauer többre vállalkozik, mint amire képes.

Danielik József miniszteri titkár átveszi a postai érték-cikkek összefoglaló jegyzékét és a mintaként bemutatott, eddig elkészült százas ívek és csomagok két-két példányát. Átvizsgálja Gervay Mihály osztályvezetővel együtt, s az új levéljegyek, hírlapjegyek, bélyeges levélborítékok, elfogadása és forgalomba hozása helyett az ügyiratra a következő «pro domo»-ot írja:

«A bemutatott érték-cikkek kiállítása műszaki szempontból nem sikerült.

A metszés ellen nincs kifogás, az úgy van visszaadva, mint eredetileg tervezve és megállapítva volt. A nyomás azonban igen

hibás, s ezen hibás nyomás folytán, legkivált Őfelsége arcképe van elcsúfítva. A bérmentesítési jegyek eredetileg megállapított mintái szerint ugyanis az arckép fehér körmezőn lévén előtűntetve, a rajzolatához képest csupán az arckép árnyzatának kellene színezve lenni, s magának az arcnak fehér színben előtűnni.

Ez az egész nem sikerült, mert a színefesték, hibás nyomás folytán kisebb-nagyobb mértékben az egész arcot érte, a miatt első tekintetre mintegy himlőhelyes arcot vél látni a szemlélő.

A hírlapjegyekre ki volt kötve, hogy azok ne, mint eddig, tiszta papírra legyenek nyomva, s kész állapotukban alul bemézőgázva, hanem maga a papiros nyomás előtt olajos mézgatól egészen áthatva, s a rányomott jegyek felragasztás után többé megsértés nélkül levehetőek ne legyenek.

Ez azért szükséges, mert tudvalevőleg a postahivatalok a hírlapjegyeket ritkán betűzik meg, miáltal azon visszaélés történik, miszerint egyesek a fölragasztott jegyeket szépen leveszik és ismét felhasználják.

Vidéki nagyobb városokban, sőt a fővárosban is, legkivált kaszinói szolgálk ily módon egész kereskedelmet űznek. A nyomdaigazgatóság ez utóbbi körülményt, hogy t. i. csak eddigi mód szerint mézgas hírlapjegyeket készítettett, arra hivatkozik, hogy az általa bemutatott készítési mód új szabadalmazott találmány, s hogy e szabadalmat előbb a nyomdának is meg kell szerezni.

A dolgok ezen állásában a bemutatott értékcikkek a közönség, s más idegen postaigazgatások megszólása nélkül forgalomba bocsátani alig lehet.

De miután a levelezési lapok készlete egészen elfogyott, Bécsben magyar szövegű lapokat többé nem készítenek számunkra; azonfelül az utalvány blanquettek elfogyván, a postagazdász az azon biztosítás folytán, hogy az új blanquette értékcikkek első ígéret szerint múlt év június, későbbi ígéret szerint december 1-re liferálhatja, — nehogy fennakadás álljon be, nincs más mód, mint a levelezési lapokat és utalványokat elfogadni, s mielőbb forgalomba bocsátani.»

Csaknem 8 millió levéljegy, s több mint félmillió levélboríték válik így felhasználhatatlanná. Csak a levelezési lapok és a postai utalványok kapnak kegyelmet, melyek 1871. február 15-én forgalomba is kerülnek az ügyiraton előadott okoknál fogva.

*

Ha megvizsgáljuk a Bélyegmúzeumban az Államnyomdának e korból származó tárgyi emlékeit s összehasonlítjuk az ugyanott őrzött vázlatokkal, próbanyomatok-

kal és egyéb kész termékekkel, akkor körülbelül megállapíthatjuk, hogy mi minden történhetett az első budai postai értékjegyek először sikertelen, majd pedig sikeres előállításá körül.

Látjuk, hogy felkészülnek mindhárom sokszorosítási lehetőségre. A bécsi minta csak a magasnyomtatásra kötelez. De Budán a jóváhagyott bélyegrajzról magas-, sík- és mélynyomtató formákat is készítenek. A Bélyegmúzeumi elővázlat, s az ugyanott őrzött kitűnő rézmetszetű fejedelmi arckép, úgy látszik, csak a rajzolók irányítására szolgál, hogy a címerjelvény és a fejbábrázolásban hiba ne fordulhasson elő. A sokszorosító eljárások tekintetében a nyomdának azonban szabad keze van és sok mindenfélét meg is próbál.

Maradtak reánk magasnyomtatásra (könyvnyomtatásra) és mélynyomtatásra (réznyomtatásra) készített nyomóformák, melyek alkalmazásba kerülhettek a bélyegképeknek köze való átvitelénél is.

A magasnyomtatásra szolgáló lemezek fotokémiával készülnek s azokat galván úton többszörözik. Fel vannak azonban öntve betűmagasságra, hogy nyomdászilag is igénybe lehessen venni. Ezeken a maratás után a rajz vonalai kiemelkednek a forma síkjából. A rézmetszetű lapokon viszont a vésetek árkai bemélyülőek. A magasnyomtatásnál a felületre kerül a festék s annak lenyomata bőven feladott festékmennyiséggel történik, úgy hogy a festék a nyomtatott vonal két szélére többnyire ki is csapódik, amint ezt a magasnyomtatásnál előállított postai utalványok bizonyos fajtájánál láthatjuk.

A magasnyomtatásra készített dúcok némi járatlan-ságot árulnak el. A felületek szemcsésék, elmaratások gyakran fordulnak elő, s a kimélyedéseket igen sokszor vésővel kell utánpótolni. Úgy látszik, az ilyen magasnyomás a nyomdát sem elégti ki, bár elkészítik az összes értékeknek a kliséit, de sem levéljegyeket, sem bélyeges borítékokat nem csinálnak róluk. A dúcok legtöbbjéről inkább csak átnyomatot vesznek igénybe a könyomtatás céljára.

Ezeket a 2 cm-nél magasabb nyomókockákat százas

bélyegképet adó csoportokba foglalják össze, s arról készülnek száraz csirizrétegű papír-levonatok ívnagyságban, melyeket aztán síma kőre nyomnak át. A kővön a vonalas ábrát savanyított folyadékkal annyira kiedzik, hogy a tükörkép a litografált kővön kb. papírvastagságú domborúságot kap.

Az a szemcsézés, amit Danielik az ügyiraton himlőhelyesnek jelez, nem a festék és a nyomás hibája, hanem a meg nem felelő maratásé és annak átnyomásáé. A szemcsézés rajta van az apadúcon, rajta van a közvetlenül arról nyomott postautalványon, s rákerül átnyomási közvetítéssel végül az 1871. január 27-én bemutatott himlőhelyes bélyegekre is.

A hetvenes években még a földfestéket poralakban maga a nyomdász keveri össze palettakéssel a kencével, legtöbbnyire márványlapon. Tehát annak alapos eldörzsölése nemcsak a hengeren, hanem az asztalon megy végbe. E körül nincs is semmi baj az Államnyomdában, valamint a nyomásnál sincs. A síknyomásnál a kép levonata igen nagy nyomásfeszültséggel jön létre, a papirost emeltyű-szerkezetek nyomják a kőre. A multiplikációs nyomásnál még külön kell vigyázni az egyenletességre és a biztonságra is. A régi Katasteri Kőnyomda tapasztalatai e téren nagy segítségként állanak rendelkezésre. A magas nyomtatódúcokról átnyomópapírral való átnyomtatás azonban mégis sok mindenféle zavart okozó eshetőséggel jár.

Hiába igyekszik az Államnyomda az első nem sikerült kőlapokat utánvéséssel megjavítani. Mutatja az a néhány próbanyomat, melyen a himlőhelyes jelleget kaparással próbálják eltüntetni; kielégítő eredményre ilyen úton nem tudnak jutni. Újra kell kezdeni mindent!

Minthogy a szabály az, hogy az államnyomdai érték-cikklemezek készítése és megsemmisítése csak felsőbb engedéllyel történhetik, a minisztérium 1871. április 4-én elrendeli 15 levélbélyeg, továbbá a 2, 5, 10, 15 és 25 kr.-os levélborítékok eddigi kőlapjainak lecsiszolását: «a megsemmisítés Hedrich János mérnök úrnak jelenlétében és az utasítás 36. §-ának értelmében hajtatik végre.» A

horzsa-kővel való lecsiszolásról külön jegyzőkönyvet vesznek fel.

Bár a mélyített-képű nyomtató formák nagytömegű sokszorosításai a mindennapi postabélyegszükséglet számára nagyobb költséget jelentenek, ekkora kudarc után mégsem lehet másról szó, mint drágább eljárással jobbat nyújtani. Áttérnek tehát az apaminta készítésénél a magasnyomtatáshoz való dúc helyett a rézmetszésre. A rézmetszés az, amely legpontosabban visszaadja az eredeti minta rajzolatát a művészi munka minden vonalhűségével.

Az Államnyomda rézmetsző gárdája pedig elsőrangú. A Bélyegmúzeumban őrzött vésetek, a nagyszámú negatív és pozitív galvano-lemezek arról tanúskodnak, hogy január 27-e után, a kompromittált himlőhelyes magasnyomtató dúcok felhasználását félretéve, frissen vésett rézlemezek átnyomatait viszik át a kövekre, ezzel helyrehoznak mindent, lehetővé teszik, hogy május 1-re az új budai bélyegek forgalomba kerüljenek.

A régi könyomdai direktor a gyorsabb és takarékosabb eljárás kedvéért mégis azt a módszert választja, hogy a vésett rézlemezről zsírpapírral kőre átnyomott könyomtatású bélyeget készített. Ez természetesen még mindig nem hozza napvilágra a reprodukált bélyegképen az eredeti rajz valamennyi élességét. Az átnyomat lágyít, a könyomat pedig még puhábbá teszi az ábrázolást. Az átnyomással készült könyomtatású bélyegek vonalai tehát nem lehetnek soha olyan határozottak, mint a réznyomtatásúaké, s a papíron domború nyomokat sem hagynak. Az ábrázolás vonalával és színével együtt rendesen veszít az élesség is. Olyan viszonylatú ez, mint egy második leöntés ugyanarról a teárról.

Az átnyomás felhigítja és elszélesíti a rajzolatot, megalapítja úgy, hogy ábrája optikailag is szélesebb jelenségként hat. A kis részlet, mint a szemgolyó, szakáll, bajusz, szemöldök, rendesen összefolyik, bozontos lesz. Az áll megkeskenyedik, sőt néha-el is tűnik. A vonalértékek inkább folt-hatásba mennek át.

A könyomatú lapok készítésével úgyszólván egyidejűleg

megindul a rézlemezekről való közvetlen nyomott réznyomatású bélyegek készítése is. Júliusban már a réznyomó gyorsajtó felszerelésével kizárólag réznyomatású bélyegeket gyártanak, a könyomtatású bélyegek előállítása teljesen megszűnik.

Látjuk, hogy Bauer könyomdai multja alapján a kőlapok védelme alatt akarja megvívni a harcot, de végül is Unrein, Jung és Kovacsék rézlapjai diadalmaskodnak, és Harrer, aki bécsi előtanulmányait sem az első, sem a második könyomtatású bélyegek esetében nem tudja kellőleg érvényesíteni, a galvano-lemezek gyors és kifogástalan készítésével lehetővé teszi a réznyomatú bélyegek sokaságának ontását. A kiváló gonddal készülő vésett lapokról galvano-füldő segítségével megbízható másolatokat készítenek: a lecsapódó vörösréz veredéke tökéletesen visszaadja a kézzel készült tükörképek minden finomságát. Réznyomatású bélyegeink szépségének ez a legfőbb tényezője.

Az Államnyomda galvanografiája tolja félre tehát a litografiát és pedig azért, mert a galvanoplasztikának nyomtató formáit nagy képzettségű és képességű szakemberek állítják elő.

A bélyegkutatók a könyomtatású postabélyegeink ismertető-jegyeit már ezeken az eredeti rézlemezeken is megtalálhatják, minthogy a rézlapok adják az anyamintákat a könyomtatáshoz is, s így az anyajegyek rajtuk közvetlen hitelességgel ismerhetők fel. Tekintve pedig azt, hogy milliós példányszámban keltenek életre postabélyegeket, tüzetes vizsgálatuk a legnagyobb biztonságot nyújtják. Viszont, akik eddig könyomatosok ismertetőjegyeivel foglalkoztak, mint Greinert (*Monthly Journal* 1924) vagy Rédey (*Hungária* 1925) és mások, legfeljebb csak bélyegnyomatok százait vehették szemügyre.

*

Végül még utalnunk kell arra, hogy az 1871-es könyomtatású postabélyegeinket titokzatosságuk és ritkaságuk folytán igen nagy kegyekbe fogadják a bélyeggyűjtők és a bélyegkereskedők. Már 1873-ban jelentkezik egy bélyeg-

árus, aki nemcsak az egész maradék könyomatosakat akarná megvenni, ha volna, de a kövekről új nyomtatásokat is szeretne készíttetni. Egyik sem lehet, mert ekkor már nincs se maradék, se nyomtatókő. Később Pestről, Nagyváradról, sőt Angliából is visszatérnek erre az utánnomási gondolatra. Az egyik azt kéri, ha nincs meg már a régi kő, készíttessenek új követ. A Pénzügyminisztérium már-már hajlik erre, olyan nagy összeget ajánlanak fel érte, az Államnyomda azonban azon a véleményen van, hogy újból elkészíttetni a köveket, arról hű másolattal nyomatokat forgalomba hozni egyenlő volna az állami bélyeghamisítással.

*

A könyomtatású bélyegeinknek legnagyobb érdeme az, hogy sok vajudással bár, de mégis életre keltik a világszép első magyar réznyomtatású postabélyegeinket. A Budán készült 1871-es gyártmány tökéletesebb és magasabb szintű, mint az, amit 1867 óta e nemben Bécsből szállítanak Magyarországnak.

CZAKÓ ELEMÉR.

KÖLTEMÉNYEK.

Önarckép.

Gyakorta elgondolkozom :
Ősimtől mi szállt énrám?
Pénzmag kevéske, mondhatom,
De hajlam, tehetség tán.
Így kérdé egykor Göthe ezt
— Ő óriás, én törpe —
S a kétely engem is epeszt :
Mit kaptam hát örökbe?

Apámtól van — úgy gondolom —
Bennem költői véna,
Ezért aztán próbálgatom
Lantom' pengetni néha.
De tépelődő hajlamom,
Jelent s jövőt ha nézem
— Ezt híven meg kell vallanom —
Anyai örökrészem.

Apámnak apja, s jó apám
Jeles volt, mint orátor,
Ezért vagyok én is talán
— Szólásra híva — bátor.
Másik nagyapám víg szaván
Humor derűje fényle,
Így hajlok én is azután
Gyakran vidám beszédre.

Germán faj egyik nagyanyám,
 De szülte bérces Erdély —
 A másik tiszta magyar ám,
 Kiskunságban születvén.
 Követte ez Kálvin tanát,
 Azt Róma keresztelte —
 Szivemben így forrt össze hát
 Két hon s két hit szerelme.

Megállapítva a valót,
 Őszinte szívvel kérdem :
 Ha tettem is valaha jót,
 Enyém-e hát az érdem?
 A nagy költővel mondhatom :
 Mind másé, mi jó bennem —
 Viszont magam okolhatom,
 Ha rosszat cselekedtem.

Az már az ősz...

Még szép a kert —
 A pázsit úde, zöld,
 A szekfű, rózsza még virít,
 A nap még oly meleg,
 Dús lombú ágakon
 Még semmi hervadás...

De nézd : megbújva ott
 Egy zöld bokorka mélyén,
 Mint félénk idegen,
 Aki — nem tudni honnan —
 Egyszerre ide tévedt :
 Egy sárga kis levél,
 Egyetlenegy —
 S mégis, hidd el nekem :
 Az már az ősz, az már az ősz...

Hajad dús fürtje még setét,
 S ha homlokodra hull
 Míg járod a hegyet,
 Mikor a csúcsra érsz,
 Hol élénk szél fogad —
 Úgy vágod hátra büszkén, boldogan
 A barna fürtöt,
 Mint diadalmi jelt.
 De amint otthon kis tükrödbe nézel,
 Bár nem ijedten, mosolyogva látsz
 Hajadban egy fehérke szálat,
 Egyetlenegyét —
 S mégis, hidd el nekem :
     Az már az ősz, az már az ősz...

Még ifjú szíved boldogan dobog,
 Vágyak feszítik kebledet,
 Éltednek útján vígan törsz előre —
 De aztán jó egy pillanat,
 Mikor megállasz, s hátra nézel
 Eltűnt multadba...
 Emlékezel csak, s nem remélsz,
 Parányi fáradságot érzel,
 Szájadban egy kis keserűt...
 Egy pillanat csak, s futsz tovább,
 Főlemelt fejjel, vágyódó kebellet.
 De az a kurta pillanat,
 Egyetlenegy bár —
 Mégis, hidd el nekem :
     Az már az ősz, az már az ősz...

SZÁSZ KÁROLY.

IRODALOM.

Tudomány és társadalom.

Kornis Gyula : *Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája.*
I. kötet 574 lap, II. kötet 548 lap. Budapest, Franklin Társulat, 1944.

Kornis Gyulának a karácsonyi könyvpiacon jelentős új műve került az olvasók elé. Már témája is izgatón érdekes : a tudomány és társadalom kapcsolatának vizsgálata. A munkának terjedelme is szintézisre mutat : több mint ezer lap egyetlen problémáról ebben a sietős világban valami egészen szokatlan önbizalmat és nyugalmat árul el. Önbizalmat a szerző részéről, aki hiszi, hogy e betűrengetegen át mindig le tudja majd kötni olvasói figyelmét, s nyugalmat is, hogy a mai izgatott idősek fölébe emelkedve kényelmesen, a maga mértéke szerint képes kifejteni témáját úgy, ahogyan az lelkében hosszú évek szívós tanulmányai során kialakult. S az olvasó hálás a szerzőnek ezért a vonásáért, mert valóban nincs a könyvnek egyetlen lapja, amelyet fölöslegesnek és unalmasnak érezne, regénynél érdekesebben olvassa végig valamennyit. Van is benne valami regényszerű : a tudomány regénye ez a hatalmas munka, — a tudomány sorsa hullámszik itt előttünk a történeti társadalmak élete rendjén. A könyv írója maga hangsúlyozza, hogy «könyve nem máról holnapra készült». Két évtized folytonos munkájának gyümölese rejlik benne, amelyről könnyű meggyőződnünk, ha könyvespolcunkra tekintünk és ott megpillantjuk Kornis Gyula könyveinek tiszteletreméltó sorozatát : nem egy tudósnek, de szépírónak is szokatlan szorgalmáról és termékenységről beszélne a könyvek ilyen sora, mint Kornis műveinek glédába állított rendje. Szerzőnk jelen munkája is hű kifejezője egyéniségének, mert a filozófus szerepét abban látja, hogy «olyan egyetemes problémák számontartója és vizsgálója, amelyek a valóság *egészére* és belső egyetemes összefüggésére vonatkoznak s amelyeket az egyes tudományok, mint ilyenek nem vizsgálhatnak» (II. 513.). S az ilyen vizsgálódásokban munkakedvét megkettőzi az a meggyőződése, hogy a filozófusnak ez a «feladata annál sürgetőbb, minél ziláltabb korunk világképe, minél jobban hiányzik

az egységes látás az életben és a tudományokban» (u. o.). Kettős feladat vezet tehát tollát : egyfelől meg akar világítani egy elméleti tényállást, másfelől gyakorlati értelemben tanítója és nevelője kíván lenni olvasóinak e mai világban, amelyben az eszmék és érzelmek zűrzavara üli meg a lelkeket. Ennek a célnak érdekében mintegy összefogja most régebbi, szétszórt eszmélkedéseit is, beillesztve azokat egy nagy egészbe, hogy annál nagyobb hatással visszhangozzanak azok könyvének olvasói lelkében és váltsák ki ott azt a bizakodó, lélekerősítő hangulatot, amelyet az emberi erkölcs és kultúra halhatatlansága és ezer veszélyen át való emelkedése iránt Kornis könyvének utolsó lapjai szuggerálnak belénk. A szerzőnek ezirányban táplált optimizmusa nem csekély érdeme munkájának ma, amikor mindenfelől a kultúra válságának és pusztulásának, valamint az erkölcsi világ összeomlásának baljós ígéit suttogják és kiáltják fülünkbe az illetékes és illetéktelen proféták. Milyen jól esik az ilyen szellemi környezetben éreznünk Kornis nyugalmit és higgadt bölcsességét, mikor azt írja : «Rossz úton jár a pesszimista krizeológus — szereti magát történetfilozófusnak nevezni — aki szinte tudományos hivatásának tartja, hogy a társadalomba belesugallja azt a balhitet, mintha kultúránk távoli vagy közeli bukása végzettszerűen, elkerülhetetlen szükségképpiséggel következnie be. Ilyen baljóslatával csak ijesztgeti és megbénítja a munkájukat önfeledten végző embereket, ellenálló erejüket csökkenti s maga is elősegíti a tőle is sötét történeti folyamatnak minősített elbarbárosodást s a lelkeket belekergeti a manapság annyiszor megrótt uniformizáló tömegszerűségbe».

«Kultúránk vizsgálójának a sopánkodás és ijesztgetés helyett a történeti példák tényeivel kellene mutogatnia, hogy az emberiségnek sugalmazó fejekre van mindig szüksége, akik eszméinek és akaratának irányát megszabják : a Jó felé éppúgy fölemelheti, mint a Rossz felé a mélybe ránthatja. A filozófusnak az embereket egyéni erejük tudatára kell ráznia, nem pedig azt bizonyítgatnia, hogy úgymint mindig minden, most a kultúra pusztulása is, szükségképpen megy végbe. Csakis a nagy személyiségeknek, a szellem hőrozsainak sugalma, erkölcsi energiája, saját életpéldája tudja profétai erejével a tömegeket helyes irányba terelni s a hanyatló kultúrát megmenteni, sőt új kultúrát teremteni. Ez az igazi orvosság «a tömegek lázadása» ellen. Ez a szellemi elit, a vezérségre hivatottak karizmatikus serege, amely útját tudja szegni erkölcsi szuggesztiójával s az ennek nyomán fakadó cselekvéssel a ma annyiszor hanyortogatott eltömegesedésnek s a kultúra bukásának. Tehetség és

elvekhez hű jellem : csak ez tud a tömeg feje fölé kerekedni s neki a kultúra helyes útját kijelölni.»

Szívesen elhisszük neki, mikor könyvét letesszük kezünkől, hogy «van a történetnek célja és értelme : ha ebben nem hinnénk, a világdrámának valóban csak az eszkatológiája lenne hátra. A történelmi kozmosz az újnak és váratlannak, a nem ismétlődőnek és a fejlődőnek világa. A régi pusztulásának halálos küzdelme és az új születésének fájdalma váltakozik benne» (II, 522.). S az ember «élete nem az elháríthatatlan sorsnak, hanem önnönmagának tudatos műve lehet ; végső fokon nem a korok hozzák létre az embert, hanem mégis csak az ember formálja a korokat» (II, 523.).

*

Egész természetes mozdulat, hogy egy ember, aki egy életen át a tudomány légkörében élt, az élet csúcsára jutva eszmélni óhajt azon, mi tehát végeredményben maga a tudomány, — nem ez vagy az a szaktudomány, — hanem általában a tudomány, amely emberek és korok érdeklődését annyira leköti, mióta csak vissza tudunk emlékezni a történet folyamán a nagy kultúrák rendjére! A tudásnak a legrégebb történeti időkben is kiemelkedő szerepe volt az egyesek és a közösségek életében. Méltán vetődik fel tehát a kérdés : mit jelent a tudomány az egyénnek és mit a közösségnek? s végül : mi benne az igaz? Ezeknek a kérdéseknek megoldására vállalkozott Kornis Gyula a tudományról szóló hatalmas trilógiájában, melynek első és második része már előttünk fekszik. Az első «A tudományos gondolkodás» címen egy évvel előbb jelent meg és a tudós egyéni lelki alkatát nyomozta, a második ez a mű, amely azt kutatja, milyen összefüggés állapítható meg a tudomány és a társadalom benső alkata között. Legnehezebb, de kétségtelenül a legfilozófikusabb lesz a harmadik rész problémája : mi a tudomány igazsága? Ha az egész művet egy triptychonnak látnám, feltétlenül ezt a harmadik problémát tenném a hármaskép középpontjába, s a már kész két tableaut úgy fogom fel, mint a nagy alkotás méltó két szárnyát, melyek még jobban kiemelik a középső kép fontosságát és felelősségét iránta az érdeklődést.

*

Századunk fordulóján a tudomány területén sok, szinte forradalmi változás ment végbe. A filozófiában Husserl, a fizikában Planck forradalma a legismertesebb, de ezek nem állnak egyedül. A történettudományt az ú. n. szellemtörténeti irány terelte új utakra, s a mult század pszichizmusát — mely a gondolat minden tartalmát is lelki tényekkel próbálta magyarázni — felváltotta a

szociologizmus, mely minden szellemi jelenség végső okát valami társadalmi tényben kereste. Így került előtérbe a tudomány és a társadalom kapcsolata is, melyre nézve az első határozott állásfoglalást Gumplovicz L. fogalmazta meg, mikor azt írta: «Az individuális lélektan legnagyobb tévedése az a feltevés, hogy az ember gondolkodik. Ebből a tévedésből ered a gondolkodás forrásának az egyénben való örökös kutatása, valamint az okoknak, hogy miért gondolkodik az egyén így és nem másképen, amihez aztán teologusok és filozófusok eszmélkedései kapcsolódnak, sőt még tanácsokat is osztogatnak, hogy miképpen kellene az embernek gondolkodnia. Tévedések láncolata ez. Mert először is: ami az emberben gondolkodik, az nem ő maga, hanem az ő társas közössége. Gondolkodásának forrása nem benne magában rejlik, hanem abban a társadalmi környezetben, amelyben él, a társadalmi légkörben, amelyben lélelzik, és *nem is tud másképen gondolkodni*, mint úgy, ahogyan az szükségképen következik az őt körülvevő társas környezetnek agyában összpontosuló benyomásából.» (*Grundriss der Soziologie*, 2. kiadás, 268. lap).

A huszadik század nagy hévvel kapta fel és tette magáévá ezt a meglehetősen nyers és súlyos tételt, s nyomában egy új tudomány született meg: a tudomány szociológiája.

Hogy embervoltunk nagy mértékben korlátozza az igazság megismerését, azt már Platon is tanítja, mikor barlangba zárt raboknak mond bennünkét, akik csak árnyképeket ismerhetünk meg az igazi valóság helyett. Verulami Bacon pedig az igazság megismerését gátló idolumokról szólva társadalmi tényezőket is említ, amelyek mind akadályai lehetnek az igazság dolgában való tiszta látásunknak. De mind Platon, min Bacon meg voltak győződve arról, hogy bármennyire nehéz az embernek a feltétlen és tiszta igazságot megismerni, ez bizonyos körülmények közt mégse lehetetlen. Az «emberi igazság» mellett van tehát «örök igazság» is, s noha embervoltunk amarra tesz bennünket hajlamossá, azért ez a másik sincs előttünk elzárva, s éppen ennek a megismerése kíván lenni a tudomány. A szociologizmus azonban, épp úgy mint elődje, a pszichologizmus, szakít a feltétlen és örök igazság hitével, s míg emez igazságaink forrását egyéni lelki mozzanatokban kereste, addig a szociologizmus azt tanítja, hogy minden ú. n. igazság az ember társadalmi helyzetének reflexe, tehát valóban nem az én, hanem a társadalom gondolkodik bennünk. Nemcsak egész lényünkkel, hanem gondolatainkkal is kötve vagyunk ahhoz a társadalmi osztályhoz, amelyhez tartozunk. Érthető, hogy ezt a gondolatot főleg a marxizmus hívei

kapták föl, hiszen valójában nem más ez, mint annak a tételnek egyik legfőbb bizonyítéka, hogy a gondolat nem eredeti valami a létben, hanem ideológia, azaz az anyagi-társadalmi állapot «felépítménye», mondhatnók reflexe. A budapesti származású Mannheim Károly e tudás-szociológiának leghatározottabb és legkövetkezetesebb kidolgozója. Szerinte «földalatti kapcsolat van az ismeretelmélet, az uralkodó tudásforma és a társadalmi-szellemi korhelyzet között». Mannheim tehát nem hisz abban se, hogy vannak minden idők számára egyaránt érvényes «örök igazságok». Hiszen «az igazságfogalom nincsen minden kor számára egyértelműen megállapítva, hanem ez is a történeti változás körébe tartozik».

Ennél a modern szofisztikánál nincs nagyobb veszedelem a tudományos gondolkodásra nézve, mert végeredményben az rejlik benne, hogy nincs olyan tudományos ismeret, amely a létet úgy és olyannak tárná fel előttünk, amilyen az önmagában, mert az emberi gondolkodás sohasem tud bizonyos adott szemponttól, léhelyzettől szabadulni, ahonnan nézi a dolgokat. A gondolkodás a léhez és pedig az emberi léhez van kötve, s így mindig valami emberi perspektíva és nem az «örök» igazság határozza meg a benne megragadott jelentést.

Azt hiszem, a tévedés forrása ott keresendő, hogy ez a tanítás nem tesz különbséget a tudománynak emberi és emberfeletti tényezői között. Minden tudomány ugyanis szintézis, amelyben valami konstrukció áll előttünk, ahol az embertől független észigazságok és tények, — együttesen adottságok — és ezeket nagy egységekbe, elméletekbe fűző emberi szempontok fonódnak egybe. Örök benne mindaz, ami észigazság és tény, de történetiek az emberi konstrukciós szempontok. Ezért más a tudomány mint valóság és más, mint feladat. A tudós erőfeszítése állandóan arra irányul, hogy megszabadulhasson az emberi szempontoktól és úgy láthassa az örök igazságokat és tényeket, ahogyan azok vannak. Ez az előfeltevésmentes tudomány eszméje, mely itt-ott (pl. a matematikában) kétségtelenül már meg is valósult. Itt az emberi szempontok már egyáltalában nem zavarják, s hisszük, hogy a valóság olyan tényeit is sikerül megállapítanunk, amelyek szintén tökéletesen túl vannak azon, amibe emberi szempontok keveredhetnek bele. Ilyen pl. a gravitáció ténye.

Konstrukcióinkat kétségtelenül zavarja az, hogy az ember nem merőben szemlélődő és gondolkodó lény, hanem egyúttal cselekvő is; a cselekvés pedig irracionális mozzanatokra támaszkodik:

vágyak, reménységek, kívánságok irányítják, és ez a körülmény színezi a valóságnak általunk felfogott jelentését, mert abban a tényeket sokszor nem annyira a tudásunk (mert ez hiányos), hanem elképzeléseink alapján kerekítjük teljessé. Ahol tehát tudásunk igazában megáll vagy csődöt mond, ott emberi vágyaink lendítenek tovább és adnak nekünk teljes egészet mutató képet (világézet, világkép) arról, amit tudományunk csak tökéletlenül ismer. Jól látja ezt Kornis Gyula is, mikor hangsúlyozza: «Nem az igazság, mint ilyen változik, hanem csak a róla való felfogásunk. Az igazság messzefénylő eszmény marad, amelyet az emberi tudományos kutatás a maga feltételeivel mindinkább megközelít. Objektív igazság föltevése nélkül érthetetlen minden tudományos kutató törekvés. Aki tagadja, az is titokban kénytelen föltenni, mert akkor miért kutat?» (I, 529.). Éppen ezért tagadja a tudomány-szociológia alapvető tételét, s nem lát szükségképi kapcsolatot a tudós egyén kora és társadalmi helyzete között, bár tagadhatatlan, hogy a történeti kor és a társadalmi helyzet befolyásolhatja a tudós gondolkodását. De nemcsak úszhat az árral, hanem szembe is fordulhat vele. A demokrácia Athénjében Platon a szellemi arisztokrácia uralmának képét melengetheti lelkében. S az egyenlőség elvén élő társadalomban Kallikles a különb egyén jogait hangoztathatja. A teremő lángelme kinőhet a maga korából és társadalmából, ahogy Sokrates se a tömeg ösztönei szerint filozofált, és a francia forradalom ideológiáját se polgárok, hanem a XVIII. század nemesi társadalmának tagjai alkották meg. S nem vagyonos zsidó polgárfiak, Marx, Engels és Lassale csinálták-e meg a proletariátus filozófiáját? Tolsztoj tanítása se érthető arisztokrata földesúri helyzetéből. Tudományos gondolkodás és társadalmi helyzet között, ha van is összefüggés, ez semmiesetre se szükségképi. Szóval nem törvény, hanem csupán esetleges történeti tény. Tény, amit lehet és érdemes is megvizsgálni, de az egyes tényeket, bármily nagy számban vannak, nem szabad általánosítanunk. Ezért a tudomány szociológiája Kornis szemében tulajdonképen nem is törvénytudomány, hanem történet. S ezzel élesen elválik könyve attól, amit a marxizmus körében tudomány-szociológiának szokás nevezni.

Miért adja könyvének mégis ezt az alcímet: «A tudomány szociológiája»?

Azt, amit e nagy műben találunk, én szívesebben nevezném «a tudomány phaenomenológiájának», ha a phaenomenologia szó nem volna sok más értelemben is használatos, és így esetleg tévedésbe ejtene. Bár a főcím: «Tudomány és társadalom», eléggé megfelelő

irányba tereli az olvasó értelmét, megjelölván, hogy itt e kettő találkozásáról, kapcsolatairól van szó.

*

Aki oly meggyőző erővel száll síkra az igazság érvényének (s mégis csak ez a fontos! — mellette elhalványulnak a felismerésének vagy elismerésének időbeli feltételei) abszolút volta mellett, mint Kornis, az világosan látja, hogy ez az egész ú. n. tudásszociológia maga is korunk szellemi zűrzavarának terméke: «szociális síkra tolt pragmatizmus, ahol az igazság kritériuma a társadalmi használhatóság». (I, 559.). Látja e tan vészes következményét is; mert ha ez igaz, akkor «a társadalmi rétegek észszerű kölcsönös megértésének minimuma sincs meg, nem marad egyéb hátra, mint — az erőszak, az erősebb «joga». A hatalom ereje dönti el az «igazságot», mivel «észszerűen» érthető és kötelező igazság nincs. Az ököl lép a logika, a diktatúra a logokrácia helyébe.» (u. o.)

Kornis problémája tehát nem azonos a közkeletű tudásszociológia kérdéseivel. Ő azt akarja megvilágítani, hogyan mutatkozik, milyen emberi jellemvonásai, szempontjai vannak a tudománynak egy adott társadalmi létben? Ezért nevezem témáját a tudomány phaenomenológiájának, mert van itt egy eszme — a tudomány — s szerzőnk azt nyomozza lényegében történeti módon, hogyan valósul meg, ölt testet ez az eszme a különböző történeti-társadalmi kultúrákban, tehát az antik világ, a középkor, a renaissance, a felvilágosodás, a romantika és a pozitivizmus kultúrájában. Sőt befejezésül találóan mutatja meg huszadik századunkban is a tudomány vezető szempontjait és szerepét korunk életében.

E téma kifejtésére az első kötetben főleg az alapvető elvi kérdésekkel foglalkozik, míg a másodikban széles történeti képet rajzol: tudomány-, főleg filozófiatörténetet ír különös tekintettel a társadalmi kapcsolatokra. Kérdései messze túlhaladják a mai értelemben vett tudásszociológia köreit, mert nemcsak azt vizsgálja, milyen része van a társadalomnak a tudomány formálódásában, hanem azt is, ami ennél talán még érdekesebb: hogyan hat a tudomány a társadalom alakulására. Főleg az utóbbi területen Kornis műve új utakat tör és bizonyosan jelentős folytatása lesz.

Kornis művének főproblémája valójában a tudomány szerepének megvilágítása a kultúra egészében. Minthogy azonban a kultúra nem egyéni, hanem társas közösségi alkotás, magától érthető, hogy ebben a szerepben igen jelentős rész jut a társadalomnak. Ez a magyarázata egyben annak, miért kezdődik a mű a kultúrának és a

kultúra értékeinek igen elmélyült filozófiai vizsgálatával. Fejtegetéseit e részben mindenben elfogadom, de nem tenném a kultúra értékeit olyan egy síkra, mint Kornis, aki az igaz, szép, jó és isteni (én inkább szent-et mondanék) között csupán tartalmi különbséget éreztet. A tartalom túl van itt más is, t. i. az, hogy az igaz és a szép *tárgyi* tartalmakat, a jó és a szent pedig *személyeket* jelentenek. A jó és a szent ugyanis semmitmondók, üresek, ha tárgyakra használjuk a fogalmakat : ilyen csak személy lehet, míg az igaz és a szép objektív tárgyi értékek. Isten pedig túl van mindezekeken : benne egyesülten szemlélhető minden abszolút érték, — személye szerint szent és jó, megvalósulásában, lételében pedig igaz és szép. Éppen ezért lehet őt egyrészt minden érték forrásának, másrészt a teljességének tekinteni.

*

Ez a kultúráról szóló rész különben tele van sok ma közkeletű tévedés helyreigazításával. Ilyen pl. a mostanában annyit emlegetett megkülönböztetése a kultúrának és a civilizációnak, mintha a lélek, a szellem csak a kultúrában volna otthonos, míg a civilizáció már a kultúrának csupán élettelen burka, gépies eltechnizálódása és elmélyülés helyett lapos szétterjedése volna. Szerzőnk nagyon találóan mutat rá, mennyi tévedés van e felfogásban. A «civilizációnak és a kultúrának ez a merev szembeállítás mesterkélt gondolat» (I, 55.), mert a civilizáció a kultúrának egyik ága, szerves része, az a területe t. i., amely a társas együttélést szabályozó jogban gyökerezik. Vagy mint Kant mondotta : «A civilizáció a kultúrának az a faja, mely az embert a társadalom számára megfelelővé és alkalmassá teszi».

*

A hegeli hagyomány alapján Nic. Hartmann a történet szellemi jelentésének, melyet egy társadalmi közösség képvisel és «hordoz», az egyének fölötti lételt tulajdonít. Kornis nagy józansággal igazítja helyre ezt a misztikus metafizikát, mikor rámutat, hogy a szellemi értékjelentéseket is mindig egyes emberek gondolják, s általuk ismerik meg és teszik azokat magukévá más egyének, végül egy egész társadalom. «Nem a «tisza eszme» él, fejlődik és győzedelmeskedik — mondja, — hanem azok az emberek vagy embercsoportok, akik az eszme jelentését magukévá teszik. A szellemi «áramlatok», «tendenciák», «irányok» nincsenek magukban, hanem csak az egyes lelkekben vagy társadalmi csoportjaikban, ezekben virulensek vagy már hanyatlók, a szerint, hogy lelkesednek értük vagy már lanyhán

vallják őket. Valamely szellemi irány akkor «hatástalan», ha minese-
nek már lelkek, amelyek küzdenek érte». Majd tovább így folytatja :
«Az eszmék nem magukban «harcolnak», hanem csak az emberek
értük és nevükben, az emberek lelkében pedig az eszmén kívüli, a
tudomány jelentésalkatán túli, ösztönös, nem racionális (vallási,
politikai, gazdasági) mozzanatok is dolgoznak. Tehát nem az eszme,
az objektív szellem megy át alakváltozáson, hanem a megértő
lélek.» (I, 69.).

Kornis műve ezek után ennek a megértő léleknek változásait
nyomozza és fáradhatatlan azoknak az irracionális tényezőknél ki-
mutatásában, amelyek okai annak, hogy a különböző korok emberei
miért éppen azoknak a szellemi jelentéseknek a felfogására és meg-
ismerésére hajlamosak, amelyek aztán a «korok szellemét» alkotják.
A tudomány logikai-tárgyi kötöttsége önmagában túlságosan vér-
szegény ahhoz, hogy egy kultúra egészét uralma alá tudná rendelni.
«A pusztá értelem uralma a friss értékélményt és ösztönös teremtő
erőt megbénítja, a vallásos érzést, az erkölcsi jellemet, az egészséges
ízlést, az elfogulatlan jogérzést s az alkotó politikai érzéket elvont
fogalmi skémákban elfonnyasztja és kiszáritja, a pirosló életet el-
szürkíti.» (I, 81.). Éppen ez a helyes nyomon járó meggyőződés
szerzőnk könyvét különösen érdekessé teszi a tudomány emberi,
irracionális motívumainak megvilágításában. Ezek az irracionális
mozzanatok első sorban egyéniek, ezért történeti jellegük van.
Velük szemben a tudomány olyan jelentéstartalmakat keres, amelyek
egyénfölöttiek, egyetemesek, más lelkekkel közösek. Innen van a
logikumnak nagy egyetemesítő, összekötő ereje, s ezért társas javak
a tudomány kincsei, s ezért van a tudománynak szociális jellege.
A logikum szocializáló hatalma azonban egész más, mint a tudás-
szociológia tétele : nem azt jelenti ez, hogy a társadalom irányítja
a logikumot, hanem éppen megfordítva : a logikum szervezi, tartja
sokban össze a társadalmat. Ezért tud Kornis sokkal többet adni,
mint a marxista tudásszociológusok. Könyvének azok a fejezetei ;
amelyek a tudomány és a társadalom rétegeiről, tudomány és nemzet
kapcsolatáról, valamint a tudomány társas szervezeteiről szólnak.
sokkal gazdagabbak, mint egyszerűen címük alapján gondolnók.
Mindenütt kiütözik itt szerzőnk lelki alkata, mely mentes az egy-
oldalú elméleti érdeklődéstől és éppen az bővíti látását, hogy benne
tudomány és élet állandóan át meg átjárják egymást : tudománya
a gyakorlatból kap állandóan indításokat és az elmélet nála az élet
vérkeringését táplálja.

A nagy mű gerince a második kötet, ahol szerzőnk történeti és filozófiai tudásának gazdagsága teljes pompájában bontakozik ki. Hogy mennyivel több az, amit ezen a téren Kornis nyújt, mint más, azt akkor látja az ember, ha könyvét összehasonlítja azzal a vérszegény történettel, amelyet a tárgykörben Sorokin sokat csodált művének (*Social and Cultural Dynamics*) megfelelő részében találhat. Ebben a kötetben Kornis lényegében a tudomány társadalmalakító szerepével foglalkozik, tehát inkább a fordítottjával, mint az igazolásával annak, amit Mannheim és a vele hasonló gondolkodású tudás-szociológusok adnak. Széles aláfestéssel beállítja egy-egy nagy történeti korszak tudományát a kultúra egészébe, s inkább a kornak és a kultúrának szellemi, stílusbeli azonosságát mutatja meg, mint oksági kapcsolatokat keres. Jól tudja, hogy a szellem organizmus, amelyben minden rész az egészben nyer egységet és értelmet, s ennek éreztetésére ügyesen alkalmazza a típus fogalmát, mellyel meg tudja világítani éppen a kor minden jelenségének benső egységét. Egyes megállapításai felől lehetne vitatkozni, mert az organikus összefüggés miatt sokszor igen nehéz meghatározni azt, melyik az ok és melyik az okozat. Így pl. amely joggal állítja, hogy «a szofisták szubjektivizmusa és relativizmusa megrendíti a görög lélekben az Olymposzt: a mítoszok titokzatos ereje szétfoszlani kezd» (II, 86), nyugodtan állíthatnám azt is, hogy az Olymposznak a lélekben való megrendülése és a mítoszok titokzatos erejének szétfoszlása szülte a szofisztikát. Kornis azonban ebben a fogalmazásban talán hegelianizmust érezne, s a konkrétéhoz, az egyes lélekhez vonzó látása teszi számára kedvesebbé az ő formuláját. Éppen ez a forrása bizonyosan annak, hogy egyes megállapításai úgy hangzanak, mintha Mannheimék írhatták volna. Pl. «A nominalizmus valóban a hanyatló középkori társadalmi lelki tájából fakadt s ennek szellemi szükségleteit elégítette ki» (II, 179; hasonlók 180, 196, 314), holott az igazság a Kornis elvi felfogása alapján a mondat második felében rejlik, hogy t. i. a hanyatló középkori társadalom szellemi szükségleteit a nominalizmus (mint egyebként időtlen szellemi tartalom, jelentés) elégítette ki, azért erre volt fogékony. De tévedés azt mondani, hogy ez a «középkori társadalom leki talajából fakadt», mert ez a nominálista tétel megvolt már régebben, egészen más társadalmakban is. Egyszóval: nem a társadalom állapota szülte a nominalizmust, — ez a *jelentés* nem ennek a vetülete, de *benső rokonság van a kettő között*, s ezért a középkor bizonyos társadalmi inkább vonzódott a nominalizmus, mint a

realizmus felé. Társadalom és tudomány között tehát inkább párhuzamosságról, mint okságról lehet szó. Egyébként, hogy a tudomány nem a társadalom vetülete, azt Kornis maga is szépen illusztrálja a többek között Dante *Monarchia*jának (II. 195), továbbá Grossetestének (II, 209 sk.) és Vicónak (II, 314) példájával, akik korukból teljes egészükben meg nem magyarázhatók. Határozott a lásponjtját különben e tekintetben így fejezi ki: «A tudomány a társadalomnak ösztönös, irracionális értékérzéseit racionalizálta, összefüggő elmélettészterkesztette, logikusan igazolni s mindenkitől érthető módon megformulázni s könnyen továbbterjeszthetővé tenni próbálta. Így a tudomány a maga elmélete útján erősen belenyúlt a társadalmi élet gyakorlati formálásába: az elméletek hatalmas társadalommozgató erőkké emelkedtek. De nem lett volna meg ez a hatásuk, ha a társadalom érdekei, ösztönei, törekvései bensőleg nem egyesültek volna velük. Ezeknek útján az elméleti gondolatok élethatalomra tettek szert. Eleinte egy vagy néhány elmélkedő gondolatköre gyűrűzött szét a társadalomban sugalmazó erővel, a «kis szám» azonban fokozatosan vagy hirtelen «nagy számmá» tágult, az elmélet egész társadalmi rétegek dogmatikájává szilárdult s érzületébe beleszívódott» (II, 228).

*

Megjegyzéseinket hosszan folytathatnók, amelyek mind azt mutatnák, milyen jelentős és gondolatébresztő alkotást kaptunk Kornis Gyulától ebben a műben. De még így se meríthetnők ki mindazt, ami benne van: ezt csak a közvetlen olvasás és az elmélyedő tanulmány érheti el. Reméljük, hogy az értékes alkotásnak ilyen olvasói is lesznek, akik sokkal gazdagabb lélekkel teszik le majd a kezükből, mint ahogy olvasni kezdik.

hnj.

Negyedszázad a magyar dráma történetéből.

Galamb Sándor: *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig*. Két kötet. 1—384., 1—372. II. 1937 és 1944. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

A magyar drámának a 67-es kiegyezés és az ezredéves forduló közé eső háromévtized alatti történetét két kötetben írta meg Galamb Sándor, a jeles irodalomtörténész és esztétikus, a dráma és színpad kiváló ismerője és lelkes barátja, maga is buzgó drámaíró s legkomo-

lyabb színházi kritikusaink egyike. A művet a Magyar Tudományos Akadémia adta ki, s az első kötet hét esztendővel ezelőtt, 1937-ben jelent meg, a befejező második kötet pedig az idén, 1944-ben.

Galamb munkájával jelentősen gazdagodott a drámánkkal foglalkozó történetírás. Csak részlet ugyan ez a mű, de rendkívül mozgalmas és érdekes kornak ismertetője. Az 1867-es kiegyezés — mint ahogy az író maga is hangsúlyozza a bevezetésben — nevezetes új korszakot nyitott hazánk történetében. Elmondhatjuk, hogy a modern magyar társadalomnak születése ez az idő. Visszanyerve elkobzott alkotmányunkat, ezzel átalakult nemcsak politikai, hanem társadalmi és irodalmi életünk is. A bilincseitől szabadult új világ friss hangulatokkal és új eszmékkal, kitűnő tárgyakkal és alakokkal szolgált a színpad íróinak, s így a felpezsdülő szellem és a lendületet nyert kedv nyomán a magyar dráma történetében is új korszak indult. Hogy ennek az új korszaknak első három évtizedében hogyan fejlődött a színpad irodalma — ez a tárgya Galamb Sándor érdekes és szép könyvének.

A három évtizedet Galamb két részre osztja. Az első rész 1867-től 1880-ig tart. Ebben a részben a régi történeti drámában új felfogás nyer hangot, — néhány éven át, Rákosi Jenő fellépése nyomán, az új romantikusok viszik a szót, — megszabott formát kap a Szigligetitől már évtizedekkel azelőtt megalapozott népszínmű, — megindul a társadalmi színmű fejlesztése, — s kezd feltűnni a magyar operett.

1880 a választóvonal. Ekkor jelenik meg a néhány éven át a romantikusok útján járt, majd tehetsége igazi erejére talált Csiky Gergelynek első nagy sikere: *A proletárok*, s ez valóban figyelemre-méltó határ a tárgyalt korszak két fele között. A második másfél évtizedben elhalványul a nagy ragyogással indult romantikus színmű, uralkodó műfajjá válik a társadalmi dráma, viszont veszít erejéből a történeti dráma, a népszínmű megkövül régi formájában, a vígjáték mindjobban kezd hajlani a bohózatba, s élénkebb virágzásnak indul az operett.

Galamb könyve tudományos módszerrel tárgyal, s annyira tökéletes filológiai pontossággal dolgozik, hogy legnagyobb érdemének mondható a teljességre törekvés, és e törekvésnek sikere. Az író úgy felkutatta a tárgyra vonatkozó adatokat, hogy szinte alig hiányzik valami, jelentős és érdemleges mozzanat egyáltalában nem. Maga a szerző kijelenti műve második kötetének bevezetésében, hogy munkájának igazi céljául első sorban ezt a teljességet tűzte ki. Tegyük hozzá, hogy nagyon szerencsésen egyesítette könyvében

a tudományosság számára való dolgozást, s a művelt nagyközönség számára az előadásban és stílusban való irodalmi élvezhetőséget. Igyekezett művébe lehetőleg minden, színpadra került vagy nyomtatásban megjelent darabot fölvenni, amivel azonban természetesen az járt, — amint maga sajnálattal említi — hogy így a jelenték- telenebb művek számának igen nagyra emelkedése miatt az értéke- sebb darabokkal nem tudott kimerítő részletességgel foglalkozni. Saját szavai szerint neki magának is jobban esett volna, ha a filo- lógiai pontosság rovására inkább poétikai vagy esztétikai elmél- kedésekbe bocsátkozhatott volna, de akkor viszont tér hiányában célját nem közelíthette volna meg ennyire jól. Természetes, hogy azért nem mondott le a jelesebb, s az egy vagy más szempontból jelentősebb darabok esztétikai értékeléséről, s megállapításai leg- többször tökéletesen elfogadhatók, megjegyzései találók. — de kritikai hajlamait mégis fékeznie kellett. Ez mindenesetre kár, mert a színházi kritikáiból nagyon előnyösen ismert írótól — aki a dra- maturgiának is jeles munkása — bizonyára szívesen hallottunk volna itt is részletesebb fejtegetéseket.

Első tekintetre kissé különösnek, irodalomtörténeti munká- ban legalább is szokatlannak látszik, hogy Galamb, drámatörténetet írva, a tárgyalt műfajok közé még az operettet is fölvette. Abban igaza van a szerzőnek, hogy az úgynevezett alsóbbfajú drámai művek nem mellőzhető jelenségei a fejlődésnek, s bizonyos, hogy az operett- nek szöveggönyve nem egyszer kedves irodalmi alkotás. A fő azon- ban az operettben tagadhatatlanul mégis csak a zene. S ha az ope- rettet bevesszük a drámatörténetbe, akkor voltaképpen az operát is bele kellene venni. Mert habár a muzsika ott fontosabb, mint az operettben, de viszont a szöveggönyvekben is találunk jelentősebb irodalmi alkotásokat. Ez a megjegyzésünk azonban nem akar nagyobb kifogás lenni Galamb munkája ellen, legfeljebb, ha már az operettet semmiképpen sem tartja mellőzhetőnek, akkor talán hiánynak érezhető az operaszövegek ismertetésének és méltatásának elmaradása.

A dráma történetével foglalkozó kutatók számára Galamb könyve nagyon használható forrásmunkának tekinthető, s méltó az Akadémia könyvkiadó vállalatához. Módszerével, célkitűzésével, szempontjaival, felfogásával, az anyag beosztásával és elrendezésé- vel igazán minden tekintetben egyetérthetünk, s csupán apróbb megjegyzéseket, egészen jelentéktelen kifogásokat, kis tévedéseket igazíthatunk helyre, azoknak egy része is talán csak sajtó- vagy tollhibának mondható.

A színész-író Bercsényi Béláról szólva azt mondja Galamb

(II. k. 32. l.), hogy «a *Proletárok* előtt a leginkább értékelhető társadalmi darabot ő (t. i. Bercsényi) írta». Ez egy kis igazságtalanság a fényes tehetségű Toldy Istvánnal — a *Jó hazafiak*, az *Új emberek*, a *Kornélia* és a *Livia* írójával szemben, aki a 70-es években — másoknak kevésbé sikerült kísérletezései után — megteremtette a modern társadalmi vígjátékot és színművet.

Idegen nyelven természetesen lehet idézni, — néhány szót, egy-egy mondatot — de az mégis felesleges, hogy Sarcey-nak, a híres francia színházi kritikusnak cikkeiből két helyen is hosszasan idézi szerzőnk a francia szöveget, egyik helyen (I. k. 164.) éppenséggel 20, később (I. 334.) 6 sort. Ezeket bátran adhatta volna magyar fordításban.

Berczik Árpádnak egyik legsikerültebb vígjátéka *A közügyek* című egyfelvonásos. Ezt (I. 225.) csak másfél sorban említi Galamb, pedig ez a franciás élénkséggel, szellemesen és mulatságosan írt korszerű darabocska bátran megérdemelt volna egy kis méltatást. Viszont Tóth Kálmán teljességgel megbukott *Kis hőbortos* című háromfelvonásos vígjátékára kár volt másfél oldalt pazarolni. (I. 199—200.)

Szerző Molnár Gyulának tulajdonítja (II. 105.) a *Rövidlátók* című verses vígjátékot. Ez talán tévedés, mert ezt a címet Ábrányi Kornélnak 1871-ben akadémiai pályázaton dícséretet nyert vígjátéka viseli — míg Molnár Gyula írt többek közt 1884-ben egy *Rangkørság* című, szintén akadémiai dícséretet nyert vígjátékot.

Csiky Gergelynek *A komédiás* című egyfelvonásosáról azt mondja Galamb (II. 184.), hogy «nyomtatásban nem jelent meg.» Pedig megjelent a Budapesti Szemle 1887. évi áprilisi számában.

Csepreghy Ferenc *Élhetetlenek* című, nagyon zavaros tartalmú darabjáról szólva — mely csak öt előadást ért — azt mondja Galamb, hogy ez «akkoriban már bukásszámba ment.» (I. 203.). No hát akkoriban, mikor még a legsikerültebb és legnépszerűbb daraboknál sem voltak szokásban a százaz meg kétszázaz előadás-sorozatok, mint vannak ma, még gyenge tákolmányoknál is — maga az öt előadás még nem volt olyan nagy bukásnak mondható, mint lenne napjainkban.

A munka szép, magyaros stílusába sehogyan sem illik bele a «sachlich» szó, mellyel Ábrányi Kornélnak *A kis gróf* című népszínművét akarja jellemezni az író. (I. 297.)

Csepreghynek a francia Verne regényei után írt *Utazás a holdba és a tenger alatt* című látványosságról szóló táncjátékában (I. 327.) azt mondja a szerző, hogy abban van «a tenger fenekét mutató néma képlet».

Ezt a kifejezést igazítsuk helyre mi, akik boldog gyermekkorunkban gyönyörködtünk ebben a látványosságban. A színpadi *néma képletet*, a tableau-t nemcsak a némaság, hanem a mozdulatlanság is jellemzi. Az a tengerfenéki jelenet pedig úgynevezett *vándorképek*-ből állott, amik a tengeri állatokat, növényeket, korall erdőket mutatták, s lassú mozgással húzódtak át a színen, egyik oldalról a másikra.

Néhány elírás :

A Krisztinavárosi Színkör 1875. évi igazgatójának, Temesvárynak — aki 1881-ben Kolozsvárt párbajban halálra sebezte pályatársát, Szombathelyi Bélát — keresztneve nem *Alajos*, hanem *Lajos* volt. (I. 206.)

Kazár Emil *Kincskeresők* című népszínművében nem Unoka *János*, hanem Unoka *Bálint*, s nem Ekés *Bálint*, hanem Ekés *Mihály* két személy neve. (I. 260.)

K. Papp Miklós *Judith asszony* című darabjáról a bírálatot a kolozsvári *Magyar Polgár* és *Kelet* című lapokba 1878-ban nem Hegedűs *Loránt* írhatta, aki akkor 6 esztendőös gyerek volt, hanem talán nagybátyja, Hegedűs *István*, akkor kolozsvári református kollégiumi tanár. (I. 304.)

A monológokban jeleskedő színész Zilahy nem *Lajos* volt, hanem *Gyula*. (II. 115.)

Szász Károly *Heródes* című tragédiája hősnőjének neve nem *Marianne*, hanem *Mariánna*. (II. 135.)

Az 1894-ben a Nemzeti Színházban előadott, *A király* című egyfelvonásosnak szerzője nem *Budai József*, hanem *Buday Béla*. (II. 188.)

Vidor Pál *Vörös sapka* című népszínművében a siheder Szél Matyi nem honvéd, hanem Fésűs Mihály káplár az. (II. 222.)

Ugyane szerző *Ingyenélők* című népszínművében az egyik főalaknak neve nem *Viktor*, hanem *Weiner Vilmos*. A darab egyik zeneszerzője pedig nem *Szentkirályi*, hanem *Szentirmay Elemér*. (II. 224.)

Csepreghy két híres népszínművének színpadi történetéről szólva megemlíti Galamb, hogy az első világháború után *A piros bugyellárist* a Vígszínház, *A sárga csikót* pedig a Nemzeti Színház újította fel. (I. 284.) Ez igaz — de kimaradt annak felemlítése, hogy *A piros bugyellárist* is áttelepítették a Népszínházból a Nemzetibe.

Íme, egy kétkötetes nagy munka, teljes tudományos felkészültséggel és lelkiismeretes pontossággal írva, mely kezére jár a kutatónak, s érdekes és tanulságos olvasmányt nyújt az avatatlanoknak — s nincs ellene több észrevételünk a fentebbieknél. Ez már maga nagy elismerés és dícséret, amit örömmel nyújtunk a szerzőnek, azzal az óhajtással, hogy a milleniumot követő időnek — ami mármár eléri a félszázadot — drámatörténetét is írja meg Galamb Sándor, ugyanazzal a szeretettel és fáradhatatlan buzgósággal, mellyel ezt a művét megalkotta, s mely őt drámánkkal és színházunkkal kapcsolatos minden munkálkodásában jellemzi.

sz. k.

Hamlet magyarázatos, jegyzetes kiadása.

Shakespeare: Hamlet. — Fordította Arany János. — Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátták: Egger Mária, Püskösti Andor, Staud Géza. — Biblioteka, Madách-könyvtár kiadása.

A Madách-színház előadta Hamletet s ez előadás kapcsán kiadta a művet Arany János fordításában, jegyzetekkel és tanulmányok kíséretében. A bevezető tanulmányt Shakespeare Hamletjéről Püskösti Andor írta. Röviden, de pontosan ismerteti a régi Hamlet-darabról fennmaradt feljegyzéseket, a két Quarto-t s a Folio-kiadás eltéréseit, Shakespeare forrásait s a korvontkozásokat, félrehárítva az alaptalan, erőszakolt célzások keresését. A tanulmány végén felsorolja az egyes kérdésekre vonatkozó irodalmat, bő választékban. A szöveget is bő jegyzetekkel kíséri, melyek sok pontot jól világítanak meg. Így mindjárt a szellem-jelenés különböző hatását az első őrködőkre, aztán a józan Horatióra s végül Hamletre. Itt ott kiemeli Shakespeare állandó felfogását egyes érzelmekre, pl. a szerelem mulandóságára nézve. Igazságot szolgáltat Poloniusnak, hogy nem komikus személy; ezt egész szerepén át bizonyítja. Éles szemmel jelöli meg a gyanakvó és képmutató Claudius helyzetét Hamlethez, anyját is, nem kevésbé jól az atyja iránt szófogadó Opheliát. Felemlíti, hogy a beszótt darab, Gonzago megöletése, történeti eseményen alapult; rámutat a sorokra, melyeket Hamlet toldhatott be a színjátékba. Egyes sorokat Essexre, Kempe-re való célzásnak magyaráz. Számontartja egyes nagy színészek alakításának hagyománnyá vált mozzanatait, pl. Beerbohm Tree játékát a színdarab után, amint a terem padlóján csúszva súgja a gyilkos Lucianusnak a szerepet, — az általa betoldott sorokat — aztán felugrik és széttépi a papírt. Az utolsó felvonás vívó jelenetének

különböző színpadi megoldásait ismerteti, így a Salviniét is. Itt-ott rámutat az eredeti szöveg homályosságára. Legtöbb gonddal természetesen Hamlet jellemét kíséri nyomon, felveti életkorának kétféle időszámítását is. A tanulmány sok felvilágosítással szolgál *Hamlet* alapos ismerőinek is, a színészeknek is.

Staud Géza *Hamlet Magyarországon* címmel ír néhány oldalt, melyeket hátul jó adattárral egészít ki. Először *Hamlet* magyarországi előadásait sorolja fel. Bayer József nagy munkája csak a Nemzeti Színház előadásait vette számba; itt a német színpadok, a vidéki magyar színpadok előadásait, sőt idegen vendégművészek jegyzékét is megtaláljuk. A darab egyes szereplőit Greguss Ágost összeállította *Shakespeare Magyarországon* című művében, Staud folytatja ezt, 1942-ig. Végül közli a *Hamletről* szóló egész hazai irodalom jegyzékét. Ez szintén hasznos munka.

Kevesebb jót mondhatunk a harmadik magyarázóról. Egger Mária Arany fordítását hasonlítja össze sorról-sorra az eredetivel. Az előljáró kétlapnyi cikkben elismeri ugyan, hogy Arany «kitűnően értett angolul, eltalált oly helyeket is, hol könnyű lett volna tévedni; de másrészt sokhelyütt a modern értelmezés más, mint amilyent Arany kölcsönzött itt-ott». Erre ugyan nem igen találni példát jegyzeteiben, legalább fontosabb helyet nem, mégis azt írja: „nem volna-e időszerű egy modern *Hamlet*-fordítás, mely kiküszöbölne bizonyos nyelvbéli elavultságot”, mert Egger Mária szerint Arany «nagyszerű nyelvezete mégis tagadhatatlanul elavultnak tűnik fel helyenkint, különösen színpadi használatban.» Azzal azonban adós marad, kit tartana alkalmasnak *Hamlet* új fordítására. A „nyelvbéli avultságok”-at úgy kell értenünk, hogy — mint látni fogjuk — Egger Mária nem ismeri eléggé a magyar nyelvet, s Hamletet a mindennapi lapos nyelven kívánná megszólaltatni, mondhatni a napihírek nyelvén. Ugyane szempont mondatja vele azt, amit a színpadi használatról ír. Valóban, színészeink elszoktak a költői nyelvtől, mely prózában is kötöttebb, s más és több szókötést használ, mint a közönséges nyelv.

Egger Mária sokat bajlódik azzal, hogy Arany egyes helyeken a quarto vagy a folio kiadást követte-e. Mintha Aranynek e részben tanulmányokat kellett volna tennie, szövegkritikát gyakorolnia. A kérdés egyszerű: Arany *Hamletet* már a Delius-féle kiadásból fordította (a *Szent Iván-éji álom*t még Tauchnitzból), fordítása azzal mérhető össze.

A hasonlítás túlságosan szőrszálhasogató; a prózai fordítás legtöbbször ugyanazt mondja, laposabban, nehézkesen, amit Arany

fordítása. Például: Horatio azt mondja a Szellem láttán: Átver félelem, csodálat; a jegyzet szerint pontosabban így kellene szólnia: Kínoz engem félelemmel és megrökönyödéssel. (47. l.) A király Hamlethez: Légy a mi másunk. — A jegyzet szerint így volna helyesen: Légy, mint mi magunk Dániában. Horatio, ijedve káprázó szemei-ről beszél, a jegyzetben: nyomott és félelemtől riadt szemek —, Horatio, kocsonyává fagyva szinte félsz miatt — ez nem jó; mert: «nem annyira fagyva, mint inkább sűrűsödve, lecsapódva»; pedig a kocsonyának fagyni kell, nem lecsapódni. (73. l.) — Ez volt a bukás! — mondja anyjáról Hamlet; — Mily nagy hanyatlás (zuhanás) volt ez! — így kellene szólnia, akkor járna közel Shakespearehez (100. l.) — «Sok fontos merény kifordul medriből» — mennyivel szebb és jobb a jegyzet szerint: „sodruk félre fordul. (178.) A jegyzet mindezekben ugyanazt mondja, mint a fordítás, csak nyersen, szószaporítva, pacuhán. Például itt is: Ophelia Hamlet esztét, mint harangot, félreverde látja: «hamisan, érdesen csikorgva», javítja a lap alja. Hamlet azt mondja a színészeknek: «...ha szinte a darabnak éppen valamely fontos mozzanata forog is fenn...» — ehhez a lap alján azt olvassuk: «A helyes fordítás: Jóllehet a darabnak éppen valami fontos mozzanata...» Mi ez? — tréfa az olvasóval, kötekedés vagy a jegyzetező nem érti, mit jelent: *ha szinte?* (183. l.) Ily magyarul nem-értésre több példát találni — Lucianus azt mondja a méregről: melyet Hecate hármias átka nyom — a jegyzetben: «Hecate átkával háromszor sujtva, háromszor fertőzve». — Így folytathatnók a gyér szemelvényeket, bőven. A jegyzetező mintha csak szótárból keresné a szavakat, nem értve, hogy a fordító akkor találja fején a szöveget, hogyha a szövegbe illőn fordít. Ő szavanként keresi a szótári jelentést, s nem tudja, hogy szólamot szólammal kell fordítani. A király azt kérdezi Laertestől: Mi jóba jársz? — A jegyzetben: «Szabad fordítás, szószerint: Mi újság nálad? — Kérdés, mondta-e ezt már valaha *így* magyar ember? Arany azt mondja (81. l.): „feledve, mit papolt»; a jegyzet: «nem hallgat saját tanácsára». — Ophelia beszéde rímbe csendül a *halálom* szóval; — s azt mondja: Ni lám, mint rámegegy a vers: — azt kellene mondania: hogy illik a rokkához; ez szószerint így van, de értelme semmi, mert nálunk ez a szólam nem él. Nem érti a *megátalkodott* szót sem (291. l.). Hamlet ezt mondja a sírásóról: kótából beszéljen hozzá az ember, — nem mondhatja, bizony, a jegyzet szerint, hogy, térképből. A király: Víjj, amint Isten tudnod adta; — bajos lenne így: „víjj legjobb erőfeszítéssel. (325. l.). A darab végső sora ez: Menj, lőjenek sort! — rövid, velős, valódi befejezés.

rövid az eredetiben is; a jegyzetezőnek így tetszenék: Menj, parancsolj sortüzet a katonáknak. — Szótárból nem lehet fordítani, se fordítást bírálni. A fordítónak a szöveget kell nézni. Pl. a bajvívás előtt a király egymásba akarja tenni Hamlet és Laertes kezét; Laertes azt mondja: a becsület még visszatartja *békejobbomat*, — a jegyzet hiába ajánlja itt azt, hogy «félreállok, távoltartom magam». (321. l.). — Aranynál Hamlet kedveskedéséről azt mondja Polonius Opheliának: Lép a rigónak; — magyarul nehéz volna megérteni azt, hogy ,háló szalonkát fogni‘, — mert ez külföldi, főképp olasz szokás. A jegyzetező a kákán is csomót keres, mikor kifogásolja, hogy a fordítás teret, emelt teret mond, — mert platform terraszszerű emelvény. Arany a murdering piecet pokolgéppel fordítja, a jegyzet szerint inkább tarack (255. l.). Aranynál a szent éjjelen tündér nem igéz, — a jegyzet szerint valószínűbb értelmet ad az, hogy tündér *nem beszél*. (56. l.).

A jegyzetező általában nem érti a magyar szót, mihelyst el-
tér a hírlap-nyelvtől. Laertes azt mondja hűgának:

A legszemérmesb lányka is pazar,
Kecseit ha bár a holdnak fölfedi. —

a jegyzetben: Ha kecsseit a holdnak felfedi, s nem *bár* ha felfedi
Teljes meg nem értése a magyar szövegnek; ez azt teszi: kecsseit
hogya — bárcsak a holdnak is — fölfedi; ez világosabb, mint
Shakespeare sora maga. (80. l.). — Horatióknak így szól Hamlet:
Csak erre, szolgám! — «ez nem szolgának szól, hanem a solymár
hívó szava: jer madár». — Mi értelme volna ennek magyarban,
ahol a solymászást nem ismerik; a szolgám pedig éppen nemcsak
szolgát jelent. (105. l.). — Hamlet ezt a szót mondja: *ildom*, a jegyzet
kitanít: nem ildom, *hanem* bölcsesség. Nem tudja, hogy az Széchenyi
szava a *Klugheitra*; így használja Arany a Széchenyi ódában; Egger
Mária ezt nem tudja, előbeszédében is azt mondja: Aranyt bírálni
«nem volna ildomos»=illendő. Valóban nem ildomos ilyen tudat-
lanul hibáztatni. — Hamlet azt mondja a bosszúról: Nem néz-e
most rám=nem vár-e rám a feladat; a jegyzet megigazítja: «Nem
gondolod, hogy kötelességem most...» — A király Osrickhoz bizal-
masanszól: kis Osrick; — a jegyzet megtanít, hogy young Osrick=
fiatal Osrick; magyarul kis Ostrick *biz* az. — Arany azt írja:
Míg több baj nem ér: a jegyzet: *nehogy* több szerencsétlenség tör-
ténjék, «de nem *amíg*».

Néhol a jegyzetezőnek igaza van, de a fordító ott sem tudna
ez igazsággal mit kezdeni. Horatióra ráösmér az őrszem; ő meg-

erősíti: «teste, lelke az!» — nem mondhatja: egy rész belőle, — tehát nem az egész. (44. l.). — A királyné azt mondja, a fuldokló Ophelia *régi nótákból danolt*, a jegyzet dicsőhimnuszt vagy dallamot követel; csakhogy Ophelia éppen nem azt énekel. (279. l.). — A sírásó azt mondja: Hamletnek elment az esze. — Hamletnek erre azt kellene kérdenie: «Mily alapon?» — (292. l.). Anyjára Hamlet ezt a különös szót használja: *anyanő*, — az eredeti matronát mond; de bajos ezt egy új házásra mondani, s Hamlet az anyát akarja kiemelni.

Soká lehetne folytatni mindezt, de még csak kettőre kívánunk rámutatni. Egyik Hamlet versének sora: kételd «a valót, hogy igazmondó» — a jegyzet szerint félreértés; szó szerint: kételd, hogy a való hazug. — A másik a Pollacks és poleaxe körüli vita. Ez magyar írók közt is vita tárgya volt, el is intézték; erről a jegyzet nem szól.

Ma divat mindent ócsárolni, ami régi. Meg akartuk muttatni, hogy ahol Arany szövegét gáncsolják: vagy szörszálhasogatással ugyanazt mondják, rosszul, — vagy nem értik a magyar nyelvet — vagy a fordítás művészetét. Jó, ha a bíráló első sorban önbírálatra képes.

V. G.

MARCUS AURELIUS.

A Kr. utáni II. századból egy kis görög könyv maradt ránk, mely még ma sem vesztette el varázsát, pedig nincsenek benne soha nem hallott tanítások, sem korszakalkotó tudományos fölfedezések. A stoikus filozófia közismert tételei és szólamai ismétlődnek lapjain, a stílusa sem olyan művészi, hogy miatta volna érdemes forgatni: pontos, hűvösen hangzó mondatai a római katona és államférfi lelkét tükrözik a görög szellem művészi bája és hajlékonysága nélkül. Még sincs senki, aki ha kezébe veszi ezt a könyvet, ne érezne már néhány mondat elolvasása után, hogy a köznapinál sokkal emelkedettebb és tisztább eszmék légkörébe jutott, ahonnan nehezen és nem szívesen száll alá újra a mindennapi élet zavaros világába. Marcus Aurelius római császár csupán önmagának szánt bizalmas gondolatai, mindennapos önvizsgálatának józanul megfogalmazott eredményei ezek az Elmélgedéseknek nevezett följegyzések, amelyek éppen azért kimondhatatlan varázsúak, mert nem egy író, nem is egy filozófust tárnak elénk, aki mondanivalói mögé elbújik és inkább eltakarni, mint leleplezni akarja a maga személyes valóját, hanem itt egy igaz emberrel, egy fennkölt lélekkel találkozunk épp abban a pillanatban, mikor a világegyetem tükrébe tekintve maga is elcsodálkozva szemléli és ismergeti a saját orcájának vonásait. Embert találtunk ott, ahol író, reméltünk, — ez az első nagy meglepetése Marcus Aurelius Elmélgedéseinek. S a másik, hogy ennek az embernek olyan példája és olyan mondanivalói vannak számunkra, amelyek nem avulnak el soha, míg csak küszködő és a dolgok, az események zűrzavarából a szellem tisztább világába vágyó emberek élnek ezen a földön. Ezért írhatta róla Taine Hippolit,

a mult század egyik legnemesebb elméje, egy barátjának : «Nekünk, akik keresztültörtük magunkat a filozófián és a tudományon, Marcus Aurelius az evangéliumunk, mert ő azt tanítja a mi kultúránk embereinek, amit Jézus az egyszerű népnek. Tegye e könyvet ágya mellé, vagy íróasztala egyik szögletére és mindennap olvasson belőle három-négy mondatot. Ennyi elég arra, hogy egész napon át foglalkoztassa képzeletét. Különösen ajánlom a három utolsó könyvet. Ekkora igazsággal és fenséggel soha senki nem gondolkodott és írt a természetéről és a halálról. Különösen a görög szövegben minden szó tele van értelemmel, érzéssel és képekkel. Az *Institúciók* pontos és lapidáris stílusa sem múlja felül. E könyv az ókor főfő testamentuma : azé a koré, mely egészségesebb volt, mint a miénk.»

Taine-nek általában igaza van. Valóban olyan ez a kis könyv, mint valami laikus breviárium. Egyszerre nem szabad olvasni, de naponkint szemezgetve belőle a léleknek felüdítésére és edzésére alig képzelhető alkalmasabb olvasmány.

Marcus Aurelius a császári trón magaslatán is világosan látja azt, amit minden ember érez, hogy az élet állandó küzdelem, ahol az ember folytonosan egy egész ellenséges világgal áll szemben, amely sokkal inkább letaposni, elpusztítani, mint segíteni és felemelni hajlandó. A mindennapi létben jelentéktelen és köznapi emberkéek küszködnek jelentéktelen és köznapi ellenfelekkel. A történet se egyéb, mint ezeknek az arányoknak megnagyítása : jelentékeny emberek küzdelme a jelentékeny helyzetekkel, illetve ezek embereivel és dolgaival. A lényeg : a szembenállás, a harc ugyanegy itt is, meg ott is. «Az élet — úgymond — inkább birkózáshoz, mint tánchoz hasonlít, mert felkészülten, sőt rendíthetetlenül kell állnunk minden eshetőséggel, a váratlannal szemben is» (VII, 61.). Mikor az embert így mindenfelől ellenség fenyegeti, s körülötte olyan veszedelmek törnyosulnak, amelyekkel szemben tehetetlen, akkor legbölcsebben cselekszik, ha visszavonul a világtól. Építsen áthatolhatatlan falat önmaga körül és vonuljon be a saját személye legbensőbb rejtekébe, s tegyen úgy, mintha egyáltalában nem léteznék az ellenséges világ. Mit tartozik

reám az, ami rajtam kívül van, ha enmagammal, a magam jobb részével: eszes énemmel békében élhetek!?! Az antik Stoa ennek a viselkedésnek: az *miönmagunkkal* való megelégedésnek és a benső békességnek megtanítására vállalkozik. Alapvető hite szerint az ember nem a világ megváltoztatására született, hiszen a fölötte való hatalom nincs a kezünkben, ellenben az ember önmaga megedződhet annyira, hogy nem fáj neki többé a világ. Ezt jelenti a stoikus parancs: *sustine et abstine*: — tűrj el a valóság ostorcsapásait és fordulj el a világtól, ha nagyon fáj, mert ez az egyetlen okos mozdulat, amelyet az értelmetlen zűrzavarnak ebben a tengerében megtehetsz! Az ember így erősebb lehet, mint a világ, mert meg tudja mutatni, hogy nem akar többé a világtól semmit: úgy él benne, mintha már jelen sem volna.

Bizonyos, hogy fájó sebeket kell annak a léleknek takargatnia, amely ezt a viselkedést találja a legbölesebbnek, különösen, ha meggondoljuk, hogy a stoikus nem hisz a halál utáni életben, s így ebben az élve eltemetkezésben nem vigasztalja egy jobb élet biztató reménysége. A stoikus reménytelenül él és mégis megőrzi az ember fenségét és nagyszerűségét, — ebben rejlik lényének különös morbid szépsége, amely olyan, mint valami exotikus virág különös: egyszerre vonzó és taszító illata.

Marcus Aurelius lelke is tele van sebekkel. Sorsa római császárrá tette, hatalmat adott a kezébe, de olyan időkben, mikor birodalma minden eresztékében recsegett, s ezzel a roppant földindulással szemben tehetetlennek kellett éreznie magát, noha mindent megtett, amit császári kötelessége reá rótt. Kemény kézzel igyekezett fogni a gyeplőt: szilárdan védekezett a külső és belső ellenségek ellen, de az eredmény nem elégítette ki. Nem, annyival kevésbbé, mennél magasabbra tűzte a célt, amelyet el kellett érnie. Arról ábrándozott, hogy új aranykort varázsol a római birodalom népeire, s megvalósítja Platon államát, ahol a bölcsek királykodnak s mindenki boldog örömmel végzi a maga feladatát. S mivel abban az időben a filozófusok szerepeltek úgy, mint az igaz emberség papjai és az erény

tanítói, nemcsak maga lett filozófussá, hanem ilyenekkel vette is körül magát. Ezek lettek a császárnak mintegy a titkos tanácsosai, akiken keresztül a filozófia csakugyan hatalommá vált a birodalom kormányzásában. E helyzet azonban ferdének és tűrhetetlennek tűnt fel katonái előtt: ezek a nyers, vad harcosok idegenkedtek a szellem kifinomult embereitől, s a tudattalan ösztön lázadásával tiltakoztak az élet lendületét megfékező értelem bölcs tartózkodása ellen. Avidius Cassius, a császár egyik legjobb tábornoka, nyílt lázadást szított a filozófus-uralom ellen, s a császárnak talán még nagyobb fájdalmat okozott a hadvezérében való csalódás, mintha a pártütés nyomán trónját veszítette volna el. Ez a trón amúgy sem okozott neki sok örömet. Uralkodása idejében a birodalom elérte határai legnagyobb kiterjedését, de társadalma elfáradt. A régi hit haldoklott, senki sem hitt már őszintén benne. A keresztények közömbösen, sőt ellenségesen néztek a birodalomra. Mártírhalálukban a császár nem a diadalmas világnézet felemelkedését, hanem csupán a fennálló hatalommal dacoló akarat jelét látta (IX. 3.), ezért még jobban meg akarta őket törni. Így aztán a legjobb és legemberségesebb császár idejében nem a velük való kibékülésnek, hanem üldözésük fellángolásának vagyunk tanúi. S ez a fáradt és elfinomult társadalom ideges félelemmel tekintett az északi határok felé, ahol barbár germán és szláv törzsek dörömböltek a birodalom kapuján, sőt nem egyszer betörve oda, Aquileiáig és Hellaszent földjéig kalandoztak el. Úgy vágytak Észak ködéből Dél verőfényes napja alá, mint börtönéből a rab a szabad levegőre: bebocsáttatást, földet és jogokat követeltek a római imperium területén. A császárok már Marcus Aureliust megelőzően úgy vélték kivédhetni ezt a nyomást, hogy befogadták e barbárokat és közülük válogatták össze legjobb katonáikat. A rómaiak megcsodálták e szőke óriásokat, mikor megjelentek a főváros utcáin, de Marcus Aurelius idejében már nem kicsiny csoportok, hanem egész népek tódultak északról dél felé, s a birodalom fegyverrel volt kénytelen ellenük megvédeni határait. A császár élete jó részét táborban töltötte, hol Északon, hol Keleten védte a birodalmat.

Elmélkedései egyik könyvét Carnuntumban, a mai Bécs közelében, másikat a Garam partján, Esztergom táján írja, s a halál is a Duna mentén éri, mikor őrt áll birodalma határán. Nem igen jutott tehát osztályrészeül a nyugodt kormányzás, és nem igen láthatta a császár legboldogítóbb látványát : a békében dolgozó népet és a jólétben, hatalomban emelkedő birodalmat.

De ha az uralkodónak nem adatott meg a boldogság, nem találta meg ezt a magánember sem. Felesége, Faustina, egész gyerekhaddal ajándékozta meg férjét, a fővárosi pletyka mégis igen sokat tudott beszélni szerelmi kalandjairól, s nem egy gladiátort emlegettek kegyeltjei között. Marcus Aurelius feljegyzéseiből ugyan más, jobb és nemesebb képet kapunk róla, de könnyen elképzelhetjük, hogy az eleven, élni vágyó császárné kissé unalmasnak találhatta úgy a sok egyedülletet, mint férjének filozófusokból álló társaságát... De ha a feleség szerepe kissé homályban áll előttünk, annál nagyobb világossággal látjuk azt a sebet, melyet a császár lelkén fiának és utódjának hozzá méltatlan volta ütött rajta. Mintha a természet bosszút akart volna állni rajta, amiért ösztöneit és homályos vágyait eszének rendelte alá : Commodusban a gonosz ösztönök és féktelen indulatok szabadultak el, hogy még az emlékezetét is eltöröljék a jó császárok idejének. E bárgyú atlétában, ki egyedül csak a testgyakorlatra mutatkozott alkalmasnak, Renan jogosan lát valami pompás, vérszomjas henteslegényt, kinek csak az ölésben telik kedve. «Szellemi semmisége gyűlöletessé tette előtte azt az intelligens világot, mely apját körülvette ; alantas naplopók karmai közé került, kik a világ egyik legvisszataszítóbb szörnyetegévé formálták». Atyja megpróbálta a filozófia mézére rákapatni, de — ugyan csak Renan szavai szerint — «olyanformán hallgathatta ezeket a filozófusokat, mint ahogy egy oroszlánkölyök tenné, amelynek szónokolnak, s amely ásítózva és oda se hederítve fogait mutogatja a beszélőnek.» Bizonyosan reá gondolt első sorban az öregedő császár, mikor a halálra készülődve azt írja feljegyzéseiben (IX, 3.): «Emlékezzél meg arról is, hogy az emberek, kiktől megválsz, nem azonos felfogásúak

veled. Mert ha valami, ez az egy, az egyazon felfogású emberekkel való együttélés lehetősége visszahúzna az életbe és itt tartana. Most pedig, mikor látod, hogy a veled együtt élők visszavonása micsoda kellemetlenséget okoz, igazán elmondhatod: Jöjj halál, de mentől hamarább, hogy magámról valamiképen meg ne feledkezzen!»

A csalódásnak, a keserűségnek mily tengere hullámozhatott annak az embernek szívében, aki ezeket a sorokat írta, valamint a következőket (X, 36.) is: «Senki sem anynyira boldog, hogy halálos ágyánál ott ne álljon néhány ember, ki örül a bekövetkező bajnak. Hisz elvégre még a buzgó, bölcs emberrel szemben is akadhat olyan, ki ezt mondja magában: «Csakhogy megszabadultunk ettől az iskolamestertől! Sok vizet ugyan nem zavart, mégis úgy éreztük, befelé megvan neki rólunk a véleménye.» Lám, ez esik meg a buzgó emberrel! Hát bennünk mennyi más ok is van, ami miatt sokan szabadulni óhajtanak tőlünk! Gondold el ezt halálos ágyadon s e gondolatban könnyebben távozol: «Olyan életet hagyok itt, melyben maguk a bajtársaim, — kikért annyit küzdöttem, imádkoztam, törtem a fejemet — ők maguk kívánják távozásomat, mert azt remélik, ebből valami előnyük lesz.» Mi az tehát, amiért az embernek ragaszkodnia kellene a további itt mulatáshoz? Mégse távozzál el embertársaid iránt való jóindulatodban megfogyatkozva, hanem jellemedhez híven légy hozzájuk barátságos, jóindulatú és kegyes. Viszont ne tégy úgy, mint akit erőszakkal kell innen elszakítani, hanem olyan legyen körükből való távozásod, ahogy könnyű halál esetén a pára észrevétlenül hagyja el a testet. Mert velük is a természet kapcsolt és kötött össze egykor, most pedig feloldja e kötelékeket. Most hát elválok tőlük, sorsom osztályosaitól, minden huzavona és kényszerűség nélkül, mert ez a magatartás a természet követelményeinek egyike.

Ennek a sebzett léleknek lehet-e más a filozófia, mint a halálra való előkészület? A fáradságnak, öregségnek és a finom dekadenciának vagyunk itt szemtanúi, ahol a császár mintegy egész korának és birodalmának szimbólumává alakul át. Az egyén itt valóban annak a közösségnek sorsát

is hordozza, amelynek körében kivirágzott. Az elmúlás öntudatossága ömlik el Marcus Aurelius alakján. Semmi sincs már benne ösztönös és öntudatlan. Önmagának kínzó és nyugtalan tanulmányozása is a hanyatló életerő jele, mely még a maga testére is úgy tekint, mint valami idegenre. Ég benne a tökéletesség vágya, de azé a szellemi tökéletességé, mely az időből az örökkévalóságba emel és részévé tesz bennünket az egyetemes istenségnek. Marcus Aurelius minden mozdulatával ennek a szavát figyeli. A benne élő észben az istenség szavát hallja és általa vele társalog. Akkor érzi magát boldognak, ha semmit se lát a világból, de mindent megért, amit ez az ész, a benne élő istenség közöl vele. «Az emberek búvóhelyeket keresnek maguknak, — úgymond (IV. 3.) — falun, tengerparton, hegyeken. Te magad is vágyva szoktál vágnyi ilyesmi után. Micsoda korlátoltság! Hiszen módodban áll, amikor csak akarsz, önmagadba visszavonulnod! Mert az ember sehová se vonulhat vissza nyugodtabban és gondtalanabban, mint a saját lelkébe, különösen, akinek olyan a belső, lelki világa, hogy annak szemléletére azonnal beáll a teljes lelki béke. A békesség ekkor valóban azonos a lélek harmóniájával.» A császár legfőbb tanácsa tehát, amit adhat nekünk, így hangzik: «Nézz a lelkedbe! Ott a jó kútfeje, mely folyton buzog, ha folyton mélyíted!» (VII, 59.).

De vajjon csak a külső körülmények, a világnak a lelken ejtett sebei tették-e Marcus Aureliust ily szörnyen magányossá, aki ennyire idegennek és vendégnek érzi magát ebben a világban? Aligha! Ezek csak fokozhatták lelkének alaptermészetét, melyben ott élt már eredetileg is a világból menekülés mozdulata. Ne felejtjük el: családja hispániai eredetű, s ott rejtezett benne az a lelkiség, mely egy más korban és más hit körében a nagy spanyol misztikusokban: Juan de la Cruzban, Avilai Szent Terézben és társaikban, valamint a királyi trónon V. Károlyban talált megfelelő kifejezést. Marcus Aurelius ezeknek az előhírnöke: egy a hitetlenek közt elvetélt szent, egy a Stoában megfulladt keresztény.

Mert ha valaha igaz volt Tertullianus mondása, hogy

anima naturaliter christiana, azaz a lélek természete szerint keresztény, akkor Marcus Aurelius esetében ez nagyon is nyilvánvaló. Az erkölcsi tökéletesedésnek és az istenséggel való egyesülésnek vágya épp oly hévvel lángol benne, mint a keresztény misztikusban, de hiányzik belőle a transcendens valóság hite: a Stoa panteizmusa eltakarja szeme elől az eget. 25 éves, mikor tanítója és barátja, Rusticus, Epiktétos Beszélgetéseit adja kezébe, s oly fordulattal tér meg a Stoa filozófiájára, mint a keresztény a Krisztus evangéliumára. Nála senki se vette komolyabban a kötelező lelkiismeretvizsgálatot, s ettől a naptól fogva egyszer sem hajtotta álmra fejét úgy, hogy számot ne adott volna magának az-napi gondolatairól és tetteiről. Amint haladt az idő s egymás után haltak el mellőle az ifjúkor bizalmas barátai, mindjobban magára maradt. Mikor Antoninus is meghal és Marcus Aurelius a trónra lép, lelki magányossága szinte abszolúttá válik: ennek némi áttörése akart lenni számára a léleknek az a minden esti magányos beszélgetése önmagával, amelyet nem csupán a Stoa parancsára, hanem lelki hajlamát is követve vett magára. A császári trónon is meg akar maradni embernek; ezért óva inti önmagát: «Vigyázz, el ne császárosodjál, fel ne vedd szokásaikat, mert az ilyesmi könnyen megy! Légy továbbra is egyszerű, tiszta, komoly, kendőzetlen, igazságszerető, istenfélő, jóindulatú, szeretetteljes, tántoríthatatlanul kötelességtudó. Törekedjél annak maradni, amivé a filozófia igyekezett tenni. Tiszteld az isteneket, segítsd embertársaidat. Rövid az élet. A földi élet egyetlen gyümölcse a mocsoktalan érzésvilág és a közérdekű tevékenység. Légy mindenben Antoninus méltó tanítványa: olyan állhatatos, mint ő, az értelem parancsainak teljesítésében, olyan egyenletes minden dologban, olyan kegyes, olyan tiszta tekintetű, olyan nyájas, olyan hiúság nélkül való, olyan szorgos a dolgok megismerésében. Mennyire nem hagyott ő semmit abba, míg jól ki nem vizsgálta és alaposan meg nem ismerte! Milyen békésen tűrte, hogy igazságtalanul ócsárolják, a nélkül, hogy ezt viszonozta volna! Mennyire nem sietett el semmit! Mennyire nem hajlott a besúgásokra! Milyen alaposan ellenőrizte saját erkölceit

és cselekedeteit! Milyen kevéssel beérte: milyen lakással, ruhával, élelemmel, kiszolgálással! Mennyire szerette a munkát, mennyire türelmes volt...! Ha valaki szabad-szájúan szembeszállt nézetével, eltúrta, sőt örült, ha más jobbra figyelmeztette. Istenfélő volt, de babona nélkül. Vajha olyan tiszta lelkiismerettel nézhetnél szembe utolsó óráddal, mint ő.» (VI, 30.).

Íme, akárhonnán indulunk el, megint csak a halálnál vagyunk. Marcus Aureliusnak és minden stoikusnak ez a legnagyobb problémája: a szép halál, mikor az ember nyugodtan nézhet a közelgő rém szemébe, sőt örömmel fogadhatja azt. Nekik a filozófia valóban semmi más, mint *θανάτου μελέτη* — a halállal való foglalkozás. -Nyilvánvaló bizonyossága ez annak, hogy a stoa bölcsesége az öregkor eszmélkedése, s egy hanyatló társadalom haldoklásának tünete. Nemcsak az antik világban volt ez így, hanem pl. a nyugateurópai kultúra XVII. századában is, mikor a nemesség már érezte az elmúlás lehellétét és a hajnalodó polgári világ felemelkedését. Akkor is egy stoikus áramlat vonult végig a művelt Nyugaton: a francia nemesség nézett benne szembe a maga halálával, hogy aztán a XVIII. században a saját fiai adjanak elméleteikkel tört a «harmadik rend», a *tiers état* kezébe, amellyel majd a forradalomban ledöfi őt. A Stoa szerint is ember és ember közt testvéri egyenlőség áll fenn, legfeljebb erényeink tehetnek köztünk különbséget, de a halál itt is egy szintre hoz bennünket, ám a filozófus-császár és a filozófus-rabszolga már az életben is jobban rokonok, mint apa és fiú.

Ebben a filozófiában Marcus Aurelius már szinte ember fölötti arányokat öltött. Önmagát szinte a tudatos értelem és a szándékos erény szobrává faragta, de elvesztett mindent, ami az élet irracionális mélyéből eredve alkalmas ennek a megszépítésére és gazdagítására. Hiányzik belőle a humor, melyben az ember nem emelkedik ugyan a világ fölé, de benne élve a saját kedélyének melegével és ragyogásával tudja bevonni annak embereit, tárgyait és eseményeit. A stoikus olyan, mint a jéghegy: csodáljuk a fenségét, de megfagyunk mellette.

Marcus Aurelius a természet szépségét se látja meg. Neki csupán a világ isteni rendje iránt van látó szeme, ezt is az eszével fogja föl. A szép borzongása, s a művészet vigasztaló élménye idegen az ő világától. Még a tudományért se lelkesedik. «Nincs nyomorúságosabb — úgymond — annál az embernél, ki mindent sorban kikutat, feltárja a «föld gyomrának» (ahogy mondani szokták) a titkait, be próbál hatolni embertársai lelki világába, s nem veszi észbe, hogy elegendő, ha az ember egyesegyedül a saját benső világának géniuszával társalog és azt őszintén tiszteli» (II, 13.).

Ezzel a befelé fordulással Marcus Aurelius lassankint teljesen elszakad a külső világtól, s a halál már csak pontot tesz életében egy folyamatra, amely napról-napra jobban eltávolítja őt e földi lét zűrzavarából. Mindent megtett, hogy benne küldetését római polgárként és emberként egyaránt elvégezze, s panasz és zokszó nélkül távozott, mikor annak ideje számára elérkezett. A stoikus talán sohasem mutatkozik nagyobbnak, mint mikor meg kell halnia.

De vajjon az ember azért él-e, hogy szépen haljon meg és lelke minden erejével az életből való távozás pillanatát kell-e bíborpírba borítania, mint a lenyugvó Napnak? Bármennyire kétséggel vagyunk e tétel igazsága iránt, a stoikus nem tehet másképpen, mert abban a meggyőződésben van, hogy minden, ami a világon történik, eleve megszabott rend és szükség szerint történik, az ember tehát ezen semmit sem változtathat: vagy belenyugszik és akkor él ahogy lehet és kell, vagy oktalanul más véleményben van és akkor ezer szenvedésnek és csalódásnak teszi ki magát. A világot ennél fogva nem akarja megjavítani, mert csak az eltérését és a tőle visszahúzódást tartja egyedül emberhez méltó viselkedésnek. Egy lehetőség nyílik előtte: a saját énjének észszerű alakítása, vagyis magából faraghat kőkemény szobrot, amelyről visszapattannak a világ nyilai. Úgy élni, hogy ne fájjon a világ, — ez a célja. Ezért lesz elmélkedése a világhoz fordult felének, a testi létnek állandó megökölése, s elmélkedése a halálra való előkészület, a vele való barátkozás. Mennél finomabban dolgozza ki a maga lelki

életét, annál szerencsétlenebbé és sötéten látóbbá válik, mert a finom lelket semmi se tudja kielégíteni.

A stoikus lélek tévedésének forrása ott rejlik, hogy azt hiszi, az ember közömbös tud lenni azzal a világgal szemben, amely létrehozta, s hogy el tud szakadni attól a talajtól, amely kitermelte. Az ember és világ csak az elméletben szakítható ketté, a valóságban egységes egészet alkot. Ezt a Stoa panteizmusa is kénytelen elismerni, mégis arra törekszik, hogy szakadást hozzon létre benne. S mivel a teljes szakítás a halál, azért koncentrálja létét erre a pillanatra.

Az élet célja azonban sohasem lehet a halál, mert ezzel megtagadná saját önvalóját. Az élet csak az élet fokozását igenelheti, tehát egyik legnagyobb mozzanatának: az eszmélkedésnek sem lehet feladata a halálon való tűnődés és a vele való barátkozás, hanem az életre való erőgyűjtés. *Greift nur hinein ins volle Menschenleben!* — az ember feladata nem az, hogy meneküljön a világból, mert léte a világban való lét, ha innen eltávozik, az életnek ez a formája tovább értelmetlenné válik. Menekülés helyett tehát az ember feladata a világba való beavatkozás: nyomot kell hagynia a világban annak, aki benne élt. Aki tökéletesen bebizonyítja, hogy minden emberi cselekedet csak hiúság, *vanitatum vanitas*, az végeredményben megöli az életet, mert elveszi a világot átalakító tett lendületét. Már pedig a Stoa és Marcus Aurelius erre a bizonyításra vállalkoztak: nyomukban világuknak össze kellett omlania.

A stoikust megcsodáljuk azért, hogyan tud meghalni, de nem tanít meg reá, hogyan kell élni. Halála sem a hősé, akit erőfeszítése tetőpontján villámcsapásként ér a pusztulás, hanem a fáradt bölcsé, aki maga indul el sírboltja lépcsőin lefelé a megsemmisülésbe. Ezért fényes erényei a valóságban visszájára fordulnak: jósága gyöngeséggé, igazsága fanatizmussá válik. Erénye meddővé lesz, mert nem tudja jobbakká tenni az embereket, s nem javítja meg a világot. Reménytelenül él és reménytelenül hal meg, ez a tragikuma. Az élet javait nem élvezi, hanem vég nélkül apróra szétszedi és éppen azt nem találja akkor meg bennük, ami azokat értékesé és egységessé teszi. A dallamban

csak külön-külön hangokat, az egészben apró részeket lát és csodálkozik, hogy ezekben nincs meg a dallam és az egésznek egységes szépsége és varázsa.

A Stoa bár «az erény laikus iskolájának» legnagyobb próbálkozása, mégis elégtelen, s vállalkozásának tönkre kell mennie, mert a valóságban nem érzi meg azt a több-valóságot, amellyé annak éppen az ember erőfeszítése által kell válnia. Az érzéketlenséget ajánlja, az igaz emberség pedig minden érték teljes és tökéletes megérzésében áll. «A stoikus rest a nevetésre és a sírásra, mi pedig mindkettőbe belevetjük magunkat». — mondja Szent Ágoston, s ez a viselkedés sokkal emberibb, mint a Stoa hőseié. Marcus Aurelius arcát is az teszi emberivé, hogy végül mégsem adja át magát fenntartás nélkül a Stoa dogmáinak, hanem marad benne valami naív, emberi kétség. «Eltávozni az emberek társaságából — mondja — nem oly rettentő, ha vannak istenek. Ha pedig nincsenek, vagy nem törődnek az emberrel, mit számít oly világban élnem, melyből hiányoznak az istenek, vagy amelyben nincs gondviselés!?» (II, 11.). Ez az enyhe szkepszis rokonunkká teszi az elmélkedő császárt, s megsejteti velünk, hogy maga is szenved azért, mert nem tud látni ennél a való világnál magasabbat és értékesebbet. Vallomásai ezért szólnak nemcsak a megfáradt emberekhez, hanem azokhoz is, akik szinte reménytelen harcban állnak az őket környező ellenséges világgal. Könyve «a legtisztábban emberi könyv a világon». Marcus Aurelius a pogány Kempis Tamás, aki azonban nagyobb Kempisnél, mert nincs előtte oly világító tűzoszlop az élet pusztaságában, mint Jézus Krisztus alakja, mégis a saját erejéből olyan erkölcsi magasságokba emelkedett, ahol a keresztény eszmény előtt sem kell szégyenkeznie.

HALASY-NAGY JÓZSEF.

EDGÁR HERCEG.

Az a nyugtalan jellemű, sokat hányatott ember, akinek életrajzát az alábbiakban röviden összeállítani szeretnénk, Angliának Magyarországon született királya volt. Ez a két vonás magában véve is érdemessé tenné, hogy személyével foglalkozzunk. Ami azonban bennünket a fentiekén kívül erre kényszerít, az mégis inkább az, hogy egyrészt a magyar földön született angol királyról újabban egyre több adat kerül napfényre, személyével egyre több történetíró foglalkozik, másrészt pedig az, hogy a napfényre került adatok az ő alakját történelmi szempontból egyre fontosabbnak tüntetik fel.

A XI. század elején két hatalom küzdött az angol-szász királyság birtokáért, amelyet azok ellenében Készületlen Aethelred király (Aethelred the Unready) védelmezett. Észak felől a nálunk Nagy Kanut néven ismert Knut dán király vonult Anglia meghódítására, Aethelred viszont feleségének honfitársaitól, Normandia elfranciásodott lovagjaitól remélt támogatást. Két fia még akadálytalanul követte őt a trónon, de az idősebb Vasbordájú Edmund (Edmund the Ironside) országa már csak a mindenfelől ostrom alá vett fővárosra, London falaitól átfogott földjére szorítkozott, a kisebbik, Hitvalló Edvárd (Edward the Confessor) pedig anyja tanácsára külföldre menekült. Emma királyné — «Normandia gyöngye» (gemma Normannorum) — otthonmaradt és tovább védelmezte Londont, a következő évben azonban a dán hódítónak nyújtotta kezét és ezzel a százszok napja is aláhanyatlott. Knut nemcsak a hatalom birtokába került, hanem mindazokat el akarta távolítani, akiknek a szász királyi koronához némi joguk lehetett. Így történt, hogy az

1016-ban elhalt Edmund királynak Eadgil svéd hercegnőtől született két kis fiát, — mert Edmund csak 1015-ben nősült — Edmundot és Edvárdot, Angliából eltávolította. A külföldre menekült Hitvalló Edvárdon és unokaöccsein, a két kis angol hercegen kívül most már senki sem volt, aki Knut király-ságát az örökösödés jogán vitássá tehetné volna.

Így történt, hogy a két gyermek (*clitunculi*) 1017-ben száműzetésbe indult. Hogy hová, azt a források különbözőképpen adják elő, de ha valóban fogadjuk el a krónikáknak azt az állítását, hogy Edvárd herceg 1057-ben akként érkezett haza, hogy megelőzőleg negyven évet töltött Magyarországon, akkor ez csak úgy lehetséges, hogy ha már 1017-ben Magyarországra jött. Nem tudjuk, hogyan volt ez lehetséges, ha hozzátesszük, hogy Edmund herceg 1016-ban, a fiatalabb Edvárd pedig 1017-ben született, mert ebben az esetben Dánia és Magyarország között, mert a két gyermeket előbb Dániába vitték, a rokonoknak olyan láncolatát kell feltételeznünk, hogy a gyermekeknek már 1017-ben biztos helyre kellett jutniok és hogy ez a hely nem volt más, mint Szent István királyi udvara.

Abban az esetben, hogy ha ez valóban így történt, alig gondolhatunk másra, mint hogy Lengyelországon keresztül jutottak magyar területre. Csak is abban az esetben gondolhatunk kerülő útra, ha később kerültek oda, de nem olyan későn, hogy Szent Istvánnak Ágota nevű leányát előbb Edmund, az ő halála után pedig Edvárd herceg nőül nem vehették, mint egyesek mondják.

Ennek ellenére sem tagadhatjuk azt, hogy a kerülőút természetesebbnek tűnik fel, mert a nyomok természetesebben és megszakítás nélkül vezetnek Magyarország felé. E szerint a Dániába hurcolt csecsemőket az mentette meg a biztos haláltól, hogy anyjok, Eadgil hercegnő, értesítette a veszedelemről bátyját, Szent Oláf svéd királyt, aki a gyermekeket magához vette. Szent Oláfnak 1022-ben elkövetkezett halála után a két fiú Oláf nővérehez, Ingegard svéd hercegnőhöz került, aki 1019 óta Kiev normann fejedelmének, Bölcs Jaroszlávnak volt a felesége. Már most ha nem bizonyul valóban az a feltevés, hogy akkor kerültek Szent Istvánhoz, amikor

querfurti Brunó Magyarországból lengyel és orosz területekre utazott (1001 és 1010 között), akkor meg kell nyugodnunk abban, hogy semmiképpen sem kerülhettek magyar földre akkor, amikor Szent István Kievvvel haragba került, mert az általa üldözött magyar trónkövetelőnek, Vazulnak fiai, András, Béla és Levente magyar hercegek, Jaroszláv udvarában találtak menedéket. Ha tehát hosszabb ideig tartózkodtak Kievvben, ahol András herceg Jaroszláv és Ingegard leányát, Anasztázia hercegnőt vette feleségül, akkor azt is feltetelezhetjük, hogy Edmund és Edvárd herceg 1046-ban azért csatlakoztak a Magyarországba induló András herceghez, az új rokonhoz, hogy a jövődéli magyar király segítségével talán könnyebben hazatérhetnek Angliába, hol a királyi korona várta őket.

Viszont ha figyelembe vesszük azt, hogy amikor Edvárd herceg 1057-ben Angliába érkezett, gyermekei már nem voltak olyan kicsinyek, hogy 1046 után születhettek, itt tehát még mindig elég tág tér nyílik arra, hogy a hercegek dán-lengyel, vagy svéd-orosz vándorlása között válogassunk.

Egy újabb problémát vetnénk fel azzal az állítással, aminek forrásszerű jelei sem hiányoznak, hogy Szent Imre halála után a magyar trónkövetelők között Aba Sámuellel egyidőben két idegen herceget találunk, akik közül az egyik, Urseolo Péter, Szent István koronáját magához vette, a másik, Edvárd herceg, viszont Péterrel és az őt támogató III. Henrik császárral szembekerült. Mert abból, hogy III. Henrik császár a hercegektől a Németországon való átutazást megtagadta, egyformán következik az a forrásoktól állított két lehetőség, hogy a hercegek vagy Péter király ellenében, vagy pedig András herceg oldalán kerültek szembe a németekkel.

Még egy feltevést meg kell kockáztatnunk és ez talán előbbre fogja vinni az eddigi kutatásokat. 1923-ban, ugyanabban az időben, egymástól teljesen ismeretlenül és anélkül, hogy egyik a másik létezéséről tudomással bírt volna, egy francia és egy magyar tudós egyszerre jutott azon megállapodásra, hogy Ágota hercegnő nem Szent Istvánnak volt a leánya, hanem Karinthiából származott. Bár abban a meggyőződésben vagyunk, hogy Ágota hercegnő valóban magyar

királyleány volt, neve, valamint leányainak, Margitnak és Krisztinának neve valóban Karinthiába vezet bennünket, ahol e három név együtt fordul elő, míg azok Magyarországon ismeretlenek voltak. Karácsonyi János püspök és Georges de Manteyer megállapításait annyiban fogadhatjuk el, hogy Szent István a Karinthiában uralkodó sváb hercegekkel állott rokonságban és hogy így válik megmagyarázhatóvá az a rejtelmes mondás, hogy Ágota hercegnő a sváb házból nősült II. Henrik német császárnak rokona volt — *filia germani imperatoris*. Ami ezen az alapon a német császár fivérének leányát fogja jelenteni. Jellemző, hogy amíg Edvárd és Ágota gyermekei közül a fiú Edgár herceg angolszász nevet kapott, addig a két leány anyjok után sváb neveket örökölték. Semmi esetre sem lehet szó III. Henrikről, aki frank házból származott és aki egyformán szembenállt úgy az angolszászokkal, mint a magyarokkal.

III. Henrik császárról csak abban a vonatkozásban lehet szó, hogy amikor Péter király támogatására csapatai élén Magyarországra vonult, akkor nemcsak kemoly ellenállással találta szemben magát, hanem annak új vezérével, András herceggel is, akinek oldalán Edvárd angol herceg is Henrik ellen foggott fegyvert.

III. Henrik német-római császár nem pusztán azért volt ellensége Ágota hercegnő családjának, mert az burgundi kapcsolatainál, sváb összeköttetéseinél fogva már atyjának, de Henriknek is ellenzékét alkotta Németország határai között, hanem azért is, mert az angolszászokkal szemben a dán hódítók oldalára állott. Első felesége, Gunhilda vagy Kunigunda, Nagy Kanut leánya volt és így került szembe Hitvalló Edvárd angol királlyal, aki viszont az angolszász nemzeti párt vezérének, Godwinnak leányát vette feleségül. Ezen az alapon a angolszász Godwin két fia, Harold és Tostig, a császár birodalmi ellenzékét támogatták és ennek vezéré, V. Balduin flandriai gróft segítették a császár ellen. Röviddel azután, hogy Balduin 1035-ben hatalomra került, 1038-ban Kunigunda császárné elhalt és az 1039-ben trónralépő Henriknek a dánok támogatása nélkül kellett szembenéznie a flandriai-szász ellenzékkel. Mi több, Godwin

fia, Tostig, Balduin gróf leányát, Judithot vette feleségül és vitte haza Northumbriába, hol a dánok és normannok támadásai ellen az angolszász ellenállás szervezkedett.

Így érkezünk el addig az időpontig, amikor András herceg 1046-ban Magyarország trónjára került akként, hogy az országot német Henrik császár csapataitól tisztította meg. Mindenki tudta, hogy a császár megtorlásra készül, előbb azonban Balduin és a birodalmi ellenzék ellen fordult. IX. Leó pápa készséggel sietett támogatására. Szakállas Gottfried lotharingiai herceget és Balduin grófot átok alá vetette, a császár pedig nyugati hűbéreseinek meghódolása után, 1051-ben András király ellen indult. A pápa figyelmeztette őt arra, hogy Magyarországnak annak idején II. Szilveszter pápa volt a védője és hogy Szent István a Szentszék védelme alatt állott, nem tartozott III. Henrik császár felsőbbsege alá. Mikor Henrik ennek ellenére magyar földre lépett és Pozsonyt 1052 nyarán ostrom alá vette, IX. Leó pápa Cluny apátjának, a burgundi fejedelmi házzal rokon Szent Hugónak kíséretében maga jelent meg magyar területen, hogy a császárt visszatérítse. A beavatkozást András király szorgalmazta, ki előzőleg követét küldötte a francia területen tartózkodó Leó pápához és feltehetőleg ebben az időben jutott el a hír Angliába, hogy Hitvalló Edvárd jogos örökösei Magyarországnban élnek.¹ Godwin sürgette hazahívásukat, de már 1053-ban elhalt és nem érte meg visszatérésüket.

Félbenhagyott munkáját fiai folytatták, kétségtelenül Edith királyné maga is támogatta követelésüket és ő bírta rá királyi férjét arra, hogy a hazatérni kívánó angol hercegeket hazasegítse. Így történt, hogy Edvárd király 1054-ben fényes követséget indított a Kölnben tartózkodó III. Henrikhez, hogy rokonainak német földön való átbocsátását kieszközölje. Aeldred worcesteri püspök és Aelfwin, Ramsey apátja, előkelő emberek voltak, akiket a császár is ünnepélyesen fogadott. A kedvező választ azonban annyira halogatta, hogy a két követ egyévi sikertelen kísérletezés

¹ Csak egyik (Edward) élt, — Edmund fiatalon halt meg.

után 1055-ben visszatért Angliába. Most Godwin gyermekei vették kezökbe a dolgot. Buzgóságukat feltehetőleg az magyarázta meg, hogy Anglia birtokára Normandia hercege, Vilmos vágyott, aki 1051-ben tett angolországi látogatása idején erre vonatkozólag Hitvalló Edvárdtól közelebbi biztatást, talán ígéretet is kapott. A szászok el voltak keseredve és minden reményüket a Magyarországon élő hercegekbe vetették. Így történt, hogy Aeldred és Aelfwin után, akiket már a kölni küldetésre is azért választottak, mert Franciaországot, Burgundiát, Rómát ismerték, 1056-ban Godwin fiát, Harold earlt küldötték a kontinensre, hogy a hercegek hazatérését előkészítse.

Amíg Harold fivére, Tostig, atyja örökségét vette át és Northumbria grófjává lett, ahol a szászokat Vilmos normandiai herceg esetleges támadása ellen szervezte, az ellenállás gondolatának pedig a szomszédos Skócia fiatal királyának, III. Malcolmnak csatlakozását is sikerült megszereznie, addig Harold Rómába indult. Útjának részletei ugyan ismeretlenek, de nem lehetetlen, hogy ő is a pápához fordult és hogy ebben az az értesülés vezette, hogy a pápa magát Magyarországon védőjének tartotta. Rómából visszatérve, oly nagy fontosságú eseményeit nyújtják nekünk az újabban feltárt források a függő kérdések rendezésének, hogy azoknak kellő méltatását mind világtörténeti, mind magyar történeti szempontból egyformán fontosnak kell tartanunk.

A pápa 1052-i magyarországi útja, hol András királyon kívül talán Edvárd angol herceggel is találkozott, Henrik császárnak a pápa kívánsága szerint való visszafordulása bírta rá Hitvalló Edvárd sógorát és megbízottját arra, hogy mindenekelőtt ő is Rómába menjen, ahol az előzetes tárgyalásokat megindította. Rómából V. Balduin flandriai grófhoz utazott és békét közvetített közte és a császár között. Most már Balduinnal együtt utazott Kölnbe, ahol megjelent Balduin veje, Tostig is, hogy együtt várják meg az odaérkező Henrik császárt. Nem lehetetlen, hogy ezen az úton Balduin másik veje — flandriai Mathild férje — normandiai Vilmos ellen kívánták megnyerni a német udvart, amely addig ellentétes politikát folytatott. Talán a legérde-

kesebb a dologban az volt, hogy ekkor már II. Viktor pápa is Kölnben várta III. Henrik érkezését, de a várva-várt uralkodó helyett az a hír érkezett, hogy a császár október 5-én fiatalon elhalt. Nem lehetetlen, hogy éppen ez a fordulat tette még fontosabbá a kölni tanácskozásokat, mert az engedésre nehezen hajló frank császár helyett a kormány özvegyének, a szelídlelkű poitoui Ágnesnek kezébe került, aki a burgundi-sváb házzal is rokoni kapcsolatban állott.

A kölni tanácskozásokat az özvegy császárné vezette. Ott volt bizalmas tanácsadója, Cluny apátja, ugyanaz a Szent Hugó, aki 1052-ben a pápát Magyarországra kísérte. Ott volt II. Viktor pápa, ki az ellentétek elhárítása végett kereste fel a német udvart. Végül ott volt V. Balduin flandriai gróf és angol szövetségesei, Harold és Tostig grófok. Az általuk létrehozott kölni megállapodásokban Ágnes császárné az egész vonalon engedett, férjének engesztelhetetlen politikáját feladva, Viktor pápa és Hugó apát közvetítését tette magáévá. Flandriával békét kötött, illetőleg annak grófját kegyelmébe fogadta vissza. Ettől sokkal messzebb ment abban, hogy az angol hercegek hazatérését is lehetővé tette azzal, hogy nekik a német földön való átutazásra engedélyt adott. Mi több, arra is kész volt, hogy András magyar királlyal is békére lép. Így történt, hogy a császárné 1056 karácsony után a pápa és Harold gróf kíséretében Regensburgba utazott, ahonnan a magyar udvarral vették fel a tárgyalásokat. Ezeknek a tárgyalásoknak volt az eredménye az angolok hazatérése 1057-ben és a német-magyar béke megalkotása 1058-ban. Ez volt az első forrasszerűen kimutatható békeszerződés, amelyet Magyarország európai állammal kötött. Ha pedig feltételezzük azt, hogy azt megelőzőleg is történtek megállapodások, úgy ez abban különbözött azoktól, hogy az 1058-i morvamezei szerződés Magyarország állami függetlenségének és a magyar király szuverénitásának elismerésével megkötött kétoldalú nemzetközi szerződésnek volt tekinthető. Erre mutat az a házasság is, amely Ágnes császárné leánya és András magyar király fia között két egyformán szuverén uralkodó megállapodásaként jött létre. Ugyanebben az évben látogatta meg a magyar udvart — szentföldi útján — Aeldred

worcesteri püspök azért, hogy András királynak az angol-szász vendégek iránt tanusított jóindulatát megköszönje és elmondja, hogyan érkeztek ¹ azok angol földre.

Tudjuk azt, hogy Edmund és Edvárd hercegek Magyarországon át igyekeztek Angliába jutni. Amikor ez lehetlenné vált, András király országában maradtak és jelentős birtokot kaptak, amelynek okiratos említése — *terra Britonum de Nádasd* — még a XIII. századból is ismeretes. Edmund herceg Magyarországon halt el, mire az özvegygé lett Ágota hercegnő az ifjabb Edvárdnak nyújtotta kezét. Attól születtek Edgár herceg, Margit és Krisztina hercegnők is, akik gyermekkorukat magyar földön töltötték. Mindnyájan elkísérték Edvárd herceget, amikor az angol barátainak hívására 1057-ben visszatért hazájába, melyet éppen négy évtizeddel azelőtt hagyott el anélkül, hogy ismerte volna. Semmi különös nem volt tehát abban, hogy a beteg és megtört ember a partraszállás után meghalt. Hitvalló Edvárd Londonban várta rokonát, de annak csak holtteste érkezett a fővárosba, hol az egész angol nemzet részvétele mellett temették el a Szent Pál-székesegyházban, nagyatyjának, Tanácstalan Aethelrednek sírja mellé.

Hitvalló Edvárd az özvegy Ágotát, Edgár trónörököst és a két hercegnőt udvarába vette, a gyermekek nevelésével pedig a nagyműveltségű Lanfranc apátot, Canterbury későbbi érsekét és Anglia primását bízta meg. A király most már maga sem tudta, kire hagyja trónját, amelyet normandiai Vilmosnak ígért oda, de a melynek a néptől is elismert jogos örököse a magyarországi Edgár herceg volt. Így következett el az 1066-i vészterhes év, amely Anglia sorsát eldöntötte. A beteg Hitvalló Edvárd már az év elején elhalt, mire hárman nyúltak a korona után. A nép Edgár mellé állott, akit királlyá proklamáltak, de országát két idegen támadta meg. Harald norvég király észak, Vilmos normandiai herceg dél felől léptek Anglia földjére, hol Godwin fiai egymás közt harcoltak a hataloméért. Harold gróf a norvégek mellé állott, de Tostig ellenében a csataterén maradt; Tostig a normannok ellen

¹ Edmund már nem élt!

sietett, de a hastingsi csatában életét veszítette. A fiatal Edgár herceg a fővárosban átvette ugyan a királyi hatalmat és így őt kell tartanunk az angolszász királyság utolsó uralkodójának, de a polgárháborúban megoszlott angolok már nem tudtak neki sereget adni ahhoz, hogy a normann csapatokat viasszaszorítsa és lefegyverezze. Mikor a papság megtudta, — Vilmos herceg mindenütt azt hirdette — hogy a pápa melléje állott, Edgár koronázását elhalasztották és a választott király Angliát megkímélendő, a főváros felé közeledő Vilmost elismerte Anglia királyának. «Hódító» Vilmos szeretettel ölelte magához a délceg ifjút és családját nemcsak jóindulatáról biztosította, hanem nyugodt megélhetésüket is lehetővé tette. Hitvalló Edvárd özvegye, Edith királyné, Winchesterben telepedett meg és ott élt 1075-ben elkövetkezett haláláig.

Más volt azonban a helyzete a királlyá választott Edgárnak, aki továbbra is a szászok reménye maradt. Bár meghódolt a normannoknak, ezeknek növekvő erőszakossága és véreinek hozzáérkezett panaszai nem hagyták nyugton a királyt, aki magyar földön a szabadság eszméjét szívta magába. Nem is bírta sokáig a védtelen lakosság szenvedéseit és 1068-ban anyjával, nővéreivel együtt a fővárost elhagyva, északra távozott. York felé igyekeztek, ahol Aeldred volt az érsek, az egykori worcesteri püspök, aki őket Angliába hozta. Nagy szomorúság érte a hontalanná lett családot akkor, amikor atyai barátjuk, az érsek, 1069. szeptemberben elhalt és hírét vették annak, hogy Vilmos király normann lovagjai élén a város felé közeledik. Az általános fejtelenség lehetlenné tette a komoly ellenállást és mindenki menekülésre gondolt.

Miután az ellenállás reménytelennek látszott, — a normannok karácsony napján valóban bevonultak — Edgár herceg családja elhatározta, hogy visszatér Magyarországba. Ennyi baj, üldözés és szenvedés láttára kétszeres erővel kelt fel bennök a vágy, hogy odamenjenek, ahol boldogok voltak és ahonnan egy boldog családi élet, egy még boldogabb gyermekkor emlékei hívogatták őket. Hajót béreltek és Köln felé indultak, ahonnan egykor Angliába érkeztek. A viharos ten-

ger azonban elsodorta és Wearmouthnál tette partra őket. Dél helyett észak felé, a skót partokra kerültek és ott szenvedtek hajótörést, ami a továbbutazást is lehetetlenné tette. Skócia fiatal királya szívesen fogadta őket és Margitot, aki vel már a londoni udvarban találkozott, feleségévé tette.

III. Malcolm azonban ennél is továbbment és a normannokkal szemben Edgár herceg trónigényeinek akart érvényt és diadalt szerezni.

Edgár hercegnek tehát kapóra jött az, hogy királyi sógora egyben Anglia szomszédja volt, azonkívül már hosszabb idő, legalább is a normann hódítás óta védője és támogatója mindazoknak az angolszászoknak, akik a normannok ellen panaszkodva, északon szervezkedtek. Volt, aki a küzdelmet feladva távoli országokba költözött, mint azt flandriai Mathild, Tostig dúsgazdag özvegye tette, aki 1070-ben Henrik bajor hercegnek (IV. Welf) lett a felesége. Az sem lehetetlen, hogy ekkor vándorolt észak felé a sváb rokonságnak egy másik tagja, Gizella magyar királyné unokanővére, sváb Mathild, aki Svédországba költözött és oda vitte tovább a Margit és Krisztina neveket. Harold fia Harold is onnan vette nőül Hattyúnyakú Edithet, attól született gyermekei pedig skandináv-orsz területre házasodtak. Az angolszászok egy része tehát a normann megszállás óta észak felé keresett menekülést vagy kapcsolatokat. Malcolm király tehát kellő időben vette át a vezetését egy az északi kelta és germán hatalmaktól kialakult koalíciónak, hogy annak élén a normannok megtörésére vállalkozzék. Mint Orkney norvég származású királyának, Thorfinnak veje, maga is közel állott a germánokhoz. Cumberland és Northumbria felől a menekülő szászok csatlakoztak zászlóihoz, azok vezérei — Gospatric, Edwin, Morkar és Waltheof — a királyt egyenesen beavatkozásra szólították. Malcolm nem akart ok nélkül háborút viselni és azért hivatkozott Edgár herceg jogainak megvédésére, hogy Angliának idegenektől elűzött királyát kívánja jogos örökségébe visszasegíteni. Nagy segítségére volt neki az, hogy Dánia szövetkezett vele és maga Sweyn király vezette a dán haderőt az angol partok elé. Edgár érdekeinek védelmét Malcolm király vette át.

A szászok, skótok átlépték az angol határt és York normann helyőrségét lemészárolták. A korabeli krónikák szerint Malcolm seregében kontinentális szászok, frízek, sőt lengyelek és még távolabbi népek is harcoltak, ami azt a feltevést látszik megengedni, mintha Edgár herceg Magyarországból is kapott volna — lengyel földön át — katonai segítséget (Comes Turkillus név worcesteri Florentius krónikájában főleg azért fontos, mert a magyarországi dolgokról Worcesterben voltak a legjobban értesülve).

Hódító Vilmostal szemben tehát Malcolm vezetése alatt és Edgár herceg érdekében kelták, germánok és szlávok vonultak Skócia felől Angliába. Vilmos király azonban észrevette a koalíció gyengeségét és Malcolm helyett a dánok ellen vonult. Úgy látszik, egyrészt Sweyn királyt tartotta veszedelmesebbnek, másrészt a dánokkal szemben az elégtelen szászok is az Angliát védő normannok mögé állottak. Így történt, hogy Sweyn király elvonulása után Malcolm és barátai magukra maradtak és jobbnak látták a méltányos meg egyezést a bizonytalan háborúnál. Sokan Margit királynénak tulajdonítják azt a békét, amely 1072-ben Abernethyban Malcolm és Vilmos között létrejött. Skócia királya lemondott az elégtelen szászok támogatásáról; a northumbriai szászok vezére, Gospatric, kegyelmet kapott és Northumbriában telepedett meg; Edgár hercegnek, aki Manteyer kutatásai szerint Gospatric ismeretlen nevű nővérét vette feleségül, ki kellett vándorolnia. Feltehetőleg azért nem volt szándéka Magyarországra visszatérni, mert Margit nevű nővére Skócia királynéja volt, anyja és Krisztina pedig Angliába költöztek, ahol Ágota halála után hajadon leánya kolostorba vonult. Így a francia király meghívását fogadta el, aki Montreuil várával ajándékozta meg a száműzött angol királyt.

Azok a nyugati történetírók, akik ezt megemlítik, nem tudják, hogy Fülöp francia király unokaöccse volt András magyar királynak, illetőleg Anasztázia magyar királynénak, akinek Fülöp anyja, Anna francia királyné, nővére volt. Az sem lehetetlen, hogy a királynak akkor még életben volt anyja bírta rá fiát, hogy a szintén András magyar királyon keresztül rokon Edgár herceget országába hívja és menedéket adjon

neki. Hogy miért adta neki Montreuil várát, azt ma már nehéz volna megállapítani, de nem tett jót Edgárral akkor, amikor menedékhelyét azon a ponton jelölte meg, ahol az egymással harcban álló Normandia, Franciaország és Flandria közös határa volt.

Az 1067-ben elhalt V. Balduin flandriai gróf leányai közül az idősebb Mathild Vilmos normandiai hercegnek, a fiatalabb Bertha pedig 1072 óta Fülöp francia királynak volt a felesége. Anglia és Franciaország királyi trónjain tehát flandriai leányok ültek, akik onnan is atyjok örökességét tartották szemmel. Balduin helyén ugyanis 1067 óta fia, Arnulf ült, a gyermeket azonban Róbert nevű nagybátyja szerette volna letaszítani a trónról. Arnulf a franciáknál keresett menedéket, Fülöp király pedig Hódító Vilmossal szövetkezett Róbert ellen, aki tehát Mathild és Bertha királynékkal találta szemben magát. Róbert a francia-normann lovagokkal szemben a fríz parasztokhoz folyamodott — innen Fríz Róbert — és a fríz, flamand, hollandi germánok élén 1071-ben Cassel-nél döntő győzelmet aratott a latinok fölött. Arnulf gróf a csatatéren maradt, Flandria trónjára Róbert került, ellene pedig a két királyné Edgár herceget kívánta kijátszani. Ezért kapta meg 1074-ben Montreuil várát. Fríz Róbert mindent megtett, hogy az új birtokost a maga oldalára vonja, de a herceg nem kívánt fegyvert fogni Mathild és Bertha férjei, az angol és francia királyok ellen.

Fríz Róbert végül is az elnyomott szászokat vette védelmébe és ezen az úton férközött Edgárhoz, aki nem fordulhatott saját vérei ellen. Róbert gróf igen ügyesen az egykori nagy germán koalíciót újíttotta meg a latinná lett normannok ellen, akik a germán közösséget elárulták. Leányát, flandriai Adélt, Knut dán királyhoz adta felségül és 1080-ban flamand, dán, norvég flották indultak Hódító Vilmos ellen. Edgár herceg Flandrián keresztül Skóciába utazott, mire Malcolm csapatai és a Skóciába menekült szászok is átlépték az angol határt. A sors azonban ezúttal is Vilmosnak kedvezett. Knut 1086-ban merényletnek esett áldozatul, Gospatric a száműzetésben halt el, Waltheofot kivégezték. Miután ugyanakkor Krisztina hercegnő is elhalt, a most már teljesen magára

maradt Edgár herceg elhatározta, hogy délre vándorol, amerre jó barátja, Róbert normann herceg, Hódító Vilmos párvutó fia kereste a szerencsét. A dúsgazdag tusciai Mathild ugyan kosarat adott Róbertnek, de akkor már általános jelen-ség volt a nyugtalan emberek között, hogy délen próbáljanak szerencsét. Jelentékenyen megszaporodtak az Itáliában, spa-nyol földön harcoló francia lovagok, a Szentföldre zarándoklók. Maga Fríz Róbert is útnak indult és 1090-ben tért haza szent-földi útjáról, amely Edgár herceg képzeletét is felcsigázta. Feltehetőleg ezért vonta magához a már családos embert Margit királyné, mire a herceg a 80-as évek végén nővérenek országába, Skóciába költözködött.

Lehet, hogy komoly volt az az elhatározása, hogy öreg korára nyugalmat keres, a sors azonban másként határozott. Sógora, Malcolm skót király 1091-ben, amikor II. Vilmos angol király éppen Normandiában tartózkodott, Northumbriát — ahol a szászok ellenállása még nem aludt kiteljesen — gyors menetben megszállotta. Elfelelte azonban, hogy a nor-mannok már egész Anglia urai voltak és hogy a második angol nemzedék a normann király mögé állott, ki maga is angollá lett. Így történt, hogy Vilmos király Skócia szívébe nyomult és Edinburgh fölött diktált békét nyugtalan ellen-felének. Úgy látszik, a vereségnek komoly hatása lett, mert a megindult béketárgyalásokban Vilmos király nevében Róbert normann herceg, skót részről pedig Edgár herceg tárgyalta. A Lothianban megkötött békeszerződés értelmé-ben Malcolm király másodízben is meghódolt a normann király előtt. Egyesek szerint az egész háborúnak Edgár her-cceg volt a szerzője, kit a normannok elűztek azon hirtokairól, amelyeket annak idején Hódító Vilmos Northumbriában adott neki. Annyi kétségtelen, hogy a támadó Malcolm király volt és hogy az ellentámadást Vilmos király maga nyitotta meg. Mikor a csapatok a Skóciába nyomult ellenséggel már szembenállottak, Edgár herceg komoly katasztrófától fél-tette sógorát, a skót királyságot és talán saját nővérét is, úgy hogy fel lehet tételeznünk, miszerint a háború befejezése és a békeajánlat mögött Margit királynő állott.

A skótok vereségének hatásaként Rőt Vilmos angol király

1092-ben az északi területek rendezéséhez fogott. Northumbriát a békeszerződés értelmében a skótoktól visszavette, az ott megtelepített skótok helyébe pedig angol telepeseket hozott. Malcolm király attól tartott, hogy mindez egy új háború előkészítése kíván lenni és 1093-ban az angoloknak ismét hadat üzent. A mérkőzés Anglia és Skócia között ezúttal döntő jellegűnek ígérkezett. Valóban úgy is volt. A döntő csatában az egyik oldalon Malcolm király oldalán Edgár angol herceg, még mindig a szászok reménysége, valamint sógora, Gospatrick fia, Dolphin, a szászok vezére, Rőt Vilmos oldalán viszont a normannok és az ezekkel megbékült angolok állottak. Margit királyné már hónapok óta súlyos betegen feküdt az edinburghi királyi palotában, amikor hírül hozták neki, hogy férje és fia, Skócia trónörököse, a csatatéren maradtak. Malcolm király november 13-án, Margittól született első fia, Edvárd, 15-én halt meg sebeiben, mire Margit királyné 18-án követte őket a sírba.

Edgár herceg, az aetheling, kinek karjaiban nővére meghalt, most már utolsónak maradt a családból, amely Magyarországból vándorolt ki. Hánytatott élete megtörte őt, az évek java is elszállt fölötte, otthont alapítani nem tudott, családja egyik országból a másikba követte őt. Most a skót királyi trón betöltésének gondja háramlott reá, mert Malcolmnak két feleségétől származott fiai egymás között harcra keltek az örökségért. A trónt Malcolmnak első feleségétől, Ingeborgtól született fia, Duncan örökölte (II. Duncan, 1093—94), de annak korai halála után új háború tört ki az örökösök között. Margit királyné fiai szövetségre léptek a norvég Ingeborg második fia, Donald bán ellenében, aki Duncant, unokaöccsét, megölette és a hatalmat magához ragadta. Edgár herceg maga is a bitorló ellen fogott fegyvert, Donaldot elfogatta, szemeit kitolatta és Margit legidősebb fiát, saját unokaöccsét, Edgár herceget ültette Skócia királyi trónjára. Vannak, akik azt mondják, hogy itt két világ harca dült és hogy voltaképpen ekkor aratott végső diadalt a kelta-skandináv befolyás fölött az angol, amelynek megszilárdítása tehát a magyarországi Margiton kívül a magyarországi Edgár herceg érdeme volt.

Az angol történetírás mindeddig úgy tudta, hogy Edgár herceg nőtlen volt, bár gyermekeiről itt-ott történt homályos említés. Georges de Manteyer francia történetíró legújabb kutatásai szerint Edgár Gospatrick nővérét vette nőül, ismeretlen nevű feleségétől pedig több gyermeke született. Edgár nevű fiának életét nem ismerjük részletesebben, Margit nevű leányának sorsát azonban kellően megvilágították a korabeli francia okmányok.

Ismeretes, hogy a pápaság és a nyugati hatalmak figyelme Friz Róbert flandriai gróf hazatérése és Alexios keletromai császárnak hozzáintézett segélykérő levele, 1091 óta, kelet felé irányult. Francia területről egyre nagyobb érdeklődés fordult Róma és különösen Apulia felé, amerre a keresztes lovagoknak a moszlimok ellen, Jeruzsálem és a szent helyek visszavételére kellett utazniok. Ebben az évben utazott Magyarországra Raymond saint gilles-i gróf, aki azonban nemcsak Magyarországon fordult meg, hanem Angliában is, ahová Róbert normandiai herceg is ellátogatott. Mi több, Raymond grófnak szicíliai normann nő volt a felesége, és nem lehetetlen, hogy ő közvetítette azt a házasságot is, amely Szent László magyar király unokaöccse, Kálmán király és Busilla normann hercegnő között létrejött. Az a körülmény, hogy a menyasszony Apuliából indult Magyarországra, sokkal többet jelent, mint közeledési lehetőséget. Ha tehát mindehhez hozzátesszük azt, hogy a távoli Skóciában élő Edgár herceg Apuliába készült, akkor azt is fel kell tennünk, hogy vagy a keresztes hadjárat előkészületeinek híre jutott el hozzá és volt reá olyan hatással, hogy ő is csatlakozni kívánt, vagy pedig magyarországi emlékei támadtak fel benne és csatlakozni kívánt azon mozgalmakhoz, melyekbe ugyanakkor Magyarországot is belevonták. Hogy nem pusztán a keresztes hadjáratba kívánt menni, azt abból következtethetjük, hogy Margit nevű leányát is magával vitte és hogy nem egyedül, nem is keresztesekkel indult, útnak, hanem Anzelm érsek, Anglia primása társaságában, aki neki Rőt Vilmos eljárásával szemben a Szentszék oltalmát kereste.

Canterbury érseke atyai barátja volt magyarországi

Edvárd gyermekeinek. Margittal a római latin egyház meg- erősítése iránt levelezett, most Edgár herceget leányával együtt magával vitte Franciaországba. 1096 karácsony előtt már Clunyba érkeztek és onnan utaztak Lyonba, melynek nagynevű érseke, Hugó, korának egyik legműveltebb főpapja, benső barátja volt Anglia primásának. Szent Anzelm is szíve- sen tartózkodott Szent Hugó érseknél, mert az egyik a sza- vójai, a másik a burgundi fejedelmi házzal volt közeli rokon- ságban és a szavója-burgundi határvidék nagy hűbéresei között mindketten otthon érezték magukat. Úgy látszik, Edgár herceg leányát Burgundiában hagyta, ő maga pedig Apulián keresztül a keresztésekhez csatlakozott.

Újabb adatok azt mutatják, hogy az 1066-i normann megszállás után az angol szászok oly nagy mértékben hagy- ták el Angliát, hogy még a keleten is — Magyarországon és a Keletrómai Birodalomban — népesebb angolszász telep- kesültek. Valami homályos és eddig fel nem derített mutat- kozik abban is, hogy a keresztések között voltaképpen két párt volt, amelyeknek létezését az eddigi történetírók nem elég helyesen állapították meg. Közelebb kell tehát lép- nünk az első kereszties hadjáratához, ha kellően tájékozódni kívánunk ezekben a kérdésekben. Mindenekelőtt kétségte- lennek látszik az, hogy a normannok kezdettől éppen olyan ellenségei voltak a görögöknek, mint a moszlimoknak. Ennek okát főleg abban kell keresnünk, hogy a normannok Dél- itália és Szicília birtokáért egyformán harcoltak a görögök és az arabok ellen. Más volt a helyzet Magyarországon, amely- nek királya, Szent László, nem csatlakozott a keresztések- hez és nem fordult a görögök ellen sem. Mi több, ugyanígy tett saint gilles-i Raymond gróf is, akit ezért a normannok árulónak tekintettek. Ha már itt kapcsolatot látunk Ray- mond és Szent László között, aki a helyzetet reálisabban látta, még érdekesebb lesz Edgár herceg magatartása, ki Godwinnak, a szász ellenzék egykori vezérének fiát, Róber- tet, magához véve, a bizánci császár szolgálatába állott és görög hajókon angolszász legénységgel vonult harcba Bohe- mund normannjai ellen. Az *aetheling* tehát Laodicea előtt is azok ellen a normannok ellen harcolt, akik az angol tróntól

elütötték. Még sem neveztek őt árulónak, mert úgy látták, hogy erre a magatartásra mélyebb okok készítették. Mi csupán azt kívánjuk hozzátenni az elmondottakhoz, hogy Szent László és Kálmán magyar királyok, saint-gilles-i Raymond gróf és Edgár herceg között éppen azért, mert a két utóbbinak kimutatható magyar kapcsolatai voltak, logikai összefüggés állapítható meg.

Edgár herceg visszatérőben ismét megállott Lyonban és feltehetőleg Hugó érsek, valamint Anzelm primás közvetítésével jött létre a házasság Edgár leánya, Margit «angol királyi hercegnő» (*regina quae fuit de Anglia*) és Guigues alboni gróf, a vidék egyik legelőkelőbb fejedelme között. Szent Anzelm tehát, aki röviddel azelőtt Edgár herceg társaságában utazott a pápa után Apuliába, fejedelmi módon gondoskodott Edgár herceg leányának sorsáról. Margit fia így nyerte később Gospatric fiától, Dolphinustól a *delfinus* nevet, amelyet a Dauphiné beolvasztásakor a francia királyok maguknak szereztek meg és elsőszülött fiukat tüntették ki a *dauphin* elnevezéssel.

Úgy látszik, az *aetheling* ismét vizatért Skóciába. Feltehetőleg Rőt Vilmos halála (1100) után történt ez, amikor Anglia trónjára Henrik angol-normann herceg oldalán az ő unokahuga, Mathild skót hercegnő került. Hányatott életét azonban egyes források szerint csak 1125-ben fejezte be, Edgár nevű fiát pedig a XII. század közepéig említik egyes források.

Magyarországi származása és azok az események, amelyekben tettel tényező volt, mindenképpen érdemessé tették őt arra, hogy emlékét a magyar olvasó előtt az eredeti források alapján megújítsuk.

HORVÁTH JENŐ.

KÖLTEMÉNYEK.

Harcos költő.

A természet volt első nagy szerelmem,
Visszhangja még ma is cseng énekemben.
Ő a nagyság, szépség, örök adat,
Mikor egy-egy dal szivemben fakad.
Ő az élet, bárha a szerelem,
Barátság, pálya és más küzdelem
Gond-aggodalma merül is elém —
Ma vallomás, de holnap költemény.

Komédiás a költő, hazudik,
Aki divatnak veri húrjait,
Hizeleg a kornak, iránynak,
Szerepet játszva áll cigánynak.
Olcsó becsvágya a taps és siker,
Midőn a fórumon szavalni mer.

Költő, ki járja népe utjait,
Nem azokból való, kit elvakít
A dicsőség könnyű párázata.
A dal a mélységek sugallata.
A harcos költő küzd, de nem komor,
A közöny átka rája nem tipor.
A küldetés tudata vértezi,
Aki az ezrek sorsát érezi.

Látó, lelkes, ha áldott Napja kel:
A magány, melybe rejtve énekel,
Vággal, hittel és álmokkal teli

Lelkét meglátva, kiteregeti.
 A harcos költő itt se társtalan,
 A látnok-isten szeme rajta van.

A fény volt ősi küldője, a hajnal,
 Hogy ébredést daloljon férfiakkal;
 Adatott élményt, színt, hangot neki
 S ő a pusztában is fölkeltheti
 Az emberbarmot, aki elaludt —
 Örök küzdelme, nyithat csak kaput
 A gyávák lelkén, mert a harc: király,
 Nagyobbat nála Isten se kínál.

Közelg az éj.

Közelg az éj, hidegre fordult
 Az idő, jőjj hát paplanom,
 Takarj be! Rokon melegedben
 Sorsom' viselve, alhatom.
 Takarj be, eleven színed'
 Jó látnom, amint rám borul.
 A világ ugyanis fekete,
 A láthatár meg egyre komorul.

A föld ma csapszékben forog,
 Sárban és vérben vigyorog.
 Földindulása szinte fenevad
 S elbujhatok-e egy paplan alatt!?
 Altass el, Uram, mégis ez a jó,
 Az álom élet, Nirvána-folyó.
 Őlén elalszik fáradt gyermeked
 S ha akarod, holnap felébredek.

Hortobágyon.

Hortobágyon álldogálok,
Nézem a nagy pusztaságot,
A jószágot, a napkeltét,
A pásztorok tarka rendjét.

Megdobbanó halk üteme,
Méltóságos tekintete :
A magános, de nem árva
Magyar lélek komolysága.

A nyár villó szemefénye
Mozdul messzi kékségébe,
Mit a kerek égboltozat
Végnélküli határa szab.

S a zámi földhalmok felett
Forrázni kezd a délmeleg ;
Összeolvad a táj, az ég,
A szomszédság, a messzeség.

Emelkedik a szint árja...
A sugárhad fénycsodája
S az eleven távoliság
Elkápráztat mint délibáb.

HAVAS ISTVÁN.

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZET.

«A magyarnak, hogy valami legyen Európában, egyedül magyarnak kell lennie; ez dicső és nem s öröksége.» Gróf Széchenyi István.) Önmagához csak az maradhat hű, aki ismeri önmagát. A magyarság is akkor töltheti be európai hivatását, ha hű marad magyarságához, nemzeti, népi hagyományaihoz, ha tudja, milyen történeti és erkölcsi igazságok megvallását, milyen kötelezettségek vállalását kívánja jelen és mult vonatkozásaiban a magyar-lét, más szóval, ha a magyar nép nagy egyeteme ismeri, milyen népi és történeti, anyagi és szellemi értékeket rejt magában a magyar mult és jelen, ha ismeri, hogy nyelvünkben, műveltségünkben, ezredéves európai mivoltunkban és vállalt hivatásunkban milyen értékes és dicső örökség hordozói vagyunk. Megcsonkítottságunk napjaiban nyilvánvalóvá lett, hogy számunkra a legbiztosabb védelmet a történeti tudatnak megerősítése, a nemzeti érzésnek szilárd tartalommal való megtöltése, nemzeti hagyományaink ápolása jelenti. Ugyanakkor azonban megmutatkozott, hogy ezen a téren nagy mulasztások, veszedelmes hiányok terhelik a nemzetet.

Kitűnt, hogy a magyarság nagy többsége, nem is szólva származásunk, nemzetté válásunk pillanatairól, még nemzetünk multjának későbbi századairól is alig tud valami biztosat, hogy egyáltalán nem, vagy alig ismeri hazánk birtokbavételének, megszervezésének hozzávaló jogainkat biztosító és megalapozó mozzanatait, nem ismeri eléggé a multnak azokat a felemelő pillanatait, igazi nagyságait, szentjeit, értékeit, az európai művelődés ügyének szolgálatában kifejtett és ócsárlóinknál különb-voltunkat kidomborító erőfeszítéseinket, melyeknek ismerete éppen a legújabb évek sorsfordító alakulásai közben biztos alapot nyújtana a nemzeti öntudatnak és utat mutatna a jövőbe vivő út megválasztásában. Kitűnt, hogy keveset vagy semmit sem tud nemes, eredeti, páratlanul álló nyelvről, nem tudja, hova tartozik, milyen nagy nemzeti örökség leteteményese.

Kitűnt, hogy míg nálunk jelentéktelenebb nemzetek, szegényebb országok évenként százazreket fordítottak a népi hagyományok, a népnyelv, népiség története és más hasonló területek kutatására, nálunk sajnálatos módon elmaradt a magyarságkutatásnak egyik legfontosabb ága : a magyar nép ismeretére vonatkozó anyag rendszeres összegyűjtése és feldolgozása. A mulasztások körül — úgy érezzük — hibás a magyar neveléssel együtt a magyar tudományosság is. Az utóbbit két oldalról érheti vád. Egyrészt a magyarságra vonatkozó tudományok nem voltak kellőképpen megszervezve, nem voltak elég öntudatosak, csak összehajoltak a magyarság felé, de hiányzott a magyarság teljes tudományos megismerésére vezető egységes nagy terv, melynek célkitűzéseiben szervesen egybeforrtak volna, kiegészítették volna egymást. Másrészt tudományos oldalról elhanyagolták a közönséggel való kapcsolat kiépítését és fenntartását, így az elért és felszínre hozott eredmények, értékek nem jutottak el megfelelő mértékben a magyar társadalomhoz és nemesítő, nemzeti érdekű hatásukat nem fejthették ki és nem szolgálhatták kellőképpen a magyarság jobb megismerését.

Saját mivoltunknak megismerésére vonatkozó tudományos törekvések terén mutatkozó ezen hiányok pótlására, a fenti mulasztások jóvátételére, a törekvéseket egy közös nagy cél érdekében összefogó munkaterv elkészítésére alakult meg öt évvel ezelőtt, 1939-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán, az akkori bölcsészkarai dékánnak, Eckhardt Sándornak kezdeményezésére az összes érdekelt tanszékek bevonásával a Magyarságtudományi Intézet. Célkitűzéseit, melyeknek megvalósítására a bölcsészettudományi kar tanszékeinek vezetői, tudományos életünk kiválóságai, szakemberei fogtak össze, a közoktatásügyi kormány, Budapest székesfőváros vezetősége megértéssel fogadta és támogatásáról a szükségekhez képest — ha szerény keretek közt is — gondoskodott. Nyomában az elmúlt években — természetesen az anyagi lehetőségek és megfelelő munkatársak rendelkezésre bocsátása biztosította szerény keretek között — megindulhatott az intézet munkája, mely az első esztendőkből elsősorban a szervezet és munkaterv kialakulására irányult, továbbá szakképzett munkatársak, megfelelő kutatók nevelésére — nem egy feladatnak megvalósítása hosszú évek fáradságos és kitartó munkáját igényli — a következő években egyes területeken már a kutató munkát is megindította és mind tudományos, mind nemzeti szempontból értékes eredményeket tud máris felmutatni. Alábbi ismertetésünkben ezekről próbálunk számot adni.

A Magyarságtudományi Intézet mindenképpen törekszik a nemzet széles köreivel kapcsolatot létesíteni és a magyarságra vonatkozó tudományok, kutatások eredményeit közvetíteni a közönség felé, szélesíteni a felvilágosító munkát, a nemzet jobb önismeretére hajlítását. Ennek a tervnek érdekében idén immár ötödször rendezti meg tavaszi előadássorozatát, amelyeken időszerű, a magyarság jelen és múlt életét érintő kérdések kapnak, illetőleg kaptak a kitűzött kérdésben legkiválóbb kutatók és szakemberek részéről megvilágosítást. Mivel az előadások iránt nagy érdeklődés nyilvánult, jónak látszott ezeknek értékes eredményeit, tanulságait könyvalakban is az érdeklődők rendelkezésére bocsátani.

Az első ilyen előadássorozatot, melynek eredményei a kezdeményező Eckhardt Sándor szerkesztésében *Úr és paraszt a magyar élet egységében* címmel jelentek meg könyvalakban, 1940 tavaszán rendezte az Intézet. Célja volt: feleletet adni a magyar népi és történeti műveltség összefüggésének vizsgálata által az újabb évek sorsdöntő kérdésére: «Hol van a magyar élet alapja, melyre a nemzeti múlt épült, és a jövő épülni fog?»¹ Történelmünk tanúsága szerint időnként vissza-visszatérünk a népi gyökerekhez. Ma ez ismét időszerűvé lett és szükségessé. Óvakodni kell azonban a túlzásoktól. Sokan manapság ebben látják azt a szert, mely minden súlyos kérdést megold, mely minden bajt eltüntet az országban. Elfeledkeznek ezek arról, hogy a magyar nemzeti kultúra nem kizárólag népi kultúra. Időszerű volt tehát nagyon, hogy ebben a nehéz kérdésben a magyar tudományosság is hallatta szavát. Népi és európai színezetű, történeti kultúránk viszonyát illetőleg a magyar néppel, a nemzeti multtal foglalkozó tudósok a legkülönbélebb területeken: történelemben, irodalomban, tárgyi és szellemi néprajzban, zenében, földrajzi vonatkozásban mutatták be azt az állandó nagy körforgási folyamatot, mely a magyar műveltség alsó és felső rétegei között fennáll — hol alulról, a népi oldalról érkezik a felfrissítő szellem, hol meg felülről ereszkedik le valami termékenyítő gondolat, ösztönzés — kidomborították népi és úri műveltség, «magas és mély kultúra» egységbeolvadását, a magyar nemzeti műveltség nagy egységébe.

Nem kevésbé volt időszerű és nemzeti érdekű a következő évben *Erdély és népeiről* tartott előadássorozat, mely Mályusz Elemér szerkesztésében hasonló címmel jelent meg. Nem csupán az tette időszerűvé ezt a kérdést, hogy a keleti részek visszatértével a figyelem

¹ Eckhardt Sándor: *Úr és paraszt a magyar élet egységében* Budapest. 1941. Franklin-Társulat. 3. 1.

fokozottabb mértékben fordult Erdély és annak multja felé, hanem az a mozzanat is, hogy a magyarságnak Erdélyhez való elsődleges joga lépten-nyomon támadásnak van kitéve a fiatal román értelmiség körében kitestesedett «római kontinuitás» elméletnek szellemében. Ezt a nemzeti dogmává lett elméletet, melynek értelmében a román nép mint dákö-román ivadék Krisztus előtti időkhöz visszamenőleg dicsekedhetik erdélyi multjával, minden valamirevaló románnak hirdetnie kell. — Az előadásokon ismertetett és a könyvben lefektetett tudományos kutatások eredményei nyomán ezzel az állítással szemben kirajzolódik a kép, hogyan tette a magyarság Erdély földjét otthonává, kiket talált ott, hogyan lett a románság és a százság későbbi betelepülés folytán az úttörő magyarság társa, és vele milyen művelődési kapcsolatok szövődtek. Ha a tudományos néprajzkutatás végezhet nemzeti szempontú eredményes munkát településtörténeti, helynévi, családnévi vizsgálódásaival, ezen a területen nagyon fontos feladatok állnak előtte. Árpádkori és későbbi századok család- és helynév anyagának összegyűjtése és feldolgozása biztosíthatja legkézzelfoghatóbban a románság oldaláról hangoztatott vádak tartáhatatlanságát. Hiszen az erdélyi helynév-anyag bizonyítja, hogy például Erdély területén található nagyobb folyók elnevezésének semmi köze a román nyelvhez.¹ Már pedig különösen a folyók azok, amelyek megdönthetetlen bizonyítékokat nyújtanak egy-egy területet megszálló és azon gyökeret verő népfajra, minthogy azok nevei a fogláló és meghonosodó nép nyelvére utalnak. Igényeinket öntudatosító ilyenmű kutatások elvégzésének szükségességét hivatalos helyen is érezték, amit az Erdélyi Tudományos Intézet megalapítása bizonyít. Ennek az Intézetnek biztató ígéretekkel megindult tevékenysége, eddigi eredményei az Erdély történetére vonatkozó szélesebb alapokon folyó tudományos előmunkálatok esetleges hiányait pótolni fogják.

A harmadik előadásorozatban és nyomában az eredményeket összefoglaló, Szekfű Gyula szerkesztésében, *A magyarság és a szlávok*² címmel megjelent kötetben különböző korú nemzedékek, idősebbek és fiatalok fogtak össze, hogy megvilágítsák a magyarságnak a szláv-sággal való kapcsolatait. Kétségtelen, hogy a törökséget és németséget

¹ Mályusz Elemér, *Erdély és népei*. Budapest. 1942. 32—33 l. Franklin-Társulat.

² Szekfű Gyula, *A magyarság és a szlávok*. Budapest. 1942. Franklin-Társulat.

leszámítva szláv népcsoport az, amellyel már legrégebbi időktől kezdve a legújabb időkig állandó érintkezésben volt a magyarság. Meglepő tehát, hogy ezeknek a kapcsolatoknak, kölcsönös hatásoknak felderítésére, kivizsgálására fordított tudományos munka és törekvés nincs arányban a szoros kapcsolatokkal. Melich János e téren végzett hatalmas méretű munkája nyomán az ifjabb kutatóknak egész sora van hivatva arra, hogy sok, még homályos kérdésre fényt derítsen. — Az előadások egyik csoportja a szlávtságot általában és a minket érdeklő szláv népeket közelebről jellemzi, felrajzolja a szláv őshaza, ősi kultúra, szétvándorlás kérdéseitől kezdve a szláv történet és műveltség minden jelentősebb mozzanatát. A másik csoportbeli tanulmányok a magyar-szláv nyelvi, szellemi és egyéb kapcsolatok ismeretét nyújtják irodalmi és néprajzi téren. Az újabb idők alakulásában, a különféle szláv fajú népek törekvéseinek fényében ezek a kapcsolatok fokozott jelentőséget nyernek, és azoknak tárgyilagos megismertetésében ez a könyv a leghasznosabb szolgálatokat teheti.

Általános érdeklődés központjában állott a múlt év tavaszán rendezett előadássorozat, mely a legújabb kutatások alapján, a tudomány alapos felkészültségével vette vizsgálatba a magyarság őstörténetére, fajiságára, nyelvi hovatartozandóságára, a honfoglaló magyarságra vonatkozó hatalmas kérdés-kört. Az elhangzott előadások bővített, végleges szövegét Ligeti Lajos szerkesztésében *A magyarság őstörténete* címmel adta ki az intézet. — Nem tekintve azt, hogy a magyarság minden egyes tagjának illenék tudnia: kik vagyunk, honnan jöttünk, e súlyos kérdések helyes és biztos ismeretének az újabb idők fejlett nemzetiségi érzékének fényénél, törekvéseinél, a történelmi tudat megerősítésének nemzeti szempontú szükségességében elsőrangú nemzetpolitikai jelentősége van. Világosan mutatja ezt egyébként az a tény, hogy régóta nem esett annyi szó a magyar őstörténetéről, mint az utóbbi években. Csak az a nagy baj, hogy a magyarság nagy többsége ennek ellenére is igen keveset tud — és azt a keveset is gyakran rosszul tudja — nemzetünk történetéről, kialakulásáról. Máskülönbem nem szednék rá oly könnyen kontárok seregei, akik távortartva magukat a forrásoktól, minden tudományos előképzettség nélkül, gyakran a legelemből nyelvi alapismeretek hiányában, bódult rajongásukban, zavarosabbnál-zavarosabb, fantasztikusabbnál-fantasztikusabb rokonító elméletekkel, őstörténeti csoda-művekkel árasztják el a könyvpiacot, társadalmi és egyéb folyóiratokban, tudományosságtól távol álló napi-

lapokban vitáznak, értekeznek a magyar ősidők alapvető kérdéseiről. Ellenkező esetben nem történhetné meg, hogy tudományos színezetű folyóiratban megjelenhetik ma is olyan tanulmány, mely a latin nyelvet mint tiszta uralaltáji nyelvet a magyarral rokonítja, másképp a magyarság nem részesülhetett volna abban a szerencsében, hogy egyesek pénzt és fáradságot nem kímélve, fölfedezték nyelvünk és nemzetünk angolszász voltát és kiépítették az utat, hogy ő is belekapcsolódhassék az angol-amerikai világkultúra és civilizáció harcosainak vértestvérekkel megrakott seregébe. Ime az igazság hajnalhasadása: «...mi nem vagyunk sem a szibériai ugorok, sem a kutyafejű tatárok, vagy a bugyogós törökök rokonai, hanem Európa legrégebbi germánjai, telivér engwerek vagyunk; északamerikai hazánkából Grönlandon keresztül vándoroltunk be 2000 évvel ezelőtt mai hazánkba.» És mindezt germán fajiságunk és történelmi teljesítményeink mellett főleg nyelvünk tanúsítja, hiszen «szókincsünk 90%-a angolszász», Nem beszélve arról, hogy az ilyen zavaros és bódult agyszülemények mennyi zavart keltenek a kellő tájékozottsággal nem rendelkező magyar közönség körében, továbbá, hogy a külföld előtt neveltséges színbe hozzák a magyarságot és a nemzetpolitikai szempontból perdöntő fontossággal bíró komoly nyelvhasználat és nyelvtörténeti múltunkra vonatkozó tudományos kutatások eredményeinek hitelét kisebbitik, egyenesen arcpirító hogy ilyen sületlenség kitalálója, aki korábban a «gazdasági tájékoztatás» rovat adatait szállította, előfizetőinek, magyarországi sajtótermékben nyeglén rikácsoló handabanda kíséretében imigyen merészeli számonkérni a magyar tudományosságtól a multat: «Le kell számolni 200 tudós tévtanával. Az egész eddigi ostoba, kitalált halandzsaszerű tévmitológiával. Mesékkel és hazugságokkal».¹ Ott tartunk, hogy az ilyen nyelvészekedők, akik a legelemibb nyelvi alapfogalmakkal sincsenek tisztában, a legkiválóbb magyar tudósokat, akik külföldön is elismert szak tekintélyek, akik egy életet áldoztak arra, hogy múltunkat érintő kérdésekre biztos feleletet adjanak, azzal vádolhatják, hogy «a maguk gazdasági avagy erkölcsi érvényesülése érdekében... tudományos szédelgésnek nevezhető cselekményt hajtottak végre».² Európaszerte méltányolt korszakos munkásságukat pedig «ostoba kitalált meséknek» és «tudományos szélhámosság»-nak minősíthetik.

Nagyon is időszerű és helyén való volt, hogy a Magyarságtudományi Intézet ebben a magyar magatartásunkat oly erősen érintő

¹ Idézve Ligeti, *Magyarság őstörténete* 281 és 283. l.

² Ligeti, i. m. 281. l.

tudományos kérdésben hallassa szavát és hogy a mai tudományosság színvonalán álló könyvben világosítsa fel a művelt közönséget a magyar őstörténet alapvető kérdéseiről. A könyv a magyar nemzet egyetemének szól, rövid összefoglalását nyújtja mindannak, ami világosságot deríthet a magyarság honfoglalás előtti történetére; olyan képet rajzol a magyarság multjáról, jelleméről, amely a mindenkori magyar történeti tudatnak szilárd alapul szolgálhat. A legkiválóbb szaktudósok adnak feleletet benne arra nézve: kik vagyunk, honnan jöttünk, hova tartozunk fajilag és nyelvileg. Az ő irányításuk nyomán az ősmagyarság műveltségének, életformájának követőjeként járja végig az olvasó a «fejlődésnek azt a hosszú útját, mely a nyugat-szibériai kezdetleges lovas életmódtól a honfoglalás török államszervezet szerint élő, bátor, harcos, pompakedvelő magyarságáig vezet»¹

A ma annyira szükséges nemzeti önismeret erősítésére, társadalmi, nemzetiségi problémáink megláttatására, magyarságunk öntudatosítására szolgál a *Magyarságismeret* című sorozat, melyben kiváló szakemberek világítják meg különböző oldalról, néprajzi, társadalmi, gazdasági, művelődési, nemzetiségi szempontból a magyarság mult és jelen életének súlyos kérdéseit. Az első kötetben, mely *Német polgárság magyar földön*² címmel jelent meg, Pukánszky Béla, a magyar-német együttélés útját veszi vizsgálat alá attól az időtől kezdve, amikor a hazánkban élő német polgárság kezdi felfedezni népi különállóságát és ennek eredményeként állásfoglalásra kényszerül a magyarsághoz való tartozás kérdésében. A kutatás irodalmi emlékeken keresztül történik, annál is inkább, mert a magyarországi német irodalom — különösen a XVIII. század közepétől kezdve — szinte tükörképe a magyar-német együttélésnek.³ A magyar föld átalakító hatása folytán a magyarságba olvadt, a szabadságharcok tüzeiben szívvel-lélekkel magyarrá vedlett negyvennyolcas polgár és a kiegyezés után társadalmi úton feltörekvő új magyar alakja mellett felemelkedik a németiséghez szívósan ragaszkodó, népiségeért öntudatosan síkra szálló német polgár a maga gondolkodásmódjával és törekvéseivel.

A magyar néprajzi kutatás és az iránta való érdeklődés fellendülésének értékes terméke a sorozat másik kötete,⁴ amelyben Lajos

¹ Ligeti Lajos, *A magyarság őstörténete*. 6. 1.

² Pukánszky Béla, *Német polgárság magyar földön*. Budapest. Franklin-Társulat.

³ Pukánszky Béla, i. m. 7. 1.

⁴ Lajos Árpád, *A magyar nép játéka*. Budapest. Franklin-Társulat kiadása.

Árpád a falusi gyermekek életének egyik kedves oldalát, azoknak játékait ismerteti. Falvainkban divatozó játékok között nagyon sok régi eredetű van, formára nézve kifogyhatatlanul változatosak, fontos mozzanatai a falusi gyermekek életének. Paedagógiai szempontból is érdeklődésre tarthat igényt a kiadvány; a magyar nevelés az ifjúságnak nemzeti szellemben való megerősítését egyik legfontosabb feladatának tartja és a nemzeti hagyományok ápolását a régi magyar játékok felkarolásában és felújításában is hangsúlyozza.

*A magyar Biedermeier*¹ címmel kiadott következő kötetben Zolnai Béla a magyar mult egyik érdekes időszakát állítja a magyar közönség elé, azt a kort, melyet a nemzeti öneszmélés és a polgári öntudatra ébredés korának is lehetne nevezni. Biedermeier szóval szokták megjelölni azt a kort, melyet oly finom meglátással ismertet meg Zolnai minden mozzanatában: feltörekvő polgárságával, eszméivel, társadalmi berendezkedéseivel, furcsaságaival, azzal a szellemmel, mely annak a kornak embereit áthatotta és irányította. Nem szokványos Biedermeier-könyv ez, amely meghatározásokat gyárt és «formulákba tömörített katedra-bölcséséget» akar nyújtani. Ehelyett végig kalauzol a Biedermeier-jelenségek során, és a tényekből útközben adódó és leszűrhető megállapítások önkénytelenül domborodnak az olvasó elé. Így éri el kitűzött célját, a Biedermeier megnyilvánulásai között végzett kutatás eredményeinek átszármaztatását és a magyar mult egy jellegzetes darabjának teljesebb ismeretét.

Rákóczi népére, a kárpátaljai ruténekre vonatkozó ismereteinket foglalja össze *A rutének*² című utolsó kötetben Bonkáló Sándor. Nagyon időszerű ennek a kérdésnek felvetése. Nem szabad azt a népet ma a háborúkat megelőző idők illúziót keltő szemüvegén keresztül nézni. A húszéves cseh uralom nem mult el nyom nélkül fölötté, új nemzedék nőtt fel a cseh-szlovák iskolákban, amelyet megértéssel kell rávezetni és ránevelni a magyar nemzeti eszmék és érdekek szolgálatára. A könyv olvasója megismeri a rutén nép településtörténetét, vallását, irodalmát, népköltészetét, színes és gazdag életét, kidomborodik előtte az a felemelő szerep, melyet Rákóczi zászlaja alatt vállalt, az a hűség, mellyel a szabadságharcban és a világháborúban mellettünk állt, rokonszeny ébred a lelkében ezzel a

¹ Zolnai Béla, *A magyar biedermeier*. Budapest. Franklin-Társulat kiadása.

² Bonkáló Sándor, *A rutének*. Budapest. Franklin-Társulat kiadása.

szerény, egyszerű néppel szemben, mely egykor a «gens fidelissima» nevet érdemelte ki magának.

A magyarság jobb megismerését célzó munkatervben különösen nagy figyelmet kell szentelni a népműveltségnek. A népi kultúrának, melyet mély kultúrának is szoktak nevezni, megismerése nem történhetik meg a nélkül, hogy ennek a műveltségnek a hordozóját, a népnyelvet előzőleg alapos kutatásnak és rendszeres feldolgozásnak ne vetnék alá. Népnyelvi kutató-munka eddig sem szünetelt, az ország négy egyetemén jelentős népnyelvi gyűjtés folyt, csak abban jelentkezett a hiba, hogy ebben a munkában «sem a gyűjtés területe és módszere, sem a gyűjtött anyag természete, sem pedig feldolgozása tekintetében országos viszonylatban rendszert és szervezettséget» felfedezni nem lehetett. Ezen a hiányon igyekezett segíteni a Magyarságtudományi Intézet, amikor hatalmas népnyelvkutató terve valóra váltása érdekében a népnyelv tanulmányozásával foglalkozó intézetek képviselőit népnyelvkutató értekezletre hívta egybe 1941 októberében és azon az országot az egyes közreműködő intézetek között kutató körzetekre osztván fel, az eredményes munka érdekében közös munkaterv és egységes hangjelölés megállapítása után, rendszeres, a kor színvonalán álló, tudományos szempontoknak megfelelő népnyelvkutatás elveit, feltételeit, módjait megállapította, a magyar népnyelvkutatást pedig anyagában és módszerében egységessé tette. A kitűnő eredménnyel végződött első nyelvész-kongresszus a népnyelvi kutatás keretében a következő feladatok megvalósítását tűzte maga elé.

Népnyelvi szövegek gyűjtése — ha lehetőség nyílik hanglemez felvételek útján — a gyűjtött szövegeknek *Magyar Népnyelvi Szövegek* címen megjelenő, hangtani, nyelvtani magyarázatokkal, tájékoztató jegyzetekkel ellátott kiadványsorozatban történő közzététele. Tervbevette az egész magyar nyelvterület népnyelvéből ízelítőt adó *Magyar Népnyelvi Olvasókönyv* kiadását, továbbá a népi szövegek gyűjtése folytán felhalmozódó szókincsnek *Új Magyar Tájszótárban* való közzétételét. Megkezdte az előmunkálatokat, az anyaggyűjtést a nagy hiányt jelentő *Magyar Nyelvatlasz* elkészítéséhez. A térképekkel dolgozó népnyelvi búvárlat ma nagyon korszerű és mindenütt népszerű. Csak ezen az úton kaphatunk alapos betekintést egy nyelv rendszerébe. A munkálatok eredményeként kialakuló Magyar Nyelvatlasz biztosít majd szüntetikus áttekintést a nyelvi tények, jeleuségek felett. A magyar nyelv életét, fejlődését, szerkezetét addig nem ismerhetjük meg igazán, amíg nem áll rendelkezésünkre annak terv-

szerű alapossággal és részletességgel elkészített atlasza. Egy ilyen nyelvatlasznak tudományos jelentőségén kívül igen nagy nemzeti érdeke is van, amit világosan bizonyít az a tény, hogy ma már Európa népei jobbra mind elkészítették nyelvatlaszukat, még olyan népek is, amelyek nyelvkutatás tekintetében mögöttünk állanak egyébként, ahol pedig még hiányzik, ott sietve igyekeznek a mulasztást jóvátenni. Nagy jelentőségű tehát a Magyarságtudományi Intézet célkitűzése, hogy ezt a tovább már nem halasztható, nemzeti és tudományos érdekű feladatot elvégez. Végül ötödik feladat a népnyelvi szövegek, tájszótár, nyelvatlasz anyagának összegyűjtése és feldolgozása közben felbukkanó nyelvtani anyagnak kiegészítése, feldolgozása és kiadása monografikus tanulmányok formájában.¹

Ezen az alapon indult meg a kutató munka; a nagyszabású munkaterv megvalósítása, ha rendelkezésre áll is a megfelelő anyagi támogatás, elsősorban jó képességű és jó felkészültségű kutató csoport felnevelésétől és kiképzésétől függ. Utóbbi érdekében a tanulmányozók, a jövőendő kutatók számára külön tanfolyamokat rendezett az intézet, melyeken az egyetem magyar nyelvi tanszékének tanárai nagy körültekintéssel és eredménnyel végezték a lelkes kutató gárda alapos és értékes munkára képesítő előkészítését. A gyűjtőmunka eredményeként a *Magyar Népnyelvi Szövegek* sorozat első füzeté a Debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet kiadásában, a második füzet pedig a Magyarságtudományi Intézet gondozásában most van sajtó alatt. Az előbbi füzet Végh József gyűjtésének eredményét, Sárrét vidékéről való népnyelvi szövegeket tartalmaz, az utóbbi pedig Hegedüs Lajos gyűjtőmunkája nyomán a baranyamegyei Ormánság népnyelvéből ad ízelítőt és járul hozzá a magyar nép nyelvének alaposabb megismertetéséhez.

Nem kisebb sikerrel folynak a nyelvatlasz munkálatai. A munka irányításával megbízott Bárczi Géza *A Magyar Nyelvatlasz előkészítése*² címen írt, idevonatkozó tanulmánya ismerteti a nyelvatlasz megvalósítására irányuló eddigi törekvéseket, a most megindult kutatási, gyűjtési eljárás elveit, módszereit, szempontjait, a kutatási pontokat, melyeken a kutató munkát el kell végezni. E hosszú és fáradságos munkának eredményeként az első térkép-

¹ Szabó Dénes: *Az első magyar népnyelvkutató értekezlet határozatai*. Budapest. 1942. 3—16. l.; 35. l.

² Megjelent *A Magyar Nyelvatlasz Munkálatai* c. sorozat első füzeteként.

sorozat hamarosan megjelenik, és remélhető, hogy nyomában majd idővel megvalósul a legszebb tudományos eredmény: a régóta nélkülözött Magyar Nyelvatlasz, a magyar nyelv mennél alaposabb és kimerítőbb szintetikus képe.

A népnyelv rendszeres tanulmányozásán kívül a népműveltségnek szentelt nagy figyelem a legszélesebb körű néprajzi kutatásban és gyűjtőmunkában kap kellő hangsúlyt. Nélküle a magyar népről átfogó képet nyerni lehetetlen. A néprajzi kutatás közvetett úton, a magyar nép szellemi és tárgyi hagyományainak gyűjtésével és vizsgálatával igyekszik annak lelkületét, gondolkozásmódját megismerni; így amikor a tárgyakat, házat, bútorokat, falusi szokásokat, játékokat kutatja, a vizsgálódásban elsősorban nem a tárgyakat illeti a figyelem, hanem azt a dolgot, szokást létrehozó teremtő erőt, azt fentartó hagyományt; a népi alkotásnak pillanatait, mozzanatait akarja megragadni. Ebből a célból indította meg az intézet a kutatást és adatgyűjtést megfelelő munkatársak biztosítása után a *Magyar Néprajzi Atlasz* elkészítésére, melynek megvalósítása ép olyan fontos néprajzi szempontból, mint a nyelvatlasz elkészítése a magyar nyelv jobb megismerése szempontjából.

A népműveltség elemeinek megmentését és megismertetését célzó munkájában egyik legszebb eredményt a néprajzi kutatás újabb módszereivel megindult tudományos népköltési gyűjtőmunkában tárhatja fel az intézet. Az újabb népköltési kutatás nem csupán a mesemondók száján élő mesék, a nép ajakán felcsendülő dalok, versek hagyományos anyagának összegyűjtését és megmentését tekinti feladatának, hanem közben a népköltési teremtés mozzanatait, a népmesei alkotás, formálás, változtatás lehetőségeit, nyilvánulásait, valamint a meséket létrehozó, dalokat kiváltó, stilst formáló erőket, a meseanyagot átvevő és megőrző hagyományt is meg akarja ismerni. Az újabb felfogás szerint ez csak olyképpen valósítható meg, hogy kiváló, nagy meseanyagot magukban összegyűjtő mesemondók mesekincsét teljes egészében vetik vizsgálat alá. Nagy hiányokat kell ezen a téren pótolni, mert eddigi népmesei kiadványaink ezzel a céllal nem igen gondoltak, a mesélő egyéniségének, teremtő erejének a mesék anyagára, formáira, stb. gyakorolt esetleges hatását, annak jeleit nem próbálták megfigyelni. Pedig a magyar népmesék anyagában, fordulataiban, változataiban sok olyan jegy, motívum figyelhető meg, amely arra utal, hogy a magyar népmese fejlődésében, alakulásában a mesemondói egyéniségnek jelentős szerepe volt. Így alakult ki az az új meggyőződés, hogy a népmese

felbukkanó anyaga, formái nem szakíthatók el előadójuktól, hanem a kettőt együtt kell vizsgálat alá fogni, azaz több gondot kell fordítani a népmese életének e fontos tényezőjére is. Az új kutatási és gyűjtő módszer a mesekincs keletkezésének, változásának, színeződésének kérdéseit nem elszigetelt meséken, motívumokon keresztül, hanem a meséket felvevő, átélő, formáló és így továbbadó nagy mesemondókon keresztül vizsgálja. Csak így kaphat feleletet arra, mily mértékben fejtheti ki az egyéniség a maga teremtő képességeit a mese hagyományos formáin keresztül és milyen mértékben játszik szerepet az áthagyományozott meseanyag alakulásában, csak ilyen módon remélhető, hogy a népi alkotás, formálás titkaira nézve az eddigieknél többet megtudjunk.¹

A Magyarságtudományi Intézet *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatát már ezek az új elvek irányítják. Az eddig összegyűjtött és kiadásra váró tekintélyes meseanyagból a sorozat három kötete jelent meg. Az első kötetben a sorozat gondozásával megbízott Ortutay Gyula egy kivételes tehetségű, paraszti mesemondó, Fedics Mihály meséinek javarészét — számszerint negyvenet — rendezett sajtó alá, a harmadik kötetben Dégh Linda ugyancsak egy nagy mesemondó egyéniség, de mástípusú mesélő, Pandur Péter meséiből és trufáiból hozott nyilvánosságra két kötetnyi anyagot. A kutatók a fenti elveknek megfelelően az óriási anyag összegyűjtése közben éles megfigyelő érzékkel fedezik fel mesélőjük teremtő erejének vonásait, pillanatait az elmondott és közismert mesemondó hagyományban. Nemcsak mesevizsgálatot végeztek, hanem a mesékkel egybekapcsolódó egyéniséget is megismertetik és igyekeznek elképzelhetővé tenni a mesék eleven életét, ahogy elmondójuk lelkiiségével és szűkebb környezetükkel egybefonódva jelentkeznek.² Megismertetnek tehát a mesélők részletes élettörténetével, életviszonyaival, azoknak meséikben lecsapódó és visszatükröződő hatásaival, vonásaival, bepillantást engednek azokba a titkokba: «milyen feltételek hozták létre az alkotót, milyen feltételek között munkálkodhatik a paraszti társadalomban, hogyan születik meg az alkotás s melyek végső indítékai».³

¹ Ortutay Gyula: *Fedics Mihály mesél.* Budapest. 1940. 5—27. l. Franklin-Társulat.

² Dégh Linda: *Pandur Péter meséi.* Budapest. 1942. 16. l. Franklin-Társulat.

³ Dégh Linda: *Pandur Péter meséi.* 15. l.

Fedics és Pandur lehetőséget szolgáltatottak erre. Mindkettő szinte kimeríthetetlen meseanyag felett rendelkezik, világviszonylatban is a nagy mesemondói egyéniségek közé tartoznak, azoknak a sorából valók, akiknek a mesei változtatásra, újraalkotásra megvan a hajlamuk, akiknek meséiben az «alkotó tehetség, az alkotó személyiség vonásait», a magyar szellem mesei leleményességét, ötletességét lehet megfigyelni. Ebben rejlik a két gyűjtemény nagy folklorisztikai értéke.

Fedics Mihály még az «írástudatlan», tiszta paraszti mesélő típusa, akinek szegényes, zaklatott, nyomorúsággal teli életét meséi színesítették meg és emelték szenvedései fölé. A becses kiadvány nem meríti ki teljesen Fedics meseanyagát, meséinek egy részét magával vitte a sírba, mielőtt a betű megtartó ereje biztosíthatta volna megrögzítésüket. Déghe Linda szerencsés kézzel megválasztott mesélője, Pandur Péter már nem az a tiszta paraszti mesélő típus, mint Fedics volt. Életformájában már városi elemek, és pedig a proletári élet színei és elemei keverednek, s hatásuk meséin, stílusán is megérződik. A két kötetben kiadott meseanyag Pandur meséiből és trufáiból az ötvennyolc legjobbat és legjellegzetesebbet tartalmazza. A bátorligeti Fedics Mihály és a bagi Pandur Péter méltó társai egymásnak. Bőséges meseanyaguk sok tanulságos, jelentőség-teljes motívumot tartalmaz. A magyar népmese minden területét bejárják, s aki ennek a bátorligeti, írástudatlan öreg magyarnak és a szívvel-lélekkel mesélgető, világtalan Pandurnak nagyszerű érzékkel és ízléssel lejegyzett és közreadott meséit olvassa, az belepillant a magyar nép lelkébe is és megleli az ott rejlő kincseket: mennyi tapasztalás, józan bölcsesség, találékonyság, bölcs mérséklet, derűs jókedv, a maga egyszerű frissességében meghagyott izes magyar beszéd gazdag folyása kapja meg a kutatót a mesékben, amelyek a magyarság szellemi kincsei, a magyar lélek játékos teremtő munkájának gyümölcsei.

Eunak a két magyar mesemondónak munkássága, mesemondása elsősorban a magyar népmese-irodalomban tarthat számot nagyobb érdeklődésre, de nemzetközi viszonylatban is figyelmet érdemel, mert meseanyaguk terjedelme, mesemondásuk jellege, alkotó tehetségük kiemeli őket a mesei hagyományt jól-rosszul tudó, szolgálai hűséggel megőrző és visszaadó, csak néhány mesét tudó, átlagos és közönséges mesemondók sorából.

A sorozat második számaként Banó Istvántól gyűjtött és sajtó

alá rendezett, *Baranyai népmesék*¹ címen kiadott gyűjteményben különösebb mesemondó egyéniség nincs. Nem is egy kisebb közösség meseanyagát és mesemondását mutatja be a gyűjtő, hanem több, különböző foglalkozású, nemű, jobbára reprodukáló mesemondó meséit. A gyűjteménynek folklorisztikai bece éppen ebben rejlik, hogy egyrészt példát ad arra, hogy a mese nincs helyhez, személyhez, foglalkozáshoz kötve, másrészt, hogy nemcsak ritkán felbukkanó, Fedics- és Pandur-féle nagy mesélőegyénségeket mutat be, hanem Baranya megye hegyháti járásának, a mesemondás szokását máig is őrző, apró falucskáiból, kisebb igényű, gyakrabban felbukkanó mesélői közül mutat be néhányat abból a fajtából, melyet az áthagyományozott meseanyaghoz való hűséges ragaszkodás, a visszadáásban mindenféle változtatás, színezés kizárása jellemez.

Banó hatvankilenc nagyon változatos anyagú meséjében egy elveszőben levő csodálatos mesevilág remekléseit mentette meg a magyar meseirodalomnak és bennük a magyar parasztság teremtő képzeletének gazdag, szellemének, ötletességének, a magyar népnyelv nagyszerű kifejező erejének bizonyosságait.

A népköltési gyűjtés terén — tekintve, hogy a népdalok megmentése körül Bartók és Kodály a dereka munkát elvégezték — a meséken kívül főképp a színjátékszerű népi szokásokat igyekszik az intézet összegyűjteni és közzétenni. E színjátékszerű szokások felkutatására és megmentésére ugyanis az utolsó lehetséges pillanat is elérkezett, mivel a szokások levetkezése és kivészése legelőbb szokott bekövetkezni a szélesedő, felemelkedő paraszti művelődésben.²

Az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* kiadványainak emlékezetes könyvnapri nagy sikere, az iránta mutatkozó érdeklődés azt jelzi, hogy a gyűjtemény a legjobb úton halad. Ez az út, mely a nemzeti szellem egységét és erősödését szolgálja, még sok lehetőséget, sok meglepő szépséget sejtet. Reméljük, hogy az intézet megfelelő gyűjtőgárda nevelése után, megfelelő anyagi támogatás mellett, célkitűzésének és nemes terveinek megfelelően megtalálja a módját annak, hogy a néphagyományoknak és népszokásoknak még eddig ki nem aknázott

¹ Banó István: *Baranyai népmesék*. Budapest. 1941. Franklin-Társulat.

² Ortutay Gyula: *Jelentés az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény munkálatairól*. Magyarságtudományi Intézet működése 1940/41. tanévben. Budapest. 1941. 24. l.

területeit is vizsgálatba veszi a legújabb kutatási eljárások szerint, és megmentheti a magyar népköltészet egész világát a pusztító idő elől és megismertetheti az egész ország teremtő népét. Nagy és fáradtságos munka, de nemzeti érdeke, becse felmérhetetlen, hiszen a «népköltészet anyaga a nemzet egyik legjobb és legtisztább nevelője lehet», mint ahogy a «népmese példázatai, jelképei is a magyarságnak jelképei s tanítóink lehetnek a jó magyarságban».¹

A néptant illető programmban a népiségtörténet vagy településtörténet fontos helyet foglal el. Család- és helyneveink részint történeti szempontú, részint előfordulási hely szerinti gyűjtése és feldolgozása széles munkateret kap az intézetnek a népiségtörténetnek lehető legrészletesebb művelését célzó munkatervében. Ennek a célnak érdekében indította meg *Magyarország Földrajzi Nevei* című gyűjteményét, melyben földrajzi neveinket szándékozik rendszeresen ismertetni és feldolgozni. A feladat nagysága ijesztő, de fontossága nemzeti érdekbe is vág. E téren különösen érezhető az intézet alapításának irányzata: a család- és helynévgyűjtésben már eddig is kialakult munkának mennél nagyobb és eredményesebb lendületet adni. A településtörténet kutatói számára család és helynevek pontos ismerete nélkülözhetetlen; e nélkül részletes és megbízható magyar népiségtörténetet képzelni lehetetlen. Hiszen a családnevek, földrajzi-, helynevek, folyók, mezők, hegyek stb. nevei biztos utalást nyújtanak arra nézve, hogy egy-egy területen milyen nyelvű, és ezen keresztül, milyen fajú népek telepedtek meg előbb vagy később. Itt tűnik ki a helynév kutatásnak nagy nemzeti szempontú fontossága; régi magyar helyneveink megdönthetetlen bizonyosságot szolgáltatnak arra nézve, hogy azokon a területeken, melyeket idegen nemzetiségek túlzó nacionalizmusuk szellemében korábbi település hamis jogcímén maguknak követelnek, a magyarság előbb vert gyökeret, előbb rendezkedett be, előbb vette birtokába azokat; a családnevek felkutatása és vizsgálata meggyőzően mutatja, hogy a nemzetiségi elemek későbbi betelepedés, beszívargás eredményeként váltak a magyar életforma és sors részeseivé.

A sorozat első számaként Szabó T. Attila *Gyergyói helynevek a XVI—XIX. századból* című munkáját jelentette meg az intézet. A munka, mintegy alátámasztva a helynevek gyűjtésének fontosságáról mondottakat, a gyergyói helynevek vizsgálatával megismerteti Csík megye északi felének, Gyergyónak, a «Maros tündérbölcsője»-

¹ Ortutay Gyula, i. c. 25. l.

nek, a «Székelyföldi havasok közé rejtett kicsi Svájc»-nak¹ történetét, ami nemzeti szempontból is annál inkább fontos feladat volt, «mert a székely település-területnek történetileg legismeretlenebb része éppen ez».¹ A feltalált történeti adatok, helynevek alapján Gyergyónak XV. századi jellegzetes székely volta kétségtelenül megállapítható, jóllehet «a székelység legkésőbb ezt a területet szálította meg», és a forráshiány egyelőre «Gyergyó településtörténetének tisztázását lehetetlenné teszi».¹ Az is bizonyos, hogy a ruménségnek a Gyergyói-medencében való megjelenése a XVII. században történhetett. Ezt a XVI. és főként XVIII. századi erdélyi családnevek, birtok-, illetőleg jobbágy-összeírások kétségtelenül megerősítik; a füzetben közölt helynévanyagban is jól megfigyelhető, hogy rumén eredetű helynevekkel a gyergyói területnek XVIII. századi helynévanyagában is jobbra csak a havasi részek leírásakor találkozunk, a korábbi századokban pedig még ott sem.

A sorozat második számában Pais László *Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza* címen kutatja, «hol voltak a Zala vízgyűjtőjén vizes területek és milyen volt ezeknek az élete». Azt a képet akarja megrajzolni, amelyet e táj a lecsapolások megkezdése előtt mutatott és azt az életet, mely ott folyt. Régi kéziratos térképeken kívül, történeti dűlőnevek, a vidékre vonatkozó középkori oklevelek segítségével hívásával járja végig a lecsapolás előtti Zala-mentét, a mellék-patakok völgyét, majd a források, helynevek engedte lehetőségek szerint megrajzolja a táj fejlődését a honfoglalástól kezdve. Az «Adattár» részben a Zala folyása szerint haladó községrenden belül időrendben sorolja fel a vízrajzi vonatkozású neveket.

E rövid, néhány soros ismertetés érzékeltetheti, hogy a Magyar-ságtudományi Intézetnek helynév-kiadványai hozzájárulnak hazánk tájainak, vidékeinek, a területek régi arculatának, lakosságának, az ott kifejlődött magyaréletformának jobb megismeréséhez és ennek nyomán e területekhez való öntudatosabb ragaszkodás és jog-igény erősítéséhez.

A néprajzkutatási nagy program keretében indította meg az intézet *Tanya, Falu, Mezőváros* című sorozatát is, mely nagyobb-terjedelmű monográfiák alakjában Magyarország különböző területeiről, illetőleg egy-egy jellegzetes települési egységről óhajt képet adni. Nagyon sok pótolni való van ezen a téren, hiszen jóformán

¹ Szabó T. Attila: *Gyergyói helynevek a XVI—XIX. századból*. 1940. Budapest. 3. ; 5. ; 11. 1.

alig akad olyan néprajzi dolgozatunk, amelyben kísérletet láttunk volna akár az általános, akár a táji magyar vonások elkülönítésére, mely azt vizsgálná, hogy egyes vidékek néprajzában mi az általános emberi, mi a magyar faji, végül mi a jellegzetes táji illetőleg sajátos helyi vonás, és hogy ezek a vonások, elemek hogyan alakultak, fejlődtek idők folyamán.

A sorozat első kötetében Fél Edit Kocs falunak¹ teljes társadalmi képét nyújtja; a Dunántúlnak azon vidékén fekszik ez a falu, amely néprajzi szempontból még alig ismeretes. Megismerteti Kocs község anyagi és szellemi életének, társadalmi színvonalának viszonyait. A tárgyak, jelenségek bemutatásánál igyekszik rátapintani az azokat létrehozó formai és tartalmi elemekre, eredeti és mostani újabb értelmére. Nyomon követi a polgári kultúra, műveltségi elemek leszállását a kocsiai életébe, kutatja a módokat, hogyan alakította, színezte a falu az új művelődési elemeket, hogyan illesztette bele műveltségének, szellemi életének régi kincsei közé, mit vett fel belőlük és mi maradt kívül a hagyományos kultúrjavarok keretén. A társadalmi, gazdasági jelenségek multbeli megnyilatkozási formái és az újabb, megváltozott gazdasági viszonyok következtében átalakult formák között mutatkozó különbségekben is a rejtett szellemi és társadalomalakító tényezőket, a kocsiaknak azokkal szemben megnyilatkozó magatartását keresi.

A sorozat második köteteként kiadott monográfiában Vargyas Lajos Áj falu² zenei életéről rajzol teljes képet. Alapja ennek egyes személyek dallamkincsének, a falu teljes énekanyagának összegyűjtése és vizsgálata. Vargyas nagyon szerencsés volt kutatási helyének kiválasztásában, gyűjtése meglepően nagy anyagot eredményezett. Hogy ennek a bőséges dalanyagnak felhalmozódását és annak felhasználási módjait stb. megértesse, megrajzolja Áj falu társadalmi viszonyait, melyeknek tanulmányozása a zenei szempontú kutatásoktól elválaszthatatlan, hiszen a dallamvilág abba van beleágyazva, a kettő egymásra utal. Áj falu paraszti színezetű, de egyes vonatkozásokban már erősen polgárosodó kultúrájában, életében jelentős elem az éneklés. Igazi «daloló falu», ami énekkultúráján szembetűnően felöltlik. Nem szólva arról, hogy Vargyas a szinte vég nélküli dallamkincs összegyűjtésével, feldolgozásával és megmentésé-

¹ Fél Edit: *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* Budapest. 1941
Vargyas Lajos: *Ájfalú zenei élete.* Budapest. 1941.

vel is nagyon hasznos munkát végzett a magyar néprajz zenetörténeti vonatkozásában, ezen felül sok rejtett mozzanatra is fényt derít: hogyan születik, vándorol az új dallam, hogyan lesz általánossá, melyek a helyhez és időhöz kötött dalolási alkalmak, miképpen jönnek létre a változatok, mi a viszony dallam és szöveg között? Egy-egy község vagy körülhatárolt vidék dallamkincsének, zenei életének monografikus feldolgozására Vargyas munkájával nagyon hasznos és értékes útmutatást adott.

Magyarságunk jobb, kimerítőbb megismerésére való nevelés azonban nem csupán a jelen adottságainak kutatásával, a pillanatnyilag megfoghatók és nem is csak a közeli mult szellemi és anyagi hagyatékainak feltárásával és megismertetésével történik, hanem a régi magyar mult sok-sok ismeretlen kincsének kibányászásával, felszínrehozásával és lehető legjobb átszármaztatásával. A mult olyan erőteyezőt jelent a magyarság életében, olyan ígéret a jövőre nézve, amelyet nem lehet büntetlenül figyelmen kívül hagyni. A nemzeti öntudatot egyedül éleszteni tudó magyar mult tekintélyt sugárzó mozzanatainak, igazi nagyjainak, időtálló emlékeinek ismertetésére és ismeretére soha nem volt nagyobb szükség, mint éppen napjainkban, amikor lépten-nyomon sorsforduló és történetalakító jelenünket hangsúlyozzuk. A magyar nép történeti tudatának fejlesztése, magyar népi öntudatának erősítése, a nemzeti érzésnek éltető tartalommal való megtöltése csak úgy történhetik, ha a magyarság széles rétegei értékelné tudják a nemzet multjában található felemelő mozzanatok értékét, ha ismerik azt az éltető erőt, mellyel helytállt a keresztény kultúra mellett és azt a maga ruházatban, zenében, irodalomban, népműveltségben, népművészetben stb. nyilatkozó, sajátos nemzeti kultúrájának kifejlesztésével gyarapította, ha megérinti az a szellem, mely a magyarságnak szabadságáért, nemzeti létéért folytatott harcait átsugározta. A jelenbeni magyar öntudat és a jövőre néző biztos pillantás nem állhat meg a nélkül, hogy a nemzet ne ismerje mindazt, ami dicső, ami lelkesítő, ami szent, ami nagy és sajtáságonosan magyar és népi érdekű mozzanat volt a magyarság multjában.

A nemzeti mult ilyen irányú szellemi és anyagi ismeretét akarja szolgálni a Magyarságtudományi Intézet a régi magyar mult írásos emlékeinek kiadásával és megismertetésével, néprajzi hagyományok és emlékek feltárásával, a magyar nép nagy írófainak életét, munkásságát, eszméit és törekvéseit népszerű szellemben, de tudományos színvonalon ismertető könyvek, sorozatok gondozásával. Ezeknek a

kiadványoknak olvasása komoly magábaszállást és lelki számbavételt eredményezne és nemzeti mivoltunk alaposabb megismerését segítené elő, ami viszont kellő bátorítást és okulást nyújthatna a magyarság jövő életformájának alakítására. E cél szolgálatába állította *Új Magyar Levelestár* c. sorozatát. Letűnt századok levelei kerülnek napvilágra, s e levelek sorain keresztül felcsillan a magyar multnak egy-egy része, felmerülnek elmúlt idők gazdasági, társadalmi, családi viszonyai, a szellemi élet lüktetése. E levelek bűvárlója tanúja lehet a mult idők magyarjai törekvéseinek, örömeinek, bánatának, súlyos és országos érdekű események egyeseinek, családoknak életére gyakorolt hatásának. «Nagy férfiak, sötét idők, vagy a sötét idők hangulatával éles kontrasztot alkotó mindennapi élet egy-egy családi élet idilli hangulata izgató közelségbe hozza az olvasót olyan korszakokkal, melyek képzeletében túl messze voltak ahhoz, hogy teljes emberségükben megértse őket» — írja Eckhardt Sándor abban az előszóban, mellyel a sorozat első számaként, *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei*¹ c. közreadott kötetet elindította.

Az eddig csak töredékesen ismert levelek nyomán, melyeket a Batthyányiak körmendi levéltárának legjelesebb ismerője és bűvára, Iványi Béla, sok régi magyar levél, történeti és nyelvészeti adalék kibányászója rendezett sajtó alá, két nagy magyar hős és államférfi közelébe, nagyságának bűvkörébe kerül az olvasó: egyik a dédapa, az unokától hőssé magasztosított szigetvári hős, a másik a dédunoka, az ősi példán nevelődött költő és hadvezér — a közölt levelek kevés kivétellel tőle származnak — akinek mély emberisége, hatalmas gondolatai, tervei ezekben az irodalmi célzattól és minden cícomától mentes levelekből is kicsillannak. A levelek nyomán előttünk áll Zrínyi, ahogy a mindennapi életben beszélt, írt, tervezett, cselekedett, de minden tettében, szavában, sorában érezni lehet a *Szigeti veszedelem* magasztos lelkületű, hatalmas koncepciójú szerzőjének, a *Török Áfium*-ban megjelenő lángeszű hadvezérnek és államférfiúnak megragadó emberi nagyságát.

Nemcsak a két példamutató nagy hazafinak jobb megismerését segíti elő a magyar nyelvű leveleit tartalmazó becses kiadvány, hanem szolgálja egyúttal a magyar nyelv művelését is. A nyelvész is bőséges anyagot talál a régi magyar nyelv állapotának vizsgálatához, gyönyörködhetik is e levelek minden idegen békótól ment szabad folyásá-

¹ Iványi Béla: *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei*. 1943. Athenaeum.

ban, a nyelvművész is élvezheti a régi magyar beszéd tárgyias szépségét, férfias egyszerűségét, hősies veretét.

Régi Magyar Verseskönyvek című sorozatának megindítását a fenti megfontolásokon kívül különösen az tette indokolttá, hogy a XVII. és XVIII. században divatozó magyar énekköltés java anyagát megőrző kéziratos énekgyűjtemények közül még kevés jutott el a nyomtatott betű biztosította megörökítésig. Ezt a hiányt igyekszik pótolni a Magyarságtudományi Intézet mindjárt első kötetével, amelyben Buda János gondozásában a XVIII. század elejéről származó, egyik legjelentékenyebb, változatos tartalmú, *Szentsei daloskönyv*¹ címen ismert kéziratos énekgyűjteményünket a közönség számára hozzáférhetővé tette. Néhány régibb szerzésút nem számítva, az énekek javarésze 1670—1704-es évekből való, tárgykörük, hangjuk, formájuk nagyon változatos. A kiadvány változatos tartalmánál fogva két szempontból is értékes: egyrészt sok olyan, csak ebben az énekgyűjteményben megőrzött régi magyar éneket ad közre, amelyeket máshonnan meg nem ismerhetünk, másrészt bepillantást enged a XVII. század végén és a XVIII. század elején élő irodalmi érdeklődésű, költői érzékű magyaroknak ízlésébe, gondolkodásába, törekvéseibe, érzéseibe. Ezeknek olvasása is hozzájárul a mult magyarságának teljesebb megismeréséhez, hiszen a magyar teremtő szellem szüleményei, a magyar képzelő erő alkotásai, akár a vallásos elmélyülés, az Istenhez való odafordulás, akár a sors keménysége, akár a gúny tüze, a kuruc harci kedv lángolása vagy gyászos letörése, akár a szerelem heve, epedése, akár pedig egyszerűen a pajzán tréfa, játszi jókedv váltotta is ki azokat.

A régi magyar irodalmi emlékek megismertetését, hűséges megörökítését szolgálja a harmadik sorozat, mely *Codices Hungarici* címen indított el. Ebben az európai keresztény művelődésbe kapcsolódó, középkori magyar léleknek, irodalmunk kezdeti próbálkozásainak, régi nyelvünknek XV—XVI. századi kéziratos emlékeit, a kódexeket szándékozik az intézet nyilvánosságra hozni. Hogy ezeket a korjellemező, becses emlékeket a kéziratosság bilincseiből kiszabadítva, az eredetit teljes hűségében érzékeltető, hasonmás kiadásokban ne csak a tudomány emberei, hanem más érdeklődők számára is megközelíthetőkké tegyék, azt több szempont is javasolja. Ezeknek a kódexeknek egyrészt nincs még tudományos, főképp nyelv-

¹ Buda János: *Szentsei-daloskönyv*. Budapest. 1943. Athenaeum.

zeti szempontból használható kiadása, mert a *Régi Magyar Nyelvelmékek* sorozat kötetei és a későbbi *Nyelvelméktár* kiadványsorozat is filológiai és paleográfai hűség tekintetében sok hiányt mutatnak és nyelvtudományi vizsgálódás számára gyakran megbízhatatlanok, a tudományos igényeket minden tekintetben kielégítő *Új Nyelvelméktárnak* pedig csupán egyetlen füzete jelent meg majdnem harminc évvel ezelőtt; másrészt a sürgős kiadásra ösztönözheti a Magyarságtudományi Intézetet és más tudományos köröket, egyesületeket az a nemes törekvés, hogy annyi század viszontagságain keresztül ránk jutott szellemi örökségünket minden esetleges veszedelemmel, kártékony hatással szemben hiteles formában megrögzítsék és megőrizték.¹

A sorozatot Pais Dezső előszavától bevezetve a Jókai-, korábban Ehrenfeld-kódex nyitja meg, melyet Szabó Dénes gondozásában a Stokholmi Magyar Intézettel együtt közösen adott ki hasonmásban a Magyarságtudományi Intézet. Vele a legrégebb ismert magyar kézírásos könyv kapott a nyomtatott betűn keresztül kellő megbecsülést. Az offset nyomással készült, autotip egyszínű hasonmás-kiadás, mely az eredeti kódexnek még a méreteit is megtartja, a hasonmás szöveg előtti tájékoztatóban pedig a kódexre vonatkozó tárgyi ismereteket közli, a középkor legnépszerűbb és legnagyobb hatású szentjének: Szent Fereucnek vonzó legendáját tartalmazza. Ez a hasonmás kiadás — remélhetőleg nyomában más oldalról támadó kezdeményezés folytán kiadásra kerülő többi kézíratos könyveink is — a maga közvetlen formájának előnyeivel, benyomásaival bizonyára fokozni fogja majd az érdeklődést a magyarság régi szellemi életének termékei és a régi magyar nyelv iránt, amelyik ezekben a kódex-szövegekben tette meg az első lépéseket az irodalmi érvényesülés felé.

A *Magyar Írók*² sorozat gondozásának elvállalásában az a cél vezette az intézetet, hogy a magyar irodalom nagy alakjait, akikben a magyar lelkiség sajátos, vonzó módon nyilatkozott,

¹ V. ö. Pais Dezső: *Előszó. Jókai-kódex*. Budapest. 1942. V—VII. 1.

² Az Eckhardt Sándor szerkesztette sorozatban a következő életrajzok jelentek meg: Kerecsényi Dezső, *Kölcsey Ferenc*; Sík Sándor, *Zrinyi Miklós*; Schöpflin Aladár, *Mikszáth Kálmán*; Sötér István, *Jókai Mór*; Bóka László, *Vajda János*; Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint*; Barta János, *Malácz Imre*; Waldapfel József, *Katona József*. Budapest. Franklin-Társulat.

népszerűsítse az értékes olvasmányokat kedvelő közönség körében. Állandóan a mostani idők sorsfordító erejét hangoztatjuk, már pedig különösen ilyenkor van nagy szüksége a jelennek a mult igazi nagyságainak, időtálló értékeinek kultuszára. A nagy magyar írók és költők életét, munkásságát hűen és a történeti adatokhoz ragaszkodva ismertető életrajzok, melyeknek szerzői a magyar irodalomtörténet és essayírásnak legkiválóbb művelői közül valók, az írókban, illetőleg munkáikban, pályájuk vonalában megláttatják azokat a lényeges jegyeket, melyek azoknak legmélyebb értelmét adják, kidomborítják a magyar léleknek, magyar szellemnek, ízlésnek azt a sajátos vonását, mely a mult igazi nagy magyar egyéniségeit jellemzi és aminek megismerése tartalmasabbá teheti a történelmi tudatot, színesebbé a magyar szellemi multról kirajzolódott képet.

A Magyarságtudományi Intézet kiadványsorozatainak ismeretése után meg kell még röviden emlékeznünk az intézet sokoldalú, változatos szempontú és tárgykörű, de mégis egy célba törekvő hatalmas munkatervének szolgálatában megjelenő évnegyedes folyóiratról, a *Magyarságtudomány*-ről. Harmadik évébe lépett ebben az esztendőben a magyar néprajzkutatás legkiválóbb szakemberének, a népműveltség leghivatottabb munkásának, Ortutay Gyulának szerkesztésében megjelenő, terjedelemre és tudományos színvonalra nézve egyaránt tekintélyes folyóirat, melynek eddig megjelent tudományos és közérdekű cikkei az itthoni és az idegen világrészebe szakadt¹ magyarság jelenéből és multjából számos kérdést, mozzanatot világítottak meg már a magyar olvasók előtt. A tudományos színvonal és a népszerű hang biztos ígéretet nyújtanak arra, hogy a tudományos világ munkásainak, elsősorban a magyar életformák kutatóinak hatékony közreműködésével és a magyar társadalom támogatásával a jövőben még nagyobb eredménnyel szolgálhatja a magyar nép jobb önmegismerésre való hajlítását és maradéktalanul betöltheti szerepét: közvetítheti a tudomány megállapításait, eredményeit a magyar közönség felé.

A fentiekben ismertetett sorozatok megindításán kívül néhány sorozatokon kívüli kiadvány megjelenését is elősegítette az intézet anyagi és szellemi támogatásával és ezen a módon is szolgálatot tett a magyarságismeret ügyének.² A kiadványok között különösen figyel-

¹ Horváth Anzelm: *A brazilai magyarság*. Magyarságtudomány. II. évf. 150. 1. Franklin-Társulat.

² Bálint Sándor: *Egy magyar szeptember*. Orosz István önélet-

met érdemel Prahács Margittól összeállított *Magyar témák a külföldi zenében* című, mely arra a kérdésre próbál feleletet adni, hogy láttak, értékelték bennünket magyarokat külföldön zenei tekintetben. Mit jelentünk a világnak zenei téren? Az kétségtelen, hogy «azt az új, elütő szint, amelyet a magyarság zenei téren hozott, az európai népek észrevették, megkedvelték, próbálgatták.»¹ Nemcsak a magyarság tanult a külföldtől, az is tanult mitőlünk. A könyvben közreadott, nagyjelentőségű, bőséges címjegyzék élő bizonyosság arra nézve, hogy külföldiek szinte párját ritkító tömegben igyekeztek magyar zenét szerezni, hogy nagy mesterek szerzeményei is számos magyar zenei motívumot, vonást őriznek. Annál jelentékenyebb ez a nemzeti öntudatunk erősítésére is alkalmas munka, mert az európai zenekultúra fejlődésében játszott szerepünknek rendszeres vizsgálatahoz és tisztázásához az első komolyabb kezdeményezés.

A felsorolt változatos tárgykörű kiadványok, az ismertetett hatalmas munkaterv célkitűzéseinek szellemében kifejtett törekvések mutatják, hogy a Magyarságtudományi Intézet több oldalról igyekszik megközelíteni tudományos és nemzeti érdekű célját, multunknak és jelenünknek, egyszóval sajátmagunknak, magyarságunknak jobb megismerését. A népismeret, népműveltség ápolása, népi hagyományainknak megőrzése ép olyan elsőrendű feladat az intézet munkatervében, mint amilyen döntő fontosságú szerepük a nemzet fennmaradásában. A népi elem hangsúlyozása ellenére is, nemcsak a néptant részesíti kellő figyelemben a kutatás, hanem hasonló figyelem nyilvánul meg részéről európai vagy történeti műveltségünkkel szemben, mely európaiságunk szempontjából éppen olyan életbevágóan fontos, mint a nemzeti jelleg megőrzése szemszögéből a népműveltség. Röviden, az egész magyar műveltség, mult és jelen, magas és mély kultúra, úri és népi műveltség megismerését és megismertetését szolgálja.

Az elmondottakból kitűnik az is, hogy a Magyarságtudományi Intézet működésének alig öt esztendejében, jóllehet nagyon szerény anyagi források állottak rendelkezésére és sok nehézséggel kellett megküzdenie, a magyarság alaposabb megismerésére vonat-

---

rajza. 1942. Franklin-Társulat. — Pásztor Lajos, *A magyarság valóságos élete a Jagellók korában*. 1940. — Fajcsék Magda, *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*. 1942.

¹ Kodály Zoltán: *Előszó Prahács Margit könyvéhez*. 7. 1.

kozó anyag rendszeres összegyűjtésében, feldolgozásában, közkinccsé tételében mind az egyetemes magyar művelődés tekintetében, mind nemzetpolitikai szempontból rendkívül értékes és maradandó eredményű munkát végzett. Olyan hasznos és nemzeti szempontból elengedhetetlenül szükséges feladatot teljesített máris az intézet, amely követeli, hogy annak további, még eredményesebb és szélesebb talajon, biztosabb keretek közt mozgó folytatását a magyar társadalom részéről jövő fokozottabb érdeklődéssel biztosítani érdemes és szükséges.

TERESTYÉNI FERENC.

IRODALOM.

Két ifjúsági könyv.

Kalló Ferenc: *Fiúk a bányában.* — A Kir. Magyar Egyetemi nyomda kiadása. — Kalló Ferenc: *A Sikátor-utca orvosa.* — A Szent István Társulat kiadása.

Ifjúsági irodalmunk nagyon szegény. Mióta Benedek Elek elhallgatott, alig akad számottevő művelője. Ő mondáinkat és népmeséinket simította át a fiatalság számára s ezekben már eredettől fogva van némi szerkezet és alapeszme, melyet ő írói kézzel kiemelt. Újabban többnyire csupa képtelenséget költenek a gyermekek mulattatására; az írók vagy kevésbbe veszik a fiatalságot, vagy leereszkenek hozzá, mint mikor a felnőttek gügyögve beszélnek a gyermekekkel, hogy hangját, kedvét eltalálják. Ez ostoba szokás ellen már sokat írtak, de az irodalomból oly kevésbé lehet kiirtani, mint a beszédből. — Annál örvedetesebb, ha akad oly mű, mely az ifjúságnak önmagáról beszél s mégis érdekelni, sőt nevelni tudja. Két ilyen mű került kezünkbe, Kalló Ferenc művei. Egyiknek címe: *Fiúk a bányában.* Arról szól, hogy egy anyátlan szegény kis lányt felfog egy fővárosi család, a fiú pedig egy jóra való bányász házába kerül. Amint fölserdül, maga is munkát vállal a bányában. Egyik nyáron pesti fiúk kerülnek oda, hogy megismerjék a falusi életet. Kedves barátság fejlődik a bányász-fiúk s a látogatók között. Ezek elhatározzák, hogy ők is megmutatják új barátaiknak a fővárost. Labdarugóversenyeket rendeznek a falu népe előtt s bevételéhez a fiúk maguk is hozzárakosgatják filléreiket, s annak őrzését a derék fogadott fiúra bízzák. Ennek gonosz bátyja, a bányász igazi fia azonban ellopja a pénzt, fogadott öccsét pedig beszakadt régi bányába csalja, melynek kijáratát fel is robbantja. A fiúk rájönnek a gázra, kimentik pajtásukat; a gonosz fiú pedig, mikor a lopás rábizonyul, menekülése közben életét veszti. Ez egyszerű mese sok egyszerű színnel van kifestve, s végig ébren tudja tartani az érdeklő-

dést. Komoly mag van benne : a kétféle élethez szokott fiúk összehatalálkozása, a barátság haszna, a derékség jutalma, a hitványság bűnhődése. Egy pap alakja a szelídség hatalmát mutatja. — Az ifjúság a könyvet jó érzéssel teheti le kezéből s észrevétlenül is okul belőle.

A másik kötet címe *A Sikátor-utca orvosa*. Egy gyárimunkáscsaládban az idősebb bátya orvosnak taníttatja tehetséges öccsét. A fiú az egyetemi évek alatt megszédül, szerepelni kíván az ifjúsági körökben, ismeretségeket, pártfogókat keres, elszakad a szülői háztól, ámbár tanáraitól, pártfogóitól nagyrészt tudja, hogy azok is szegény sorból küzdötték fel magukat. Már kórházi orvos, mikor egyik régi barátja, aki egyenest a munkások orvosa kívánt lenni, akitől épp ezért elpártolt nagyravágyásában, értesíti, hogy otthon, a Sikátor-utcában, anyja tüdőgyulladásban fekszik. A tékozló fiú megtér a családba. Ez a történet is egyszerűen, mégis érdekesen van elmondva, mert a törtető fiú sem gonosz, a nagyravágyás szinte észrevétlenül sodorja magával, s rá sem eszmél, hogy érzésben, erkölcsben milyen lejtőre jutott. — Alakja nagyon jó példa az ifjúnak, kik a szorosabb szülői felügyelet alól a szabadabb egyetemi évek sodrába kerülnek.

E könyvek egyesítik magukban az ifjúsági könyvekben szükséges kettős követelményt : érdekes olvasmányok s a mellett nevelő hatásúak.

v. g.

Gróf Bánffy Miklós emlékei a világháború utáni évekről.

Bánffy Miklós : *Emlékeimből*. Révai-kiadás. Budapest, 1943.

Bánffy Miklóst közéleti szereplése szinte az utóbbi évtizedek minden jelentős magyar eseményének részesévé tette. Azt lehet mondani, hogy számos magyar ügynek nemcsak kezdeményezője, hanem végrehajtója is volt. Közéleti szereplésére nemcsak származása és műveltsége készítette, hanem személyes sorsa is számtalanszor szólította a cselekvés mezejére. Sokoldalúsága közismert : a művészi, politikai, gazdasági és nemzetközi élet állandó résztvevője. Valamennyi minőségében alkotó. Ha ennyiféle munkálkodását jellemezni akarnók egy találó fogalommal, akkor azt lehetne róla mondani, hogy ő a huszadik századi magyar élet egyik arbiter elegantiarumja. Minden ténykedésében magasfokú fennköltséget, eszei magaslatot tud képviselni : előkelő és nemes mindenfajta megnyilatkozásában.

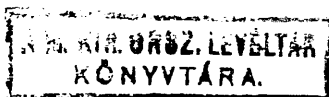
Mostan újból megjelentetett művében mint emlékiró jelentkezik az irodalmi közvélemény előtt. Szépirodalmi alkotásainak — főként az Erdélyi Történet regénytrilógiájának — már ismeretes bizonyos emlékező jellege. Amíg abban társadalmi osztályának történeti szerepét értékeli, addig emlékezéseinek ebben a kötetében egyéni sorsának azokat a korszakait beszéli el, melyekben épp egyénileg volt számára kockázatos a magyarságvállalás. Mindjárt az első fejezet megveti az alapját mondanivalóinak: az 1916-os királykoronázásnak őt szemelték ki művészi rendezőjéül. Belső titkokat, intrikákat mond el, amik annak idején e minőségében őt korlátozták, Sorra elmondja a magyarság nagy szertartásának lefolyását és annak apróbb epizódjait. Egyáltalán nem tud szabadulni írói szemléletmódjától: a kis epizódokat kedvesen és emberi közvetlenséggel tudja megeleveníteni; az olvasó valósággal maga előtt látja lefolyni a királykoronázást és valósággal szemtanúja annak a küzdelemnek, melyet Bánffy a rendezés körüli intrikák következtében elviselni kénytelen volt.

A második fejezetben a forradalmi idők nagy kavarodását, szörnyű fejtelenségét írja le: a vészterhes idők egy részét Budapesten élte át. A nemzetközi eszmék gyászos tombolása idején egyetlen eszme nyugtalanította, készítette cselekvésre: megtartani és megmenteni a magyarság lelki épségét. Ennek záloga a közrend, az alkotmányosság fenntartása. Az országgyűlés tekintélyének megóvása lett volna az első teendő, a szélsőséges hullámok azonban átjárták még a parlament levegőjét is. A forradalmat feltartóztatni semmiféle szervezkedéssel nem lehetett. A zabolátlan elemek ellenében kevésnek bizonyult az az akció, melynek Bánffy szemlélője, majd igen hamar mozgató lelke lett. Bécsi, majd berlini emigrációja következett. Szakadatlan helytállás egyéni sorsa és nemzeti mivolta védelmében. Dánián át Hágába igyekezett, hogy a magyar ügyet nemzetközi vonatkozásban képviselje. A környező államok kérését ugyanis már ekkor — 1919 elején — méltányolták a nyugati hatalmak. A békekötések alkalmával minden úgy történt, ahogy arról Bánffy annakidején emigrációjában értesült. Bécsben szomorú és válságos napokat élt át: a hazai kommunizmus akkor fejtette ki ott a legélesebb propagandáját; a túlkapó nemzetköziség elsorvasztott minden igaz magyar ügyet.

Bánffy Miklós emlékirásának tartalmi jelentősége mellett értéke épp abban áll, hogy mint a nagy idők tanúja, elevenen és szemléletesen tud elmondani mindent, ami vele és közvetlen környezetében történt. Olvasás közben mindjobban erősödő érzésünk, hogy Bánffy Miklós

szövege inkább a beszéd, az előszó természetesebb hatásával él, mint a választékos írásmód keresett előkelőségével. A szó teljes értelmében *elbeszéli, elmondja* élményei keletkezését, tapasztalatai alakulását és szemlélete módosulását. A nagy idők nagy emberének megindítóan nemes és őszinte lelke tárul ki az emlékezések során. A megelevenedő emlékek fényforrása Báuffy Miklós magyarsága. Emlékezései nemcsak beszámolnak, hanem igen helyesen bírálják és adalékokat közölnek a korszak ferdeségeiről. Egyes részlete viszont a művészi ösztön ritka megelevenítő erejével hat és önállósul tökéletes írói alkotássá. Határozott igény és ízlés jellemzi minden sorát, a mellett finom és előkelő.

Paku Imre.

8/891 8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

794. SZÁM

1944. JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1944

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. KÖZOKTATÁSUNK IRÁNYA. — Szinyei Merse Jenőtől _ _ _ _	1
II. IHLET ÉS NEMZEDEK. — Márai Sándortól _ _ _ _ _	5
III. SZENT ÁGOSTON CONFESSIOI MAGYARUL. — Schütz Antaltól	24
IV. MUNKÁCSY MINT PSYCHOLOGUS. — Voinovich Gézától _ _	32
V. CSESZTVEI ÖSZ. — <i>Költemény.</i> — Balogh Károlytól _ _ _	42
VI. SZEMLE. — <i>A tanítás és nevelés állócsillaga.</i> — Kelemen Kri- zosztomtól _ _ _ _ _	47
VII. IRODALOM. — 1. <i>Két erdélyi kulturhős: Apáczai Csere János és</i> <i>id. Szász Károly regényes életrajza.</i> — (1. Szczezi László: <i>A halál és tanítványa.</i> — 2. Berde Mária: <i>A hajnal emberei.</i>) — Kristóf Györgytől.	
2. <i>Új könyv a magyar alkotmányról.</i> — (Csekey István: <i>Magyar-</i> <i>ország alkotmánya.</i>) — Tihanyi Lajostól.	
3. <i>A janzenismus.</i> — (Czakó Jenő: <i>A janzenismus.</i>) — S. Szabó Józseftől.	
4. <i>Traeger Ernő új verskötete.</i> — (Traeger Ernő: <i>A zsoltárok</i> <i>könyvével.</i>) — —yi-től.	
5. <i>Közép-Európa nemzetiségi térképe.</i> — (Dr. Jakabffy Imre: <i>Közép-</i> <i>Európa nemzetiségi térképe.</i>) — Dr. Irmédi-Molnár Lászlótól 51	

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárú is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
8196. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

0/897

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

795. SZÁM

1944. FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1944

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF CSÁKY ALBIN ÖTVENÉVES TÖRVÉNYJAVASLATA A JOGI OKTATÁS REFORMJÁRÓL. — Finkey Ferenctől _ _ _	65
II. AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI TANÁCS FELADATA. — Imre Sándortól _ _ _ _ _	81
III. A PÁLOS-REND ÉS A DEVOTIO MODERNA. — Mályusz Elemértől _ _ _ _ _	95
IV. A RÓMAI FÖLDBIRTOKKÉRDÉS VAJÚDÁSA A HALÓDÓ KÖZTARSASÁG IDEJÉN. — Alföldi Andrástól _ _ _ _ _	101
V. SZEMLE. — 1. <i>Angyal Dávid</i> (1857—1943). — Nagy Miklóstól.	
2. <i>A magyar kritika hat éve.</i> — Schöpffin Aladártól _ _ _ _	110
VI. IRODALOM. — 1. <i>Mórai Sándor új regénye.</i> — (Márai Sándor: <i>Sirály.</i>) —n. —y.-tól.	
2. <i>Újabb emigráns emlékiratok.</i> — (Acs Tivadar: <i>A száműzöttek.</i>) — Rédey Máriától _ _ _ _ _	124

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
8262. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

KORNIS GYULA KÖNYVEI

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

Okság és törvényszerűség a pszichológiában. 1911.

Kultúra és politika. 1927.

Magyar filozófusok. 1930.

Kultúra és nemzet. 1930.

A kultúra válsága. 1934.

Pázmány személyisége. 1935.

Apponyi világnézete. 1935.

Egyetem és politika. 1936.

Petőfi pesszimizmusa. 1936.

Kölcsey Ferenc világnézete. 1938.

A magyar politika hősei. 2. kiadás. 1942.

Tudomány és nemzet. 1941.

Széchenyi és a magyar költészet. 1941.

Elemi pszichológiai kísérletek. 2. kiadás. 1942.

Petőfi és Nietzsche. 1942.

Századunk tudományának szelleme. 1942.

Tudós fejek. 1942.

Az államférfi. Két kötet. 2. kiadás. 1943.

A tudományos gondolkodás. Két kötet. 1943.

Tudomány és társadalom. Két kötet. 1944.

AUGUSTE RODIN

BESZÉLGETÉSEK A MŰVÉSZETRŐL

Pátzay Pál Rodin-tanulmányával

A művészettel foglalkozó könyvek között különleges helyet foglal el a nagy francia szobrász műve. Egy kiváltságos művész tanít meg ebben a könyvben bennünket a művészet ismeretére és szeretetére. A világhírű mű díszes kiadásban jelent meg, gazdag illusztrációs anyaga bemutatja Rodinnek úgyszólván teljes munkásságát s ama remekműveket is, amelyek fejlődésére hatottak.

RÉVAY JÓZSEF

SÉTÁK A RÓMAI MAGYARORSZÁGON

Magyarország ókori emlékei között viszi tanulmányos útra az olvasót úgy, hogy könyve révén feltámad előttünk a mai Magyarország területén letelepedett rómaiak élete. Az itt talált romokból, töredékes leletekből feltámasztja azt a korszakot, amely sokban hozzájárult a magyar műveltség kialakulásához. Tanulságos könyv, egy izgalmas és szép kirándulás az ismeretlen múltba. Az érdekes kötetet sok, javarészt ismeretlen illusztráció gazdagítja.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

796. SZÁM

1944. MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1944

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. MARCUS AURELIUS. — Márai Sándortól _ _ _ _ _	129
II. A MINIATURFESTÉSZET KEZDETE. — Hunyady Józseftől _ _	139
III. BUDAPEST AZ ÓKORBAN. — Oroszlán Zoltántól _ _ _ _ _	145
IV. KÖLTEMÉNY. — Szalonnasütés. — Vietórisz Józseftől _ _ _	160
V. SZEMLE. — <i>A kétezeréves Genf.</i> — Horváth Jenőtől _ _ _ _	163
VI. IRODALOM. — 1. <i>Magyar politika a mohácsi vész után.</i> — (Bárdossy László: <i>Magyar politika a mohácsi vész után.</i>) — Balogh Jenőtől.	
2. <i>Világ gazdaság.</i> — (Dr. Neubauer Gyula: <i>A világ gazdaság válasz- úton.</i>) — Domány Gyulától.	
2. <i>Az antik világ zenéje.</i> — (Wagner József: <i>Az antik világ zenéje.</i>) — Nagy Ferencről _ _ _ _ _	179

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
8436. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

A REGÉNYÍRÁS MESTEREI

Apuleius: Az aranyizamár

Keller: Selkwyli emberek

Manzoni: A jegyesek

Dickens: Nehéz idők

E. T. A. Hoffmann: Az ördög bájitala

Swift: Gulliver utazásai

A szerelem kalandjai

Mme de la Fayette *Cécile hercegnő*

Abbé Prévost *Manon Lescaut*

Benjamin Constant *Adolphe*

Thackeray: A hiúság vására

Hugo: A párisi Notre-Dame

Dosztojevszkij: Bűn és bünhődés

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A PARTHENON EGYESÜLET KIADVÁNYAI

*

PARTHENON KLASSZIKUSOK

Kétnyelvű kiadások

SOPHOKLES: OIDIPUS-DRÁMÁK
Fordította és bevezette *Babits Mihály*.

**PLAUTUS: A HETVENKEDŐ KATONA
HÁROM EZÜST**
Fordította *Devecseri Gábor*. Bevezette *Huszt József*.

ARISTOTELES: ETHIKA
Fordította és bevezette *Szabó Miklós*. Két kötet.

A PAPIRUSZOK VILÁGÁBÓL
Moravcsik Gyula fordítása és magyarázatai.

SZENT ÁGOSTON: VALLOMÁSOK
Fordította és bevezette *Balogh József*. Két kötet.

MARCUS AURELIUS: ELMÉLKEDÉSEI
Fordította és magyarázta *Huszt József*.

*

PARTHENON TANULMÁNYOK

100 oldalas esszai az ókor és a jelenkor élő kapcsolatairól

Halasy-Nagy József: A politikai tudomány kezdetei.

Révay József: Ókori író — mai olvasó.

Borzsák István: A latin nyelv szelleme.

Szabó Árpád: Perikles kora.

Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai.

Wagner József: Az antik világ zenéje.

Tomasz Jenő: A római földkérdés.

Szabó Árpád: Demosthenes és Athén.

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT

Ú J K Ö N Y V E K

MAGYAR ÍRÓK

Cholnoky Viktor: Tammuz
Krúdy Gyula: Boldogult urfikoromban
Cs. Szabó László: Apai örökség
Szerb Antal: Rózsakereszt

ÚJ MAGYAR NÉPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNY

Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék

KÜLFÖLDI ÍRÓK

Karhumäki: A bajnok
Deeping: Sorrell és fia
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés

PARTHENON-KÖNYVEK

Tacitus: Germánia és Agricola
Dobrovits: Egyiptom és a hellenizmus

KÉTNYELVŰ REMEKMŰVEK

Macaulay: Nagy Frigyes
Molière: Don Juan

ÚJ KIADÁSOK

Gyergyai Albert: A mai francia regény
Faguet: A kontárság kultusza
Huxley: A Vak Sámson I—II
Wilde: Mesék

891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

797. SZÁM

1944. ÁPRILIS

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1944

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. IDŐSEBB GRÓF ANDRÁSSY GYULA. — Ottlik Györgytől	— — 193
II. EGYÜTT — VAGY EGYMÁS ELLEN? — Tóth Lászlótól	— — 220
III. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Az eltűnt Örömhöz.</i> — 2. <i>Hósi halott felett.</i> — 3. <i>Ha újra születhetnék.</i> — Harsányi Lajostól	— — 234
IV. IRODALOM. — 1. <i>A magyarországi csigák és kagylók seregszemléje.</i> — (Soós Lajos: <i>A Kárpát-medence Mollusca-faunája.</i>) — vitéz Varga Lajostól.	
2. <i>Szenteleky Kornél.</i> — (<i>Szenteleky Kornél irodalmi levelei.</i>) — Zimándi Piustól.	
3. <i>A Homo sapiens lélektana.</i> — (Halasy-Nagy József: <i>Az ember lelki élete.</i>) — Marót Károlytól.	
4. <i>Thurzó Gábor új novelláskötete.</i> — (Thurzó Gábor: <i>Apáttan évek.</i>) — —df.-tól.	
5. <i>Tóth Árpád.</i> — (<i>Tóth Árpád összes versfordításai.</i>) — Paku Imrétől	— — — — — 237

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magyar. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
8595. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

MAGYARSÁGISMERET

A legidősebb könyvsorozat

Bonkáló Sándor

A rutének

Amit Kárpátaljáról mindenkinek tudnia kell

Erdei Ferenc

A magyar paraszttársadalom

Parasztságunk történelmi kialakulása, típusai és
mai válságos helyzete

Lajos Arpád

A magyar nép játéka

Mit játszanak a magyar gyermekek? Képekkel,
játékokkal

Pukánszky Béla

Német polgárság magyar földön

A magyar-német együttlés története

Zolnai Béla

A magyar biedermeier

A XIX. század magyar polgári társadalma

FRANKLIN-TÁRSULAT

KORNIS GYÜLÄ

TUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOM

A TUDOMÁNY SZOCIOLÓGIÁJA

KÉT KÖTET

TARTALOM

Első kötet:

- A tudomány a kultúra egészében
- A tudomány társadalmi jellege
- A tudomány és a társadalom rétegei
- Tudomány és nemzet
- A tudomány a nemzetek küzdelmében
- A tudomány társas szervezetei
- A tudomány szociológiája
- A tudomány szociológiájának fejlődése és irányai

Második kötet:

- Tudomány és társadalom az antik világban
- Tudomány és társadalom a középkorban
- Tudomány és társadalom a renaissance-korban
- Tudomány és társadalom a felvilágosodás korában
- Tudomány és társadalom a romantika és pozitívizmus korában
- Tudomány és társadalom a XX. században

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

8/891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

798. SZÁM

1944. MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1944

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A BUDAPESTI MELEGFORRÁSOK. — Vendl Aladártól	257
II. AZ ELSŐ MAGYAR PÓSTABÉLYEG. — Czakó Elemértől	284
III. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Ónarchép.</i> — 2. <i>Az már az ősz...</i> — Szász Károlytól	298
IV. IRODALOM. — 1. <i>Tudomány és társadalom.</i> — (Kornis Gyula: <i>Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája.</i>) — hnj-től.	
2. <i>Negyedszázad a magyar dráma történetéből.</i> — (Galamb Sándor: <i>A magyar dráma története 1867-től 1896-ig.</i>) — sz. k.-tól.	
3. <i>Hamlet magyarázat, jegyzetes kiadása.</i> — (Shakespeare: <i>Hamlet.</i>) — V. G.-tól	301

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
8651. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

Kultúra és tudomány

Bartha Dénes *Beethoven*

Czettler Jenő *Az emberi gazdálkodás története*

Rudolf Eucken *Az élet értelme és értéke*

Emile Faguet

A kontárság kultusza és a felelősségtől való rettegés

Gyergyai Albert *A mai francia regény*

Halasy-Nagy József *Magyar önismeret*

Joó Tibor *A magyar nemzeteszme*

Kornis Gyula *Magyar filozófusok*

Németh László *Magyarság és Európa*

Németh László *Berzsenyi*

Reményi József *Amerikai írók*

Szabolcsi Bence *Bevezetés a zenetörténetbe*

Báró Villani Lajos *A renaissance úttörői*

Voinovich Géza *Az angol irodalom története*

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

SZERKESZTI ECKHARDT SÁNDOR

Ezek a kötetek minden szempontból újat és érdekeset adnak: nagy magyar költők és írók életrajzeit. A regényes életrajzok múltó és sekélyes divatjától eltérően, az írók életét és munkásságát a történelmi adatok alapján ismeri meg az olvasó belőlük, de eleven, színes megírásuk mégis a szépirodalom, a regény gyönyörűségét nyújtja.

Megjelentek:

ECKHARDT SÁNDOR: BALASSI BÁLINT

SÍK SÁNDOR: ZRÍNYI MIKLÓS

KERECSENYI DEZSŐ: KÖLCSEY FERENC

WALDAPFEL JÓZSEF: KATONA JÓZSEF

SŐTÉR ISTVÁN: JÓKAI MÓR

BARTA JÁNOS: MADÁCH IMRE

BÓKA LÁSZLÓ: VAJDA JÁNOS

SCHÖPFLIN ALADÁR: MIKSZÁTH KÁLMÁN

FRANKLIN - T Á R S U L A T

8/891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

799. SZÁM

1944. JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1944

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
III. MARCUS AURELIUS. — Halasy-Nagy Józseftől	321
II. EDGÁR HERCEG. — Horváth Jenőtől	333
IV. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Harcos költő.</i> — 2. <i>Közelg az éj.</i> — 3. <i>Hor- tobágyon.</i> — Havas Istvántól	350
V. MAGVARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZET. — Terestyéni Ferenctől	353
VI. IRODALOM. — 1. <i>Két ifjúsági könyv.</i> — (Kalló Ferenc: <i>Fiúk a bányában.</i> — Kalló Ferenc: <i>A Sikátor-utca orvosa.</i>) — v. g.-tól.	
2. <i>Gróf Bánffy Miklós emlékei a világháború utáni évekről.</i> — (Bánffy Miklós: <i>Emlékeimből.</i>) — Paku Imrétől	377

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkárr.
8697. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

NAGY MAGYAR ELBESZÉLŐK

Kaffka Margit

ÁLOM

SZÍNEK ÉS ÉVEK, MÁRIA ÉVEI
ÖSSZES VERSEI

Krúdy Gyula

SZINDBÁD IFJÚSÁGA ÉS MEGTÉRÉSE

HÁROM KIRÁLY
(TÖRTÉNELMI TRILÓGIA)

BOLDOGULT ÚRFIKOROMBAN

Tömörkény István

JEGENYÉK ALATT

Török Gyula

A PORBÁN

Cholnoky Viktor

TAMMUZ

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJ KÖNYVEK

BARTHA DÉNES

BEETHOVEN

CHOLNOKY VIKTOR

TAMMUZ

KOVÁCS ÁGNES

KALOTASZEGI NÉPMESÉK

KRÚDY GYULA

BOLDOGULT ÚRFIKOROMBAN

MIKSZÁTH KÁLMÁN

A NOSZTY FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL

WOLSKY SÁNDOR

BIOLÓGIAI LEXIKON

BENVENUTO CELLINI

ÖNÉLETRAJZA

URHO KARHUMÄKI

A BAJNOK

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA